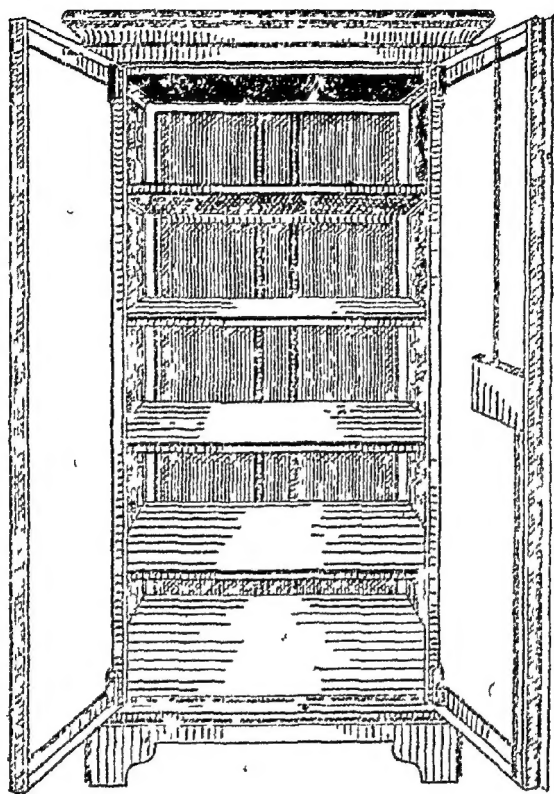

ઘરમાં વાપરવાની સ્ટીલની કબાટ.

ગોઠરેજે થોડા વખતથી પોતાની પેટન્ટ ડ્રેફ્ટી રોધની સ્ટીલની કબાટો ખનાવવા માગી છે એ કબાટો શોભામાં મોટી નીમતની લાકડાની કબાટો કરતાં ઉતરે એવી નથી મજબુતાઈમાં એવી હોય છે કે ગમે એવા સારા હથેયાર ધરાવવા છતાં તોડવાની કોશિષ કરવાની ચોરને કદી હીમત વાચ નહી, કારણ ખડુ લાખા વખત મુઠ્ઠી મોટા અવાજ થાય એવા હુયોટાના સે કડો કટક મારવા છતાં પણ એ કબાટો તોડી શકાય એવી હોતી નથી વજનમાં લાકડાની કબાટથી સહેજ વધુ હોય છે કીમતમાં સારી લાકડાની કબાટથી સસ્તી હોય છે લાકડાની કબાટોમાં લાખે વખતે જેમ જવજ તુઓ દાખલ થઈ શકે છે તેમ એ સ્ટીલની કબાટમાં થઈ અચ્ચુ' નથી

ગોઠરેજ અંને બાઇસ એ. કં.

કારખાનુ—ગેમ કુ પની થાસે, લાલબાગ—પરેલ
દુકાન—કાલબાદેવી રોડ, વીહલવાડીને નાડે—સુબઇ

શ્રી પુરુષોત્તમ માહાત્મ્ય

મુખ્યાની, આધિક શુક્લ અને કૃષ્ણ એકાદશીની
તથા વ્યતિપાતની કથાઓ સાથે

(મૂળ સહિત)

શ્રી પુરુષોત્તમ માસ પામે આવતો જાય છે ત્યારે ધાર્મિક પુરુષો,
કયા પુરુષોત્તમાસના માહાત્મ્યનું ભાષાંતર વાંચશે? કે દાલમે પાણી
એવું ભાષાંતર વાંચશે, કે મૂળ સમૃત્તનું શુદ્ધ ભાષાંતર વાંચશે?

મૂળ સમૃત્ત સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર તથા અધિકમાસમા ઉત્તમ
દ્રુળને આપવાવાળી તે માસની એકાદશીઓ, વ્યતિપાત અને મુખ્યાની
કથાઓ ભાવિક જનોને માટે મહાપ્રયામે મેળવી આપી છે

કિંમત પાકુ પુઠું રૂ. ૧-૮-૦ કાચું પુઠું રૂ. ૧-૨-૦.

ટપાલ ખર્ચ ૦-૨-૦ વી. પી. જીડુ.

મળવાનું ઠેકાણું:-

“ગુજરાતી” પત્રની ઓફીસ,

કાળાધોડા પામે, નં. ૨૦-૨૪ ખેડ-હાઉસ રોડ, ઘાટ, મુંબઈ

વૈદ્ય ડાક્ટરોની તથા હુકીમોની ગરજ સારનાર

વરાધની ડબી ક્રી રૂ. ૧

ગૃહસ્થ તથા ગરીબોને અલભ્ય લાભ આપનાર
ખ અ્યાને વરાધનું દરદ એન્જ દીવસમા નાણુક કરે છે સીવાય રતવા-ઝાડો
લીલો. યેવા-સસણી-ખાસી-હટાંટીઉ-તાવ વગેરે જલદી મટાડી કે છે
વાપરવાની રીત સાથે મળશે ક્રી ડબી ૧ નો રૂ. ૧

જ્યેષ્ઠ વિનાશક ટીકડી—દ્રુક્ત છ ટીકડીથી આરામ
આ ટીકડી ગરદીના, આતરીઆ, મેલેગીયા, જીર્ણવર, વિસ્મ-જ્યેષ્ઠ, સત્રીપાત
જ્યેષ્ઠ, ગ્રીષ્મ-જ્યેષ્ઠ, તથા પ્લેગ અને ઇન્ફલ્યુએન્સા જેવા મહાન જીવલેણ તાવને
માત્ર છ ટીકડીથી આરામ કરે છે તેમજ અગતિત મટાડી જઠરાગ્નિપ્રતિષ્ઠાની કસ્ત
સાક લાવી શરીરને ત દુરબ્ધી બદ્ધ છે ક્રી. ટીકડી ૧૦૦ ની શીશીનો રૂ. ૧૫
ધાતુ સંજીવન ગોળીઓ—અમે તે જાગૃણી ગુમાવેલી ધાતુ અને ગતિત પાણી
લાવે છે પુરુષાતન ત્રયમ રાખે છે આ ધાતુ સંજીવની વીર્યવીકારના તમામ
દરદો મટાડી અને વીર્ય વૃદ્ધિ બનાવી ખડ પુરુષાતન આપે છે, ખરી મરદાઇ
આપનાર અને તદ્દાલ અશક્તિ મટાડી ગરીબ લાલચોળ બનાવનાર આ
ગોળીઓ આગિર્વાદ રૂપ છે ખજેજ નથી ગોળી ૩૨ નો રૂ. ૧

પ્રદર વિનાશીની ગોળીઓ.

શ્રીઓના પ્રદર લોરીવા-તાત્કાલીક મટાડી ૩૦ સાક લાવે છે જમરનું ફાટવું, પગનો
દુ ખાવો મટાડી, યૌવન યિથર રાખે છે તેમજ રતવા-સુવાદોગ કેડનેા દુ ખાવો તથા
સ્તુવાવડ યતા મટાડી ગર્ભાગય સુધારી વંધ્યત્વ દુર કરે છે ડબી ૧ નો રૂ. ૧
શીરનામું-વૈદ્ય જગન્નાથ ગણપતરામ દ્વિવેદી, દવાખાતુ, નડીઆદ.

“ગુજરાતી”ના ૪૨ માં ભેદ

નાનાસાહેબ

અથવા

સ્વધર્મ માટે પ્રાણાર્પણ

પ્રયોજક

કકકુર નારાયણ વિસનજી ચતુર્ભુજ

“કો દેશ કાનિ મિત્રાણિ ક કાલઃ કૌ વ્યયાગમૌ ।
કથાઈ કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિન્ત્ય સદુર્ચુદ્ધ ” ॥

સામાન્યનીતિ.

“દેશ હથે છે, મારા મિત્રો ત્રાણ છે, તળે દેવા પ્રકારનો છે, ધનના
વ્યય તથા આગમ કેટલા છે, હું પોતે ત્રાણ છું અને મારી શક્તિ શ્રે છે એ
સર્વ વિષયોનો વિચાર કરીનેજ મનુષ્યે યાઈ પણ કાર્ય કરવાનું છે”

સામાન્ય નીતિ

(સર્વ અધિકાર પ્રકાશકને સ્વાધીન)

“ગુજરાતી” પત્રની ઓફિસ

મળાધોડા, અંબઈ.

વિક્રમાદિ ૧૮૮૨

ઈ સ. ૧૮૨૬

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

“ગુજરાતી” એ આપેલી લેટો

૧ હિન્દ અને બ્રિટાનિયા (૧૮૮૫)	૨૫ કલે આમ (૧૯૧૧)
૨ રાસેલાસની કથા (૧૮૮૬)	૨૬ પુરાતન દિક્ષી (૪૦ ચિત્રો) (૧૯૧૧)
૩ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવન-ચરિત્ર સચિત્ર (૧૮૮૭)	૨૭ સુંબનમીમાસા (૧૯૧૧)
૪ ગંગા-ગોવિંદસિંહ (૧૮૮૮)	૨૮ ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રભુ (૧૯૧૨)
૫ સવિતાસુંદરી (૧૮૯૧)	૨૯ જગન્નાથની મૂર્તિ (૧૯૧૩)
૬ દીપુ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ) (૧૮૯૫)	૩૦ હુમ્મીરહઠ (૧૯૧૪)
૭ દિક્ષીપર હલ્લો (૧૮૯૫)	૩૧ ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા (૧૯૧૫)
૮ અરાઢમી સદીનું હિંદુસ્તાન (૧૮૯૬)	૩૨ પાટણની પ્રભુતા (૧૯૧૬)
૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો (૧૮૯૭)	૩૩ ચાલુક્યનન્દિની અથવા ચરચ અને સુંદરી (૧૯૧૭)
૧૦ શાહજહાં અને લાખારી (૧૮૯૮)	૩૪ અનંગભદ્રા અથવા વઢીબીપુરનો વિનાશ (૧૯૧૮)
૧૧ હેસ્ટીંગ્સની સોદી (૧૮૯૯)	૩૫ રોનક મેહેલની રાજખટપટ અથવા બ્રાહ્મણી ધરાના વિધવસનો પ્રારંભ (૧૯૧૯)
૧૨ પાણીપતનું યુદ્ધ (૧૯૦૦)	૩૬ બાઠતાહ બાબર (૧૯૨૦)
૧૩ બેગમસાહેબ (૧૯૦૧)	૩૭ ચક્રવર્તી હુમ્મીર અથવા ચિત્તોડનો પુનરુદ્ધાર (૧૯૨૧)
૧૪ નૂરજહાન (૧૯૦૨)	૩૮ કચ્છનો કાર્તિકેય અથવા ભડેળનીર ખેંગાર (૧૯૨૨)
૧૫ બાજરાવ બલ્લાળ (૧૯૦૩)	૩૯ અનારકલી (૧૯૨૩)
૧૬ રૂપનગરની રાજકુંવરી (૧૯૦૪)	૪૦ મહારાણી મયલુક્ષ્મી અથવા ગુજરાતની માતા (૧૯૨૪)
૧૭ ધનકુમારી (૧૯૦૪)	૪૧ પદાધીન ગુજરાત (૧૯૨૫)
૧૮ પ્વાસીનું યુદ્ધ (૧૯૦૫)	૪૨ નાનાસાહેબ (૧૯૨૬)
૧૯ નિવાજનો વાવનખ (૧૯૦૬)	
૨૦ હજીઘાટનું યુદ્ધ (૧૯૦૬)	
૨૧ નંદનવનનો નાગ (૧૯૦૭)	
૨૨ પેશવાઈની પડતીનો પ્રેસ્તાવ (૧૯૦૮)	
૨૩ ઔરંગઝેબનો ઉદય (૧૯૦૯)	
૨૪ પુત્રિની અથવા ભરમીમૂવ ચિત્રો (૧૯૧૦)	

13130

ગાંધી

૪૭૩.૩૩

૬૨૫

(નાના)

૧૩.૧૩૦

ઉપોદ્ધાત -

— ૦ —

અત્યારે નામશેષ થયલા ચિરસ્મરણીય રોમન સામ્રાજ્યના અપકર્ષ તથા અધ પાતના ઇતિહાસનો વિશ્વવિખ્યાત લેખક તથા પ્રયોજક ગિળ્ગન ઇતિહાસની વ્યાખ્યા કરતાં એક સ્થળે લખી ગયો છે કે: “ઇતિહાસ, મનુષ્યજાતિના દુર્ભાગ્યો, પ્રમાદો તથા પાતકોના ગણનાપત્ર કરતાં કિંચિદ્ અધિક છે.” અને જ્યારે આપણે ભારતવર્ષમાં ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં ઉદ્ભવેલા સૈનિકવિદ્રોહ તથા તે વિદ્રોહના ઉત્પાદક અને પરિપોષક સૈનિકોના પરિપાતનો ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ ત્યારે ઇતિહાસવેત્તા ગિળ્ગન મહાશયની એ ઇતિહાસવિષયક વ્યાખ્યા આપણને અક્ષરશઃ તથા સર્વાંગે સત્ય જણાઈ આવે છે, કારણ કે, ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સૈનિકવિદ્રોહનો ઇતિહાસ તે મનુષ્યજાતિનાં દુર્ભાગ્યો, પ્રમાદો તથા પાતકોના ગણનાપત્ર વિના અન્ય કાંઈ પણ નથી એમ એ ઇતિહાસનાં પાઠકો તથા પાઠિકાઓ કાંઈ પણ પ્રકારના સંક્રાંત્ય વિના કહી શકે તેમ છે. પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાના વસ્તુનો એ ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સૈનિકવિદ્રોહની ઘટના સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી જ આ વિવેચનની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થયેલી છે.

જે શાશ્વત સ્મરણીય તથા મહારોકકારિણી ઐતિહાસિક ઘટનાને સામાન્ય જનસમાજ ‘સત્તાવનના બળવા’ના નામથી ઓળખે છે તે સૈનિક વિદ્રોહની દુર્ભાગિની ઘટના ધરી ગયાને આજે લગભગ ૭૦ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ વીતી જવા આવ્યો છે, છતાં પણ એ ઘટના બહુ ગર્ભ કાલે જ ધરી હોયતી! એવો જ ભાસ આપણને અત્યાર સુધી થયા કરે છે, એનું જે એક પ્રયત્ન કારણ છે તે એ જ કે એ એક એવી જ અશ્રુતપૂર્વ, સમસ્યારૂપ તથા મહાવિલક્ષણ ઘટના હતી એ ઘટનાએ ઉભય પક્ષના એક મહા ભયંકર પ્રમાદના - ગર્ભમાંથી અચિન્ત્ય જન્મ ધારણ કરીને અસખ્ય નિરપરાધી હિન્દુ, મુસલમાન તથા અંગ્રેજોના પ્રાણોનું નિર્દયતાથી બલિદાન લીધું હતું. નિર્દોષ બાળકો તથા નિરપરાધિની અબળાઓની નિર્ધૂલ હત્યાઓ કરાવી હતી, દિલ્લીની મોગલિયા શહનશાહતની અંતિમ દીપજ્યોતિનું શાશ્વત નિર્વાણ કરી નાખ્યું હતું અને તે સાથે ‘ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ નામક ગૌરાગ વ્યાપારિ મંડળના શાસનશક્તિનો પણ અસ્ત કરીને - ભારત-વર્ષના ગગનમંડળમાં બ્રિટિશ ગૌરવરવિનો આનંદનાયક ઉદય કરી

* “History, which is, indeed, little more than the register of the crimes, follies, and misfortunes of mankind,” GIBBON.

દીધો હતો જે એક જ અચિન્ત્ય ઘટલી ઘટનાના યોગે એક સમયાવચ્છેદે આટઆટલાં પરિવર્તનો થઈ ગયાં હોય, તે ઘટના તથા તે ઘટનાના કાળના ભણકારા જે દીર્ઘકાળ પર્યંત સંભળાતા રહે, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સૈનિકવિદ્રોહની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જે એક વિવાદ અથવા મતભેદ ચાલતો જેવામાં આવે છે તે એ છે કે કેટલાક લોકો બળવાની ઉત્પત્તિ માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સૈન્યમાંના એતદ્દેશી હિન્દુ તથા મુસલમાન સૈનિકોને જ અપરાધી ઠરાવવાના યત્નો કરી રહ્યા છે અને નાનાસાહેબને વિદ્રોહી સૈનિકોના નાયક તરીકે ઓળખાવી રહ્યા છે, તો કેટલાક જનો એ વિદ્રોહના પાપભારને કેવળ અંગ્રેજોના શિરપર સ્થાપવાની જ યોષ્ટા કરી રહ્યા છે. એ ઉભય પક્ષો પોતપોતાના મતવ્યને સિદ્ધ કરનારાં અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણો પાલુ રખૂ કરે છે એ વાર્તાને પાલુ અહીં અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે. અહીં જે અંગ્રેજોપર દોષારોપ કરવામાં આવે છે તે અંગ્રેજો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કર્મચારીઓ હતા એમ જ સમજવાનું છે, અંગ્રેજ નામથી તેમને વર્તમાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રાજકર્મચારીઓ કે આ દેશના કે ઇંગ્લેન્ડના સર્વ અંગ્રેજો સમજી લેવાના નથી જે લોકો નાનાસાહેબને સત્તાવનના બળવાનો નાયક—Leader લીડર—માને છે તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે; કારણ કે, સત્ય વાર્તા તો એ જ છે કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કારખાનામાં કારવૂસ(કાર્મિનિસ)—માં ગાય તથા હુક્કરની ચરખી હોવાના કારણથી હિન્દુ તથા મુસલમાન સૈનિકોએ ધર્મરક્ષા માટે વિદ્રોહનો આરભ તો કરી જ દીધો હતો, એટલામાં નાનાસાહેબને તે સમયના અંગ્રેજ ગભ્યકર્તાઓના હસ્તે ભયાનક અન્યાય મળેલો હોવાથી તેણે સૈનિકોની એ અશાંતિનો તત્કાળ લાભ લઈ લીધો અને સૈનિક વિદ્રોહને પ્રતિહિંસા તથા સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે ભયંકર સ્વરૂપ ઓપી દીધું ‘કાગનું બેસવું’ અને ઝાડનું પડવું’ એ કાકતાલીય ન્યાય અનુસાર જ નાનાસાહેબ તથા વિદ્રોહી સૈનિકોના પરસ્પર અનુકંપાયુક્ત સયોગની ઘટના ઘટી હતી નાનાસાહેબને તે સમયના અંગ્રેજ ગભ્યકર્તાઓના હસ્તથી શો તથા કેવા પ્રકારનો અન્યાય મળ્યો હતો એ વાર્તા આ નવલકથામાં સવિસ્તર ચર્ચાયેલી હોવાથી તેના વિશેષ વિવેચનની આ અ્યાનમાં આવશ્યકતા નથી જે લોકો બળવા માટે હિન્દુ તથા મુસલમાન સૈનિકો અને નાનાસાહેબને જ અપરાધી ઠરાવવાના યત્નો કરી રહ્યા છે તેઓ એમ કહે છે કે કારવૂસોમાં ગાય તથા હુક્કરની ચરખી વપરાતી હોવાની વાર્તા નાનાસાહેબ તથા તેના પક્ષકારોએ સૈનિકોને ઉત્કરવા માટે ફેલાવી હતી અને તેથી જ સૈનિકો ઉત્કરમાં

હતા વસ્તુતઃ કારતુઓમાં ગાય તથા હુક્કરની ચરખી વપરાતી જ નહોતી એટલા માટે બળવાખોર સૈનિકો તથા નાનાસાહેબ આદિ જ દોષભાગી હતા અને તેથી અંગ્રેજોને વિદ્રોહના ઉત્તરદાતા તરીકે સ્વીકારનારાઓનો અભિપ્રાય એ છે કે, તે સમયના અંગ્રેજોએ જે ગાય તથા હુક્કરની ચરખીવાળાં કારતુસ બનાવ્યાં જ ન હોત, તો આ ભયાનક વિદ્રોહનો ઉદ્ભવ કદાપિ થાત જ નહિ. હવે અહીં જે મુખ્ય વિચારણીય પ્રશ્ન છે તે એટલો જ કે કારતુસમાં તે સમયમાં ગાય તથા હુક્કરની ચરખીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, એ વાર્તા સત્ય હતી કે અસત્ય-મૂલક હતી? અમારે શોકપૂર્વક અહીં જણાવવું પડે છે કે એ વાર્તા સર્વથા સત્ય હતી, અને તે સમયના અંગ્રેજોના હસ્તથી કારતુસમાં ગાય તથા હુક્કરની ચરખી વાપરવાનો પ્રમાદ, જે કે અજતાથી પરંતુ અવશ્ય થયો હતો, કારણ કે, સત્તાવનના બળવાના સમયમાં જેઓ ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન હતા અને બળવાખોરોને પરાસ્ત કરવાના કાર્યમાં જેમણે એક વીર અંગ્રેજ સૈનિક તરીકે અગત્યનો ભાગ ભજવી બતાવ્યો હતો તે સ્વર્ગીય શ્રીહરમાર્શલ લોર્ડ રોબર્ટસ મહારાજે પોતાના લખેલા ‘હિન્દુસ્તાનમાં એક-તાળીસ વર્ષ’ નામક ગ્રંથમાં એક સ્થળે એવું સ્પષ્ટ વિધાન કરેલું છે કે: “હિન્દુસ્તાનની સરકારના દફતરોમાં મિ. ફોરેસ્ટે કરેલી શોધખોળ એ સિદ્ધ કરી આપે છે કે એ કારતુઓ તૈયાર કરવામાં જે ચીકણું મિશ્રણ વપરાતું હતું તે ગાયની તથા હુક્કરની ચરખી જેવી વાંધાભરેલી વસ્તુઓમાંથી જ બનાવવામાં આવતું હતું, અને એમ કરીને સૈનિકોની ધાર્મિક શ્રદ્ધા અથવા લાગણી તરફ એ કારતુઓની બનાવટ કરતી વેળાએ-પૂરે-પૂરી તિરસ્કાર ઉપજાવનારી બેપરવાઈ જ બતાવવામાં આવતી હતી.”* શ્રીહર માર્શલ લોર્ડ રોબર્ટસ જેવા પ્રામાણિક તથા સત્યવક્તા વીર અંગ્રેજની આ સાક્ષીથી તો હિન્દુસ્તાનના હિન્દુ તથા મુસલમાન સૈનિકોને વિક્ષોભિતુ પ્રબળ કારણ આપનારા તે સમયના અંગ્રેજ અધિકારીઓ જ હતા એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ જાય છે વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ અમારો પોતાનો તો એ જ નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય છે કે તે સમયના અંગ્રેજ અધિકારીઓ અહીંના હિન્દુઓ તથા મુસલમાનોની ધાર્મિક ભાવનાઓની પ્રબળતાને નેટલા પરિમાણમાં જાણતા ન હોવાથી તેમના હસ્તથી એ પ્રમાદ થયો હતો, અને હિન્દુ

* “The recent researches of Mr. Forrest in records of the Government of India prove that the lubricating mixture used in preparing the cartridges was actually composed of the objectionable ingredients, cow's fat and lard, and that incredible disregard of the soldiers' religious prejudices was displayed in the manufacture of these cartridges”

Field Marshal Lord Roberts' "Forty one Years in India," P. 241.

રહે, એ જ જગત્ત્રિયતા જગદીશ્વરના ચરણકમલમાં અમારી અનન્ય ભાવયુત નમ્ર અભ્યર્થના છે.

પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાના નિર્માણમાં બહુ વર્ષ પૂર્વે મરાઠી ભાષામાં મુદ્રિત થયેલી 'હંબીરરાવ આણિ પુતળાબાઈ' નામક એક લઘુ નવલકથાના તેમ જ બંગાળી ભાષામાં પ્રકાશિત થયેલી "નાનાસાહેબ વાં પ્રિટિશ ગૌરવ રવિ ભારતગગને" નામક નવલકથાના કેટલાક અંશો લેવામાં આવ્યા છે એ માટે એ ઉભય ગ્રંથોના નિર્માતાઓનો અમે અત્ કરણુપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ એ ઉપરાંત અગ્રેજ ભાષામાં લખાયેલા સૈનિક વિદ્રોહ વિષયક અસખ્ય પુસ્તકોમાંના જે જે પુસ્તકોના આધારે આ નવલકથાનો ઐતિહાસિક ભાગ લખાયેલો છે તે તે પુસ્તકોના નામોના યથાર્થાન પ્રાદેશિકાણુમાં ઉલ્લેખો કરાયેલા હોવાથી અહીં તે પુસ્તકોની નામાવલી નથી આપી.

આ નવલકથા મેં ઇ. સ. ૧૯૦૫ કે ૧૯૦૬ માં લખી હતી એટલે મારી આ નવલકથામાં મારી તે સમયની કાંઈક અપરિપક્વ લેખન-શૈલી જ પાઠકવૃન્દના જોવામાં આવશે, કારણ કે આ નવલકથાનાં મુક્કો વાંચવાનો તથા તેમાં યોગ્ય સંશોધન તેમ જ સુધારણા કરવાનો અવસર પણ કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોથી મને મળી શક્યો નથી અને તેથી મુદ્રીકરના પ્રમાદના કારણથી અનેક રચને અશુદ્ધિઓ પણ રહી ગઈ છે તે માટે હું પાઠકો તથા પાઠિકાઓની ક્ષમા માગુ છું અને તે અશુદ્ધિઓને શુદ્ધ કરીને વાંચવાની નમ્ર પ્રાર્થના કરું છું. આ નવલકથાની દ્વિતીય આવૃત્તિ, જે તેવા જ યોગ આવશે તો, સંપૂર્ણ સંશોધન તથા શુદ્ધીકરણ કરીને જ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે.

અંતે જે પરમદયાધન પરમાત્માની દયાથી આજથી લગભગ વીસ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલી આ નવલકથાને પ્રકાશિત થયેલી જોવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પ્રતિ કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને તેમ જ 'ગુજરાતી' પત્રના માન્યવર તંત્રી શ્રી. શેઠ મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ મારી અનુમતિથી પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે કેટલાક પરિવર્તનો કરવાનો પરિશ્રમ લીધો છે તે માટે તે મહાનુભાવનો ઉચિત આભાર માનીને હું મારા આ લખાયેલા ઉપોદ્ધાતની અહીં જ પરિસમાપ્તિ કરું છું ઇતિ.

અહમ્મદાબાદ (અમદાવાદ)
વિક્રમાર્દ ૧૯૮૨, પૌષ શુક્લ
પક્ષી, રવિવાર તા. ૨૦ મી
રિસેપ્શનર ૧૯૨૫.

કકુર નારાયણ વિસનજી.

અનુક્રમણિકા

૧૯૩૧-૧૯૩૨-૧૯૩૩-૧૯૩૪

પ્રથમ ખણ્ડ: ઇન્દ્રન

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ક્રીનો ! બસ ! ક્રીનો ! ! ^x	૧
૨	શાહી મિહમાન	૪
૩	દિલ્લીનો ગાહી મહલ	૬
૪	વસન્તસિદ્ધ	૧૧
૫	તાન્ત્રિકિયા	૧૪
૬	ઇ સ ૧૮૫૭ માં દિલ્લીની સ્થિતિ	૨૦
૭	શુભ સંકેત	૨૩
૮	ઇતિહાસ ખાત્રાવ અને બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ	૨૭
૯	હત્તવિધાન	૩૦
૧૦	અન્યાય અને વૈર	૩૩
૧૧	નિરાશા અને ભડકો	૪૦
૧૨	સરિતાતટવાસિની	૪૩
૧૩	સ્વધર્મરક્ષણના યુદ્ધનો પ્રારંભ	૪૮
૧૪	વિરોધના નરણો	૫૧

દ્વિતીય ખંડ: જવાબ

૧	હલ્લો	૫૬
૨	મિયાહીઓની ધામધૂમ	૫૯
૩	હુશમતની આકત	૬૪
૪	આશાના આકાશમાં વિજયનો મન્દ આલાસ	૬૮
૫	કાનપૂરમાં બળવો, કાનપૂરની કલ્પ ને નાનાની કૃત્તા	૭૪
૬	હુગ ંહીલરતું વીરત્વ અને રણશયન	૮૦
૭	વિશ્વાસવાત, વિશાચતા, પશુધર્મ	૮૩
૮	હુશમત અગ્રેજ સૈન્યમાં	૮૭
૯	એ કોણ ?	૯૧
૧૦	તાલાટોપી વિજયનો વેભવ અને અવનતિનાં કાગળો	૯૫
૧૧	પલાયન	૧૦૧
૧૨	પર્ણકૃત્રીમાં પ્રેમી યુગ્મ	૧૦૩
૧૩	દિલ્લીના ખાદશાહનું નહેરનામું	૧૦૮
૧૪	બળવાખોરોનો જમાવ અને નાનાનું ભાષણ	૧૧૦

પ્રકરણ

વિષય

તૃતીય ખંડ—ભરમીભૂત*

૧	સંગ્રામ	૧૧૮
૨	સ્વામીસેવા	૧૨૨
૩	વસન્તસિદ્ધની વિઠમ્બના	૧૨૬
૪	અચિન્ત્ય મેળાપ	૧૩૧
૫	એક અધિક દૈવયાગ	૧૩૫
૬	અલ્લાહાબાદનું કલખાનું	૧૩૭
૭	ધન્સાફની અદાલત	૧૪૪
૮	કઝીરાણી કાણ હતી ?	૧૪૧
૯	નાનાસાહેબનું કુટુંબ	૧૪૭
૧૦	તાત્યાટોપીનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત	૧૬૦
૧૧	તાત્યાટોપીના છેલ્લા દિવસો અને સિયદીમા સંદ્ધાર	૧૬૬
૧૨	હિમાલયની ગિરિશૃંગમા	૧૭૨
૧૩	રાજમુકુટ	૧૮૪
૧૪	અભેદાનન્દનો ઉપદેશ પગલયના કારણે	૧૯૨
૧૫	વસન્તકર્ગન	૨૦૩
૧૬	બળવા પટ્ટીનો વૃત્તાન્ત	૨૦૮
૧૭	જ્ઞાનદીપનો પૂર્ણ પ્રકાશ	૨૨૦

* આ તૃતીય ખંડનું નામ 'ભરમીભૂત' ભલથી પૃષ્ઠ ૧૧૮ ના આરંભમાં
છપાયું નથી એટલે એ નામ લાંબા પાઠનું ને વાંચવાનું છે.

नानासाहेब

श्रीधना नव्वाणना चित्रनर भी० जीयाचे ई स १८४५ मों
 भीधुम्मा चित्रेदी छणी परथी

નાનાસાહેબ

અથવા

સ્વધર્મ મોટે પ્રાણાર્પણ

—નિઃશ્ચય—

પ્રથમ ખંડ

છંદન

પ્રકરણ ૧ હું

ડીના! બચ, ડીના!

આર્યાવર્તના વાયવ્ય પ્રાંતના પ્રખ્યાત નગર કલુંપુર(કાનપુર)થી લગભગ દસ માઈલને અંતરે આવેલા લાગીરથી તીરપરના ધન વૃક્ષરાશીથી છવાયેલા એક ભયંકર અગ્ન્યમા એક મનુષ્ય સધ્યાકાળને સમયે એક વૃક્ષ નેળે એક પત્થરપર એક પગને ટકાવી અને મનકંપર ભાવ રાખી કાંઈક વિચારમાં નિમગ્ન થઈને બેઠો હતો. એ પુરુષનું કંઈ પેઢુંલપાની હતું અને રંગે તે કાંઈક શ્યામ હતો. તેના વિનાળ લાલ અને તેજસ્વી નેત્રોથી તે કાંઈક પ્રતિભાનાળી નર દેવો બેઠેલો, એવી તત્કાળ કલ્પના થતી હતી. આવા ભયંકર જગતમાં એ વેળાએ તે એકેલા જ બેઠેલો હતો. તેની આસપાસ જ્યાં ત્યાં ગણતરી આદર્શના ઉચ્ચ વૃક્ષાનું જ દર્શન થતું હતું અને મુખ આગળથી ગગના પવિત્ર જળનું ખળખળ ધ્વનિથી વહત ચલા કરતું હતું. અસ્ત થતા સૂર્યના ચિત્રવિચિત્ર કિરણોના નાનાવિંધ પ્રકાશને નિહાળી તે પુરુષના મનમાં પાંચુ નાના પ્રકારની ચિત્રવિચિત્ર કલ્પનાઓ ઉદ્ભવતી હતી. જમીનપર સર્વત્ર લીલા ધાસતો એક કુદરતી ગાલીચો બિછાવેલો જોવામાં આવતો હતો, અને ઊપર નીલવર્ણ આકાશનો લાઝ ચતો હતો, તેથી ત્યાં નીલવર્ણતાનીજ રાજધાની હોય, એવી ક્ષણભર લાવના થઈ જતી હતી.

રાત્રિનો અધઝાગ વધારેને વધારે વિસ્તરતો જતો હતો, છતાં પણ તે પુરુષ ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. તે પોતાના મનુષ્યાપારમાં ત્યાં જ પાંખાણુ પ્રતિભાવતુ બેઠો રહ્યો. તેના મુખપર કાંઈક ચીકની છાયા ખુદી જોવામાં આવતી હતી. આના ભયંકર અગ્ન્યમા અંધે આવા ભયંકર સમયે એવા તે શા વિચારમાં તે લીન થઈને બેઠો હતો? હા, જુઓ, તે કાંઈક

બોલે છે 'માટે તેનું વર્ણન કરવા કરતાં તેના પોતાના જ સંબંધથી તેનો વૃત્તાંત જાણવો વધારે સારો છે -

“મારા વશપરંપરાથી આલતા આવેલા હજુપર તરાપં મારવાનો ધરાદો કર્યો છે, તો હું પણ હવે તેનો યરાયર બદલો લઈશ, ત્યારે જ જીવીને જેસીશ. ઓ દયાખોરો, ઓ નિમકહરામો ! મારા વડિલના વિશ્વાસનો તમે આજ બદલો આપવા આહો છો ? ખરેખર “ધોળુ તેટલું દૂધ નથી હોતું” - ૨જે ગોરા છતાં હૃદયના તમે કાળા છો અને વાનર જેવા અટકચાળા છો ! ઓ પવિત્ર ભાગતભૂમિને અપવિત્ર કરનારાઓ અને પાપની પ્રતિમાઓ, હવે તમારાં પાપોનો ઘડો ભરાઈ ચૂક્યો છે. હજી પણ મારો હજી મેળવવાને મેં છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેને ધ્યાનમાં લઈને જો મારો હજી મને આપશે, તો બચી જરો. પરંતુ નહિ, નહિ આટલા દિવસના તમારા અન્યાયી વર્તનોથી એ તો મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, તમે તમારો લોભ છોડવાના નથી, અને તેથી મારે આ ભારતજનનીને તમારા લોહીથી સતુષ્ટ કરવી જ પડશે કોઈ કાળે પણ હવે હું હજી લઈશ જ, મારો હજી લેવાનો મારો ધર્મ છે, અને તે નહિ મળે કીનો ! અસ, કીનો !”

તેણે પોતાનું માથું જરાક ઊંચું કર્યું, અને એકતાનથી થોડીક ધાર આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો. ત્યાર પછી તે વિચારમાં અહીંનહીં ફરવા લાગ્યો અધકાર પ્રતિ ક્ષણે વધારે અને વધારે જ થતો જતો હતો. ફરથી વ્યાઘ્ર, નાહર, વૂવડ અને તેવા જ બીજા વનપશુઓનો લયકર ધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો હતો. છતાં પણ તે લયથી નિર્ભય અને સિંહ સમાન શર નર એ ફાડી ખાનોરા વનપશુઓ અને વિધારિ સર્પોથી ભરપૂર નિર્જન વનમાં લયહીન થઈને ફરતો જ રહ્યો. એ વેળાએ માત્ર કમરમાની એક કટાર વિના બીજું શરીરસરક્ષક કોઈ હયિયાર પણ તેની પામે હતું નહિ, તેમ જ તેના હૃદયમાં લય પણ હતો નહિ. એ પુરુષ તે ખરેખર પુરુષ જ હતો.

એ પુરુષનું તેજ જોઈ હજી ચમક્યું નહોતું, પણ તેમાં તેજસ્વિતા તો નિઃશક હતી તે ભરમમાં દબાયલા અગ્નિ સમાન હતો તે કોઈ કોઈ અડધા ભૂખે મરતા ખેડતો અથવા ગરીબ માણસોપર પોતાનો કીનો લેવાને તૈયાર થયો નહોતો. પણ રિયાસતના ગુરૂથી ફાટી ગયેલા એક રાજ્યમંડળ પાસેથી પોતાના વૈરનો બદલો લેવાને આહતો હતો. એ પુરુષ ધણો જ નિર્ભય, સાહસી, શુદ્ધિમાન ને શરવીર હતો. શત્રુઓથી સ્વપ્નમાં પણ તે ડરતો નહોતો. દીનોનો તે સદા સહાયક, રોગીઓનો વૈદ્ય, અપરાધીનો શાસ્ત્ર અને ન્યાયનો નિરીક્ષક હતો. તે જો ભૂપાલ થયો હોત, તો અવશ્ય ગ્રંથપ્રેમની એક પ્રતિમા જ થઈ પડત, પણ

હાથે દુદેવ, નેનો તે અધિકાર માર્યા જવાથી જ આજે તે પોતાના નેસર્ગિક સ્વાભાવથી વિરુદ્ધ અમુક મનુષ્યો પામેથી પોતાને થએલા અન્યાયોનો ક્રૂતાથી બદલો લેવાને તત્પર થયો હતો.

થોડીક વળ માન ધારી અહીંતહીં ફરી રહ્યા પછી પાછો તે નદીના પ્રવાહ સમીપ નીરપર ઊભો રહ્યા અને મૂંઝેને વળ આપતો પૂર્વ પ્રમાણે મનસ્વી ભાષણ કરવા લાગ્યો -

“મારા મનમાં બચ હવે તેમનો ક્રીનો જ વસી રહ્યો છે ! આર્યા-વર્તનો ખૂણેખૂણે તેમણે પોતાના જ કબજામાં લેવા ધારેલો છે ! અને તેના મગળાચરણ તરીકે ગળગોના મુદ્દા અને જગીરદારોની જગીરોને ખાલસા કરીને અને વિના અપરાધે પણ કેટલાકોને શિક્ષા કરીને તેમણે પોતાનો દાખ દેખાડવા માડ્યો છે ! ! હજી સુધી માગ કદરેણીથી તે જાણીતા નથી અને તેથી લાગ આવતા જ ધડકા કરવાનો મને સારો પ્રસંગ મળ્યો હા, હવે તેઓ થોડા જ વખતમાં જાણશે, કે આ એકલો ય કશ્વિન્ મનુષ્ય પણ શુન કરી શકે છે, અને તેમના હજારોના લશ્કરને ફેલી રીને નાસીપાસ બનાવે છે માગ પ્રાણ પણ કદાચિત્ જગે, તોપણ હજારો પ્રાણોનો, ઓ દુઝે, તમને પણ બદલો આપવો પડશે હવે તો કામ પૂર કરવું અથવા તો નક્કી મરવું.”

અધ દારની હવે પૂર્ણ સત્તા પ્રચરી ગઈ હતી. માણસ માણસને જોઈ શકે તેમ નહોતું એટલામાં તેણે મોટેથી ખીટી વગાડી અને સમગ્ર અરણ્યમાં તેનો પ્રસાધાન થતાં સાર્થો બનિ સંભળાયો એ ચા પળે જતા જ વૃક્ષના પત્રોનો અવાજ સંભળાયો અને તેથી ડાઘના આવવાની અટકળ બધાં. પછી તે મનુષ્ય હોય કે પશુ તે તો પરમાત્મા જાણે પોતાના મનની ખાત્રી થતા સુધી એ પુરૂષ તે તરફ તારી રહ્યો, અને ડાઘના પામે આવવાનો ઓળા જણાતા જ તેણે પોતા કંઈકે, “કાણ છે ?”

“શાહ, તમારો દાસ, મારા અનુદાતા !” જવાબ મળ્યો.

“અડી કાઈ છે તો નહિ ?” અજાત પુરૂષે પ્રશ્ન કર્યો

“કાઈ નથી હું અડી અડધી રાત સુધી ગલીશ કાગળ હું લઈ આવ્યો છું અને ર... મને અડી મળવાના છે, તેમને રવાના કરીને હું તરત જ ઘેર આવીશ,” શાહએ ખુસામો કર્યો.

જાતને ખીટી જે કાઈ પણ ભક્ષામણુ કરવાની હતી તે કરીને તે વીર નર તંદાળ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને નદીતીરપટના એક વૃક્ષ તળે આદર બિજાવીને શાહ ત્યાં લેટી ગયો. પરંતુ તે અમુક કાર્યમાટે ત્યાં ગેદાયલો હોવાથી તેને નિદ્રા આવી નહિ ચિંતામાં નિદ્રાનો નિત્ય અભાવ જ હોય છે તે જાણતો જ પડ્યો હતો.

પ્રકરણ ૨ બુ

શાહી મિહમાન

ઈ સ ૧૮૫૭ના એપ્રિલ મહિનાની શરૂઆતમાં ઘણી જ ઉત્સવગમી દિલ્લીના બાદશાહી મહેલના દરવાજાપર તપતા બપોરને વખતે મારેલે થોડે એક થોડેરવાર આવીને બેઠો રહ્યો, એ વેળાએ તેનો થોડો પરસેવાયી આખો તરબોળ ચર્ધ ગયો હતો સ્વારના પોતાના જરદાર પોપાકપર પણ રમતાની ધૂળ બેઠલી હોવાથી તે પણ ધણી જ મેલો દેખાતો હતો તેની સાથે કોઈ પણ નોકર ત્યાકર નહોતો અને ખોતે તંકડાના તાપથી ધણો જ વિંહળ થઈ ગયેલો હતો એવી તેની સ્થિતિને લાગીને તે કોઈ પણ મહત્વના કાર્ય માટે ધણી જ ઉતાવળે દૂરની મજલ મારીને આવેલો હોવો જોઈએ, એવી જોનારના મનમાં તરત જ કલ્પના થતી હતી તેનો ચેહેરા બિન્હાણાની પ્રખર ઉજ્જ્વલતાના પ્રભાવથી લાલચોળ થઈ ગયો હતો, છતાં પણ તેની મોટી મોટી વળદાર મૂંછો તેમ જ કરચલી પડેલો વિરાળ લાલપ્રદેશ અને કર્મીનદાર ભ્રમરો, ધિલ્લાહિના યોગે તેના મુખમડળમાં જે ઉત્પત્તિની છાયા છવાયેલી હતી, તેમો તલમાંત્ર પણ ન્યૂનતા થઈ નહોતી.

તેના માથાપર વળદાર જરતારી મંદિલ કાઢકે ડાબા-ડાબાપર એક ખાતું બાંધેલું હતું અને જમણી બાજુએ તે ટળી ન જાય તેટલા માટે તેને કપાના બારીક આકડાથી સમતોળી રાખ્યું હતું. અગમી જરી છુટ્ટીદાર ઝૂલતું પેરેલું પહેરેલું હતું, અને તે વાચુની લહરીથી બીડી ન જાય તેટલા માટે તેની બિપર વગર બાયની કીનખાળી લીલા રંગની સોનાની ચુડીયોવાળી અંગરળી પહેરેલી હતી. કમ્મરની એક બાજુએ મખમલી-મ્યાનમા એનેરી વેલપૂટાથી મુશોલિત મૂઠવાળી તલવાર લટકતી હતી અને બીજી બાજુએ સરદારના બીજા પોશાક અને હાંફને શોભાવે એવી નાની કડાળીન (સાંકડા મોઢાની બદ્દક) ડોલતી નજરે પડતી હતી એ બદ્દક જે પોલાદી આકડાથી કમ્મરપટામા લટકાવી હતી, તે કમર-પટામા જ એક પાચ બારની પિચ્તોલ, એક નાની કટાર અને બે નકળીદાર મૂંઠાવાળી નાની-છરીઓ પણ ખોમેલી હતી, તેમ જ પીઠપર ગોળાઓનું તોસદાન બાંધેલું હતું અને એક બાધાપર મોઢી કિમનની રેતળી મુખખાવાળી શાલ લટકતી જોખી રહી હતી એ સવળાં બાંધે લહેણાપરથી એ કોઈ મોટા દરજ્જાનો નામદાર સરદાર હોવો જોઈએ, એવી સહજમા જ અટકળ કરી-ફાકતી હતી તેની તલવારની મૂઠ અને શાલના ગોંડાઓની પોતપોતામાં મૂંઝવણી થએલી જોધને અને બદ્દક પણ અસ્તવ્યસ્ત રીતે વાંકા થયેલી નિહાળીને તમાજ તેની સાથે

મુખમુદ્રાનાં દર્શન કરીને પોતાના પોશાક તરફ તે સરદારનું ચિત્કરણ
ધ્યાન નથી, એમ તન્હાલ ધારી ગકાતું હતું. હાઈ કે ચિંતાનાં લક્ષણો
મુમ ગી નથી શકતા, એનું આ એક ઉદાહરણ છે.

એ સરદાર આદર્શાવી મહેલના પહેલા દરવાજાને ઝાળગી પોતાના
અધ્યસહિત અદર ગયો, અને ખીલ દરવાજામાંથી જવાનો હવે ઉપાય
નથી, એમ જોઈને દારપાનંજી બોલો રહ્યો અને અલીતલી નજર
ફેરવીને થોડાપરથી નીચે જતર્યો તેણે પાછું વાળીને જોયું, પણ થોડાને
થોડા રાખનાર માણસ હજી આવેલો ન હોવાથી તે પોતેજ થોડાની
લગામ પકડીને બોલો રહ્યો એટલામા દરવાજાપરના એક સિપાઈએ
તેના તે સરદારી કાઠને અને ભવ્ય મુખમુદ્રાને જોઈને એ કાઠ મોટા
સરદાર હોય તે આદર્શાવી કામ માટે અલી આવ્યો હોય, પરંતુ તેના
સંધ્ય આવેલો ન હોવાથી તે અલી ગેકાઈ રહ્યો છે, એમ ધારીને
જલદી એટવાપરથી નીચે ફટકો મારી, તેની સામે જઈ અને સલામ
કરીને “જે આપને ઉનાવળે કામ હોય તો કરી આવો, આપના માણ-
સના આવતા મુદ્દી હું આપના થોડાને સલામીને બોલો રહીશ,” એવી
પ્રાર્થના કરી એ પ્રાર્થના કરીને તે સિપાઈ થોડાના મોંટા પામે આવ્યો
બોલો રહ્યો અને તેથી “એ અવશ્ય મારી ખિદમત કરવા જ આવેલો
છે,” એવો તે સરદારના મનનો નિશ્ચય થયો પણ આવા એક હલકા
માણસની મેહેરયાની તળે આવવું તેના કરતા થોડીક વાર પોતેજ
જિજ્ઞાસેવું, એ વધારે સારું છે, એવા વિચારથી તેણે આભાસહિત
તે પ્રાર્થનાનો અભીકાર કર્યો. એટલામા દારપરનો જમાદાર પણ
અદર ખજર પહેંચાડવાના હજારથી નીચે જતર્યો અને સલામ કરીને
તે સરદારનું નામ વગેરે જણાવ્યો. નેવામા તે સરદારના ફેટલાક
નોડરો ગભરાયલા દોડતા આવે છે, એમ જમાદારના નેવામાં આવ્યું,
તેથી જમાદારને પણ કાઈ ઉત્તર ન આપતાં પોતાના નોકરો તરફ
અચ્છ દ્રષ્ટિ કરીને થોડી વાર તે સરદાર નેમનો નેમ જ બોલો રહ્યો.

એ મૂઝમણનો પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો, તે જ ક્ષણે મહાલયમાંથી
એક બે મુસદ્દીઓ ઘણા જ સારા ટોળથી બહાર આવી પહોંચ્યા. તેમની
અને એ સરદારની સારી ઝાળખ હતી, તેથી તે પ્રસંગે યોગ્ય અદખ
આદાખ સલામ ગમરામ કરીને દરવાજાપરના સિપાઈને થોડાની લગામ
માંખી તે જને મુસદ્દી ઘણા જ પ્રેમથી અને આનંદથી બે હાથ ધરીને
તે સરદારને સત્કારપૂર્વક મહાલયમાં લઈ ગયા જતાં જતાં તેમાંના
એક, “સરદાર સાહેબના થોડાની સાગી ગીતે ચાકરી અગદાન કરતો,”
એવો જમાદારને હુકમ આપ્યો અને સાર પકડી તે સરદાર અને પેલા
અને મુસદ્દીઓ વાતચીત કરતા મહાલયના દારમા પ્રવિષ્ટ થયા.

એવી રીતે શાહી મિહમાનને માનસન્માન તો મળ્યું. સારે આપણે હવે શાહી મહેલનું થોડુંક વર્ણન કરીને એ સૌચવાન પુરુષ કોણ છે, તે સત્વર જાણીશું.

પ્રકરણ ૩ નું

દિલ્લીનો શાહી મહેલ

દિલ્લી અથવા દેહલી એ મોગલ આદશાહોની રાજધાનીનું મુખ્ય નગર છે, એ વાંચકોમાંથી વાચન અથવા શ્રવણથી નહિ જાણતો હોય, એવો કોઈ પણ વાચક હશે, એવી કલ્પના માત્ર પણ કરવી, તે પણ ઉન્માદ ગણારો દિલ્લીના આદશાહોએ કેટલી પેઢી મુઘી અને કેવા પ્રકારે રાજ્ય કર્યું, એનું સવિસ્તર વર્ણન ઇતિહાસોમાંથી મળી શકે એમ છે. એટલે તેનું અહીં કથન કરવાની આવશ્યકતા નથી. તથાપિ મહાન નામોદિત રાજવંશના રાજમહાલયને પ્રત્યક્ષ જોવાનો પ્રમગ ધનુ જ થોડાએતે મળ્યો હશે, તેથી તેનું અહીં સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપવું અમે ઉચિત ધાર્યું છે.

એ રાજમહાલય એટલું મોટું અને વિશાળ હતું કે, આદશાહના સર્ગાસબથી અને મોકરચાકરોનો મળીને હમેશાં લા હજારથી વધારે માણસોનો પડાવ પડ્યો જ રહેતો હતો. છતાં પણ હાં કોઈ દિવસે બીડ થઈ હોય અથવા તો કોઈના નિવાસની અવ્યવસ્થા થએલી હોય, એવો પોકાર સભાઓ નહોતો. વળી એ મહાલયની આગળમાં સ્થળે સ્થળે વિશ્રાંતિમાટે બેઠકા અને દૂરના દેખાવોને જોવામાટે મિનારાઓ પણ બાંધેલા જોવામાં આવતા હતા. અને નાના મોટાં કાર્યોના મહત્વ પ્રમાણે નાની અને મોટી સભાઓ ભરવામાટે તે તે પ્રમાણનાં નાનાં મોટાં દીવાનખાનાં તેમજ મુસલમાન ધર્મ પ્રમાણે સોઠસવાર નમાજ પઢવાની જગ્યાઓ પણ બનાવેલી હતી. આટલા બધા સમાજના સમાવેશમાટેનાં સ્થાનો એક એ નહિ, કિન્તુ તે ઉપરાંત આદશાહી મિહમાનોની સગવડમાટે અનેક-સ્થળોની વ્યવસ્થા કરાયેલી હતી. આજની શિષ્ટકળાના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ નકશો બનાવી કિંવા અમુક કાર્યમાટે, અમુક સ્થળે અમુક પ્રકારની ગૃહવ્યવસ્થા કરવાનો નિશ્ચય કરીને સાર પછી એ રાજમહાલય બંધાયેલું નહોતું જે વેળાએ જે રાજ્ય-કર્તા પુરુષોનો તે મહાલયમાં અધિકાર થયો, તે વેળાએ તેને પસંદ પડતા ફરકારો કરીને એમાં મનગમતી સગવડો કરવામાં આવતી હતી, અને તેથી વખતોવખત વધતી ગએલી એ ઇમારતને દરવાજા પણ ઘણાં હતા. પરંતુ કયો નવો સુધારો કયાં આદશાહના સમયમાં થયો,

એનો આખી ધમારતમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ કરેલો નહોતો, તેથી નવીન પદ્ધતિના વિદ્વાનોને મહદાશ્ચર્ય થયા કરે છે. ખરેખર આપણા હિન્દુસ્તાનના મનુષ્યોમાં ઇતિહાસને ન જાળવવાનો જે એક મોટો દુર્ગુણ રહેલો છે, તે આ રાજમહાલયના ઉદાહરણથી પણ જણાઈ આવે છે એથીજ આપણે કેટલીક પૂર્વ ઘટનાઓથી અજાત રહી ગયા છીએ અત્યુ

મહાલયના બહારના દેખાવપરથી તેની બાધણીની અસ્તવ્યસ્તતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકતું હતું, છતાં પણ રાજમહાલયમાંની વ્યવસ્થામાં કાંઈપણ ન્યૂનતા રહેતી નહોતી એ મહાલયમાં તોપોના મોરચા, મ્થાને સ્થાને પહેરેગીરોની જગ્યાઓ તેમજ મુસલમાન લોકોની સ્ત્રિઓ ગોગામાં રહે છે, તે રીતિને અનુસરીને સ્ત્રિઓનાં જનનાખાના જે મ્થાને અને જેવી રીતે હોવા જોઈએ તે સર્વ વ્યવસ્થાપૂર્વક હતા, અને તેમને એવી તો ચતુરતાથી ગોઠવવામાં આવ્યા હતાં કે, કોઈ અજાણ્યો માણસ આખો દિવસ પણ એ રાજમહાલયમાં ક્યાં કરે, તોપણ તેને જનનાખાનાં જોવામાં આવે નહિ તેમજ કોઈ અજાણ્યો માણસ પહેરેગીરોની નજર ચૂકવીને અંદર ચાલ્યો જાય અથવા તો કોઈ જમણસ ત્યાંથી બાતમી મેળવી શકે, એ બંને સર્વથા અશક્ય લાસતુ હતું ધમારત જે કે જૂની હતી, પણ શોભાહીન નહોતી જોકે સર્વ મ્થાને ગેશની અને મનોરંજનાર્થ મુજોલિત કરવાની કાળજી રાખવામાં આવી નહોતી, તોપણ દરબારનો ઓરડો, જનનાખાનામાંના ઓરડાઓ તેમજ બાફ-શાહની બેસવાઊઠવાની જગ્યાઓ સારી રીતે શુભારેલી રહેતી હતી, અને તેમાંના કેટલાક દીવાનખાના એટલાં તો વિમ્નૂત અને વિશાળ હતા કે, તે દરેકમાં બળ્લે હજાર મનુષ્યો સહજમાં બેસી શકે એ મહાલયના કેટલાક એકામાં અને આગણામાં મ્થાને મ્થાને નાના ઉપવનો બનાવીને અને સારા સૌગંધિક પુષ્પોના ફૂડાં ગોઠવીને તેમજ વધારી અને કુબ્જેને વ્યસ્થિત કરીને શોભામાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવી હતી મહાલયમાં સર્વત્ર મોટાંમોટા બિલોરી ઝાડો, હાડી, નાનામોટા ઝૂમરો અને ઉત્તમ પ્રકારના બાજડો, કુરસીઓ અને મોટીમોટી ચારમીઓ વગેરે પણ જોવામાં આવતા હતા તેમજ બીજી પણ કેટલીક યુરોપી રીતિની વસ્તુઓનાં ત્યાં થતા દર્શનથી મુસલમાનોની યુરોપિય, પાશ્ચિમાત્ય અયશઆરામના પદાર્થોમાં પણ પ્રીતિ થએલી હોય, એવું અનુમાન કરી શકાતું હતું.

આવી રીતે સુખોપભોગના પદાર્થોની વ્યવસ્થા હતી પરંતુ બીજા ખાતાંઓની પણ તેવીજ વ્યવસ્થા હતી, એ અહીં ભૂલી જવું ન જોઈએ. ખજાનાની જગ્યા, દારૂગોળાની કોઠી અને અપરાધી મનુષ્યોને

કેદમાં રાખનાની જગ્યાઓ જેવી હોવી જોઈએ તેવી અને બંધખત-
લાળી તથા ચોગ્ય સ્થળે બનાવેલી હતી. આવી સર્વ વ્યવસ્થા ઉત્તમ
પ્રકારની હતી, છતાં પણ પોતાની નૈસર્ગિક પ્રૃત્તિને અનુસરીને વ્યચ્છતા
તેઓ થોડી રાખતા હોવાથી, કેટલેક સ્થળે ગદગી, ઘણી જ ભેયામાં
આવતી હતી.

એવા એ રાજમહાલયમાં ગત પ્રકરણમાં કહેલા સરદારે પ્રવેશ
કર્યો અને પોતાની સાથે આવેલા પેલા એ મનુષ્યો સાથે વાતચીતમાં
સમય વીતાડવા માંડ્યો. એટલામાં ઢાઢએ બોલાવ્યાથી તે એ કામદારો
જરાક બહાર ગયા અને ત્યાં ગોઠવેલી મખમલથી જડેલી મોનાની કુરમી-
પર બેસવું કે ન બેસવું એના વિચારમાં તે સરદાર હતો કે સામેથી
ઢાઢ મનુષ્યને આવતો તેણે જોયો. એ મનુષ્ય તે જીને ઢાઢ નહિ, પણ
દિલ્હીનો વજીર પોતે હતો.

વજીરસાહેબને જોતા જ તેની પદ્ધતિને ચોગ્ય અદ્યક્ષલામ કરીને
તે સરદાર એક બાબતે લેવો રહ્યો. વજીરે પણ સલામતો સલામથી
જવાબ વાળીને તેને બેસાડ્યો અને પોતે પણ બેઠો. પરસ્પર-કુશળ-સમાચાર
પૂછ્યા પછી તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સલામણુનો પ્રારંભ થયો;—

“હું નાનાસાહેબનો મોકલેલો અહીં-એક ખાસ કામ માટે
આપની પામે આવ્યો છું,” સરદારે સલામણુનું મંજળાચરણ કર્યું.

“વાહ! એ ન જાણતો હોઉં, એમ હોય? સાહેબ, નાનાસાહેબની
અને અમારી પોતપોતામાં એટલી બધી મોહળ્યત છે કે, તેનું બચાવ
કરવાની આ જગ્યાનમાં તોડત નથી. નાનાસાહેબના કામ માટે, જે
અડધી રાતે પણ કયાય જવું પડે, તો અમે જવાને તૈયાર રહીએ
છીએ પણ શું કરીએ? આફશાહ-સલામતની તખ્તીયત કાઢક નરમ
હતી, અને ઝોઝામાં પૂરૂ વળી ગઈ કાલે આજ વખતે લાંટ સાહેબનો
બલીતો લઈને અહીંના મોટા સાહેબ મુલાકાતે આવ્યા હતા તે બલી-
તામાં એક એવો તો નિરાશામયક વિષય હતો, કે મારાથી તેનું કથન
કરી નથી શકાતું ખરેખર! એ દિવસો પણ વીતી જશે,” એમ કહીને
વજીરે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. થોડીક વાર તે ચુપ રહ્યો અને
પાછો બોલવા લાગ્યો, “મશહર કવિ સાદી શીરાજીએ કહેલું છે કે,
“દુનિયા હસદખોર છે” તે ખરી વાત છે. આ દિલ્હી શહેરમાં આપ
આવો, તેમાં ઘણાકાને વાંધો છે છતાં પણ કિસનાજી પતે આપને
ચોગ્ય સ્થળે રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી હશે-દીન અને આઈનની
બુદ્ધિને લીધે અમારાથી તમારી આતિરમદારત બની નથી શકતી
અને તે માટે અમે દિલોબ્બનથી દિલગીર છીએ, પરંતુ આપે તેથી માફ
ન લગાડવું, અમારા પર દયાદિ રાખવી,”

“હર, હર આ શું કહે છે? આપના તો અમારાપર હુજરો ઉપકારોના ભારો ચઢેલા છે” સરદારે વિનયસહિત કહ્યું અને પછી સ્વરને ધીમે પાડીને તે ગભીર મુઠાથી પૂછવા લાગ્યો કે, “આપે પાછું એ તો જણાવ્યું જ નહિ કે, નિરાશામૂયક એવો તે કયો વિષય તે ખલીનામા હતો કે, જેથી આપ પણ વિચારમાં પડી ગયા છો? આપના આ દાસને તે હકીકત જણાવગો, તો મોટો આભાર થશે. આપ જરા પણ સકાય કરશે નહિ નાનાસાહેબનો મારામા પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.”

સરદારનો આ પ્રશ્ન થતા જ વજીર કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને પછી કહેવા લાગ્યો કે, ‘તૌયા! તૌયા! નાનાસાહેબના દોસ્ત અને અમારા દોસ્તોમાં નફાવત ને શો? આપને એ વાતથી વાકેફ કરવામાં કરો વાધો નથી પણ અમારા બાદગાહની સક્ષતતતમા ન્ને આપના જેવા પાંચ દસ પણ દાનિશમદ લોકો હોત, તો રિયાસતનાં કામોમાં ખુશીથી અમે તેમની સલાહ મગ્લત લેત; પરંતુ અહીં તો જેટલા અમીર અને ઉમરાવ છે, તે તો બધા પોતાની દાલતના ધમ્મમાં અને અયશઆગમમાં અને સ્વાર્થમાં મગ્લૂચ બની ગયેલા છે, પોતાના બાદ-શાહની ખયરખાહીનો ફાઇના દિલમાં ખિયાલ માત્ર પણ નથી” વાતને આમ આગળ વધારવામાં વજીરનો સરદારના સલાહને ટાળી દેવાનો જ મતલબ સમાયતો હતો તેણે કાણુવાર શાંત રહી પાછું બોલવાનું ચાલુ કર્યું, “લખનાંના તો સર્વ સમાચાર આપના સાલજવામાં આવી ચૂક્યા હશે, ખયર! વિધિના લેખ એવા જ હશે, મારા ધાગવા પ્રમાણે એ પાપીએ ધણું જ ભુરું કામ કર્યું. એની એક માતગર રિયાસતના એકા-એક તખાલ્લુ ધર્મજવાથી જાણે એક ચાલમ નહોત્યાલા ધર્મગયો છે ।।”

“નાનાસાહેબને પણ એનો ઘણો જ ખેદ થયા કરે છે. કીઓ તો ખરા કે અયોધ્યાના રાજસાહેબની અને અગ્રેજોની કેવી દોસ્તી હતી અને વળી અગ્રેજો પર તેમના જેટલા ઉપકારો હતા? એથી મોટા લાટ-સાહેબ કલહાઉમી તેમની આગ્રહ અને હુરમતપર હાથ નહિ જ નાખે, એવો આપણો બધાનો દટ નિશ્ચય હતો અને અયોધ્યાના અધિપતિનો કાઈ અપગ્રાહ પણ થયો નહોતો, છતાં પણ નિમકહરામ વેપારી કંપનીએ પોતાની બેવફાઈ દેખાડીને તેની રિયાસત લેવાને પણ ચૂક્યા નહિ! હવે ખીલુ વધારે શું રહેવું? આપણી સલામતીની ઉમીદ કેમ રાખી નકાય?” સરદારે દુઃખિત અને શોકભરેલી મુઠાથી કહ્યું

“આહ! કંપની સરકારના વહીવટદારો જેવા નિમકહરામ અને બેવફા તો આ જહાનમાં કાંઈક જ હશે ।।” વજીરે કોપના આવેગથી કહ્યું, “જ્યારે એ લોકો આપણા દેશમાં તિજગત યાને બ્યાપાર કર-

વાને આવ્યા હતા, ત્યારે કમીના ગુલામો માફક બધાનાં કંદમ ચૂમી-ચૂમીને અને કોલાવાલા કરીને પનાહની જગ્યા માગતા હતા અને અમારા જહાંપનાહના દરવાજા પર ધકેલા ખામા કરતા હતા. હવે તે વખત વીતી ગયો એમણે યુક્તિથી બાદશાહની સામે કુરસી પર બેસવાની પરવાનગી મેળવી લીધી; અને તેનું મૂળ આપણામાં ફેલાયેલો કુસપ ! તેમ જ બાદશાહને અહીં તખ્તે શહેનશાહી પર નરહેવા દેવાના ધરાદાથી શાહ પાસેથી તેમણે એવો કરાર કરાવી લીધો છે કે, અહીંથી પાંચ છ કોસના મુકાસલા પર જે શાહની સરગાંઠ છે, ત્યાં શાહે જમીન રહેવું ! અહાહા ! શો બદલાયેલો જમાનો ! તખ્તને ખાલી કરવાની આ કેવી નીચ યુક્તિ ! !” વજીર એકાએક બોલતો અટકી પડ્યો પાછું તેને કાંઈક સ્મરણ થતા તે પૂછવા લાગ્યો કે, “જનાબ, નાનાસાહેબના પેન્શનવિરો કાંઈ ઠરાવ થયો કે નહિ ? તેમણે કાંઈક અરજી કર્યાનું અમારા સાલગણવામાં આવ્યું છે, તે ખરું છે ?”

“જી હા, કાંઈ જવાબ આવ્યો છે તો ખરો, પણ હું તેથી પૂરો વાંકેફગાર નથી છતાં પણ હું કંદપના કરી શકું છું કે, કાંઈ સારો જવાબ તો નહિ જ આવ્યો હોય નાનાસાહેબની અને નવા આવેલા લાટસાહેબની કાનપુરની છાવણીમાં એવણ વાર મુલાકાત થઈ હતી. થેલા દિવસ પહેલાં નાનાસાહેબના રાજમદિરમાં લગભગ ૨૦૦ બમો યુરોપી સ્ત્રીપુરુષોને જિયાડત પણ આપવામાં આવી હતી એવી રીતે હમેશાં સાહેબલોકો મુલાકાતને બહાને ત્યાં આવ્યા કરે છે અને ચાગ્યા દિવસ મિહમાનદારીની મજા ભોગવી અને અયશઆરામ કરીને પાછા ચાલ્યા જાય છે. એવા પ્રકારે ભેદને મનમાં કાંઈક આશા બધાય છે કે, નાનાસાહેબને કાંઈક પણ વર્ષાસન બાધી આપવામાં તો આવશે જ,” સરદારે પરિસ્થિતિ જણાવી.

“બાજીરાવ સાહેબની આટલી મોટી રિયાસત એમના તાબામાં આવી ગઈ, છતાં પણ તેમના ફર્જ દિલગજીને વર્ષાસન આપવામાં કંપની આટલી બધી એપરવાઈ દેખાડે છે, એ કેટલી બધી એવકુઈ ! અમારી તો હવે એવી જ ખાતરી થઈ ગઈ છે કે, એ બદલાનતોથી એવી જ સખ્તાઈથી જે વર્તે, તે જ ફાવી શકશે. નહિ તો અલ્યાહ અલ્યાહ ખયરસરલાહનો જ હિસાબ થવાનો ! અમે એમના ચાલચલનને ધણી ભેટા રહ્યા છીએ, પણ કોઈની સાથે પણ વફાદારી અને નેકનિયતીથી વર્તતા અમે તેમને એક વાર પણ ભેઈ નથી શક્યા ! તેમનો એ કેવો ધર્મ અને કેવી નીતિ છે, તે તો ખુદા જાણે. હું ધારું છું કે, એ ફત્વોને ક્યામતને દિવસ પોતાના પાપોનો જવાબ આપવો પણ

વિચાર નથી! ખુદા! ખુદા! આ તેમનો કેવો મજહુબ!!! ન ઊંજે બિદનાહુ મિન્નલિક્ક,” વજરે નાનાસાહેબ તરફ હમદર્દી અને અગ્રેજી પ્રતિ નક્કરત દેખાડતા કહ્યું

સરદારે પોતાના મૂળના હેતુને છોડીને પોતે ખીજા જ વિષયમાં ઊતરી જવાનું ધ્યાન આવતા આર્જવતાથી કહ્યું કે, “અસ્લાહનાં અજબ કારખાનાં છે, તે ભલા માણસને દુ ખમાં ડોલાવીને તેના મનોભાવથી સુવર્ણને પરીક્ષાની કમોડીપર કસી બુઝે છે કારણ એ કે ભલા અને ભૂડાની પરીક્ષા થઈ જાય અને કમીનાઓને દુનિયાની દોલત બક્ષીને તપાસે છે કે, તે સારે રસ્તે ચાલે છે કે ભૂડે? ખયર! આપનો હવે નમાજનો વખત થએલો છે અને તેથી દાસ રજાનો ઉમીદવાર થાય છે. ઇન્શાઅલ્લાહ! આપને પાછો હું આવતી કાલે મળીશ”-

“ખડુ સાર, કાલે સવારમાં આપને હું કહેવડાવું તે વેળાએ આપ અહીં પધારજો,” વજરે જવાબ આપ્યો.

“ઠીક સારે હું રજા લઉં છું નાનાસાહેબના એક ખીજા કામ માટે મારે આપને પ્રાર્થના કરવાની છે પણ હવે નમાજનો સમય થએલો હોવાથી કહી નથી શકતો. આવતી કાલે પુરસદે આપણે એ વાતચીતને છેડીશું”

એટલું કહીને તે સરદાર અદબથી સલામ કરીને ભાઈ ચાલતો થયો અને વજરે સલામ કરીને મહાલયના અદરના ભાગમાં, તે ન્યાયી આવ્યો હતો ત્યાં ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું

વસંતસિંહ

ખીજા અને ત્રીજા પ્રકરણમાં આપણો જેની સાથે આટલો બધો પરિચય થએલો છે, તે સરદાર કાણ અને તે દિલ્લીના બાદશાહ પાસે શા હેતુથી આવ્યો છે, ઇત્યાદિ જાણવાને વાચકો ઉત્સુક થઈ રહ્યા હશે, માટે આપણી વાર્તાના વિષયમાં આગળ વધવા પહેલાં તેનો કાંઈક વૃત્તાંત આપણે જાણવો જોઈએ.

એ સરદાર રાજપૂતાનાના.... ગામનો મૂળ રહેવાસી હતો અને ક્ષત્રિય કુળપૃથ્વા પ્રમાણે તેનું નામાભિધાન વસંતસિંહ હતું” ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશવા અને અગ્રેજોનો પરસ્પર મિલાપ થતા છેવટના પેશવા બાહરાવ પેશવા વર્પાસન લેવાનો ઠરાવ કરીને બ્રહ્મવર્ત(ખીડ્ડર)માં આવી વસ્યા, તે વેળાએ તેમની સાથે તેમના કેટલાક સરદારો પણ ત્યાં આવી રહ્યા હતા તેમાંના માધવસિંહ પણ એક હતા, અને તે પોતાના

કુટુંબ સંહિત ત્યા જઈ વસ્યા હતાં. તે વેળાએ તેમનું એક છ માસનાં વયનું બાળક પણ હતું, અને તેજ એ વસતસિંહ પોતાની જન્મ-ભૂમિને છોડીને આત્યાવસ્થામાંજ તે બ્રહ્માવર્તમાં આવ્યો હતો. અને ત્યાજ તે મોટા પણ થયો વસતસિંહના વડિલો કાંઈ ગરીબ હતા એમ નહોતું. પેશવાઈમાં તેના વડિલોએ મોટામોટા કામો કરેલા હતા અને તેથી વળે હજારથી બારમોની પેદાશના ગામો તેમને ધનામમાં મળેલાં હતાં. રાજ્યમાં ત્યાર પછી જોકે ઘણા ફેરફારો થયા, તોપણ બ્રહ્માવર્તમાં આવવાના સમયમાં તેના પિતા પાસે લાખથી દોઢ લાખની મિલકત હતી. માધવસિંહ મૂળ જાતિનો ક્ષત્રિય અને વળી પેશવા જેવાના સહવાસમાં રહેલો હોવાથી પૈમો ખરચવામાં ઘણાજ ઉદાર હતો તેને પહેલાં પાંચ છ છોકરા થયા હતા, પરંતુ તે સર્વ કાળને વશ થએલાં હોવાથી તેનું મન ઘણું જ ઉદાસ થઈ ગયું હતું તેથી અને અગ્રેજી રાજ્યમાં હવે આગળના જેવો ડોળદમમાં ચાલી શકશે નહિ, એવા વિચારથી તેણે તીર્થયાત્રા કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું હતું. એમાં તેનો એકનો એક શાંતિમાં બાળક પણ નિર્ભય રહેશે અને વૃદ્ધાવસ્થા સુખમાં જશે, એવા એ હેતુઓ સમાયલાં હતાં બાહરાવ સાથે રહેવાનું મૂળ કારણ એજ હતું. બાહરાવનો પણ માધવસિંહમાં અત્યંત પ્રેમ હતો માધવસિંહ વયથી તો જોકે વૃદ્ધ હતો, પણ ઘણાજ ચાણુદાસ અને બુદ્ધિમાન હતો. તેથી બાહરાવની પ્રસન્નતા મેળવીને, અભ્યાસ ન થાય પણ બાહરાવના દત્તક પુત્ર ઘોડોપત ઉર્ફે નાનાસાહેબનાં સહવાસમાં વસતસિંહનો સમય પીતે તો વધારે સારું, એવા અત્યંત હેતુથી પોતાના પુત્રને તેણે નાનાસાહેબના સગમાં રાખવાનો પ્રયત્ન ચાલુજ રાખ્યો હતો તેથી, અને વસતસિંહ પોતે પણ નાનાસાહેબ પ્રમાણે સંસ્કૃત અગ્રેજી, મરાઠી, ફારસી ઇત્યાદિ વિદ્યામાં તેમજ અશ્વવિદ્યામાં અને ગોળીબાર વગેરે યુદ્ધકળામાં નિપુણ હોવાથી ઘણાજ સારો તેજસ્વી થયો હતો.

માધવસિંહે ધનનો મોટો ભોગ આપીને પોતાના વસતસિંહને ઘણાજ સારો વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો અને તે સારો વિદ્વાન થએલો હતો, છતાં પણ તેની યુદ્ધકળામાં વિશેષ અને સ્વાભાવિક ભક્તિ હતી તેણે બદ્દકા કેમ બનાવવી, તોપો કેમ ઢાળવી, કેટલી લાંબી નળીથી ગોળા કેટલી દૂર જઈ તકે છે, ચાપ કેમ તૈયાર કરવામાં આવે છે અને કેપનીની બદ્દકામાં શી શી સગવડો અને શી શી અગવડો છે, નવી નાળો કેમ બનાવવી ઇલાદિની આદિતી મેળવવામાં દ્રવ્યનું તેમજ સમયનું ઘણુંજ બલિદાન આપેલું હતું વસતસિંહ એટલો બધો શ્રીમાન ન હતો, તોપણ શિકારનો તેને ઘણાજ ગ્રીહ હોવાથી તે આખો

દિવસ થોડાપર સ્વારી કરીને વનવગડામા ભટકતો ફરતો હતો; અને જ્યાં જે કાઈ કટકાળૂકલો મળ્યો તે આઈને તેમજ નદીના તીરથી પોતાની તરસ છિપાવીને સંતુષ્ટ થઈ પોતાના ઉદ્વોગમા મગ્યો રહેતો હતો. સિકારના જનવરોમાંના વાઘ, ફાલાં, તરસ અને મૃવરો વગેરે તેના હાથે ફાણુ જાણે ફટલાય માર્યા ગયા હશે, તેની ગણના થવી અશક્ય છે એ શોકમાં ફટલીક વાર વ્યાઘ્રાદિઓના પગમા સપડાતાં તેના મરણની ઘડી પણ આવી પહોંચતી હતી, તોપણ પાછા અરખ્યમાં જવાની તેના મનમા બીતિ થતી નહોતી.

ખીન્ત પ્રકરણમા વસતસિંહના દિલ્લીમા આવવાનો ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે, તે સમયે તેનું વય લગભગ આઝીશ વર્ષનું હશે. પરંતુ તેના વ્યાયામથી થએલા પુષ્ટ શરીર અને તેજસ્વી મુદ્રાથી તેના વયની વીસ વર્ષથી વધારે કલ્પના કાઈ પણ કરી શકતું નહોતું તેના શરીરનું બળન પુષ્ટ, ઉચ્ચ, લચ્ચ અને સુદૃઢ હતું અને વર્ણ તે ગૌર હતો. તેના નેત્ર, નાસિકા આદિ અગતા અવયવો ધણા જ ઘાટીલા હોવાથી તે ઘણો જ દેખાવડો જણાતો હતો. તારૂંપ્યની પૂર્ણ પ્રભા તેના મુખમંડળમા ચમકી રહી હતી અને તેનો અલાવ પણ મુખ પ્રમાણે તેજસ્વી જ હતો. તેની પોતાના બરોગરિયામા પોતાની કીર્તિ ગવાય, અને બહાર પણ સ્વર્ગાર્થની પ્રશસા થાય, એવી પ્રયત્ન ઇચ્છા તેને હતી અને તેથી જ્યારે પણ એવું સાર્યનું કાર્ય આવ્યું કે, તેને ઝટ પોતાને માથે જ બેઠારી લેવાને ચૂકતો નહોતો. એથી બાહ્યરાવ સાહેબની અને ત્યાર પછી નાનાસાહેબની હુજૂરમા જે થોડા ધણા શરવીર સરદારોમા ગણાત હતા, તેમા વસતસિંહનું નામ સદા અગ્રેસર રહેતું હતું તેથી નાના સાહેબનો એ સરદાર પર ઘણો જ સારો ભાવ હતો. શુભ સંસ્કાર મસ્લહતમા પણ નાનાસાહેબ તેને હંમેશા શામિલ રાખતો હતો, અને તેનું આ હમણાનું દિલ્લીમા આગમન, એક ઉદાહરણરૂપ હતું તે આ પ્રમાણે —

નાનાસાહેબ પેશવાને થોડા દિવસ પહેલાં લખનાના નવાજ તરફથી એક ખલિનો મળ્યો હતો અને તેને એટલો નો શુભ રીતે આપવાનો હતો કે “પોતાના ગયા વિના દિલ્લીના બાદશાહ પાસેથી જ જોઈએ તે ખુલાસા મળવાનો નથી, એવો નાનાસાહેબનો નિશ્ચય થએલો હતો. પરંતુ તેની પત્નીની પ્રકૃતિ અગ્ર ન હોવાથી અને તેથી તેના પરદેશ ન જવા દેવાનો આગ્રહ હોવાથી તેનાથી પોને ત્યાં જઈ શકાય તેમ નહોતું એ વાતની વસતસિંહને જાણ થતાં તેણે તે કાર્ય પોતાને માથે લીધું અને ત્યાંથી રવાના થયો તે પત્ર લખી દિલ્લીમાં આવી

પહેંચ્યો, તે સમયથી વસંતસિંહ અલાવત્તથી નાનાસાહેબનું પત્ર લખને કાંઈ જરૂરી કાર્ય માટે આવેલો છે, એની દિલ્લીના આદશાહની વજરને પહેલાંથી જ ખચર પડતાં તેની અને આદશાહની સત્તર મુલાકાત થાય, એવા હેતુથી તેણે એક બે ચોળનાઓ કરી રાખી હતી, પરંતુ તેવામાં તેને આદશાહની તખ્તીયત બગડવાનું કારણ જણાવી બેત્રણ દિવસ રોકાવાનું કહેવામાં આવ્યું વસંતસિંહને એ સમાચારથી ધણો જ ખેદ થયો, કારણ કે, ખરેખર જ આદશાહની તખ્તીયત એટલી બધી બગડી હશે કે મુગલાઈ દરબારની બેદાદીના કાયદા પ્રમાણે વજરસાહેબ કાંઈક બહાનું કાઢતા હશે, એની તેને ધરાયર સમજ પડી નહિ. તોપણ કામ પૂરું થયા વિના પાછા જવું યોગ્ય નથી, એવી ધારણાથી તેને ફરગિયાત ત્યાં રહેવું જ પડ્યું. “નાનાસાહેબના હેતુની સિદ્ધતામાં દિલ્લીના લોકોની કેટલી સહાયતા મળી શકશે તે જાતે જાણવાના અને વજરસાહેબનું હૃદય એ કલુષિત થએલું હોય, તો તેને પ્રસન્ન કરવા તેમજ બીજા દરબારીઓની મિદ્દરયાની પણ મેળવવી” એવા હેતુથી બીજા દિવસે બબ્બરમાથી કેટલીક ઉત્તમ વસ્તુઓ ખરીદીને અને તે નજરાણા તરીકે લખને તે વજરસાહેબની મુલાકાતે ગયો હતો. ત્યાં વજર સાથે તેની શી વાતચીત થઈ તે આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ.

આટલો વસંતસિંહ વિશે સક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત અનુસધાનના રૂપમાં જણાવીને હવે આપણે આપણી વાર્તાના વિષયમાં આગળ વધીશું.

પ્રકરણ ૫ મું

તાલુનિસા

વસંતસિંહે વજરસાહેબની મુલાકાત લીધી અને તેવી જ રીતે દિલ્લીના શાહી દરબારના બીજા પણ કેટલાક સરદાર અને કામદારોને નજર નજરાણાના શિષ્ટાચાર સહિત તે મળ્યોબેઠ્યો. એ તેના ઉદાર વર્તનથી શાહી મહાલયમાં તેની બહુ જ સારી મુતિ થવા લાગી, અને સ્તુતિનો નાદ તાલુનિસાના સાલગવામાં પણ આવ્યો.

તાલુનિસા તે દિલ્લીના એક ધનાઢય અમીરની અવિવાહિતા પુત્રી હતી, પરંતુ જનાનખાનાની બેગમોથી તેનો સારો વ્નેદસ મધ અને મિત્રભાવ હોવાથી તે જનાનામાં જ રહેતી હતી અપૂર્વ સૌન્દર્ય, પ્રદુર્લભ વૈભવ અને પ્રેમની ઋતુમાં જો એક તરફથીના હૃદયમાં પ્રેમના અકરો ઉત્પન્ન થાય, તો તેમાં આપણે તેને દોષ આપી શકીશું નહિ તાલુનિસાનું વય સુમારે વીસ વર્ષનું હશે અને તે અતુલ સૌન્દર્યવતી નેમજ તાલિય અને સંગીત એ ઉલ્લેખ કરીએ મધુરી જ પ્રવીણ હતી. હજી સુધી કાંઈ

પુરૂષના પ્રેમને પોતાના હૃદયમાં તેણીએ સ્થાન આપ્યું નહોતું એવામાં મહા વાર્તાના એક દિવસે કાર્યપ્રસંગે રાજમહાલયમાં આવતાજતા વસતસિંહને તેણે જોયો અને તેણે જ તેના પર તેનો મોહ બધાયો. પ્રેમ-પીયૂષના પાનની ઉત્કૃષ્ટતાએ તેને ઉન્માદિની બનાવી મૂકી તાબુનિસાએ વસતને મળવાનો મનમાં ઉપાય શોધવા માડ્યો. પરંતુ મુસલમાનોમાં પડદાનો રિવાજ હોવાથી અને તેમાં પણ આ તો શાહી જનાન બાતુ હોવાથી એક હિંદુ જાતિના એક પારકા પુરૂષને એક શરીર મુસલ-માન નદી જહીરમાં મળી શકે, એ સર્વથા તેને અશક્ય જેવું લાગ્યું તેથી કોઈ પણ પ્રયત્ને તેને મહેલમાં જ બોલાવીને મળવાનો તાબે નિશ્ચય કર્યો.

ઉદ્ધત નામની તાબુનિસાની એક ધણી જ શુદ્ધિમતી દામી હતી, તેણે પોતાની ખીખીની ઉત્સુકતાને લાળીને રાજમહાલયના એક સરદારની સહાયતાથી વસતસિંહને ત્યાં જ બોલાવવાની વ્યવસ્થા કરી તે એવી રીતે કે, બાદશાહનો શાહજહો કાબુલમાં હતો, તેના તરફથી નાના-સાહેબ પેશવાના નામનો એક કાગળ આવ્યો છે, અને નાના સાહેબના વિશ્વાસુ સરદાર વસતસિંહને હાથોહાથ આપવાનો છે, એવું બહાતુ કરીને મહાલયમાં આવવાનું વસતને આમત્રણ મોકલવામાં આવ્યું.

તાબુનિસાએ પોતાના રહેવાના ઓરડાને આર્યધર્મને યોગ્ય એવી વ્યવસ્થાથી મુસજ્જિત કરાવ્યો, અને દૂધ, અત્તર, ગુલાબ વગેરેની પણ તૈયારી કરી રાખી મનોરંજનાર્થ ત્યાં દિલ્લીની બે વખણાયેલી ગાનારીઓ હશમતજન અને ફહીમનજનને પણ બોલાવવામાં આવી હતી. રાજ-મહાલયનો સરદાર, ગાયકાઓ, સરગીયા અને તબલચીઓ તથા અદરના ઓરડામાં વાતચીત કરતી બેઠેલી ઉદ્ધત અને અમીરનદી તાબુનિસા એકીટમે વસતસિંહના આગમનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા બેઠાં હતા.

લગલગ રાત્રે નવ વાગ્યાને શુભારે વસતસિંહ પોતાના મિત્ર અને રાજ્યમેવાના પ્રસંગે દિલ્લીમાં વસતા વીરનર અમૃતસિંહ સાથે લા આવી પહોંચ્યો તેમને સારા આદરસત્કારથી બેસાડવામાં આવ્યા અને હશ-મતજને પાનખીડી બનાવીને તેમને આખા પછી સારગીના સ્વરો છેડાયા, તબલા પર ચાપ પડી અને ગાનનો આલાપ કરવામાં આવ્યો. પ્રારભ-માં જ હશમતે નીચે લખેલી ગજલ બિહાગમાં ગાવા માડી -

ગજલ

“છાંકને દી હૈં દુઆઓ” દમે રહલત કયમી ?
મુઝમે મિલ મિલકે ગયે રોઈ હૈં હસરત કયમી ?

ખન્દા ચાહે જો ખુદાઈ કાઈ મિલ સકતી હય,
 લોગ કિસમતકો લિયે ફિરતે હય કિસમન કયસી ?
 જૈરે માશુકકી પુરસિશ હી નહીં દુનિયામે,
 અપને ખન્દેમિ ખુદાકો હય મહબ્બત કયસી ?
 આપહી જૈર કરે આપહી પૂછે મુજમે,
 રહે તો ફરમાઈએ હય આજ તખીયત કયસી ?
 ચે કહાં રાતકો આઈના તો લેકર દેખો,
 ઔર હોતી હય ખતાવારકી સૂરત કયસી ?
 ધમકીએ દેતે હો તુમ જબએ દિલકી અય હાગ !
 ખન્દાપરવર શો મહબ્બતમે હુકૂમત કયસી ?”

(દાગ)

વસંતસિંહને સાધારણ રીતે ગાનકળાતુ જ્ઞાન હતુ અને આત્મા-
 વસ્થાથી હિદુસ્તાનમાં જ વસેલો હોવાથી તથા ઉર્દુ ફારસીના સારો
 અભ્યાસ હોવાથી તે ગજલના લાવાર્થને સારી રીતે સમજી શકતો હતો.
 અને તેથી એ ગાયન ગવાતુ હતુ તે વેળાએ વ્યવચમાં વાહવાહના
 ઉદ્દગારો કાઢ્યા જ કરતો હતો એ ગજલની સમાપ્તિ પછી એક ખીજ
 ગજલ ફહીમને છેડી અને ચાર પછી એ સગીતસમાર ભની સમાપ્તિ
 કરવામાં આવી. પ્રસન્નચિત્તે પાચ સોનામોહોરો અને પાંચસો રૂપિયાની
 કીમતનો જરીનો દુશાલો વસંતસિંહ હંશમતજનને બક્ષીસમાં આપ્યા
 અને તાલુનિસા તરફથી પણ તે ઉભય કળાવતીઓને સારા ઇત્તમો
 આપવામાં આવ્યા. લગભગ સાડા દશ વાગે કળાવતીઓએ રજા લીધી
 અને ત્યાર પછી વસંતસિંહ તથા અમૃતસિંહને દૂધ વગેરે પીવડાવવાની
 તૈયારી કરવામાં આવી એ કાર્ય સંપૂર્ણ થતા મહાસૂયનો કામદાર
 અને અમૃતસિંહ કાંઈક કામનુ બહાનુ કાઢીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા
 અને તે ખાનગી કાગળ આપવાના નિમિત્તથી વસંતસિંહને અંદરના
 ઓરડામાં બોલાવવામાં આવ્યો તેના આવતા જ ઉઠ્ઠન પણ ત્યાંથી ધીમે
 રહીને ગચ્છતી કરી ગઈ ઓરડામાં તાલુનિસા અને વસંતસિંહ જ રહ્યા.
 કિંમતી જરીન પોળાંક પહેરીને સૌગંધિક પુષ્પોથી સજ્જવેલા એક
 પલંગપર તાલુનિસા મૌન્યધારી બેઠેલી હતી, તે વસંતસિંહનો દ્વારમાં
 પ્રવેશ થતા જ બીડીને બેઠી થઈ અને મહા વિનયથી “આપની મદન-
 મૂર્તિને નિહાળી આજે મારા નેત્રોને અગમ્ય આનંદનો લાલ મળ્યો
 છે, આપનો ચરણસ્પર્શથી આ લોડીનું નિવાસસ્થાન પવિત્ર થયું છે,
 તે માટે હું આપની ઘણી જ અહેસાનમંદ છું, બિરાજો” એમ કહીને
 તેણે વસંતસિંહને એક મખમલથી મઢેલા કોચર બેસાડ્યો. તાજની
 રિમતહાર્યયુક્ત મુદ્રાથી કાંઈક ખીજ જ લાવની કલ્પના થતી હતી.

વસંતસિંહને તાજુનિસાના પૂર્વ સંકેતની કશી પણ માહિતી હતી નહિ, તેથી આદગાહના મહેલમાં એક સુદર તરુણ લલનાથી એકાંત સુભાષણ કરવા માટે તેના હૃદયમાં આશ્ચર્ય, ચમત્કાર અને ભયનો એકત્ર નિવાસ થવા માંજો તાજુનું સ્વરૂપ, હાવભાવો, પ્રેમભરિત ભાષણ અને મનોહારક લીલાને નિહાળી એ સુખનો પ્રસંગ છે કે હુ ખતો તેની તેને કાંઈ પણ સમજણ પડી ન શકી તે કાંઈ પણ નિશ્ચય-પર આતી ન શક્યો પરંતુ આવા પ્રસંગે એક સ્ત્રીની ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી હાનિનો સંભવ થશે, એવા વિચારથી ને માથે આવી પડેલા પ્રસંગને અનુસરીને જેમ બને તેમ તેના મનને સતુષ્ટ કરવાને તત્પર થયો તેણે તાજુનિસાના સન્કારનો આભારદર્શક જવાબ વાળ્યો કે -

“આપના આ એક નાચીજ દાસને આટલું સન્માન આપવું ગોચ્ય નથી આ તો અમારા લાલ માટે હું અહીં આવ્યો છું, પણ આપનું કાંઈ કામ અડધી રાત્રે પડે, તોપણ આ દાસ ઊઠાડે પગે દોડ્યો આવશે,” તે કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને પાછો કાંઈક યાદ કરીને બોલ્યો, “વાર જે પત્ર આપવા માટે આપે મને અહીં બોલાવ્યો છે, તે પત્ર મ્યા છેડે રાત્રિ ઘેણી થઈ ગઈ છે, માટે હવે મને તે પત્ર આપીને વિદાય કરો તો વધારે સારું”

“સાહેબ, આ ઓરડામાં પેશતા જ અને મારી તમારી ચાર આખો થનાજ મારા નયનદૂત દ્વારા આપને મારા હૃદયના પ્રેમનો પત્ર નથી મળી શક્યો? વાહ! વાહ!! કેવા બોળા! જાણે કાંઈ જાણ-તાજ નથી, પણ ખચર! સમય અને સ્થાન એવા છે કે, વિવાદમાં વેળા ન ખોતા ભેદને ભાગી નાખવો જોઈએ સાહેબ, હું કુમારિકા છું અને આપના ગુણ તથા રૂપથી મોહ પામી આપને ચાહતાં મીખી છું મે આપનામા પ્રેમની ભાવના રાખેલી છે અને બદલામાં તેવાજ પ્રેમની આશા રાખુ છું આજથી આપ મારા માલેક, ખાવિન્દ, શૌહર સરતા જ છો આપના-વિના ખીજે કાંઈ પણ પુરુષ મને બધું અને પિતા સમાન છે હવે મને સ્વીકારો અને તારો, અને ધિક્કારો તો મારો” એમ કહીને તે યવન રમણીએ ગોઠણમંડીએ બેઠીને તેના બોળામાં માથું નાખી દીધું

વસંતસિંહના મનમાં એ વેળાએ ભય, આશ્ચર્ય અને ધર્મસંકટ વિશેના કેટલાક અને કેવા વિચારો ઉદ્ભવ્યા હશે, તે આલેખવાને અમારી લેખિની અસમર્થ છે તેની પ્રેમવિદ્ધ વાચકોએ પોતે જ કલ્પના કરી લેવી

“રમણી, આમ અધીરી ન થા સાહસથી કાંઈ કાળે પણ પરિણામે લાલ થનો નથી આપણામાં એક તો મોટો જ્ઞાતિભેદ રહેલો છે એક

મુસદ્દમાન અને એક હિન્દુ, તારે આપણો સંબંધ કેમ થઈ શકે? આ તારી માગણી કબૂલ રાખી શકાય તેની નથી," વસતસિંહે તેના કેશપર હાથ ફેરવીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

તાલુનિસાનાં નેત્રામાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. તેણે ધીમા અને ગળગળા સ્વરથી કહ્યું કે, "આપના જેવા એક રણુશર બહાદર નર પણ જ્ઞાતિનો ભેદ જતાવજે, એવી મને આશા નહોતી પ્રિયતમ, સ્નેહના સંબંધમાં જ્ઞાતિના ભેદના વિચારો નથી કરાતા. આપ જો આ લાડીનો સ્વીકાર નહિ કરો, તો તે દુર્ભાગિની માટે મરણુ તો નિશ્ચિત થઈ ચૂકેલું છે. જ્ઞાતિ સંરક્ષણ માટે એક સ્ત્રીહલા જેવા ભય કર પાપના આપ ભાગી થશો, એમ તો હું નથી જ ધારતી!" -

"ખરેખર તાલુનિસા, તારું કહેવું અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે. પ્રેમનો પ્રલાય જ કાષ્ટક વિચિત્ર પ્રકારનો છે. પ્રેમમાં નિયમ નથી સમ્બવાતો. તેથી કદાચિત્ તારો સત્ય પ્રેમ હોય, તો હું તને સ્વીકાર પણ ખરો, પણ તું જાણે છે કે, હું અહીં મારા મોલેકના કેવા ગભીર કાર્ય માટે આવેલો છું? આવા ગભીર સમયમાં આવા પ્રસંગોનો ઉપભોગ મારાથી કેમ ભોગવી શકાય?" વસતસિંહે નિર્માલ્ય મુખથી કહ્યું.

"આપ સત્ય કહો છો, પણ તેથી શું મને પ્રેમમાં નિરાશ કરવાનો જ આપે નિશ્ચય કરેલો છે? જો એમજ હોય તો લ્યો આ ખજર અને ધડથી જૂદું કરો. મારું શિર હું આપના દેખતાં જ મારા સ્નેહનો ભોગ થઈશ કે જેથી ભવિષ્યમાં મને બ્રહ્મ થવાનો ભય ન રહે," એમ કહીને તાજે પોતાની કમરમાંથી ખજર કાઢીને વસતસિંહના હાથમાં આપ્યું.

વસતસિંહ એથી આશ્ચર્યમાં દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો અને થોડીક વાર તાલુનિસાની સામે એકતાનથી જોઈ રહ્યો ત્યાર પછી કાષ્ટક ઊંડો વિચાર કરીને તેણે તાજને સંબોધીને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું કે,-

"તાલુનિસા, માત્ર કામવાસનાની તૃપ્તિ કરવાથી જ પ્રેમ શબ્દના અર્થની સાર્થકતા થતી નથી. હું તારી સાથે મારા ક્ષત્રિય કુળની પ્રતિજ્ઞા અને વચનથી બંધાઈ છું કે, તું જ મારી અર્ધાંગિણા છે અને હું તને મારું તન, મન ધન અર્પણ કરી ચૂક્યો છું, પણ હાલ હું કોઈ પણ પ્રકારનો અન્ય વ્યવહાર કરીશ નહિ. પ્રથમ મારા અનદાતા નાનાના સાહેબનું કાર્ય પૂરું કરીશ અને ત્યાર પછી જેમ જનશે તેમ તને વહેલો આવી મળીશ. પરંતુ કોઈ પણ રીતે તારા અસ્મતને એજ ન લાગે, એની ખૂબ સલાહ રાખજે કારણ કે, પાતિવ્રત્યથી પતિત પ્રમદાઓના શરીરને ક્ષત્રિયો અર્પણ માત્ર પણ નથી ગ્રંથતા." વસતસિંહે અતે પ્રેમની પ્રજ્વળનાને વચા થઈ તાલુનિસાને સ્વીકારવાનું વચન આપ્યું.

તાળુનિસાને જોડે વસતસિંહના એ આશ્વાસનથી કેટલેક અશે નિરાશા તો ઉપજી, પણ માત્ર કામવિકાર-પરિહારથી જ તૃપ્ત થનારી નારી તે નહોતી હતાશ જતા પણ તેણે ધૈર્ય ધારી ઉત્તર આપ્યું કે, “આપના વચનથી હું સંતુષ્ટ છું ક્ષત્રિયો વચન પાળવામાં પૂર્ણ હોય છે, એ હું સારી રીતે જાણું છું. મુખેથી આપ પધારો અને સ્વામીના કાર્યને સુધારો. પણ જ્યાંમુઘી આપનું આગમન નહિ થાય, ત્યાંમુઘી આ લૌહી સારા ખાનપાન અને ગૃહારનો લાગ કરીને રહેશે માટે ચિંતા ગણીને જેમ અને તેમ વહેલા આવવાનો પ્રયત્ન કરશે.”

“આહા! તારા જેવાં રમણીરત્નો જો વિશ્વમા વિશેષ પ્રમાણમા પાકતાં હોય, તો પુરુષોના અર્ધ દુર્ભાગ્યનું તેથી જ દલન થઈ જાય સારે પ્રિયે, હવે આપ આજા અને શાન રહે,” એમ કહીને વસતસિંહે તાળુનિસાના કદલી સમાન કામલ કરોતો પોતાનાં નેત્રોને સ્પર્શ કરાવીને તેમને ચુબનનો લાલ આપ્યો. તેવી જ પ્રેમલક્ષણ તાળુનિસાએ પણ કરી, અને વસત પોતાની બેઠક પરથી ઉઠીને ઉભો થયો. એ સમયે પ્રેમી યુગ્મના હૃદયમાં શી શી ભાવનાઓ થતી હશે, તેનું ચિત્ર આલેખવાને સસ પ્રેમી નરનારી વિના ખીલુ કાઈ પણ સમર્થ નથી.

રાત્રિ ઘણી વ્યતીત થઈ ગયેલી હતી, લગભગ એક વાગવાનો શુભાર થયો હતો. નભોમડળમાં કૃષ્ણપક્ષની ત્રયોદશી હોવાથી હજી ચંદ્રનો ઉદય થયો નહોતો, અને સર્વત્ર અધકાર છવાયેલો. જોવામા આવતો હતો માત્ર તારાઓનો મદ પ્રકાશ જ ચળકતો હતો, પણ નકામો હતો. રાજમહાલયમા પણ સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરેલી હતી, માત્ર થોડી વારે પહેરેગીરનો સાવધાનતામૂલક શબ્દ કણ્ઠગોચર થતો હતો. તાળુનિસાએ તો પહેલાંથી જ કેટલાક માણસોને સાધી રાખ્યા હતા, તેથી વસતસિંહને ત્યાંથી સહીસલામત નીકળી જવામાં કશો પણ પ્રત્યવાય આવે તેમ નહોતું. અહીં આવતી વેળાએ વસતસિંહ પોતાના મિત્ર અમૃતસિંહનો એક કાળો પોશાક પહેરીને જ આવ્યો હતો, તેથી તે અધકારમા ઝોળખાય તેમ પણ હતું નહિ. અર્થાત્ કાંઈ પણ રીતે તેને પ્રતિક્ષતા નહોતી.

અને વસતસિંહ સિંહદ્વારથી બહાર નીકળ્યો અને નિમિષ માત્રમા ભોમિયાની મદદથી રાજમહાલયની બહાર નીકળી ગયો. તાળુનિસા ચિંતાતુરમુદ્રાથી તેના ગમનમાર્ગને નિરખતી શાત અને સ્તબ્ધ થઈ ઉભી રહી. આ વેળાએ તેના નેત્રો અને અશ્રુનો સંયોગ થયેલો. જોવામાં આવતો હતો, અને તેનો હેતુ પ્રિયતમનો વિયોગ હતો. આહા! વિશ્વની કેવી વિચિત્રતા! એકના વિયોગથી ખીજનો સંયોગ અને એકના સંયોગથી ખીજનો વિયોગ! તાળુનિસાની પણ એ જ ગતિ થયેલી હતી. કેવી શાત સુદરી!

પ્રકરણ ૬

ઈ સ. ૧૮૫૭માં દિલ્લીની સ્થિતિ

જે મોગલ યોદ્ધાઓ મેંદરો પપ સુધી જાયંડર યુદ્ધ કરીને પોતાના પરાક્રમથી બહુધા સમગ્ર ભારતવર્ષને પોતાના અધિકારમાં કરી લીધું હતું, અને દિલ્લીને પોતાની રાજધાની સ્થાપીને કેવળ નિજ બાહુબળના પ્રભાવથી સાર્વભૌમત્વનો ઉપભોગ કેટલાક દિવસ અનુભવ્યો હતો, તેજ મોગલ બાદશાહોના વગળે નિર્દેશ સ્થિતિનું અવલંબન કરીને અયશઆરામમાં સર્વથા નિમગ્ન થઇ ગયા હતા તેનું પરિણામ એમણે કે, તે સમયમાં એટલે કે, ઈ સ. ૧૮૫૭ માં જે બાદશાહ દિલ્લીના તખ્તપર હતો, તેને તખ્તનગીન થયાને ૫૦ કે ૬૦ વર્ષ થયા હતા અને તેથી તે વાર્ષિક દશામાં હોવાથી જેજે થઇ ગયો હતો અને પ્રજા સાર્થકીન બની હતી, તેથી શાહને કેવળ દુર્બળ અને પરાધીન આવશ્યકતામાં પોતાનો કાળવીતાડવો પડતો હતો પરમેશ્વરે તેને બાદશાહી સપત્તિ તો આપી હતી, પણ ગરીબ અને હુદયમાં કાંઈ પણ સામર્થ્ય ન હોવાથી તે ધૂર્ત અને કાર્યસાધુ જનોના પંજમાં તરત સપડાઇ જતો, અને તેમના કહેવા પ્રમાણેજ તેનું સાડ કે નહાડ વર્તન થતું હતું જે વિશાળ રાજ્યના યોગે તેના પૂર્વજોને હિંદુસ્તાનમાં શ્રેષ્ઠ પદ મળી શક્યું હતું, તેજ રાજ્ય એ દુદેવી બાદશાહને પોતાની કર્તવ્યકીનતાથી મહત્ત્વ મળુ કારણ થઈ પડ્યું. કાગળકે, એવા વિસ્તીર્ણ રાજ્યમાં રાજ્ય કરવાની અત્તા તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે માત્ર તેના રાજ્યકુળમાં જન્મ ધારવાથીજ, તેનામાં બાહુબળનું અસ્તિત્વ નહોતું. બીજા કેટલાક બલિષ્ઠ રાજાઓએ દિલ્લીની સત્તા તળેના કેટલાક ભાગો છૂટી લીધા હતા, એટલુંજ નહિ પણ અનેક કાળથી સચિત કરેલી રાજલક્ષ્મી પણ ચોર લામટાઓને હાથે ચોરાઇ જવાથી તિબેરીનું તળિયું પણ આવી રહ્યું હતું આવા સર્વત્ર દુર્દશાના જ દર્શન થતા હતા.

દુર્દેવતી બાણે હજી અપૂર્ણતા હોય અને પરમેશ્વરે તેની સપૂર્ણતાજ કરવા ધારી હોય, તેવો એક બનાવ બન્યો કાંઈ એક નિમકહરામ સિપાહીએ પોતાની કટારીથી બાદશાહની આંખો કોડી નાખી અને જન્મમરણ સુધી સુખનો સુર્ય જોવાની આશા જ ન રહે, એવી તેની દુર્દશા કરી નાખી પરંતુ તેના ભાગ્ય સમળ કે એટલામાં તેને એક અણુધારી સહાયતા મળી આવી તે આ પ્રમાણે -

લોર્ડ લેક અગ્રેજીકૌનનો સરદાર ... સાહેબ તે સમયે મરાઠાઓથી લગાઇ ચલાવતો હતો, અને તેવામાં દિલ્લી પાસે તેની હાવણી પડી તે બાદશાહને મળવા ગયો અને ત્યાંજેની એવી દુર્દશા દેખીને તેણે શાહને

અભયવચન આપું અને પુનઃ બાદશાહી તખ્તપર તેની સ્થાપના કરી. તેના એ ઉપકારના બદલામાં પોતાના પૂર્વજોએ આજ સુધીમા તલવારના જોરથી મેળવેલું અને વધારેલું વિશાળ રાજ્ય તે અગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન કરી દીધું અને પોતે હાલમા જે કેટલાક નામધારી રાજાઓ છે, તેમની માલિકાનો શિરોમણિ બની રહ્યા હોતા. જોકે તે સમયે બાદશાહની આટલી બધી હુદશા થયેલી હતી, તોપણ તેને સરકાર દરબારમાં અથવા ખાનગી બાજતોમા પણ એક સાર્વભૌમ બાદશાહને મળવો જોઈએ તેટલો આદરસન્કાર મળે જતો હતો, અને તે પણ પોતાની સલ્લ દુઃસ્થિતિનો વિચાર ન કરતા જે અગ્રેજો તરફથી કાંઈ પણ એવું વર્તન થતું તો પોતાની અવકૃપાનો ભાવ દર્શાવવાને ચૂકતો નહોતો. બાદશાહને કાંઈપણ બીના પત્રદ્વારા જણાવવી હોય, તો તે અર્થ તરીકે જ લખાવી જોઈએ, એવો નિયમ હતો, કારણ કે, બાદના દરબારમા બીજી જાતનો પત્રવ્યવહાર માન્ય જ નહોતો કરાતો.

એસી હજાર રૂપિયાનું માસિક પેન્શન લઈને સર્વ રાજ્યકાર્યભાર અગ્રેજોને મોખી દીધો, એ અગ્રેજોપર એક મોટો ઉપકાર પોતે કર્યો, એવી બાદશાહની માન્યતા હતી; અને તેને અનુસરીને અગ્રેજ લોકો આ દેશમા જે કાંઈ પણ કરે, તે પોતાને માન્ય છે, એવો ભાવ દેખાડીને અગ્રેજ સરકારના શત્રુઓ સાથેનો સબ્ધ તેણે છોડી દીધો હતો, અને જ્યારે જ્યારે અગ્રેજ ક્રાંતનો વિજય થાય, ત્યારે ત્યારે તેને પોતાનો જ વિજય યોગ્ય લાગીને આનંદપ્રદર્શક તોપોના બાર કરવાનો રિવાજ પણ તેણે ચાલુ કરેલો હતો. આવો પ્રકાર હતો, તેથી બાદશાહની અને અગ્રેજોની મૈત્રીમા કોઈ કાળે પણ પ્રતિવાદ આવરો અથવા તો કોઈપણ કારણથી એ ઉભય વચ્ચે થયેલા કરારનામાનો ભંગ થશે, એનું મોટા મોટા રાજકારણનાની પુરોગામે સુદ્ધા વ્યવસ્થા પણ ભાન નહોતું. તેમ જ દિલ્લીનું રાજ્ય ખાલસા કરવાથી અગ્રેજ રાજ્યમા એક વીધા જેટલી જગમીન વધવાનો પણ સંભવ નહોતો, ત્યારે વ્યર્થ વેર શા માટે ચાલે ? દિલ્લીના રાજમહાલયથી બહાર બાદશાહની જોકે તલમાત્ર પણ સત્તા નહોતી, છતાં પણ મહાલયના અત્તાંગિમા વસ્તા બારના માણુના નો શાહના તાબામા જ રહેતા હતા. તેમના માટે તો રાહ કહે તેજ પૂર દિશાહતી અને તેથી લાઅબ્યવચાનુ જે પ્રાગવ્ય પ્રસરી ગયું હતું, તેનું યથાયોગ્ય નર્ણન થવું અશક્ય છે. રાજમહાલયની વ્યવસ્થા વિશે લોકોના એવા વિચારો હતા કે, “લા જે પાપકર્મો થાય છે, તેની આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યોથી કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ નથી” રાજપુત (શાહનવાહ)ને બાદશાહી આદરમત્કાર મળતો હતો, પણ તેની પ્રતિષ્ઠા

નહોતી, તેથી તે આદરસંકાર પણ ઉપહાસ સમાન દેખાતો હતો. લાંબા રાજધરાણાની અને બીજી સંભાવિત મનાતી સ્ત્રીઓ એવાં તે નિર્ભય અને મર્યાદાહીન વર્તનથી વર્તતી હતી કે, તેથી તેમને સંભાવિત એવું વિશેષણ આપતાં પણ વિચાર કરવો પડે.

બાદશાહ આવી સ્થિતિમાં હતો, તેવામાં મરાઠાઓનાં રાજ્યો પણ અગ્રેજોના કબજામાં આવ્યાથી તેને મરાઠાઓના ઉપદ્રવની ભીતિ પણ ન રહી, તેમજ રાજ્યની વસૂલાત ઉધરાવવાનો ભાર પણ ટળી ગયેલો હોવાથી સુખે આવતા એસી હજાર રૂપિયા પર જ તેને તાગડધિત્રા કરવાના હતા. આટલી બધી નિવૃત્તિ છતાં પણ માત્ર રાજમહાલયની વ્યવસ્થા રાખવાનો ભાર તેને સમસ્ત જગતના રાજ્યભારથી પણ વિશેષ ભાસતો હતો. કારણ કે, નાનામોટા મળીને લગભગ બારસો તો તેના તાબેદાર, સરદાર, મુતસદ્દી, જમીનદારો અને સગાસંબંધી હતા અને તેમના વસતિસ્થાનના સંબંધથી તેમનો સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં પ્રસાર થયેલો હતો, અને તેમને નિભાવવાનું જોખમ તે બાદશાહની વિપત્તિમાં વિશેષ કારણભૂત થયેલું હતું. કારણ કે, તેમનામાંથી ઘણાંકોને બહુ થયું તો માસિક ૧૫ થી ૩૦ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો, પરંતુ પોતે દિલ્લીના બાદશાહના સંબંધી અથવા આશ્રિત હોવાનો દાલિલ પ્રભાવ તેમના હૃદયમાં ખૂણું બળ્યું હતું અને પ્રસરેલો હોવાથી લગ્નકાર્યમાં મુસલમાન લોકોના રિવાજ પ્રમાણે કન્યાને દેઝ આપવો જોઈએ અને બાદશાહના માથાપાંતી આખરે ઓછામાં ઓછો પણ પ્રચાર હજારનો માલ આપ્યા વિના સારી કહેવાય નહિ. તેમાં વળી એવા દેઝ આપનાર અને લેનાર મહાન બુદ્ધિમાન, કમાઉ કે ધનવાન હતા, તેમ પણ નહોતું કારણ કે, તેમનો ઉદ્યોગ એટલો જ હતો કે, સત્તાર અને સારંગી વગાડવી અને બાદશાહની ખુશામત કરવી તેમજ ગર્ભાંધારવામાં અને હુક્કી પીવામાં પોતાના અમૂલ્ય કાળની ધૂળધાણી કરવી. એથી પૈસો ક્યાંથી આવે વાર ? અને એવા લોકોમાં વિદ્યાનો અંશ પણ ક્યાંથી હોય ? તેમની સહ સ્થિતિ એવી હતી કે, મોટાપણના ડોળથી તેમનાથી કોઈ વ્યવસાય બંની શકતો નહોતો, તેમ જ વિદ્યાનો પણ અભાવ હોવાથી મગજની મહેનતે પણ પૈસો મેળવી નહોતો શકતો અને ગાંઠે તો ધન હતું જ નહિ પૈસા કમાવવાનું જ્ઞાન નહિ, હાથે મહેનત થાય નહિ અને રૂબરૂથી ડામડોળમાં રહેવું તો જોઈએ જ, એવી હાલત હોવાથી જે માર્ગથી ધન મળી શકે, તે કાર્ય ગમે તેટલું પાપમય હો, નિર્લજ્જ હો અને અન્યાયનું હો, પણ ધન મેળવવા માટે તે કરવું જ, એવી તેમની નિત્યની પરિપાટી બની ગઈ હતી આવા મામલેથી બાદશાહી મહાલયમાંની નાજનીનો

પણુ પોતાને ગમે તેવું વર્તન કર્યા કરતી હતી અસ્મત-સતીત્વનો વિચાર જ તેમના હૃદયમાંથી નીકળી ગયો હતો અને યથેચ્છ વિહાર તેમનો નિત્યનો વ્યવહાર જ થઈ ગયો હતો.

તાબુનિસા વિદુષી અને ગુણવતી સ્ત્રી હતી, તેને ખીછ ઓગતોની એ રીતિ ગમતી નહોતી જો કે પોતાનો પિતા ધનવાન હતો, પણ લાયક શૌહર (પતિ) થાય, તેવો કોઈ નર તેને દિલ્લીમાં પોતાની સ્વદેશાભિમાનહીન કૌમભા જોવામાં ન આવ્યો અને તેથી જ તેણે સૌર્યા, ક્ષમા અને વિદ્યા આદિ ગુણોથી વિભૂષિત વસંતસિંહ સગે પોતાનો સગવડ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી એજ વસંતસિંહ પામ્યો પ્રેમયાચના કરવાનું મુખ્ય કારણ હતું.

— ૦ —

પ્રકરણ ૭ મું

શુભ સંકેત

પ્રભાતમાં ચાર વાગેલા હતા અલાવર્નના પોતાના ભવ્ય નિવાસ ભુવનના એક ખાનગી ઓરડામાં એકાતમા નાનાસાહેબ કેટલાક ખાનગી કાગળપત્રો વાંચતો બેઠો હતો. પરમેશ્વરકૃત સૃષ્ટિસદનમાં જો કે સર્વત્ર શાંતિની જ ખાયા વિસ્તરેલી હતી, પરંતુ માત્ર નાનાસાહેબના હૃદયમાં જ અશાંતિનું પ્રાપ્ત્ય પ્રસરેલું હતું મિત્રોના વિદ્રોહ સાથે શાંતિએ પણ તેનાથી વિદ્રોહ સગવડ જેવી ભાવના રાખી હતી શીતલતાને ધ્યાને તેના અંત કરણમાં આ વેળાએ અગ્નિની ભયંકર જવાળા પ્રકટેલી હતી. તે જોડે પત્રવાચનમાં અને તત્સમયે વિચારણામાં સર્વથા લીન થઈ ગંગેલો હતો, છતાં પણ કોઈની પ્રત્યક્ષ યાયા તેની ગંભીર મુખમુદ્રામાં વ્યક્ત થતી જોવામાં આવતી હતી રાત્રિના ચાર વાગ્યાથી તે પત્ર-શોધન અને વાચનમાં પ્રવૃત્ત થયેલો હતો, અને હવે થાકી જવાથી તેણે જરાક મોટું ઉચ્ચ કંથું તો તેણે પ્રભાતનો સમય થયેલો જણાયો. તત્કાળ પત્ર વગેરે પેટીમાં બંધ કરીને તે સ્નાન ધ્યાન માટે ઉઠ્યો અને ઢાર ઉઘાડી બહાર નીકળ્યો બહાર નીકળતાં જ બાબુના ઘરમાં કોઈ એ માણસો કાઈ ધીમે ધીમે વાતો કરતા હાથ, એવી તેના હૃદયમાં શકા થઈ અને તેથી એ કાણુ હોવા જોઈએ અને શા વિષય સમયે તેઓ વાર્તાલાપ કરે છે, તે જાણવાના હેતુથી ત્યાજ કાન ધ્રુવે તે સાંભળતો હોમો રહ્યો અને નીચે પ્રમાણેનું સંભાષણ તેના સાંભળવામાં આવ્યું —

પ્રથમ મનુષ્ય — “પરંતુ એ કાર્યની સિદ્ધિ થાય કેવી રીતે? વસંત-સિંહ પાછા આવ્યા, એ તો આપણે જોયું હવે તે જો આપણને સહાયતા નહિ કે, તોપણ આપણા વિરુદ્ધ વર્તન કરશે અથવા આપણી મ

વાર્તા ફાડી દેશે, એવી ભીતિ નથી. છતાં એ કાર્ય ધણજ નોખમનું છે અને તેનો પણ શો વિશ્વાસ? એ કાર્ય નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થાય તો બેઠું સારું, પણ બે પોકાર થતાં વચમાં જ કાઈ વિઘ્ન આવી પડ્યું, તો માત્ર કળેત થવાનો ઘાટ આવશે લોકોને આપણાથી મોંઘું પણ દેખાડી શકાશે નહિ, આપણે અતોબ્રષ્ટ અને તતોબ્રષ્ટ થઈશું.”

દ્વિતીય મનુષ્ય—“મોઢું ખતાવવાની વાત તો દૂર રહી, પણ હવે તારહિએ કે નહિ, એની જ મૂળ શકા છે. આ સ્થાનનું કાંઈપણ માણસ આપણા બેઠને જાણે તે પહેલાં આપણે જાણીએ, અર્થાત્ જોઈએ તો જ લેવો જોઈએ, અને ત્યારપછી જ પ્રયત્નમાં આગળ વધવું.”

એમ બોલતાં તે બંને મનુષ્યો નિઃસરણી ઉતરીને નીચે ગયા, એવો ભાસ થવાથી નાનાસાહેબ પણ ઉતાવળે તેમની પાછળ ચાલ્યો. પરંતુ તે હાથ ન આવ્યા અને તે કાણ હતો, એવી નાનાસાહેબને કલ્પના પણ આવી ન શકી તેણે એનો ઘણો જ શોધ ચલાવ્યો, પણ સર્વ વ્યર્થ. નોકરોને ઇનામો આપવાનું કહ્યું અને “એ બોલનારા ગમે તે હોય, પણ બે તેઓ એ સલાખણ શાને વિશે હતું, તેનો બે અરેખરો ખુલાસો કરશે, તો તેમને ક્ષમા આપવામાં આવશે,” એવું બહેરનામું પણ પ્રકટ થયું નહિ એવી નાનાસાહેબ ઘણો જ ચિન્તામાં પડી ગયો અને હવે શો ઉપાય કરવો, તે શોધવાના પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત થયો.

“મારા શુભ કાર્યોની ખબરદારી રાખીને બે બોલનારાઓ મારા શબ્દોને ઉલટાવી પલટાવી નાખવાના વિચારો તે ટોપીવાળાઓને જણાવશે અને મને ફસાવી દેવાનો ઘાટ લાવશે, તો પરિણામ બેઠું જ લખ કર થવાનું.” એવી શકાથી તે આનદહીન થઈ ગયો. વળી વસંત સિંહનું નામ પણ તેમના સલાખણમાં આવેલું હતું, એથી માર્ગ તેના મનને થોડોક સંતોષ થતો હતો. કારણ કે, “વસંત સિંહ મારા વિરુદ્ધ હોય જ નહિ,” એવી તેને પકડી ખાતરી હતી એટલામાં વળી તેને શકા થઈ આવી કે, “કાણ જાણે, તેનું મન પણ બદલાઈ ગયું હોય તો? હા, તે બે મારાથી ઉપર ઉપર સારો લાવ રાખીને અદરખાને ટોપીવાળાઓથી મળતો હશે, તો તો મહાઘાત થએલો જ માનવો!” એ વિચાર મનમાં આવતા જ તેની હિમત એકદમ ઊડી ગઈ. વળી એ કાંઈ કદાચિત્ત વનરકર્મ વિશેનો વાર્તાલાપ હશે, એવો વિચાર કરીને તે પોતાની ચિંતાને દૂર કરવા ઇચ્છતો હતો, પણ વળી પાછો આવીને પ્રશ્ન ઊભો રહ્યો કે, “ત્યારે તે સ્ત્રી કાણ હોવી જોઈએ?” તેને પોતાની સંતોષાપિણી પત્ની લક્ષ્મીબાઈપર શક આપ્યો, પરંતુ તે શક પણ પળવારમાં ઊડી ગયો. પાછો નાનાસાહેબે તે બોલનારાઓનો શોધ

ચલાવ્યા, પણ એથી રોધ લાગવાને બદલે ઘરમા કારકૂન ધત્યાદિ દોડ્યા માણસ હતા, તેમનામા હે-હો મોત્ર થયો નેથી ગોધની પણ તેણે સમાપ્તિ કરી બહારથી જો કે તેણે ગોધનો પીછો છોડી દીધો હતો, પરંતુ આંતરિક ગોધો તો ચાલુજ હતી નાનાસાહેબ સર્વથા ગોક નિમગ્ન થઈ ગયો.

આ સઘળી ગોલમાલમાં બે કલાક વીતી ગયા. છ વાગ્યા અને સૂર્યનો ઉદય પણ થઈ ચૂક્યો. સૂર્ય પોતાના પ્રજાશમય કિરણોના થોગે લોકોની નિદ્રા અને તદ્રાનો નાગ કર્યો, પણ નાનાસાહેબની ચિંતાને તો તે વધારવાનું કારણ થયું એટલામા મારતે ઘોડે વસતસિંહ ત્યા આવી પહોંચ્યો. નાનાના મનમાં કાંઈક જ પ થયો નમસ્કાર કરીને નાના-સાહેબને તે પાછો ખાનગી ઓરડામા લઈ ગયો અને ત્યા વગ સાથે થએલી બધી વાતચીત તેને કહી સંભળાવી અને દિલ્હીથી મળેલા કેટલાક કાગળિયા અને ખાનગી પત્રો તેને આપ્યા લગભગ એક કલાક મુઠ્ઠી ધ્યાનપૂર્વક નાનાસાહેબ તે વાચતો રહ્યો અને ત્યારપછી વસંત-સિંહને સવારમા બનેલી સઘળી બીના કહી સંભળાવી વસતસિંહ તે સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો, અને તેના મનમા પણ એક બતતની ચિંતાએ ધર ક્યું.

“વસતસિંહ, હાલ હવે ચિંતા કરવાનો સમય નથી ચિંતા થાય એ આભાવિક છે, છતાં પણ ચિંતાને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવો, એ વધારે સાફ છે,” દીર્ઘ દષ્ટિવાળા નાનાએ વસતના મનોભાવને બહુણીને કહ્યું, “આજના બનાવ ઉપરથી કદાચિત્ આપણી છુપી મચ્છન બહાર પડી જવાનો સભવ ગ્રહે છે માટે હવે જેમ બને તેમ આપણા કાર્યમા આપણે શીઘ્રતા કરવી જોઈએ. તમે જાણો તો છો જ, કે મુગ્ગ ખોદેલી તૈયાર છે અને તેમા દાડ પણ ભરાઈ ગયો છે, માટે હવે વિલંબ માત્ર દાગવાનો છે અને તે દાગ આપણે હવે ઉતાવળે આપવો જોઈએ નહિ તો આપણી આશાઓ મનમા જ રહી જશે અને મનુષ્યોની ધારણા સફળ વશ હવે અગ્રેજો આપણા હક્કો આપણને આપે એવી મને તો આશા નથી તમારો શો વિચાર છે?”

“સ્વામિન્, આપનું કહેવું સર્વથા સત્ય છે, પણ ઉતાવળથી ધણીક વાર ધારવા કરતાં ઉલટુંજ પરિણામ આવે છે, એ તો આપ પણ કબૂલ કરશો એ બે મનુષ્યોના બોલવામા મને તો વધારે ઉંડો ભેદ જણાતો નથી, અને અગ્રેજોનો આપણામાં હજી એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે, કદાચિત્ કોઈ એવી બાતમી તેમને પહોંચાડે, તોપણ તેઓ તેને એક વાગ તો સત્ય નહિ જ માને માટે વિચારથી અને ધીમે

પીએ કામ જાવામાં વધાર લાભ સમાયલો છું પછી તો જેની માલિકની મરણ." વસંતસિંહ પોતે ઉદ્ધત હતો, છતાં પણ હાલ તેણે દીર્ઘ-દષ્ટિથી ગોચ્ય ઉપદેશ આપ્યો...

લગભગ પંદર મિનિટ સુધી નાનાએ કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યો. એ વેળાએ તેના મુખનો રંગ એવો બદલાયલો હતો કે, 'એનારને તેથી ભય ઉપન્યા વિના રહે નહિ. તેણે પણ વિચાર કર્યો પછી શાંતિથી વસંતસિંહને ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે, "હીક, ત્યારે હજી પણ પાંચપંદર દિવસ આપણે વિચારમાં કાઢી નાખીશું અને તે છતાં પણ સંતોષકારક પરિણામ નહિ આવે, તો એક વાર કાનપુરની ડાવ-ભીમાં..... સાહેબની મુદ્દાકાલ લઈને ત્યાર પછી જે કરવાનું છે, તે કરીશું," એમ કહીને સ્નાનસ્નાનો સમય વીતી ગયેલો હોવાથી નાનાસાહેબ ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો થયો. અને ચાલતા ચાલતા "... મહિનાની... ..મી તારીએ," એવો પોતાનો પરસ્પર શુભ સંકેત વસંત-સિંહને જણાવતો ગયો. વસંતસિંહ પણ ઘાટેલો પડેલો ધેર જવાને નીકળ્યો.

દ્વારપર જ એક નોકરે વસંતને સમાચાર આપ્યા કે, "સાહેબ, દિલ્લીથી એક સલાવિન સ્ત્રી—મુસલમાન જાતિની હોય એમ તેના પંહેર-પેશપરથી જાણે છે—તે આવેલી છે અને હમણાં હમણાં તે આપને કાર્ડ જરૂરના કામ માટે મળવા માંગે છે," એ સમાચારથી "એ સ્ત્રી કાણ હશે ને જા માટે આવી હશે?" ઇત્યાદિ તર્કવિતર્કમાં ધેરગયેલો તે પોતાના નોકર સાથે ધર બાણી ચાલતો ગયો.

જ્યારે ધેર આવ્યો, ત્યારે પોતાના બહારના બેસવાના ઓરડામાં એક સુદર સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ એ સ્ત્રીનું કદ મધ્યમ હતું અને વર્ણ ગોરી હતી અને તેના ગૌર મુખમાં શીળીના ઝાખા દાગો ચંદ્રમા શશસમાન શોભા આપી રહ્યા હતા તેની મુખમુદ્રા અને શરીરની પુષ્ટ લક્ષણ અને એવી તો ઓટ હતી કે, ખરેખર તે કાર્ડ સુલ્તાનની સુલ્તાના જ હોવી જોઈએ. એવો પ્રથમ દષ્ટિએ ભ્રમ થયા વિના રહેતો નહોતો આ વેળાએ તેના કામળ કરોમાં રત્નજડિત એકેક બગીચા અને કાનોમાં તથા નાકમાં સુવર્ણના રત્નજડિત ફૂલો પહેરેલા હતા તથા ગળામાં એક નાજુક મોતીની માળા બેસાડી આવતી હતી તેણે માત્ર એક લીલી સાદી રેગમી સાડીથી પોતાના સુદર શરીરને આચ્છાદિત કરેલું હતું. એની એ શાંતિથી વિચારમાં નિમગ્ન થયેલી હતી. વસંતસિંહને આવેલો જોતા જ તે-ઉઠીને ઉભી થઈ અને અદ્ભુત આદાબ બગ્ન લાવી વસંતસિંહ આશ્ચર્યથી સવાલ કર્યો કે, "હરમતબાન, હજી તો હું રાતે જ દિલ્લીથી નીકળ્યો છું અને આટલા ઉતાવળે આપના અહીં આવવાનું કારણ? અમૃતસિંહ તો આનંદમાં છે ને?"

“આપ આદ્રશાદી જનનાં પોતાના આગ્રહ અને તાલુત્તિસાની ખાનગી મુલાકાત લઈને ચાલ્યા ગયા, ત્યારપછી જે કલાકે જનનાં ખાતામાંથી તાલુત્તિસાના ગુપ્ત થવાના સમાચાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા, આપને ત્યાં એક માણસે જોયા હતા, તેણે આપનું નામ આપવાથી કેટલાકાને એવો શક છે કે, તે અહીં આવેલી હોતી જોઈએ કદાચિત્ એમ હોય તો તેથી ઘણી જ નુકસાની થવાતો સભવ હોવાથી અમૃત-સિંહ તાલુત્તિસાના લાઇ શેરખાન સાથે તેની શોધમા ગયા છે અને મને અહીં તરતજ ખબર કાઢવાને મોકલી છે દિલ્લીમા પણ ઘણી જ ગડબડ થશે, એવા મને ત્યાંથી નીકળતા સમાચાર મળ્યા હતા,” હશ-મતજનને પોતાના આગમનનું કારણ વિગતારથી કહ્યું

વાચનાર જાણી ચૂક્યા હશે કે, એ હશમતજન તે તાલુત્તિસાના ઓરડામા વસતસિંહના આતિથ્યઅવસરે જેણે ગાયન (ગજલ) ગાયું હતું તેજ હતી એ વેસ્ત્રા હતી, છતાં શુદ્ધ વર્તનશાલિની હતી અને તેથી જ તાલુત્તિસાની તે મેત્રીભાગિની થઈ હતી અને વસતસિંહનો અમૃતસિંહ મિત્ર હતો, તેથી જ હશમતજનને આમ એકાએક આવવું પડ્યું હતું વસતસિંહના હૃદયમા આ વળી ખીણ ચિનાનો વધારો થયો. “તે આમ શા માટે એકાએક નાસી ગઈ હશે?” એની તે અટકળ બાંધી ન શક્યો.

હશમતજનને રહેવા અને ખાવાપીવાની વસતસિંહે વ્યવસ્થા કરી આપી, અને પોતે પણ સ્નાનભોજન કરવાને ચાલ્યો ગયો. બપોરે તે પાછો હશમતજન પાસે આવીને તાલુત્તિસા સંબંધી વાતચીત કરવા લાગ્યો અને બન્ને તેને કયા શોધની, તેના વિચારમા રોડાયા અમૃત-સિંહને “તાલુત્તિસા અહીં નથી,” એવા અર્થનું પત્ર મોકલવામા આવ્યું હવે જોઈએ કે શું થાય છે?

પ્રકરણ ૮ મું

ઇતિહાસ

બાહરાવ અને સિરીશ ગવર્નમેન્ટ

૪ સ ૧૮૧૮ના જુન મહિનાની ૩ છ તારીખે પૂનાના પ્રમુખ પેશવા બાહરાવે સિરીશ મેનાનાયક સર જૉન માલ્કમના હાથમા પોતાનું આત્મસર્પણ કર્યું.^૧ બાહરાવ વીરધર્મ, વીરપદ્ધતિ અનુસાર સફળ કળામા દીક્ષિત થયો હતો અને તેથી સમરલક્ષ્મીના પ્રસાદલોભની

* The Life and Correspondence of Major General Sir John Malcolm, Vol II.

આસાવી તેણે હસનમા શસ્ત્રો ધર્યા હતા. પરંતુ એને (દ્વિતીય મહા-
ગાંધીય) યુદ્ધમા પરાજય પામતા તેણે પલાયનનો આશ્રય ન કર્યો,
કિન્તુ શસ્ત્રોને છોડી સમરના નિયમ પ્રમાણે વિજેતાનો શરણાગત થયો.
વિજેતાએ પણ પવિત્ર સામરિક નિયમનું અપમાન ન કર્યું, તે પવિત્ર
વીરધર્મનો ગૌરવહન્તા થયો નહિ, ને યુદ્ધકુશળ મેનાધ્યક્ષ શત્રુના શિબિ-
રમા જઈને તેને બંધુલાવથી ભેટયો હતો, અને તેના તરફ પોતાની દિલસોજી
બતાવી હતી. બાહુરાવ આવી રીતે પરાજિત થઈને તથા સંધિથી
બંધાઈને પૂનાની સઘળી આવક અને રાજકીય સત્તાનો પરિભ્રામ કરીને
પોતાના અને પોતાના પરિવારના નિર્વાહ માટે એક અમુક વૃત્તિ-ભાગી-
થવા કબૂલ થયો. માલકમે પણ સૌજન્ય, ઉદારતા અને દિલમોજીથી
પેશવાને આઠ (૮,૦૦,૦૦૦) લાખ રૂપિયાની વૃત્તિ-વર્ષાસન આપવા ગવ-
ર્નમેન્ટને અનુરોધ કર્યો.*

“આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન વધારેપડતું છે,” એવો એક
મહાપુરૂષે સર જૉન માલકમ ઉપર દોષારોપ કર્યો હતો, પરંતુ તેણે તેને
બિલકુલ લક્ષમા ન લેતા તેનું એવું પ્રત્યુત્તર વાળ્યું હતું કે, “જે રાજ્યો
છે, તેમના વિશ્વાસઘાતકતા આદિ દોષો પરાજય પછી ધ્યાનમા લેવા
જેવા નથી. જે પોતાનું રાજ્ય અને રાજકીય ક્ષમતા આદિ સર્વસ્વ
બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને આપી દેવાને બંધાયો છે તેમના અપરાધો પ્રતિ
દષ્ટિપાત ન કરતા તેમના પ્રતિ સૌજન્ય કરવું, એજ ગવર્નમેન્ટની
સંદાની રાજનીતિ છે. ભારતમા પ્રથમ પ્રવેશીને ગવર્નમેન્ટે એજ નીતિને
અનુસરીને સર્વ કાર્યો કર્યા હતા એવા નીતિયુક્ત વર્તનો સમસ્ત
શ્રેણિના લોકોને ગવર્નમેન્ટના નિર્વિવાદ શાસનાધીન બનાવીને સારા
ફળોનો આસ્વાદ અપાડે છે. હું આનંદસહિત નિર્દેશ કરું છું કે, આવા
પ્રકારના કાર્યમા જે સૌજન્ય પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે, તે શસ્ત્રો
કરતા પણ અધિક ક્ષમતાથી બ્રિટિશ સત્તાને ભારતમાં દબ બનાવે છે.
વસ્તુતઃ એથી જ લોકોના મનમાં સૌંદર્ય પરિણામ થાય છે અને જેઓ
ભારતવર્ષના આચાર અને દુ સરકારથી ધેરાર્થ ગયા છે, તેમના હૃદયમા
એ રાજ્યનીતિ અદ્યય રીતે ભક્તિનું બીજરોપણ કરે છે.”† સદાશય
ચોક્કાનાં એ વાક્યોનો અનાદર થયો નહિ. મૉટ મ્યુઅર્ટ, એલ્ફીન્સ્ટન
ડેવિડ એક્ટર લોની અને થોમ્સ મનરો જેવા રાજ્યશાસનક્ષમ, રાજ-
નીતિજ્ઞ અને યુદ્ધવીરોએ માલકમના મતને પુષ્ટિ આપી અને પોતાની
ઉદારતાનો પરિચય કરાવી આપ્યો. ધન્ય છે તે પુણ્યાત્માઓને !!

* A Collection of Treaties Vol III, Life of Sir John Mal-
colm, Vol II British India, its Races and its History, Vol II.
† Key's Sepoy-War, Vol I.

એવી રીતે રાજકીય સનાતે સાબીતે આદ્ય સાખ દર્શિનાતું વર્ગ-
સત સર્વ આહારાવે એકાંતવાસ્તવો અનુમતિ મેળવી. કલ્ચુર(કાનક)થી
આસપે દશબાર માઈલપર બ્રહ્મવર્ત (ખીર) નાનકે સ્થાતે તેનું મહેવાતું
નહી થયું પરંતુ આહારાવ માથે લા પણ ઘસુકે મરાઠાઓ ગયા
હતા. આહારાવના પોતાના સ્ત્રીઓ, સગા અને દાસદામીઓ સાથે
પોતાના હવનના છેલ્લા દિવસે અતીત કરતો આહારાવ પેશવા પવિત્ર
ગંગાના પવિત્ર તટપર આદેશા બ્રહ્મવર્ત નીચેમાં જ રહ્યો ગવર્નમેન્ટે
આહારાવને ખિરુમા એક જગીર આપી અને ઈ સ ૧૮૩૨ની વ્યવસ્થા
અનુસાર એ જગીરના રહેવાસીઓ ગવર્નમેન્ટના દીવાની અને કોલેક્ટરી
શાસનથી વિમુક્ત થયા. આહારાવ એવી રીતે જગીર મેળવીને અતુ-
ચોગ સહિત સા સાખમારહેવા લાગ્યો.

બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ આવી રીતે આહારાવને સૈન્યસાધનયુક્ત
લેઈને કાઠકે શંકાવીત થઈ હતી. દારણ કે. ને સમયે સર્વેશ શાંતિ
નહોતી, તેથી મરાઠાઓ જેવું એકે હુકુમત મળ્યું એકે હુકુમત
ગન્યકર્તાના હાથ નજી એકત્રિત મળે, તેથી કદાચિત્ અનર્થ થાય
એવી જાવનાથી ગવર્નમેન્ટ કાંઈક સ્પર્ક થઈ પરંતુ તેથી કાંઈ પેશ-
વાનો વિશ્વાસ એહો થયો નહિ તેના અનુચરો પણ પોતાના સ્વામિ
પ્રમાણે જ નિર્વેર જાવે અને શાંત ચિનથી પોતાનો સમય વીનાડતા
હતા, અને ગવર્નમેન્ટને દુ.સમયે તેઓ સહાયતા આપવામાં પાછી
પાની કરતા નહોતા ત્યારે અકચારીસ્થાનના હુકુ સમયે બ્રિટિશ સર-
કારનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હતો અને તેના સંકટના સમયમા
ત્યારે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ધનના અભાવથી કાનગલાવે ચારે તરફ
દ્રષ્ટિપાત કરી રહી હતી, તે વેળા એઆહારાવે પાંચ (૫૦૦૦૦૦) સાખ
દર્શિયા સરકારને કરજ નરીકે આપીને પોતાના મિત્રધર્મનો પુરા પરિચય
કરાવ્યો હતો તેમજ ત્યારે પાંચને કંપની સામે યુદ્ધ આગંબુ, ત્યારે
મહાદુર્મદ ગાલસા સૈન્ય બ્રિટિશ રાન્યમા આદ્યમણ કરવાના હેતુથી
નિઃસીમ આદ્ય કરીને શતક્રુથી પાગ થયું, ને સમયે પણ આહારાવે
પોતાને પ્રજો કંપનીને એક હજાર ઘોડેચાર અને એક હજાર પાયદલ
લશ્કરની મદદ આગ પોતાના સતની સનાશયના અને વિશ્વસનીયતાનું
પ્રસંગ દર્શન કરાવ્યું હતું.

આવી રીતે મૌજન્ય અને અંધુજાવ બતાવીને આહારાવ બ્રિટિશ
ગવર્નમેન્ટનો અસંત પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો તે કે જે એક સમયે પૂનાનો
અધિષ્ઠાતા દેવ હતો એક સમયે જેના દુર્દે ઉપતાપથી સમગ્ર પશ્ચિમ

ભારતવર્ષ કપિત થતું હતું, તે હવે પોતાના પૂર્વભૂત અર્થને ભૂલી ગયો. જે બ્રિટિશ કંપની* એક સમયે તેના ભયથી શંકાશીલ રહેતી હતી, તે જ કંપનીનો આજે બાહરાવ આશ્રિત થઈ રહ્યો હતો અને સારા કે માઠા સમયમાં તેને, સતોષ આપવાનો જ ને પ્રયત્ન કરતો રહેતો હતો. તે અંગ્રેજોને તેમના સારા કે નહારા પ્રસંગે સહાયતા આપીને પોતાના સુહૃદસૌજન્યનો પરિચય આપ્યો જતો હતો. તેનું સાહેસ, તેની વીરતા અને તેનો રણોન્માદ સર્વ ભૂતકાળની સાથે જ ભૂસાઈ ગયા હતા. હવે બાહરાવ પવિત્ર ગંગા તટ પવિત્ર સ્વભાવ સંપત્તિ તથા તપસ્વીના સ્વરૂપમાં કાળ વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

બાહરાવના આવા સરળ વર્તનથી વાચકો સહજમાં જ જાણી શકશે કે, મહારાષ્ટ્રીય વીરો કેવા ઉદાર હૃદયના અને ધર્મનિયમને અનુસરનારા હતા અને એવા જ વર્તનથી રાજપ્રજા ઉભયને લાભ થઈ શકે છે; ઉદ્ધત વર્તનો સર્વદા હાનિના કારણો જ થાય છે અસ્તુ.

પ્રકરણ ૯ મું

દત્તકવિધાન

મનુષ્ય માત્રના હૃદયમાં અને તેમાં પણ એક આર્યતત્ત્વને અનુસરનાર હિન્દુના હૃદયમાં એક આકાંક્ષા તો મુખ્ય હોય છે. રાજા કે બીજારી, મુખી કે દુનિયા અથવા તો ધનવાન કે નિર્ધન ગમે તે હોય પણ તેના પ્રત્યેકના હૃદયમાં તો એક વિષયમાં તો એક જ ધારણાથી વાગ્યા કરે છે 'પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં પુત્રની ઇચ્છા બહુ જ બલવતી હોય છે. હિન્દુઓ એક પુત્ર વિનાનું ગમે તેવું મુખ પણ ધનધનતા અંગારા જેવું દુઃખ જ જાણે છે જે હિંદુ સ્ત્રી-પુરુષોના હૃદયમાં પુત્ર-ઇચ્છા બળવતી નહોત, તો આજે હિન્દુસ્તાનમાં કેટલા ભૂવાજતીઓ, ધોગામતરવાળા મત્રગાસ્ત્રીઓ અને તેવા ખીન્ન ધૂર્તા-રાઓ ભૂખે મરી જાત, તે કહેવું અશક્ય છે તેની સાથે જ આજે જેટલું ધર્મદાન થાય છે, તેમાં પણ તે ઇચ્છાનો કેટલો ભાગ છે, તે કાણ કહી શકશે? ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, "અપુત્રને મુક્તિ મળી શકતી નથી" બિચારા હિન્દુઓ ગાહી ગમે તેટલું સારું કર્મ કર્યા છતાં પણ માત્ર એક પુત્રના અભાવે જ વ્યર્ગમાં જઈ ન શકે, એ તેમના હૃદયનો કેવો કારી ધા કહેવાય, એની કલ્પના કરવી સહજ છે તેથી જ જો તેઓ ઓરસ પુત્ર મેળવવામાં ભાગ્યશાળી નથી નીવડતા, તો અતે કોઈ

* અંગ્રે બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટના અર્થમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સરકાર ગમગ્યાની છે, ગંગાકાળી સરકાર > પાલમેન્ટ નહિ

બીજાના પુત્રને પણ પોતાનો પુત્ર કરી લે છે અને તેને પોતાના જીવ પ્રમાણે, રક્તના બિંદુ સમાન સત્ય પુત્ર તરીકે ગ્રહાય છે, તથા તેના હક્કો પણ ખરા પુત્ર જેવા અને જેટલા જ માનવામાં આવે છે. આવી રીતે પેશવા આજીરાવને પણ કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેને પોતાનું સર્વ સુખદુઃખ સમાન જ દેખાતું હતું. આજીરાવને ત્યાં અર્થ(ધન)નો અભાવ નહોતો. ખીડૂરની જાગીર અને આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન હોવાથી તે અનેક ઐશ્વર્યનો અધિપતિ થયો હતો, પરંતુ તે ઐશ્વર્ય-ભોગવનાર કાંઈ ઉત્તરાધિકારી હતો નહિ. સધળા એમ જ વિચારતા હતા કે, “જ્યારે આજીરાવ અપુત્રક અવસ્થામાં જ કૈલાસવામી થશે, ત્યારે આ ધનનો ઉપભોગ કાણ કરશે?” આજીરાવની મનમાં પણ રાત-દિવસ એ જ વિચારો આવ્યા કરતા હતા. આજીરાવે લેશમાત્ર પણ વિલંબ ન કરતાં, દત્તક પુત્ર લઈ પોતાના વંશ અને સપત્તિની રક્ષાનો ઉપાય આદર્યો, એની જ ચિન્તામાં તે અહર્નિશ નિમગ્ન રહેવા લાગ્યો.

એક જ્ઞાની બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી તેણે સુબર્ધ શહેરમાં વસતા પોતાની જાતિના એક વ્યાપારી† ગૃહસ્થના મુન્દર અને અમિત તેજસ્વી પુત્રને પોતાનો પોષ્ટા દત્તક પુત્ર કરી લીધો. તે વ્યાપારીનું નામ શિવરાજ† ધોડોપત હતું અને તેણે પોતાના એ પુત્રનું નામ નાના ધોડોપત રાખ્યું હતું. પણ સ્નેહના ભાવથી સર્વ તેને “નાના, નાના” કહી બોલાવતા હતા. તે જ નાનો મહારાષ્ટ્રાધિપતિ આજીરાવ પેશવાનો પોષ્ય પુત્ર થઈ તેના અતુલ ઐશ્વર્યનો સ્વામી થયો. પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન નાનો દિવસે દિવસે મોટો થતો આજીરાવના હૃદયને આનંદ આપવા લાગ્યો.

* સર ચાર્લ્સ લૅન્સડનના મત પ્રમાણે આજીરાવે એ જણને દત્તક પુત્ર કર્યા હતા. “A Vindication” p 57 પરંતુ આજીરાવના વંશીયતાનામા (વીલ) માથે મરખાવતા એનું ઐક્ય જણાતું નથી. વંશીયતાનામા પ્રમાણે આજીરાવના ત્રણ દત્તક પુત્ર અને એક દત્તક પૌત્ર હતા. આજીરાવે પોતાના વંશીયતાનામામાં લખેલું છે કે, “નાના ધોડોપત તે મારો પ્રથમ (ન્યેષ્ઠ) પુત્ર, ગંગાધર સર્વકનિષ્ઠ અર્થાત્ તૃતીય પુત્ર અને મહારાવ પંત કાદા તે મારા દ્વિતીય પુત્ર પાંડુર ગરાવનો પુત્ર એવી રીતે મારે ત્રણ પુત્રો અને એક પૌત્ર છે. મારા મૃત્યુ પછી મારો મોટો પુત્ર નાના ધોડોપત સુખ્ય પ્રધાન થઈ મારી પેશવાની ગાદીનો અદ્વિતીય વારસ અધિપતિ થશે.” ઇત્યાદિ Mss. Records Comp Key's Sepoy-War 1 P 110 Note † મગઠા ઇતિહાસપરથી જણાય છે કે શિવરાજ ધોડોપત યૌવનકાળમાં મહારાષ્ટ્ર રાજસંચારનો એક સુખ્ય સંચારી હતો. પણ રાજવંશ પ્રતાપહીન થતા તેણે તુલકાના વ્યાપારનો આરંભ કર્યો હતો. ‡ ઇતિહાસમાં “નિરામ” નામ છે, પણ તે શિવરાજ અથવા શ્રીરાજ હોયું નેહએ.

પોતાના મૃત્યુથી કેટલાક વર્ષ પહેલાં બાહરાવે પોતાના દત્તક પુત્રને પેશવા પદ આપવા તથા વાર્ષિક વૃત્તિ(વર્ષાસન)નો વિધિ સમત ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્વીકારવા માટે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને અરજી કરી હતી. તે અરજી બેંકે કબૂલ થઈ હતી નહિ, તોપણ તેથી બાહરાવની આરાનો નાગનહોતો થયો. કારણકે, બ્રિટિશ કંપનીએ સક્ષિત બાવે એમ કહ્યું હતું કે, “તેઓ વિચાર કરી પેશવાના મૃત્યુ પછી તેના પરિવારવર્ગના ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરી શકે તેમ છે” તેથી એ વિપત્તિ મીમાસાનો આધાર ભવિષ્યપર જ આવડાવી ગયો બાહરાવ ભવિષ્યની આશાથી જ સંતુષ્ટ થયો. ધીરેધીરે તેનું શરીર ભ્રમ અને પક્ષાધાનના રોગથી ઘેરાઈ ગયું બાહરાવ પેશવા કાળવંશતાથી ઐહિક જીવનની અંતિમ મીમાપર આવી પહોંચ્યો.

સત્તોતે (૭૭) વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવી બાહરાવ ઈ.સ. ૧૮૫૬ ના નવમ્યુઆરી મહિનાની ૨૮ મી તારીખે દેલાસવાસી થયો. તેણે ઈ.સ. ૧૮૩૯ માં જે વસીયતનામું કર્યું હતું, તેને આધારે મોટો દત્તક પુત્ર, પેશવાની ગાંદી અને સમગ્ર સ્થાવરજંગમ મિલકતનો અધિકારી થયો એ મોટો પુત્ર ઘોડાપત નાનાસાહેબને નામ પ્રસિદ્ધ છે. બંધારે બાહરાવનો દેલાસવાસ થયો, ત્યારે નાનાસાહેબની ઉંમર ૨૭ વર્ષની હતી પોતાના જીવનકાળમાં નાનાને હજુપુણ બેઠે અને બેઠવાનું જાણીને આવ્યવસ્થાથી જ બાહરાવે તેને સત્કારવિધાનું શિક્ષણ આપવા માંજુ હતું અને તેથી તે આહિલશાસ્ત્ર કરતાં શસ્ત્રવિદ્યાને વધારે ચહાતો હતો. પોતાના મરણથી કેટલાક દિવસ પહેલાં તેણે નાનાને પોતાની પાસે બોલાવીને યતનના નિધિસ્વરૂપ પોતાની ભારતવિખ્યાત તલવાર નાનાના હાથમાં આપી. ઇતિહાસમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, “રણજિતસિંહનો ડાહીદૂર હીરો અને બાહરાવની તલવાર જેવી વિખ્યાત વસ્તુ ભાગતમાં બીજી એક પણ હતી નહિ” તે તલવાર મળતા નાનાના હૃદયમાં રહેલો હિસાહ વધારે વધવા માંજો તે કાનપુર પાસેની અંગ્રેજોની જાવણીમાં જતો હતો તેના તેમના મેનાપતિઓ સાથે સારો વ્યવહાર હતો તેમનો અને નાનાસાહેબનો પરસ્પર પ્રેમભાવ હતો. અંગ્રેજ મેનાધ્યક્ષો તેના સારા આચરણથી નાનાસાહેબને અત કરજીપૂર્વક ચહાતા હતા.

નાનાસાહેબ ધણો જ શાંતસ્વભાવનો, મિષ્ટભાષી, અમિતાચારવર્જિત, અને બ્રિટિશ કમિશ્નરનો પરામર્શકારી હતો. બ્રિટિશ ઐતિહાસિકોની કઠિન લેખિની પણ તેના ગુણોની પ્રશંસા કર્યાવિના રહી નથી શકી *

પિનાના મૃત્યુ પછી નાનાસાહેબ ત્રીસ (૩૦,૦૦,૦૦૦) લાખ રૂપિયાનો અધિકારી થયો તેણે તેમાંના અડધાથી પણ વધારે રૂપિયા આપીને કંપનીના કાગળિયા ખરીદ્યા હતા * એટલે બધે નાનાનો અંગ્રેજો તરફ સારો ભાવ હતો

પ્રકરણ ૧૦ મું

અન્યાય અને વૈર

બાહરાવના ડેલાસવાસ પછી ત્વરિત જ ભારતભાગરમાંથી કંપની બાહરાવને જે આઠ લાખ રૂપિયાનું સાલિયાણું આપતી હતી, તે તેણે બંધ કર્યું, અને બાહરાવને સન્માનસ્વરૂપ જે તોપોનું માન મળતું હતું તે પણ બંધ કરવામાં આવ્યું એથી નાનાના અત-કરણમાં એક જગરો આવકો લાગ્યો, પણ ધૈર્યથી તેને તે સહન કરી ગયો બાહરાવનો પરિવાર વિસ્તારવાળો હતો અને તેના અનેક દાસ-દામીજનો હતા, તે સર્વના ભરણપોષણનો ભાર હવે નાનાસાહેબને શિરે આવી પડ્યો હતો તેથી નાનાસાહેબે બાહરાવને મળતું વર્ષાસન મેળવવામાટે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ઉપર આશા રાખી તે અમયમાં સુબેદાર રામચંદ્રપત નામનો બાહરાવનો એક વિશ્વાસુ મિત્ર પરિવારવ્યવસ્થાનો કાર્યભારી હતો રામચંદ્રપત બાહરાવનો સત્પરા-મર્શદાતા અને તેના અનુચર વર્ગનો સત્પથપરિચાલક હતો રામચંદ્ર-પત એ ક્ષણે મિત્રના પુત્રના હક્ક મેળવવાને તૈયાર થયો તેણે સૌજન્ય અને સન્માનપૂર્વક ગવર્નમેન્ટ તરફ નાનાસાહેબનો અચ્છ વિશ્વાસ વ્યક્ત કરીને લખ્યું કે, “માનનીય કંપનીએ જેવી રીતે ડેલાસવામી મહારાજના રક્ષણ અને પ્રતિપાલનના કાર્યનો નિર્વાહ કર્યો છે, તે વિષ-યને ધ્યાનમાં રાખી નાનાસાહેબ પણ પૂર્ણ આશાવાન છે, કારણ કે, હાલમાં તે ભાવનાશૂન્ય થયેલો છે. માટે બ્રિટિશ સરકારની દયા અને ઉદારતા એ જ હવે તેના અવલંબનના સાધનો છે સર્વદા ગવર્ન-મેન્ટની સત્તા અને અભ્યુદય જેવાની ઇચ્છા રાખે છે ભવિષ્યમાં પણ તેની એ ઇચ્છાનો કદાપિ અવરોધ થશે નહિ”

* હમિશ્વરના રિપોર્ટ અનુસાર નાનાસાહેબે ૧૫,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાના નાગ-ળિયા ખરીદ્યા હતા, એટલે ૧૫,૦૦,૦૦૦ ની કીમતના કંપનીના કાગળિયા, ૧૦,૦૦,૦૦૦ ના મલિમુક્તા ઇત્યાદિ, ૩,૦૦,૦૦૦ ની સુવર્ણમુદ્રા, ૮૦,૦૦૦ ના સુવર્ણભરણ અને ૨૦,૦૦૦ રૂપિયાના ચાદીના વાસણોનો માલેક થયો હતો.

અભાવર્તનો બ્રિટિશ કમીશ્નર પેશવાના પરિવારપક્ષની અરજી સમર્થન કરવાના પક્ષમાં હતો. પરંતુ ઉચ્ચાધિકારિઓએ તેને અનુમોદન આપ્યું નહિ. ટૉમ્સન સાહેબ એ વખતે ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રદેશનો લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર હતો. પરંતુ ટૉમ્સન (કાન્ઝરવેટિવ) અંભિનંદ રાજનૈતિક સપ્રદાયનો પરિપોષક હોવાથી તેના હૃદયમાં ભારતવર્ષીય રાજાઓ અને સમ્રાજ્ય મનુષ્યો પ્રતિ ખિલકુલ દિલસોજી હતી નહિ તેણે ખિડૂરના કમીશ્નરનો ભાના અરજદારોના મનમાં આશા પ્રકટાવવામાટે નિષેધ કર્યો. એ સમયે ભારતવર્ષનો ગવર્નર જનરલ (વાઇસરાય) લૉડ ડેલહાઉસી હતો એટલે ટૉમ્સનનો હુકમ કયાયથી પણ રદ થયો નહિ. વિના વિલંબે ગવર્નમેન્ટનું હુકમનામું પ્રચલિત થયું જે ડેલહાઉસીએ તેમાં સ્પષ્ટાક્ષે ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે, “પેશવાએ ૪૩ વર્ષ મુધી ૮,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાનું વર્ષાસન મેળવ્યું છે, અને એ ઉપરાંત ખીજી જગીરની પણ પેદાશ હતી તેણે તે વેળાએ અઢી કરોડ કરતા પણ વધારે રૂપિયા મેળવ્યા છે. તેને આજ પર્યાંત કોઈ પણ જાનના વ્યયભારનું વહન કર્યું પડ્યું નથી ખીજું તેનો કોઈ ઔરસ પુત્ર હયાત નથી તે મૃત્યુસમયે પોતાના પરિવારના નિર્વાહમાટે ૨૮,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની સપત્તિ ગળી ગયેલો છે. હમણાં પેશવાના જે સમગ્ર આત્મીય સ્વજન વર્તમાન છે, તેમનો ગવર્નમેન્ટ પર હવે કોઈ પણ જાતનો હક્ક નથી, તેમજ ગવર્નમેન્ટની દયાપર પણ આ વેળાએ તેમનો કોઈ દાવ્ય ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ કે, પેશવા જે સપત્તિ મૂકી ગયો છે, તે તેમના ભરણપોષણ માટે પૂરતી છે આ સ્થળે જેટલી કહેવામાં આવે છે, તેના કરતા પણ પેશવા ઘણું કરીને વધારે સપત્તિ મૂકી ગયો છે.”†

એવી રીતે નાનામાહેબની વિનંતી વિરૂધ્ધ નીવડી નાનાસાહેબ આજીવન પૈતૃકવૃત્તિથી વંચિત થયો. પેશવાએ હૃદયમાં જે આશાઓ

* સૂક્ષ્મરૂપે જોવા જતા “જે બ્રિટિશ કમીશ્નરો,” એમ લખવાની જગેર છે જ્યારે ખાજીગવનું પરલો-ગમન થયું, ત્યારે કનૈલ મેન્સન બિકરનો કમીશ્નર હતો. પરંતુ થોડા દિવસમાં જ તેની બદલી થઈ હતી અને તે વખતના જાનપૂરના મેજિસ્ટ્રેટ મારલેડ સાહેબે તેની જગ્યાનો અધિકાર લીધો હતો. મુખ્યતઃ મારલેડ સાહેબના શિષ્યપરજ આ વિષયનો વિચારભાર વૂઠવામાં આવ્યો હતો.” Kaye's Sepoy-War, Vol I, P. 102 note 2

† Letter of Sir C. Elliot, Secretary to the Government of India, to the Governor of the N W P. dated 24th September 1851 ખરે જોતા એ લૉડ ડેલહાઉસીની “મિનિટ” છે તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે તે વાચવ્ય પ્રદેશના ગવર્નર ઉપર મોકલવામાં આવી હતી A Vindication, P 56 note.

આધી હતી, જે આશાથી હાથિયપર આધાર નાખી તે સંતુષ્ટ થયો હતો અને જે સુહૃદ્રેમ અને સૌજન્યના વિદ્યાસથી આગાપૂર્ણ હૃદયે તેણે દત્તક લીધો હતો, તે સર્વ આશાઓ ડેલહાઉસીની કલમના માત્ર એક જ આધારથી તૂટી પડી જેણે કાબૂલ અને પબ્લખના યુદ્ધસમયે ખ્રિદિશ કંપનીને ધન અને સૈન્યની સહાયતા આપી મૈત્રીના ગૌરવની રક્ષા કરી હતી, તેના પુત્રને નિયમિત વૃત્તિથી વચિત કરી ખ્રિદિશ કંપનીએ મિત્રતાના ગારવને નષ્ટ કર્યું. ગવર્નમેન્ટે પેશવાના મરણ પછી તેના પરિવારના નિર્વાહસબધી વિચાર કરવાન વચન આપ્યું હતું, તે વચન પાણીમા પડી ગયું, અને તેમના જ વિચાર પ્રમાણે મિત્રનો પુત્ર તે દયા અને સૌજન્ય માટે અપાત્ર ગણાયો. ડેલહાઉસીના મન અનુસાર ગવર્નમેન્ટનો આ હુકમ વિનાવિલબે બ્રહ્માવર્તમા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. ડેલહાઉસીએ ટૉસનના મતને અનુમોદન આપીને નાનાસાહેબનું વર્ણન બધ કર્યું. ટૉસને બીકુની જગીર ઉપર હાથ માર્યો નહોતો, તેથી તે જગીર નાનાસાહેબના હાથમા જ રહી. ડેલહાઉસીએ તેમા કાઈપણ વાધો લીધો નહિ, પરંતુ પેશવાના સમયમાં તે જગીરના ગહેવાનીઓ જે નિયમથી બધાયલા હતા, તે નિયમ ફરી ગયો. ગવર્નમેન્ટે ઈ સ ૧૮૩૨ ની વ્યવસ્થાને તિલાંજલિ આપીને (રદ કરીને) બ્રહ્માવર્તની જગીરના નિવાસીઓને પણ અગ્રેજ દીવાની અને ફોજદારી શાસનને આધીન કર્યા. અર્થાત્ નાનાસાહેબના હાથમા મત્તા જેવું હવે કાઈ પણ રહે નહિ.***

એ પ્રમાણે ધર્મવર્તન કરવા છતાં અગ્રેજો તરફથી ન્યાયે પૂરો અન્યાય જ મળ્યો, ભારે નાનાના હૃદયમા અગ્નિ કેમ ન લાગે વા? અર્થાત્ તે કાઈપણ રીતે અન્યાયનો બદલો લેવાને તલપી રહ્યો. નાનાના હૃદયમા વિપત્તિ બીજ ગેપાયું, અને તેને વૃક્ષના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતા વિદેશી કંપનીના કેટલા મનુષ્યોના રક્તનું તે વૃક્ષના મૂળમા સિંચન કરવામા આવ્યું હતું, તે એતિહાસિક વિષયનો ઉલ્લેખ કરવો, એ જ આપણી નવલકથાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

જ્યારે ભારતવર્ષમા નાનાસાહેબની સર્વ આશા નિષ્ફળ થઈ અને ભારતવર્ષથી ગવર્નમેન્ટે એટલે કે વિદેશી વેપારી કંપનીના પ્રતિનિધિએ કંપનીનો નફો વધારવાને ઘોડાપતની અરજી કાઢી નાખી, ત્યારે નાનાસાહેબે હવે ડેલહાઉસી તરફ બિહુલ નજર ન કરતા બારોબાર વિશ્વાચત્તની વેપારી કંપનીના ઊરેકટરોની સલા (ખોડ)મા વિનિપત્ર મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. બાહ્યગવની હયાતીમા પણ એક વાર એવી રીતે

અરજી મોકલવાના નિયમ મળ્યા હોતો. સુબેદાર રામચંદ્રપંતના નાના પુત્રે તે અપીલ ચલાવવાનો સર્વ ભાર પોતાપર લીધો; પરંતુ કમિશ્નરે તેને તેમ કરવાની ના પાડી. નાનાસાહેબે આ વખતે કમિશ્નરની વાત ઊપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેણે કંપનીના ડિરેક્ટરોની ઓડને અરજી મોકલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને કાંઈ પણ વિલંબ કર્યા વિના વિનિર્ણય પત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. પ્રચલિત નિયમ અનુસાર નાનાસાહેબે તે ભારતવર્ષીય ગવર્નમેન્ટ માફતે ડિરેક્ટરસભા ઊપર મોકલી આપ્યું. નાનાસાહેબે એ અરજીમાં યુક્તિ અને સારગ્રાહિતાનો પરિચય આપી ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે, “કંસાસવાસી પેશવાનો બહુસંખ્ય પરિવાર માત્ર બ્રિટિશ સરકારના જવાબ ઉપરજ આધાર રાખી રહ્યા છે. સ્થાનીય સરકારે તેમની સાથે જે વ્યવહાર કર્યો છે, તે માત્ર મિત્રભાવનાની જ હાનિ કરનારો નથી, કિન્તુ એક પ્રાચીન રાજવંશનો અધિકારીના અધિકારનો પણ વિરોધી છે. અરજદાર તેથી કેવળ સંધિના ઉપર આધાર રાખી આપના દાથેથી ન્યાય મેળવવાની આશાથી જ ઉપસ્થિત થયો નથી, પરંતુ બ્રિટિશ કંપનીએ મહારાષ્ટ્ર સામ્રાજ્યના છેલ્લા અધિપતિ પામંથી જે કાંઈપણ ઉપકાર (સહાયતાનો ભાર) મેળવ્યો છે, તેના ઉપર (અંશતઃ) આધાર રાખીને આ અપીલ કરવાની દિગ્મન કરી છે.” ત્યારપછી અરજદારે જણાવ્યું હતું કે, “પેશવાએ જ્યારે પોતાના ઉત્તરાધિકારીના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ પદને બ્રિટિશ કંપની પાસે પોતાનું રાજ્ય વેચ્યું છે, ત્યારે કંપની પેશવા અને તેના ઉત્તરાધિકારીને તેનું સંપૂર્ણ દેવાને બંધાયેલી જ છે. વિધિબદ્ધને જે એક તરફ ધ્યાપી દેવા સા બીજી તરફ પણ તેનું ધ્યાયિત સંપાદન વિધેય જ હોયું જોઈએ.” ત્યાર પછી સંધિ પત્રોક્ત “પરિવાર” શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હતી. કંપનીએ સંધિપત્ર અનુસાર પેશવાનું રાજ્ય લઈ તેના અને તેના પરિવારના ભરણપોષણ માટે જે વર્ષાન્ત આપવાની ક પ્રજાત આપી હતી તે “પરિવાર” શબ્દ વંશાતુકમિક ઉત્તરાધિકારીનો વાચક છે, એમ અરજદારે સ્પષ્ટરૂપે પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આવી રીતે કારણો ખતાવ્યા પછી નાનાસાહેબે ફેટલીક ઐનિલાસિક બાબતોને લઈને લખ્યું હતું કે, “કંપનીએ ખીન રાજવંશીઓ પ્રમાણે પેશવાના પરિવારને પણ જેવી રીતે દલકા તીચો કર્યો છે, તે મનમાં આવતાં પોતે દત્તકુલિ થઈ જાય છે. માઈએરના નાસનકર્નાએ કંપની તરફ અનિશ્ચય (વિમિષ્ટ) શત્રુભાવ દેખાડ્યો હતો અને જે મર્તિ રાજવંશીના સહાયતાથી તે કૂર મનુષ્ય પ્રાણિત થયો હતો, તે સહાયકોમાં અરજદારનો પિતા પણ એક હતો. જ્યારે તલવારના વેરથી ને અધિપતિ પ્રાણિત થયો, ત્યારે કંપનીએ તેના વંશને વિશે દોષ પણ જાતનો સંગે કે નગદો નિયમ ન કરતાં,

તેમને સર્વને રહવાની જગ્યા આપી હતી અને સર્વને સમાન ભાને ભરણપોષણપયોગી વર્ષાસન આધી આપ્યા હતા કંપનીએ દિલ્હીના ગહેનશાહ સાથે પણ તેવીજ રીતનો દિ બહુના તેથી પણ વધારે સદય-ભાવાત્મક વ્યવહાર કર્યો હતો એ અધિપતિ પદચ્યુત થઇને કારાગૃહવાની થયો હતો, નેને કંપનીએ અધનમુક્ત કરીને માનચિન્હ આપવાની સાથે આવકના પ્રમાણમા વેતન આપવામા પણ ત્રુટિ કરી નહોતી શહેનશાહના વંશજો આજસુધી ને વૃત્તિ મેળવ્યા કરે છે પરંતુ આ અરજદારના વિષયમા આવી રીતે વૈપર્યભાવ કેમ બતાવવામાં આવ્યો છે ? ખરૂં છે કે, પેશવાએ બહુ દિવસ સુધી બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ સાથે મૈત્રીમા બંધાયલા રહીને અને બહુત્વસમયે અર્ધ ક્રાંતિ રૂપિયા રાજસ્વ આપીને આખરે કંપની સામે હથિયાર ઉપાડી પોતાના સિહાસનને વિપદાપત્ર કર્યું હતું પરંતુ જ્યારે તેણે બ્રિટિશ મેનાપતિના પ્રસ્તાવ અનુસાર તે નિર્દિષ્ટ નિયમથી આગ્રહ થયો હતો, ત્યારે પોતાને અને પોતાના પરિવારને કંપનીની દયા ઊપર ગાખી પોતાનું સર્વ ગજ્ય કંપનીના હાથમા સમર્પણ કર્યું હતું અને કંપની જ્યારે તેના વંશાનુગત ગજ્યના અધિકારથી ધનનો લાભ મેળવી ઉચ્ચ અવસ્થામા આવી છે, ત્યારે કયા નિયમો અને વિધાનોને અનુસરીને ગજ્યનિહોતું હરણ કરી તેમના વંશજોને પેન્શનથી વચિત કરવામા આવે છે ? પેશવાના વંશજોને સ્વત્વવિનિત માધ્યમોરના રાજ્ય અને કારાગૃહવામી મોગલના વંશજોથી કંપનીએ હલકા ગણ્યા, તે શાને આધાર ?” તે પછી નાના-સાહેબે બાહરાવે પોતાને યથાવિધિ દત્તક લીધો હતો, એ વાત સાખીત કરી હતી તે એમ કે, “દત્તક પુત્ર પણ ઔરસ પુત્ર પ્રમાણે જ પિતાની સમસ્ત સપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી શ્રદ્ધ શંક છે અને બ્રિટિશ સરકાર પણ તે દત્તક પુત્રના અધિકારની સત્યતા સ્વીકારવાને બંધાયલી છે” એ વિષયનું સાર સમર્થન કર્યું હતું.

સારખંડી નાનાસાહેબ બીજા એક વિષયના વિચારમા પ્રવૃત્ત થતો હતો બાહરાવ પોતાને મળતા વર્ષાસનમાથી બચાવ કરીને એક મોટી મિલકત રાખી ગયો છે, તેથી તેના ઉત્તરાધિકારીને પેન્શન આપવું નિર્ણયક છે, એ વાદના સબધમાં નાનાસાહેબે તૂણાસહિત જણાવ્યું હતું કે, “મરહુમ પેશવા આપના પેન્શનમાથી પોતાના પરિવારના ભ્રણપોષણ માટે મોટી મિલકત ગાખી ગયા છે, એ વિષયને મનમા લાવવો ને વર્તમાન વિષયમા વિષયીભૂત યર્થ શંકે નહિ બ્રિટિશ અધિકૃત ભાગ્યની ઐતિહાસિક વટનાવલીમાથી તેનું બીજું એક ઉદાહરણ મળી શકે તેમ નથી બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ અધિ પ્રમાણે મરહુમ પેશવા અને

તેના પરિવારના ભરણપોષણ માટે વાર્ષિક આઠ લાખ (૮,૦૦,૦૦૦) રૂપિયા આપવાને કબૂલ થઈ છે. પેશવાએ તે પૈસામાથી ફેટલો ભાગ ખર્ચ્યો છે, તેના વિષયમા અનુસધાન કરવાનું બ્રિટિશ સરકારને કાર્ધ પણ પ્રયોજન નથી તેમજ પેશવા પણ કાર્ધ નિર્દિષ્ટ નિયમથી બંધાઈને તે વૃત્તિધનીનો પ્રત્યેક ભગનાશ ખર્ચી નાખવાને બંધાયેલો નથી. અરજદાર હિંમતથી પૂછે છે કે, બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટના જે સર્વ વૃત્તિભોગી કર્મચારીઓ છે, તેમના પેન્શનના નાણા ફેટલા પ્રમાણમા ખર્ચાય છે અને ફેટલા પ્રમાણમા બચે છે, તે શું ગવર્નમેન્ટ તેમને પૂછી શકે છે? સધિથી બધાયલા અનુબ્યના પેન્શનના રૂપિયા વધારે પ્રમાણમા બચવા પામ્યા છે, એવું કારણ બતાવી તેના પુત્રનું પેન્શન બંધ કરવું, એ શું યુક્તિસંગત છે? જે એક ભારતવર્ષિય રાજ્યાધિપતિ, એક પ્રાચીન રાજવંશીય, ગવર્નમેન્ટની દયા અને ન્યાયપરતાપરજ આધાર રાખી રહ્યો છે, તેને ગવર્નમેન્ટના કર્મચારી કરતા પણ ઓછો [હલકો] ગણવો, એ શું યોગ્ય કહેવાય કે? જે એ વિષયમા બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટને કાર્ધ પણ ભતનો ભ્રમાત્મક સસ્કાર થયો હોય, તો અરજદાર તેને મટાડવા માટે વિશેષ સન્માનસહિત જણાવે છે કે, ઈ સ ૧૮૧૮ ના સધિ પ્રમાણે રૂપિયા આઠ [૮,૦૦,૦૦૦] લાખનું વર્ષાસન કેવળ પેશવા અને તેના પરિવારના ભરણપોષણ માટે જ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ગવર્નમેન્ટ સારી રીતે જાણતી હતી કે, પેશવાની જે પ્રમાણમા થોડી આવક છે, તેથી તેના બહુસંખ્ય પરિવારનું પોષણ થઈ નથી શકતું અધિકત્વ ભારતવર્ષિય રાજગણો કદાચિત્ ક્ષમતાશૂન્ય થાય, તોપણ તેમને માનસબ્રમનું રક્ષણ કરી ચાલવું પડે છે જે એ બાબતનું વિવેચન કરવામા આવે, તો તેથી ખુલ્લેખુલ્લું જણાશે કે, પેશવાએ જે વાર્ષિક ૩૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની જાગીર આપી દધને માત્ર વાર્ષિક આઠ લાખની આવકમા જ સતોપ માન્યો હતો, તેથી તે કાર્ધ તેમાથી વધારે મોટી રકમ બચાવવા તો નહિ જ પામ્યો હોય. પેશવાએ બહુજ કરકસરી જે કાર્ધ બચાવી કંપનીના કાગળિયા ખરીદ્યા છે, તેથી તેના મૃત્યુસમયે વાર્ષિક ૮૦,૦૦૦ રૂપિયાની આવક થઈ છે. આવી રીતે પરિણામ દષ્ટિ અને કરકસરિયો (પરિમિત) બ્યય (ખર્ચ) એ જ તેના મહાપાપ સ્વરૂપ થયો છે (એ શું તેણે પાપ કયું ગણાય?) એ જ પાપથી શું તેનો પરિવારવર્ગ સધિનિર્દિષ્ટ વૃત્તિથી વચિત થશે?*

એવી લાખી અરજ મોકલીને તેનો જવાબ આવે તે પહેલા જ નાનાસાહેબે પોતાના હક્કનું સમર્થન કરવામાટે વિલાયતમા એક દૂતને

મોકલ્યા હતા. એ દન પત્ર કાળમાના ડોઈ મહાભારત અને પ્રાચીન રાષ્ટ્રીય મુદ્દેશારનો પુત્ર નહોતો, હિન્દુ ને એક સુગૃહિત, મુઠ્ઠી અને દીર્ઘકાય અંગ્રેજ ભાષા જાણનાર મુમક્ષુમાન યુવક હતો, અને એનું નામ અઝમુદ્દલાખાન હતું ઇ. સ ૧૮૫૩ ના વર્ષના ગ્રીષ્મકાળમાં તે ઇંગ્લેન્ડ પહોંચ્યો.

નાનાસાહેબનું હૃદય કંપની અગ્રહારના અંગ્રેજોના શબ્દજળ અને ધૂર્તતાથી વેર લેવાને ઊઠાળા મારી રહ્યું હતું, ઔરંગ અનીરમના પ્રસંગનો લાલ લેવાની, બાહરાવની કમરિયા નીતિથી અચ્છી રકમને આગળ લાવી છટકી જવાની લોઈ ટેલકાઉમીની અને કંપનીની નીતિથી નાનાસાહેબને અતિ ગુસ્સો ઉપજ્યો હતો. જાણે દનક પુત્ર ને પુત્રજ નહિ તેમ બાહરાવના ગજચિહ્ન અને માનને પણ કુળાડવાની નીતિએ તેલ રેડ્યું બાહરાવ પેશવાના પુત્રને હિન્દુસ્થાનના લેક્ટિની નજરમાં હાંનીપાત્ર બતાવવા જેવું કાર્ય ભય કર પગિલામ લાવનાર થયું કંપનીના વહીવટદારે પૈસા બચાવવાની નીતિનો અર્થ કેવો થયો ને સમજતા જ નહિ આજે પેશવાના દનક પુત્રના હક્ક સ્વીકારવાની ના પારી, કારણે એ કંપની લેક્ટિના ખાનગી વ્યવહારમાં એ જ કાનુન લાગુ પાડે નો શું? લેક્ટિને ત્રણે કે આ તો ભૂટવાનો માર્ગ છે છતાં પણ બ્રાહ્મણોની સાત્વિકતાને અનુસરીને વિજ્ઞાનથી પોતાની અગ્રહાર જવાબ આપે, ત્યારપછી જ કાર્ક કરવું, પહોંવા નહિ, એવો નાનાસાહેબે નિશ્ચય કર્યો હતો. છતાં પણ વાગવાર તેના બળના હૃદયમાંથી અમિતી પ્રણય જવાળા તો નીડળા જ કરતી હતી તે સમયમાં બીજા રાત્રીમાં પણ કંપનીની નીતિગીતિથી બળબળાટ ચાલી ગયો હતો અને નાનાસાહેબ તેમની સાથે દેટવાદ ગુન સદેશ ચલાવે જતો હતો આપણી વાર્તાના પ્રાગ્ભમાં ને એક શ્રુતપૂર્વને આત્મચત્ર વગસલાપણ કરતો ભાગીરથીના તીરપર જોયો હતો, તે એ જ આપણી વાર્તાનો નાયક નાનાસાહેબ હતો અને તેણે પોતાના બોલવામાં એમ જણાવ્યું હતું કે, “હજી પણ મારો હક્ક મેળવવાને મેં છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેને ધ્યાનમાં લઈને ને મારો હક્ક મને આપશે, તો બચી જશે.” એ ઇશારો એ કંપનીના ડિરેક્ટરની ચમ્પામાં કહેલી અરજી વિશે જ હતો. નાનાસાહેબ કપટી, ખૂતી અને બુદ્ધની નહોતો, પણ પોતાને મજાલા અન્યાયથી ને તેવો બની ગયો હતો કંપનીની ગડનાએ, પૈસાના લોભે તેને કપટી, ખૂતી બનાવ્યો હતો. હવે તેની જવાબાસાતિનો અર્થ આધાર ડિરેક્ટરના “હ”કાર્કર્ષક ઉત્તરપર અથવા પ્રણય જવાળાનો આધાર “ન”કાર્કર્ષક ઉત્તરપર અવલમ્બી ગયા હતા હિન્દુ-ખાનની ને વેળાની ગાત્યસ્થિતિ એવી હતી કે, ત્રણી જ અનુગ્રહનાથી

તેણે દારૂજોખાથી સુરંગ તો ભરી જ રાખી હતી, હવે માત્ર જેવા જવાબ મળે, તેને અનુસરીને તેને દાગી દેવાની જ ખોટી હતી. વેરનું બીજ શોધાઈ ચૂક્યું હતું, અકુરો પણ થયાં હતાં.

પ્રકરણ ૧૧ મું

નિરાશા અને લાડકો

બિડન નામના એક અગ્રેજની સહાયતાથી અછમુદ્દા નાનાસાહેબના પક્ષનું સમર્થન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો, પણ તેમાં તે વિજય મેળવી ન શક્યો. અછમુદ્દાએ પોતાથી બનતા ઉદ્યોગ, કૌશલ્ય અને ચતનચેષ્ટા આદિ કર્યા, પણ તેમાં તેને સફળતા મળી નહિ તે પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. અછમુદ્દાના પ્રયત્ન પહેલા જ નાનાસાહેબને ડિરેક્ટરની સભાનો જવાબ મળી ચૂક્યો હતો, અને તે જવાબ નીચે પ્રમાણે હતો.

“અમે સંપૂર્ણ રૂપે (એક પણ મતની વિરુદ્ધતા વિના) ગવર્નર જનરલના ઠરાવને અનુમોદન આપી જણાવીએ છીએ કે, બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ ઉપર બાજરાવના દત્તક પુત્ર કિંવા પોષ્ય વર્ગનો કોઈ પણ બતતો દાવો નથી. મરદમ પેગવા ૩૩ વર્ષ મુધી પેન્શન મેળવી જે કોઈ સપત્તિ રાખી ગયા છે, તેથી જ તેમના પંચિવાર અને પોષ્યવર્ગનું સારી રીતે યુજરાન ચાલી શકશે.”* જેઓએ આવી રીતે કઠોરતા બતાવી લોર્ડ ડેલહાઉસીની રાજનીતિને અનુમોદન આપ્યું હતું તેમના સન્મુખ જ બીજી વાર પણ નાનાસાહેબનું નિવેદનપત્ર રજૂ થયું. ડિરેક્ટરોએ એ નિવેદનપત્ર મળ્યા પછી મ્યાનીય (ભારતવર્ષીય) ગવર્નમેન્ટને લખી જણાવ્યું કે, “અરજદારને જણાવવું કે, તેના પિતાની વૃત્તિ વશાનુક્રમિક નથી, અને તેથી તેના પર તેના કોઈ પણ અધિકાર નથી.” પહેલો ઠરાવ ઇ સ ૧૮૫૨ના મે મહિનાની ૧૬ તારીખે બહાર પડ્યો હતો અને બીજો જવાબ સારપક્ષી આવ્યો હતો. નાનાસાહેબની યુક્તિકુશળતા, વિચારપ્રણાલી અને લેખનચાતુર્ય આદિનો ઇંગ્લંડની ડિરેક્ટરોની સભામાં કોઈ પણ ઉપયોગ થયો નહિ. નાનાની નમ્ર પ્રાર્થનાથી તે તે પૈસાના લોભી, કંપનીના ડિરેક્ટરોના પાપાણુ હાથો પીગળી ન શક્યાં. સર્વત્ર નિરાશાની છાયા જ છવાઈ ગઈ.

એવી રીતે નાનાસાહેબની સર્વ આશાઓ નિર્મૂળ થઈ ગઈ અને એવી રીતે બાજરાવનો પંચિવારવર્ગ બ્રિટિશ કંપનીના અનુગ્રહથી વચિત થયો. બાજરાવ શુદ્ધ અંત કગલે જેની દયા ઉપર આધાર રાખી

રહ્યાં હતો, વિશુદ્ધાત કરણે જેના હાથમાં પોતાનું બહુમૂલ્ય (મોટી આવકનું) રાજ્ય સમર્પિત કરી નિર્જન તીર્થવાસી થયો હતો અને જેનાપર તેનાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તે જ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે સકુચિત હૃદયથી સધિનિર્દિષ્ટ બાહ્યરાવના વર્ષાસનને બધ કર્યું જે મનુષ્ય પાસેથી ૩૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની વાર્ષિક કિંમતિની ભૂસપત્તિ (ગાંધી) મેળવી, તેને માટે વાર્ષિક આઠ લાખ રૂપિયાનો અગ્ર્ય વેપારી બ્રિટિશ કંપનીને પાપસ્વરૂપ જણાયો. બ્રિટિશ કંપની એ પાપના ભયથી સંકુચિત થઈ, નાનાસાહેબ કંપનીને એ પાપમાં પ્રવર્તિત કરવા ઉદ્યુક્ત થયો હતો, તેથી વિલાયતમાં ફત મોકલી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

નાનાસાહેબના મનમાં હવે કાપનો અગ્નિ પૂર્ણ પ્રબળતાથી ભડક્યો. તે સર્વથા ધૈર્ય લેવાને તૈલસી રહ્યો બેઠતા, ખેસતા, ખાતાં, પીતા અને ચાલતા ફરતાં તેમ જ નિદ્રામાં પણ “ધૈર્ય ! ધૈર્ય !” એવો જ તેના હૃદયમાં પ્રત્યાઘાત યથા કરતો હતો.

ખીજી તરફ અજીમુલ્લા ખાન વિલાયતમાં વિકલ્પ મંત્રાંશ્રય થતા પોતાની અભિલાષા પ્રમાણે ભોગસુખમાં આસક્ત થયો. તેના દેહસોન્દર્ય અને વેળપારિપાત્ર ઇલાકિયાએ તેના માટે એવા મુખના દાર બુલ્લા કરી દીધા. અજીમુલ્લા પરિચિત્ત વેશે અને પરિચિત્ત ભાવે વિલાયતની મુખ્ય મુખ્ય વિલાસ-મંડળીમાં ગમન-આગમન કરવા લાગ્યો. તેના સદાના હાસ્ય-વદન, મિલનસાર વ્યભાવ અને ગઠનમહિમાથી સર્વ તેની તરફ ખેંચાવા લાગ્યા. ઇંગ્લેંડના મહિલા મંડળમાં અનુગ્રહને પણ તે પાત્ર થયો. અર્થાત્ સ્ત્રીઓ પણ તેના આકર્ષણથી બચવા પામી નહિ. તેમના વિશેષ અનુરાગથી અજીમુલ્લાની દેહ-લક્ષ્મી અધિકતર ગૌરવાન્વિત થતી ગઈ. ઇંગ્લેંડમાં અજીમુલ્લાનું જ્યારે આવું સૌભાગ્ય હતું, જ્યારે વિલાયતી વનિતા સમાજના પ્રેમભાવથી અજીમુલ્લાના ગૌરવની આવી રીતે વૃદ્ધિ થતી હતી, ત્યારે ખીજો એક પુરૂષ પદભ્રષ્ટ સતારાના રાજ્યના ફત તરીકે બ્રિટિશ રાજધાનીમાં રહેતો હતો. તે જતે મરાઠો હતો અને તેનું નામ રગ આપાજી હતું. રગ આપાજી ફત મંડળનો એક આદર્શ આત્મીય પુરૂષ હતો. એના જેવા કર્તવ્યનિષ્ઠ, ચિંતરબુદ્ધિ અને સ્થિર-પ્રતિજ્ઞા દ્વેષો સર્વદા મળી નથી શકતા તે -ધણી જ ખતથી ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને અધ્યવસાયવડે સત્તાગાં રાજ્યના હક્કનું સમર્થન કરવામાં ઉદ્યુક્ત થયો હતો. ઈ સ ૧૮૫૩ માં અજીમુલ્લા અને રગ આપાજી બંને કાર્યસિદ્ધિમાં નિરૂત્સાહ, હતાશ થયા અને ઉભય અકૃતાર્થ થતા પરસ્પર એકતાસૂત્રથી બંધાયા. ધર્મ, જાતિ, અને વ્યવહારની વિરુદ્ધતા એ પ્રેમમાં કાઈ પણ ન્યતતા કરી રાડી નહિ એક જ પ્રકારના સદૃશ અને એક જ પ્રકારની અકૃત કાર્યતાએ એ બંનેને તે ફરના દેગમાં

ખનિષ્ટ સહાયથી બાપ્તિસ્ટ એ લોકોએ પરસ્પર જો વાર્તાલાપ કર્યો છે અને શી કૃતિ આદરી છે? તે વિષયનું ઇતિહાસમાં કાઈ પણ વિવરણ મળી નથી શકતું. એ વિષયમાં ઇંગ્લેન્ડના ઐતિહાસિકો કેવળ નિઃશબ્દ રહ્યા છે. ગમે તેમ હો, પણ પાછળથી મરાઠો અને મુસલમાન પરસ્પર જુદા થઈ જુદા જુદા રસ્તે દોગયા. મરાઠો પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ઈશ્વર શુદ્ધિના બળથી ઇંગ્લેન્ડવાસી લોકોના હૃદયમાં એવો અનુરાગ ઉપજાવી શક્યો કે, મુકદ્દમો માડી જેને વિરક્ત કર્યા હતા તેણે જ તેનું સર્વ ક્ષણ વાળી આપ્યું. આવી રીતે રંગઆપાણ પોતાના શુદ્ધિ-આતુર્યથી વિલાયતના લોકોના હૃદયનું આકર્ષણ કરી ઇંગ્લેન્ડ ઇડિયા કંપનીના અગ્રે પાછો મુંઝવે આવ્યો.*

નાનાસાહેબનું કાર્ય તો સફળ ન થયું અને વિલાયતમાં ધણા જ વિદ્વાસમુખ મળતાં દનાં તેથી અશુભલાએ ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ રંગઆપાણને તેને એવો ઉપદેશ હતો કે, “આવી રીતે પરદેશમાં બલિચારમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહેવામાં આખર નથી સ્વદેશ-લિમાન છોડવું અને પોતાની નીચતાનો પરદેશીઓને પરિચય આપવો, એ શું એક મુસલમાનને, એક પુરુષને ઉચિત છે?” એ ઉપદેશનું તેના હૃદયમાં જોઈએ તેવું પરિણામ થયું અને તે વિલાયત છોડવાને તત્પર થયો. પણ સીધો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો નહિ, યૂરોપની શાલા જોવાની ઇચ્છાથી તે રશિયામાં ચાલ્યો ગયો.

તે સમયે રિમિયામાં રશિયનો અને અંગ્રેજો વચ્ચે મહાન યુદ્ધ ચાલતું હતું. અશુભલાના હૃદયમાં તે ઘટનાથી એક નવીન કલ્પના ઉદ્ભૂત થઈ અને તે તેણે નાનાને સમજાવી નાનાસાહેબ પોતાને થએલા અપમાનથી એવો તો ગંડોતર બની ગયો હતો કે, તેણે સમસ્ત ભારત-વર્ષને એકઠી કરવાનો હૃદયમાં નિશ્ચય કર્યો. તેણે જીયું કે, “મારી પામે પેમાનો કાઈ અભાવ નથી, મારી પામે જેટલું ધન છે, તેના બળથી આર્યાવર્તને હમ્મગન કરવું, એ તો એક સહજ કાર્ય છે.” એથી હવે તે સૈન્ય એકત્ર કરવાની એટલા કરવા લાગ્યો. એ તો આગળ જ જણાવી દેવામાં આવ્યું છે કે નાનાસાહેબ આસ્થાવસ્થાથી જ યુદ્ધને શૌકીન હતો. તેથી દેશદેશના ષરવીર યોદ્ધાઓ તેની પામે આવી તેને પોતાનું બળકોશાલ્ય બતાવતા હતા નાનાસાહેબ તેમના એ કૌશલ્યથી

* રંગઆપાણ ઇ. મ. ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બર માસમાં હિન્દુસ્તાનમાં પાછો આવ્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડ ઇડિયા કંપનીએ તેને રૂ. ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા શરૂ કરી તેના માગે વ્યયના આવી અહીં મોકલ્યા હતા. Kaye's Sepoy War, Vol I. P. 110 note

મુખ બનીને ભાવિ લાલતા આશયથી તેમને બ્રહ્માવર્તમા વિના કરે રહેવાની અનુમતિ આપીને વધાગમા દર મહિને ચાર રૂપિયા પુરસ્કાર તરીકે આપતો હતો. એવી રીતે લગભગ ૫૦૦ મનુષ્યો તેના આશ્રય તળે બ્રહ્માવર્તમા વસવા લાગ્યા. પરંતુ તેણે વિચાર્યું કે, “અસખ્ય સેના-સમન્વિત અગ્રેજો સામે એ પાત્રનો માણસો કેવી રીતે લઢી શકશે?” માટે તેણે કોઈ અવસરની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો બાહરાવતો પોપ્પ પુત્ર નાનાસાહેબ પળે પળે અને શ્વાસે શ્વાસે “ભારતવર્ષમાં, આ પરદેશીઓના પાદપ્રહારથી દલિત ભારતભૂમિમા રત્નમંડિત આર્યસિંહાસનની પુનઃસ્થાપના કેવી રીતે કરી શકાય અને શત્રુઓનો સંહાર કેમ થાય?” એ જ વિચાર કર્યા કરતો હતો. શાંતિ નો સદાને માટે તેના હૃદયમાથી કંપનીના દ્રવ્યલોભી કાગલારીઓને લીધે પલાયન કરી ગઈ હતી કારણ કે, નાનાના હૃદયમાં ફિનરાન અળતા વૈરવન્દિથી બળીને રક્ષારૂપ થવાનો તેને પણ ભય થયેલો હતો અને તેથી તેણે દર થવાનું જ વધારે સાદું હતું. હાલ તો મનુષ્યને જીવતા જ ચિતાસમાન બાળનારી ચિતાનારીએ જ નાનાસાહેબના હૃદયમા પોતાની છાવણી નાખી હતી અને અન્યાય તથા વૈર એ યોધયુગ્મના સમરની સર્વ તૈયારીઓ થતી જોવામા આવતી હતી. અસ્તુ

પ્રકરણ ૧૨ મું

સરિતાતટવાસિની

સન્ધ્યાકાળ થવા આવ્યો હતો અને લગભગ પાંચ વાગ્યાનો શુમાર થયેલો હતો. શ્રીભક્ષાળ હોવાથી પ્રવાસીજનો અપોરના એ ત્રણ વાગ્યા પછી જ પ્રવાસનો પ્રારંભ કરતા હતા અને તેમા પણ કર્ણપુર આદિ પ્રદેશમા સૂર્યની ઉજાતા વિશેષ પ્રખર હોવાથી પ્રવાસ કાર્ય બહુધા સાંજે જ થતું હતું. પહેલા પ્રકરણમા જણાવેલા કર્ણપુરથી દશ માઇલ પર આવેલા સરિતાતટપર એ પેહેલવાની દેખાવના યોદ્ધાઓ વિશ્રાંતિ લેતા ધીમેથી વાતચીત કરતા બેઠા હતા. તેમના ઘોડાઓ દરના એક વૃક્ષ તળે બાંધેલા હતા એટલામાં સામા તીવ્રગતથી સતારતો મજબૂત સ્વર તેમના સાંભળવામા આવ્યો. એથી તેમાંનો એક યોદ્ધો “સિતાર કાણુ વગાડે છે?” તે જોવાને પેલે તીરે ગયો. સાની વનગોલા ઘણી જ સુદર હતી અને બાઈની વેલીના કુજમા એક યોગિની પોતાના સિતારને વગાડતી બેઠી હતી એ સ્ત્રી ઘણી જ ભવ્ય અને સ્વરૂપવતી હતી તેનો લગ્ન દેશકલાપ કમરથી પણ નીચો જુલનો હતો અને એક લાંબા બનવા જગલાથી તેણે પોતાના શરીરને આગ્રાહિત કરેલું હતું.

તેના ગુલામી ગાલોમાં તારૂંચની છટાનો પ્રત્યક્ષ ભાસ થતો હતો તે સાંઝના પાંચ વાગ્યાનો ગુમાર છતાં ભૈરવીની ચીજ ગાતી હતી, તેથી “તે ગાનકળાની પૂરી સમઝદાર અને અમુક રાગિનીને પસંદ કરનારી હોવી જોઈએ,” એવો ત્યાં જનારા યોદ્ધાનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો તેના શરીરનો રંજ કેતકી પુખ્ત સમાન હતો તે યોદ્ધો એ તરૂંચ યોગિનીને જોતાં જ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો, અને ઘડીભર તે પોતાની ચિન્તાને કારે મૂકી તેના મુખને જ એક ધ્યાનથી જોવા લાગ્યો.

પોતાના સાથીને આવવામા વિલંબ થયો, તેથી બીજો યોદ્ધો પણ ધીરથી સામા તીરપ્રાન્તપ્રતિ ગયો અને પોતાના સહચારીને આશ્ચર્યમાં દિગ્મુદ્ધ ઉભેલો જોઈને ચુપકાથી એક વિશાળ વૃક્ષની આડમાં છૂપીને ઉભો રહ્યો કારણ કે, પોતાનો મિત્ર ઘણો જ વિચારશીલ અને દીર્ઘદષ્ટિ હોવાથી વિનાકારણે તો તે નહિ જ રોકાયો હોય, એવો તેના પૂર્ણ નિશ્ચય હતો. સધ્યાનો સમય હોવા છતાં પણ તે મુદ્રી વનવાસિની ગાનકળામાં ઘણી જ કુશળ હોવાથી ભૈરવીના આલાપથી સધ્યાને પ્રભાતના રૂપમાં લાવી હોયતી. એવો ભ્રમ થતો હતો અર્થાત્ તે ઉપાકાળ છે અથવા પ્રભાતનો સમય છે, એવો ભાસ થતો હતો. પ્રથમ યોદ્ધો જેવી રીતે તે સરિતાતટવાસિનીના ગાનમાં લુપ્ત થયો હતો, તેવી જ દશા તેના સાથીતી પણ વગેલી હતી અમુક કાર્ય માટે ઘણું જ જલ્દી ઘેર પહોંચવું હતું, તેનું પણ તેમને ભાન રહ્યું નહિ પોતાના દેહનું ગાન પણ તેઓ ભૂલી ગયા એ સર્વ તે યોગિનીના અવરૂપસૌન્દર્ય અને સતારવાદનકૌશલ્યનો જ પ્રભાવ. માત્ર એ એ મનુષ્યો જ નહિ, કિન્તુ મયૂર અને હરિણ આદિ વનપશુઓ પણ તેના ગાનશ્રવણમાં લીન થઈ ગયેલા હતા તેથી તે યોતાજનોનો એવો જ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, “એ મુદ્રી તે સાક્ષાત્ સરસ્વતી જ હોવી જોઈએ” અને “મનુષ્ય રૂપ ધારીને કેવળ ક્રીડા કરવાના હેતુથી જ આવેલી હોવી જોઈએ.”

લગભગ અડધો કલાક એવી સ્થિતિ રહ્યા પછી સતાર વગાડનારી યોગિનીની દષ્ટિ એકદમ તે પ્રથમ યોદ્ધાપર પડી, અને તેણે સતાર નીચે રાખી દીધો, ગાયન બંધ કર્યું, તે સલજીવ થઈને અધોમુખ થઈ ગઈ એવો પ્રેક્ષક જોઈને તે યોદ્ધાએ તેને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે, “હું વનદેવિ, આમ મોન્ય કેમ થયા મને નિરખતા જ આપ સ્તબ્ધ થઈ જાઓ, એવી મારી યોગ્યતા નથી હું એક બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ છું અને ગાનકળાનો ભોગી છું, તેથી આનંદના ઉપભોગમાં પ્રત્યવાય કરવો, એ મને ગમતું નથી.”

“જેની ભૂમિમાં ગાતિથી જોસીને હું મારા સતારને માન આપી શકું છું, તે પવિત્ર જમિના આમી આપ નાનાસાહેબ પેશવા છો,

અં ૬ સારી રીતે જાણુ છું, અને તેથી માન માટે જ મારે તતુવાન બંધ કરવું પડ્યું છે મહારાજ, આવે સમયે જાન સાબળવા કરતા રાજકીય કાર્યોમાં ધ્યાન રાખવું એ આપના જેવા શૂરવીરોને વધારે ઉચિત છે અને ૬ આજે આપને એક ઘણા જ મહત્વના સમાચાર આપવાની છું,” યોગિનીએ એક ખીન્ત જ વિષયને પ્રકટાવીને ગભીરતાથી ઉત્તર દીધું.

એક સસારત્યાગિની યોગિનીના મુખના આવા વચનો સાલળી નાનાસાહેબ ધણો જ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો અને ઉત્તુકતાથી પૂછવા લાગ્યો કે, “એવી તે શી બબર આપ આપવાના છો, કે જેમાં મારો લાલ સમાયલો હોય ?” કૃપા કરીને ઉત્કટામાં ન રાખતા તે વાર્તા મને સત્વર જણાવો.”

“દિલ્લીમાં મોટો બળવો જાગી ચૂક્યો છે અને બળવાખોરાએ ત્રીસ યૂરોપિયનોને હાર કરેલા છે લશ્કરના સઘળા સિપાહીઓએ દિલ્લીના બાદશાહના શાહબંદાને નખતનગીન કરીને પોતે સ્થાપિત કરેલા રાજ્યનો અધિકાર આસપાસના પ્રાંતોમાં પણ ચાલુ કરી દીધો છે અને હવે બળવાખોરો રાજ્ય સ્થાપનાની વ્યવસ્થામાં શુચાયલા છે. એથી તેઓ હાલમાં દિલ્લી છોડીને બહાર જાય, એમ દેખાતું નથી એટલું જ નહિ પણ ત્યાં જ પોતાના સામાન ઇત્યાદિની અને ઘરગોળાની સારી ગોઠવણ કરીને દિલ્લીને જ પોતાનું રક્ષણસ્થાન નિયત કરવાનો તેમનો રગ જેવામાં આવે છે આજ સુધીમાં લૂટ વગેરે કરીને લગલગ પચાસ લાખ રૂપિયા તેમણે મેળવ્યા છે, એવી અટકળ કરવામાં આવે છે. એ બળવાના સળધમાં દિલ્લીના બાદશાહનું એમ કહેવું છે કે, “બડવાળાઓ પામે તેનો કાઈ પણ ઉપાય ચાલી નથી શકતો અને તેથી જ તેને લાચારીએ બળવાખોરોની મગ્જને તાબે થવું પડ્યું છે, અને તેઓ જેમ કહે તેમ વર્તવાની કરજ માથે આવી પડી છે,” યોગિનીએ મહત્વના સમાચાર સંલગ્નતા કહ્યું.

ઈ સ ૧૮૫૭ ના મે માસની ૨૦ મી તારીખે સવારમાં કાંઈ જરૂરના કામ માટે નાનાસાહેબ કાનપૂરની યાવણીમાં ગયો હતો અને લાંબી સાંજે પાછો ફરતા અચાનક આ સમાચાર તેના સાલળવામાં આવ્યા હતા એ સમાચાર સાલળી નાનો ધણાજ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો અને આર્જવતાથી તે અરણ્યનિવાસિનીને પૂછવા લાગ્યો કે,—

“આપના વેગ કિપરથી આપ દુનિયાને તડે કરી બેઠેલાં કુટીરણી હો, એમ જણાય છે પરંતુ આવા યોવનના વસંતકાળમાં સંસારને ત્યાગવાની અને તે સાગવા છતાં પણ રાજ્યના પ્રયત્નોની માહિતી

મેળવાવાની આપના કૃતિથી મને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી. આપનો આશ્ચર્ય શો હેતુ, શો મનોભાવ હોયો જોઈએ, તે હું જાણી નથી શકતો. કૃપા કરીને જણાવશો કે, આપનું મૂળ નિવાસસ્થાન ક્યાં છે અને આપનું મુળ નામાલિધાન શું છે?”

યોગિની હાણેક વિચારમાં પડી ગઈ અને ત્યારપછી બંભીર મુખ-મુદ્રાથી કહેવા લાગી કે, “કટલાક એવા દેવી કારણો આવી પ્રશ્ન કે, જેથી મને સસારત્યાગિની યોગિની બની જવાનો વિચાર સગી આવ્યો, અને તે હું અમલમાં પણ લાવી. સાહેબ, હું ક્યાં રહું છું અને મારું નામ શું છે, તે હાલ મારાથી જાહેર કરી શકાય તેમ નથી. હાલ તો આપે મને સરિતાનદવાસિની યોગિનીના નામે જ ઓળખવી તેમ જ હૃદયમાં નિશ્ચય રાખવો કે, હું આપની સદા ખચરખાઉ છું, અને હૃદયમાં આપના ભલામાં જ ભાગ લેતી રહીશ. મને આજથી તમારે પોતાની એક મિત્ર સ્ત્રી તરીકે માનવી કિંવા પુત્રી જાણવી માંગે આપનોમા પિતા સમાન ભાવ છે.”

“આ યોગીએ હું તને પુત્રી કરતા પણ વિશેષ પ્રિય માનું છું, અરુણ કારણવશાત પોતાનો ભેદ ન ખોલી શકતો હોય તો કંઈ નહિ, પણ અહીં આવા નિર્જન વનમાં રહેવા કૃતા અહીંથી માત્ર બે માહ-સના અન્તરપર આવેલી મારી જાગીરમાં પોતાનો નિવાસ કરીને તુ ગૃહે તો શું ખાટું છે? હું મારી કન્યા પ્રમાણે જ તારી શુશ્રૂષા કરીશ,” ઉદાર નાનાસાહેબે ધણા જ ઉદાર ભાવથી તે યોગિનીને આમન્ત્રણ આપ્યું.

“કદાચિત્ આપના મનમાં એવી શકા દશે કે, હું અખળા છું તેથી મારાપર કાઈ જળાત્કાર કરશે, તો મારી આખર અને શીલતાનો ત્યાગ થશે. પણ તેમ નથી અખળા બે દહ વિચારવાળી હોય તો તે સખળા મનાય છે એ સઘળી વાતોનો વિચાર કરીને જ-હું મનમાં આવી વસી છું. આપની જાગીરમાં રહેવાથી હું જે કાર્ય કરવા મારું છે તે બની શકે તેમ નથી, માટે હાલ તો હું અહીં મારી પર્ણ-કુરીમાં જ રહીશ, પણ અણીતે વખતે પ્રસંગ આવ્યો કે, તરત આમીની સેવામાં આવી હાજર થઈશ માટે આપ સુખથી પધારો અને પોતાનો પરોપકારી, સ્વદેશહિતના પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત થાઓ,” યોગિનીએ એવા શંકાવિનાશક જવાબ આપીને નાનાના હૃદયને શાત કર્યું.

“બહુ સાર. જેવી યોગેશ્વરીની ઇચ્છા, પણ હું વારંવાર અહીં આવતો રહીશ અને જોઈએ તે વસ્તુ પહોંચાડતો રહીશ ત્યારે હવે છે અને જવાની રજા?” નાનાએ જવાબી રજા માંગતા કહ્યું.

“ના, આપના અહીં વારંવાર આવવાની પ્રણ કરી આવશ્યકતા નથી કારણ કે, હું અહીં આજે જ છું, માટે કાલે હોવાની જ એનો

નિશ્ચય નથી પણ જરૂર હશે, તો પોને જ આત્મીને મળીશ, ' યોગિનીએ ઉત્તર આપ્યું.

માનની દૃષ્ટિથી તે યોગિનીને નિહાળીને નાનો ત્યાગી ચાલતો વેયો. તેને ત્યાગી નીકળેલો જોઈને તેનો સાથી પણ ખીજી તરફથી વળીને પોતાના પૂર્વ સ્થળે જઈ ઉભો થોડાપર સ્વાગ થઈને અને વીરો પોતાની જગીર અભ્યાવર્ત પ્રતિ પ્રયાણ કરી ગયા.

તરત જ તે યોગિનીએ સનાગને છેડ્યો અને પોતાના નિલોત્તમા સમાન કંઠમાંથી નીકળતા ગાનના આલાપથી વાતાવરણને મયૂરના કલાપ સમાન બનાવી દીધું. એ ગાનનો ધ્વનિ તે ઉભય વીરોને પણ કેટલેક દૂર જતા મુઠી સંભળાતો રહ્યો.

રાત્રે લગભગ દશ વાગ્યાને શુભારે એક હબ્બરી જુવાન તે યોગિની પામે આવી પહોંચ્યો અને ધીમેથી તેના કાનમાં કાંઈક વાત કહી. તે ધ્યાનથી સાંભળીને તેને તેણે જવાની આજ્ઞા આપી, અને તરત જ પોને પણ સતારમાં નીચેની એ પકિતઓ વારવાર ગાતી ધીમે પગલે ત્યાંથી વનવૃક્ષરાજના અન્તર્ભાગમાં ચાલતીથઈ તેમજ પકિતઓ આ પ્રમાણે -

“માલિકડી મિહરબાની જો હોવે ગુલામખં,

તો ક્યો ગુલામ મુઝન નહો અપને કામપર ?”

ચન્દ્રનો મેઘરાશિમાલોપ થવાથી જેવી રીતે પૃથ્વીતલપર અધ-કારનો વિગ્તાર પ્રસરી જાય છે, તેવી રીતે એ ગાતી યોગિનીના અરણ્યના મધ્ય ભાગમાં ગમનથી સરિતાના તટપ્રાન્તમાં શનકાર પ્રસરી રહ્યું માત્ર દીન જળપ્રવાહનો કળકળ ધ્વનિ અને ક્વચિત્ વનપશુઓનો ભીપણ ધ્વનિ, એમના વિના ખીજે ટાઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થતો નહોતો સર્વત્ર શાંતિ, શાંતિ અને શાંતિનું જ સામ્રાજ્ય પ્રસરેલું હતું પરંતુ હાય, કુર્ભાગી ભારતવર્ષ, તારી પવિત્રભૂમિમાં અને તારા પ્રાચીન સત્તાનોના હૃદયમાં એ શાંતિનો શતાશ પણ નથી ! શાંત પુરૂષ પ્રસવિની ભારતજનનીના શાંત સત્તાનોની પ્રકૃતિ પણ આજે અશાંતિપ્રધાન બની ગઈ છે ! પરિણામ શું આવશે, તે તો પરમાત્મા જાણે યથાર્થ ઘટનાનું દિગ્દર્શન કરાવવું એ આપણો ધર્મ છે એ અશાંતિ શાંતિ છે અને શા હેતુથી તેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે, તેનું હવે આપણે મોઢન કરવું જોઈએ હા હવે આપણે તે જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશું

પ્રકરણ ૧૩ મું

સ્વધર્મ રક્ષણના યુદ્ધનો પ્રારંભ

નાનાસાહેબે ઘણી જ ઊતાવળે બ્રહ્મવર્તમા આવી પહોંચ્યો અને ખરી હકીકત મળે તેવા હેતુથી પત્ર લખવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામા દિલ્હીમાં વસતા પોતાના પરમ મિત્ર અમૃતસિંહનું પત્ર લખેને એક જનમૂસ સાં જિતાવળે આવી લાગ્યો - તે પત્રમા નીચે પ્રમાણેના સમાચાર જોવામા આવ્યા.

“જ ૧૬ રવિવારને દિવસે કુવેલરી ઘોડેસ્વારોમાના સુમારે ૮૫ સ્વારોને ચરખીવાળા કારતૂશના (ધર્મ) સબધમા મીરટમા કેદની શિક્ષા થઈ અને તેથી આખી પલટન ઉચ્છેદગર્હ ગર્હ તેમણે સ્વધર્મ માટે - સામા પડીને તે કેદીઓને બધનમુક્ત કર્યા અને ટોપીવાળા તથા દેશી મળીને લગલગ ૩૦૦ મનુષ્યોને ઠાર કરીને બળવાખોરો દિલ્હીમાં આવ્યા તેથી મી. કુબર ઇલાહિ સાહેબ લોકો પોતાની સાથે કેટલાક સ્વારોને લઈને સ્વધર્મપ્રીતીઓથી લડવા નીકળ્યો; પરંતુ તેમનો જય ન થયો, ઉલટા ધર્મપ્રેમીઓ જ વધારે બળવાન થતા તેમણે યૂરોપિયોને સ્વર્ગના માર્ગ અતાવી દીધો અને લશ્કરની છાવણી તરફ વળીને ત્યાંની બધી ઇમારતોને આગ લગાડી દીધી છાવણીમાની દુકાનોને લૂટીને ત્યાંની વસતીને વેરાન કરી નાખી અને શાહી મહેલમા દાખલ થઈ આદશાહને તેમણે એવી પ્રાર્થના કરી કે, “આદશાહનો જેટલો દાગોળો તૈયાર હોય, તેટલો તેમણે તેમને આપવો અને તેઓ શાહના તખ્તનું મહત્ત્વ વધારવાને તથા શાહનશાહનું રક્ષણ કરવાને દિલોજનથી તૈયાર છે” એમ કહીને આદશાહ પામે યુદ્ધસામગ્રી હતી, ને તેમણે સહજમાં મેળવી બદલામા આદશાહે એવી માગણી કરી કે, “માગ પુરતે તમારે આદશાહ બનાવવો” તે માગણી માન્ય કરીને અત્યંત તાતા પક્ષપાતી અંગ્રેજ સરકારના દાગબાના(મેજેજન)પર હલ્લો કરવાને ધમી ગયા ત્યાં પછી સેકડો ટોપીવાળાની કતલ થઈ, સદેશના તારો તોડી નાખવામા આવ્યા સારાશ કે, જેટલાં છૂપાઈ રહ્યા છે, તેટલા જ ગોરાઓ હાલ તરત બચવા પામ્યા છે. આડીના તો બધા રામશરણ થઈ ચૂક્યા છે અને મીર નવાબને શહેરના બહોળત માટે નવીન થએલા આદશાહે કોટવાલ નીચો છે જ્યાં ત્યાં એટલી બધી ધામધૂમ અને ગડબડ મચી રહી છે કે, કાંઈને પણ પોતાની માલમત્તા અને જીવનદેરીનો વિશ્વાસ રહ્યો નથી વૃદ્ધ આદશાહ ગામબહાર છાવણી નાખીને રહ્યો છે, જંગીરદારોને કપની સરકારનો લય હોવાથી તેઓ હજી સુધી સ્વતંત્રતાપક્ષીઓની સાથે ગામિલ નથી થયા, પરંતુ તે નેમનું જો વધારે થયે તો તેઓ

પણ નિર્ભયતાથી તેમાં લાગીદાર થયે, એવા ખુલ્લો રંગ જાળાય છે. છુપાયલા અને ભરાયલા અગ્રેજોને ઊપરાજપર્ગી ઓધીગાંધીને મારી નાંખવાનો સ્વધર્મત્રિવીજોનો સપાટો ચાલુ જ છે. બાદશાહ પોતે થોડે-સ્વાર થઈને લોકોમાં સ્વન્યતા રાખવાના હેતુથી વારંવાર માર્ગમાં ફરતો રહે છે, અને “દુકાનદારોએ ખુશીથી પોતાની દુકાનો ઉઘાડીને ભય-વિના પોતાનો વ્યાપાર ચલાવ્યા કરવો,” એવું બધાને ને ધૈર્ય અને આશ્વાસન દીધા કરે છે પરંતુ બધા ત્યાં લડાઈની જ ગડગડ મચી ગયેલી હોવાથી બાદશાહના હુકમને પણ માન આપવાની ટાંઠની પણ હિંમત ચાલતી નથી. એટલું જ નહિ, પણ વિરૂદ્ધ પક્ષે સેક્ટો માણસો પોતાની દુકાનો અને માલમત્તાને લાજ પડતી મેલીને છવ ધવાવવા માટે અહીંથી નાસી પણ જાય છે વધારે શું કહેવું ? નાદિરશાહી જેવી કાગ્ગીદીને પ્રારંભ થતા જ ૫૦ વર્ષની વ્યવસ્થા, ન્યાય અને સુધારણાનો એક પ્રહર-માં જ સર્વથા નાશ થઈ ગયો છે આટલું છતાં પણ કાંઈ બધા જ માણસો અગ્રેજોના વિરૂદ્ધમાં છે, એમ નથી, કિન્તુ ઈશ્વર-ધૃષ્ટા સામે ઉપાય નથી, અમ જણીને જ કેટલાક લોકો પરમેશ્વરપર વિશ્વાસ રાખી દિવસો વીતાડે છે ”

એ પ્રમાણે એ સમયે ખીન પણ કેટલાંક સ્થળેથી ચત્રવ્રતાની અને સ્વહક્ક અને ચત્રવ્ર પ્રતિપાદનની લડાઈના વિશેષ સમાચાર આવી પહોંચ્યા અને તેથી નાનાસાહેબનું હૃદય આનંદથી ઉલરાઈ જવા લાગ્યું. તેને એમ લાગ્યું કે, “પેશવાની ગાદીની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે આ સધિ ધણો જ ઉત્તમ છે માટે હવે કાનપૂરની ઊવણી-માના મિપાહીઓ સાથે લડાઈ કરવાની સંજ્ઞાહ કરવી જોઈએ. તેમ જ જેમનામાં એવા દિવરો ખ્યાલો ભરાયલા હોય, તેવા લોકોને આશ્રય આપીને જલદીજ મારા પોતાના કરી લેવા જોઈએ વળી હું કહું તે વેળાએ અરજાહાયાદ અને કાનપૂરની ઊવણીમાના ગોરા લોકોની કલ્યાય, એ વિશેની સઘળી વ્યવસ્થા પણ સંતરજ કરી નાખવી જોઈએ ” એવા એવા અનેક વિચારોના સમુદ્રમાં નાનાસાહેબ ડૂબતો નીકળતો હતો, તેવામાં તેનો બધું બાળાસાહેબ કાંઈ ગૃહસંબંધી કાર્ય માટે લા અચ્ચાનક આવી ચડ્યો તેને જોઈને એ સઘળી ખીના નાનો તેને કહેવા જતો હતો એટલામાં બાળાસાહેબ બોલ્યો કે, “કાનપૂરની ઊવણીમાં કાંઈક ગડગડ થયા સંબંધી બાતમી મને આજે સવારમાં મળી છે આપ ત્યાં ગયા હતા, તેથી આપને તો કાંઈક વિશેષ માહિતી હશે ”

“બાતમી અને સમાચારો તો ઘણા જ લાભકારક છે, પણ હવે ઉપાયોની યોજના કેવી રીતે કરવી, એ નથી મુઠતું નિર્ણયમાથી તો

વિરૂદ્ધ ઉભા થાય, તોપણ મુંબઈ, મદ્રાસ, ચીન, જાપાન આદિ પ્રદેશો-
માંથી તેમની કુમક ઝટ આવી પહોંચે અને તે વેળાએ દૂતરાને મોતે
મરવું, તેના કરતાં પ્રથમથી જ પૂરો વિચાર કરીને ત્યાર પછી જ આવા
રાજ્યપરિવર્તનના કાર્યમાં મથવું, એવો મારો મનોભાવ છે. પરંતુ
એ વાતને પણ જવા દો. માત્ર વસંતસિંહની તો સહ્વાહ લ્યો કારણકે,
તે આપણા એક ઉત્તમ ક્ષત્રિય કુળના કુલીન અને વિશ્વાસુ મેવક છે અને
સ્વામિનિષ્ઠ તથા સ્વદેશાભિમાની તેના જેવા ખીજા મળવા મળ્યા જ
દુર્લભ છે.” બાળાસાહેબે વિચાર કરીને થોડો ઉપદેશ આપ્યો.

“તમે ખરે કહો છો આવા એક પૂર્ણશૌર્ય સ્વદેશાભિમા-
નના કાર્યમાં વસંતસિંહ જેવા શરતીર નરની સહ્વાહ લેવી સર્વથા
ઉચિત છે દોષના આવેશમાં હું તો ને ભૂલી જ ગયો. અસ્તુ આપણે
એને હમણા જ બોલાવીએ છીએ,” એમ કહીને તેણે પોતાના અનુચરને
વસંતસિંહને તેના ગૃહેથી બોલાવવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ થોડા જ
સમયમાં અનુચરે આવીને કહ્યું કે, “વસંતસિંહ શિકાર કરવાને ચાલ્યા
ગયા છે, તે ઠેક સાળે આવવાના છે, અને આવે તેવા જ અહીં મોકલવાનું
હું તેમની માતાજીને કહી આવેલો છું.” એવી ખીજ થોડીક વાતચીત
કરીને એ વિશેની સહ્વાહમંજૂરતનું કાર્ય ખીજા દિવસપર મુલતવી
રાખી બાળાસાહેબ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો, અને નાનાસાહેબ વિચાર-
સાગરમાં ગોથા ખાતો ત્યાનો ત્યા જ બેસી રહ્યો થોડી વાર પછી તે
પણ ઉઠીને બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

વિરોધના કાળો

“ધરાને ક્રિયા કે ન તો શાહે રસને,
અગ્રેજકા તખાહ ક્રિયા કારતૂસને”

પૂર્વે કયાય કાંઈ પણ હીલચાલ ન છતાં એકાએક આવો પ્રયત્ન
વિગેધ કેમ બિઠવા પામ્યો હશે અને તેના શા કારણો હશે? એવો પ્રશ્ન
ધણીક વાર કેટલાકાના મનમાં આવ્યા કરે છે પરંતુ તેનું સમર્થન ઉત્તર
બહુધા મળી નથી શકતું, કારણ કે, તે ઉત્તર કઠિન છે માત્ર મોઢાના
ગમેતેવા ગપાટાથી એવા પ્રશ્નજ્ઞાનીના મનનું સમાધાન કરી નથી
શકાતું એવા પ્રશ્નોના નિગકરણસમયે ઇતિહાસ અને દીર્ઘ વિચારની
સહાયતા લીધા વિના ઉત્તરસિદ્ધિ થવા નથી પામતી એવરિજ સાહેબે
અગ્રેજ ભાષામાં હિંદુસ્તાનનો એક મહાન ઇતિહાસ લખેલો છે, અને
તેમાં એક સ્થળે ને સ્પષ્ટતાથી એમ કહે છે કે, “અગ્રેજ સરકારનો અધિ-

કાર હિન્દુસ્તાનના લોકોને પહેલા પણ સારો નથી લાગ્યો, અને હવે પછી પણ તે ઉનમ લાસશે, એવી આશા રાખવી પણ વ્યર્થ છે. એનાં કારણોનો અમે અહીં ઉલ્લેખ કરવા નથી ઇચ્છતા. પરંતુ સત્તાવનમાં પ્રચલિત વિરોધ સૈન્યમાં, રાજાઓમાં અને અમીરઉમરાવોમાં થવાનો જે અનેક કારણો ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમાંનું એ પણ એક મુખ્ય છે. હવે આપણે સૈન્યના વિરોધના વિશેષ કારણોનું વિવેચન કરીશું. અમીર-ઉમરાવોનો વિરોધ થવાનું કારણ એ હતું કે, કંપની સરકારે રાજાઓના રક્ષણનું કાર્ય સ્વીકારી, તેમની હકુમતમાં વસ્તા અમીરો, લાયકાતો વિગેરેને રાજાઓના અને તેમના દિવાનોના શિકાર બનાવ્યા હતા. વળી એ દેશી રાજાઓની હકુમતમાંના લોકોને પણ દાદ ને મળે પોતાના રાજા તરફથી કે ન મળે કંપનીના આડતિયાઓ તરફથી અને જો કાંઈ તોફાન કરે તો કંપનીનું સૈન્ય રાજાઓને મદદ કરે તે કારણે લોકોને કંપનીની સર્વોપરિ સત્તા અપ્રિય થઈ હતી. ત્રીજું, લોર્ડ ડેલ-હાઉસીયરે હિન્દુસ્તાનના પુષ્કળ રાજાઓને ખાલસા કર્યા, એ રાજાઓના વિરોધનું મુખ્ય કારણ હતું, એમ કેટલાકોનું કહેવું છે, પણ તે સર્વથા સત્ય નથી એમાં કેટલોક સલાશ છે. ખરો સર જોન લોરેન્સનું કહેવું એમ છે કે, “સૈન્યના વિરોધનું ખરું કારણ તે માત્ર સિપાહીઓનું વિસ્તૃત અગ્રાન જ છે, બીજું કંઈ નહિ.”

રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે સિપાહીઓનો ધિક્કાર, એ જ આ વિરોધનું મુખ્ય કારણ છે. પરંતુ એ કારણ અગ્રાનકે ઉદ્ભવીને તેણે સ્વતંત્રતાની અને ધર્મની અને વ્યવસ્થા પ્રતિપાદનની લડાઈનું રૂપ લીધું હતું, એમ સર્વથા કોઈએ પણ સમજવું નહિ. કારણ કે, એના કારણોના બીજાની ઉત્પત્તિ ઘણા દિવસ પહેલાની થઈ ચૂકી હતી, અને તેના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ પણ કંપની સરકારને થઈ ચૂકી હતી. એ બીજાના અકુરો જે જે વખતે કંપની સરકારની નજરે આવતા ગયા, તેમ તેમ તત્કાળ તેમને કંપનીના કોઈ કોઈ સમજી અધિકારીએ તોડી નાખ્યા હતા; એ વાત જો કે ખરી છે, તો પણ તે બીજાનું સમૂળ ઉત્પાદન તેનાથી કરી ન શકાયું. કંપનીના અધિકારીઓની સ્થિરતા ન હતી કારણ કે, તેમ થવું સવથા અશક્ય હતું. ઇ. સ. ૧૮૨૪ ના વર્ષમાં બ્રહ્મદેશની પહેલી ચંદાઈ થઈ, તે વેળાએ સિપાહીઓને લા મોઝલવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો અને તેથી બગાળા પ્રાપ્તના સિપાહીઓમાં ઘણા જ ચળવળ થવા માડી. પરદેશી કંપની સરકાર માટે બીજા દેશોના લોકો સાથે લડવા જવાને અને તેમને હિન્દીઓના શત્રુ બનાવાને કંપનીના હિન્દી સૈનિકો ખુશી નહતા. તેઓ પૂછતા કે, એમાં આપણે સંબંધ શો?

આ મતે કેટલાકે નોકરીઓ છોડી દીધી અને કેટલાકે નોકરીમાં રહ્યા છતાં, તેમણે અલ્લદેશ જવાની સાથે “ના” પાડી. એ વખતે જેમતેમ કરીને સરકારે ચલાવી લીધું ત્યારપછી ઇ સ ૧૮૫૦ માં ત્યારે સર ચાર્લ્સ નેપિયર સાહેબ મુખ્ય મેનાખતિના પદ પર હતા ત્યારે જંગલી સિપાહીઓએ એવી તકરાર ઊઠાવી હતી કે, “અમે અમારા મુલકથી દૂર પળખમાં નોકરી કરીએ છીએ, માટે અમારા પગાર વધારવા જોઈએ” પરંતુ સરકારે એ પ્રાર્થના માન્ય ન કરી અને તેથી જ ગાળાના સિપાહીઓનાં વિરોધની ધણી જ સલાવના દેખાડવા માંડી તે સાહેબ તે પ્રસંગ વિશે એક સ્થળે લખે છે કે, “તે સમયે કઠિન ઉપાયો થોળને ઊછળેલા સિપાહીઓની મેં સારી વ્યવસ્થા કરી, તે સાથે થયું, નહિ તો તેથી હિંદુસ્તાનમાંના અગ્રેજી રાજ્યને ખરેખર ઘણો જ મોટો ધક્કો લાગ્યો હોત” જગાલાના સૈન્યમાં મુખ્યત્વે જે જાતિના લોકો હતાં. બ્રાહ્મણ અને રાજપૂત, અને તેમનું ખીણ જાતિના સિપાઓ પર ધણું જ સાથ વળત પડતું હતું. તેઓ એમ જ સમજતા હતા કે, “અગ્રેજ લોકોનું રાજ્ય માત્ર અમારા બળથી જ ચાલી રહ્યું છે તેથી તેમનું કલ્યાણ કે અકલ્યાણ સર્વ અમારા જ હાથમાં છે, અને તેથી અમે ચાહીએ તે સરકાર પાસે કરાવી શકીએ છે” પગાર વધારવાની વિનંતી સરકાર ધ્યાનમાં નહોતી લેતી, તેથી ૧૩ મી કાળી પાયદલ પલટનના કેટલાક લોકો એક વાર એમ પણ બોલી ચૂક્યા હતા કે, “ત્રણ ચાર ખીણ પલટનને અમારી સાથે મળવા દો, અને જુઓ કે અમે શું કરીએ છીએ તે?” એ ધમકાને ઉઠાડી દેવાના હેતુથી અને “તમાગ વિના અમને ચાલી શકે તેમ છે,” એમ દેખાડવાની મતલબથી જે એક પલટનને અમુક કાળથી દૂર કરવામાં આવી હતી, તેને ગોરખાઓને નોકરી રાખીને સર ચાર્લ્સ નેપિયરે પાછી ભરી નાખી. પરંતુ એ કૃત્ય સરકારને ગમ્યું નહિ તેમ સિપાહીઓની ફરિયાદોને દૂર કરવાનું કામ ખોરબે પડ્યું. સિપાહીઓની એ ખોડને લોડ ડેલહાઉસી જાણી ચૂક્યો હતો, અને તેણે એક વેળા ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે, “હમણાં હમણાં એ સિપાહીઓને વધારે પગાર મળતો હોવાથી, એમનું માથું ચમ્પી ગયું છે સરકારે પોતે જ તેમને માથે ચડાવેલા છે, અને તેથી જ તેમને આવા ચાળા મૂક્યા કરે છે. પહેલાં આવા વચનો કદાપિ તેમના મોઢામાંથી નીકળ્યા નહોતા” તેમજ જ્યારે લોડ ડેલહાઉસી પોતાનું કાર્યપદ છોડીને વિલાયત જવા નીકળ્યો, ત્યારે પણ એક મોટી સલામ તે બોલ્યો હતો કે, “ખુદલા શત્રુથી લડવું સાથે, તેથી વધારે હાનિનો સભવ નથી હોતો. પણ જે લોકો ઇમાની અને વિશ્વાસમાં ગણાતા હોય, અને અત્યંત મંની

જેમના કપટનું જ્ઞાન થઈ ન શકે, તેમના હાથે જે ઘેર કર્મો થાય, તેની કલ્પના પણ કરી નથી શકાતી. એવા વિરોધીઓનો તેમનો અધિકારી જ પ્રથમ બળિદાન થાય છે." એવી રીતે ભવિષ્યના ભયનું પૂર્ણ દિગ્દર્શન થએલું છતાં તેના નિવારણના ઉપાયપ્રતિ કાળે લક્ષ ન આપ્યું, એ કેટલી મોટી ભૂલ? હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર શાંતિ છે, તેથી સૈન્યની વધારે આવશ્યકતા નથી, એવા વિચારથી સરકારે કેટલીક પલટનો ઓછી પણ કરી નાખી હતી, પરંતુ ધારવા કરતાં પરિણામ ખીણું જ આવ્યું.

"લોકોમાં ધર્મદિ કારણથી જેટલો ભતભેદ વિશેષ, તેટલો તેમનામાં પરસ્પર સંપર્થ થવાનો સંભવ ઓછો. અને બંગાલના સૈન્યમાં મુખ્ય બે ધર્મની જાતિઓ હતી હિન્દુ અને મુસલમાન, અને તેઓ તો પ્રત્યેક વિષયમાં પરસ્પર વિરોધ ધરાવનારા, એટલે તેમનો કોઈ કાળે પણ સંપર્થ થવાનો નથી," એમ સમજીને સરકાર સર્વથા તેમના માટે નિશ્ચિંતજ રહેલી હતી તેમજ તેમની એકત્રતાથી એક મોટો બળવો નીકળશે, એવા કાંઈને સ્વપ્નમાં પણ વિચાર નહોતો, પરંતુ પરમશ્વરની લીલાનો પાર નથી. ધર્મદૃષ્ટિએ બન્નેની એકતા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે સર્વ યોગો એકદમ બની આવ્યા અને એકાએક બળવાનો ભડકો જાગી ઉઠ્યો એ પ્રસંગ આ પ્રમાણે -

૪ સ. ૧૮૫૭ના આરભમાં સરકારે બંગાલાના સિપાહીઓને નવી જાનની નીકળેલી બદ્દકા આપી અને તેમાં ઉપયોગી થાય, એવા થોડાક કારતૂરો બનાવવાનું કારખાનું કલકત્તાથી ચાર પાંચ ગાઉ પર આવેલા દમદમ નામના લશ્કરી જાવણીના ગામમાં ઉભું કરવામાં આવ્યું. કારતૂરો દમ બનાવે છે અને તેમાં કાંઈ વાંધો લેવા જેવા પદાર્થો પડે છે, ઇત્યાદિનો પહેલાં તો કાંઈને પણ સંશય આવ્યો નહિ. સર્વ કાર્ય નિર્વિઘ્ને ચાલ્યું જતું હતું પરંતુ એક દિવસે એક એવા ચમત્કારિક બનાવ બન્યો કે, તે કાને પડતા જ હિન્દુ અને મુસલમાનોના હૃદયમાં તેથી એકસરખો બળભણાટ જાગી ઉઠ્યો, અને પરસ્પર વિરોધી બન્ને જાતો સંપર્ષ બલાથી બધાંને ટોપીવાળાની સરકાર વિરુદ્ધ લડવાને કમર કરીને તૈયાર થઈ.

તે વાત એમ થઈ કે, ગરમીના દિવસમાં કાંઈ એક બ્રાહ્મણ સ્નાન-સંધ્યા કરીને હાથમાં પાણીનો થોડો લઈને પોતાના રહેઠાણ તરફ જતો હતો, તેને તે કારતૂર બનાવવાના કારખાનાનો એક અત્યંત જાતિનો ઢેડ મળ્યો. મધ્યાહનના તાપને લીધે ઘેટાં તૃપાથી અકળાતો હતો એટલે તેણે તે બ્રાહ્મણ પાસેથી પાણી ખીવરાવવાની માગણી કરી, ત્યારે તે બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું કે, "તને પાણી ખીવગવ તો મારો ધોર અભિપ્રાય

થી હું તેમ નથી કરી શકતો' એવો જવાબ સાંભળીને તે ટેડ કહેવા
 ળ્યો કે, "તમે લોકો જાત-જાત અને ધરમ-ધરમ કરીને પોતાર કર્યા
 રા છો અને અમાગથી અમણાં જાઓ છો, પણ હવે જે કાગ્નૂશો
 પાર થાય છે, તેને ગાય અને કુછ્ગની ચરમી લગાડવામા આવે છે તે
 કાગ્નૂશો તમારા સૈનિકોએ દાનથી તોડવી પડશે અને તે વેળાએ અમે
 શુ જોઈશું કે તમારી જાન કેટલી વાર-ટકે છે ને?" કાગ્નૂશ્વર કેડની
 કાગ્નૂ સામે એ જોઈચાલ થતાં ત્યાં કેટલાક લોકો એકઠા થઈ ગયા અને
 મળે એ વાન સાંભળી. તે જાલણુ પણ લગ્નકી સિપાહી જ હતો તેણે અને
 પીત લોકોએ એ જીતા આખા ગામમા દેશાની દીવી ગાયની ચરમીનું
 કામ સાલજના જ હિન્દુઓના અંગપર રોમાંચ ઉભાં થયા, અને કુછ્ગની
 રખીનું નામ કાને આવતાં જ મુઅમ્માનો પોતાના દેવલાનને જોઈ એક
 મેકરર ઉમય જાતિના લોકોના હુકમમા એ જ વાન કમી ગઈ કે, "ટોપી-
 કાગ્નૂની સરકાર હવે દેશ લેના લેના અમાગ ધર્મનો પણ નાશ કરવા ઇચ્છે
 કે, અને તે આપણને આની ગુન રીને જીલમથી ધર્મ બ્રહ્મ કરી મસાઈ બનાવે,
 એ કાઈ સાદ ન કહેવાય ધર્મ માટે પ્રાણ જાય તો પણ લડવું તો ખર જ." એ
 પ્રમાણે ધર્મના આવેગે દહનાયી ઉસયના અંત દરણુમા સંચાલ કર્યો,
 અને સીપાહીઓના વિગેધનો એ જ આરભ. સિપાહીઓના માથામા
 જે ખોટા વિચારો ભગઈ ગયા હતા, તેને ઢાઢવાનો કેટલાક અમલદારોએ
 ધણોયે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ સર્વ વ્યર્થ. લડકો જાગ્યો તે જાગ્યો જ.
 નાનાસાહેબને પોતાનો હેતુ પાર પાડવાની આ અચિન્ત્ય તક હાથ
 લાગી ગઈ. અમૂલ્ય પ્રસંગ તેને મળી આવ્યો, અને તેનો તેણે ઉપયોગ
 પણ કર્યો. એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષને કે તેના કુટુંબને વિરોધી બનાવવું અને
 પોતાનો જેના પર આધાર છે તેમના જ ધર્મ સાથે સબધ ધરા-
 વતા પ્રકરણોમા પ્રમાદ રાખવો, એ જ ૧૮૫૭-૫૮ના પ્રયત્ન ન્યાયા-
 મુખીનું મુળ છે

અથમ ખડ સમાપ્ત

દ્વિતીય ખંડ

જવાબ

પ્રકરણ ૧ હું

હલ્લો

દિલ્લી તરફ જવા માટે સૈન્યની એક વીશપચ્ચીશ-મનુષ્યોની તાલીમ દુકડી કાનપૂર પાસેના એક અરણ્યમાંથી ગ્રાહી જતી હતી સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય હતો અને વૃક્ષોની છાયા જ્યાંયાં પથરાયેલી જેવામાં આવતી હતી ગ્રીષ્મઋતુમાં પર્વતનો પાપાણો તપી જવાથી તેની ઉષ્ણતા ચતુર્દિશાએ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે તેથી દ્વિપ્રહરના સમયે વિશ્રાંતિ લઈને સંધ્યાસમયે પ્રવાસીજનો પ્રવાસમાં આગળ નધવાનું વધારે પસંદ કરે છે. દુકડાં ગ્રીષ્મઋતુનો સંધ્યાકાળ પ્રવાસીજનોને અત્યંત મુશ્કેલી હોય છે જેમ જેમ રાત્રિનો અંધકાર વિસ્તારને પ્રાપ્ત થતો ગયો, તેમ તેમ તે સેનિકાનો આનંદ પણ વધતો ગયો અને આનંદને હિંચ અને વિશાળ વૃક્ષરાજી સોભી રહી હતી અને તેમના મધ્યમાંથી માર્ગ અગેસો હતો. વિશ્વમાં નિશાનો નિવાસ થતા જ સ્વચ્છ નભોમડળમાં ચંદ્રિકાનો શુભ્ર પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો અને વૃક્ષોની પ્રતિછાયાથી વ્યાપ્ત ભૂમિ-લાગમાં જ અંધકારનો આભાસ દેખાવા લાગ્યો એટલે કે, અન્ય સર્વ સ્થળે પ્રકાશનો પ્રભાવ જ દુર્ગોચર થતો હતો.

એ લશ્કરી દુકડીના આગળના ભાગમાં ચાર કહારો (બોઇઓ) એક મ્યાનાને પોતાના ચક્રધ્વજાગર જીપાડીને ચાલતા જેવામાં આવતા હતા મ્યાનાના દ્વાર બંધ કરેલા હતા ત્રિવિમના સૂર્યતાપની પ્રખરતાથી વિવહળ થએલા કહારો જરા સંધ્યાકાલિન વાયુની મદ્દથી લહરીનો આગ્રા લેતા ધીમેધીમે ચાલતા હતા, અને એક જગત પોતાનું ધડપૂછડા વગરનું સંગીત પણ મોટેથી લલકારતા જતા હતા. પાછળ ધીમેધીમે ચાલ્યા જતા સિપાહીઓ પણ ગાંધા મારતા જતા હતા તે શાત અને નિર્જન વનપ્રદેશમાં તેમના સભાષણનો અત્યાધાત થતા એક પ્રકારનો નવીન ધ્વનિ કવચિત્ કર્ણગોચર થતો હતો.

ત્રણચાર કોશ એવી રીતે ચાલી ગયા પછી માર્ગ જરાક સંકુચિત, સાકડો થયો, વૃક્ષની પકિતઓ એટલી તો અરોચક આવેલી હતી કે, બે-માણસો પણ મોટી મુશ્કેલીથી એકસાથે ચાલી શકે ગમે તેમ કરીને મ્યાનાને એ સંકુચિત માર્ગમાંથી તેમણે બહાર તો કાઢ્યો. પણ ત્યાંથી ચાલે જોઈ બહાર નીકળ્યો કે, આગેથી આવતી એક મધિ-

ચારબધ ટોળીએ તે કહાગેને અટકાવ્યા અને મ્યાનાને આગળ વધવા ન દીધો. એ શસ્ત્રધારી જનમમૂલને જોતા જ કહારોની હિંમત તો હવામા જ છોડી ગઈ જે લાથી નાસવાનો ઉપાય હોત, તો તો તેઓ ક્યારનાએ ગળછતી કરી ગયા હોત, પણ તેમ ન હોવાથી નિરૂપાય બની મૌન્યધારી હિસા રહ્યા અને પોતાના અચાવ માટે તે શસ્ત્રધારીઓના ચરણુમા વારવાર મચ્ન નમાવવા લાગ્યા.

પરંતુ તે ગન્ધધારી શસ્ત્રીરોએ તેમની પ્રાર્થના પ્રતિ કિંચિત્-માત્ર પણ લક્ષ ન આપ્યું. પહેલાં તો કહારોના કાંધાપરનો મ્યાનો તેમણે પોતાના કળ્પમા લઈ લીધો અને સારપછી કહ્યું કે, “જે ચુપચાપ અહીંથી ચાલ્યા જશે તો તો અચશે, અને નહિ તો મદતમા જીવથી માર્યા જશે.” એ નકરગ ચાલતી હતી એટલામા તો પાછળ રહેલા સિપાહીઓ પણ લાં આવી પહોંચ્યા તેથી કહાગેને પાછળ સરકવાની વેત જેટલી પણ જગ્યા રહી નહિ, તોપણ જેમતેમ કરીને તેઓ કાંટાની એથમા ભરાઈ ગયા. “કાઈ હુલ્લો થએવો છે,” એવી કલ્પના થતા જ તે સંનિદ્રા ઉતાવળથી આગળ આવ્યા અને એક સિપાહી તો ઘણું જ જોરથી ને હુલ્લો. કુનાગઓપર ધસી ગયો, પરંતુ તે કાઈ પણ કરી શકે ને પહેલા તો સામેના એક યોદ્ધાએ તેની છાતીમા લાવેા મોટી દીધો અને કહ્યું કે, “ખચગદાર, એક રંગલું પાંચુ આગળ વધ્યો. કે મુજો જ વળજે અમાગ યોદ્ધાઓની સખ્યા એટલી તો મોટી છે કે, તમે સઘળાને એક કાણુમા જ ચાચડની પેઠે યોળી નાખીશુ. તમે જ્યા છો ત્યા જ જરા શ્વાસ લઈને હિસા રહેજો તો કાઈ હરકત નથી અને અમે તમને જીવતા જવા દઈશુ.”

“અમારો મ્યાનો કયા છે?” એવો એક સંનિદ્રે પ્રશ્ન કર્યો તેનો તેને એવો જવાબ મલ્યો કે, “તમારો મ્યાનો અને ને મ્યાનામા એકેલી ખૂનમૂરત ઓરત અમાગ નાખામા છે અમે ભટકતા લોહો છિયે અને અમારી ચિયતિ પ્રમાણે અમે તેનું યોગ્ય આદગતિય કરીશુ તમારે તેની ચિન્તા કરવી નહિ.”

પાછો ખીજ સંનિદ્રે પ્રશ્ન કર્યો કે, “એ આદગતિય કરનાર મુખ્ય મનુષ્ય કોણ છે, અને તેનું નામ શું છે, તે તો કહો.” એનો તેને જવાબ અપાયો કે, “તે મુખ્ય મનુષ્ય કોણ છે અને તેનું નામ શું છે, એ તો અક્ષાહ વળે.”

ખીજએ કહ્યું કે, “લગવાન વળે!” વળી વધારામા તેમણે વળાવ્યું કે, “તે મનુષ્ય ગમે તે હોય, તોપણ એ હમીન ઔગતને કાઈ પણ વતની આકત તો નહિ જ પડે. તને તમારા માલેકને જઈને જણાવો કે, તમારી મિલકત ભટકતા ગાંઠઓના નાખામા છે, એટલે થયું.”

આવા બેદરકારીભરેલા જવાબો સાંભળી તે રાજપૂત અને મરાઠા સૈનિકોનું હૃદય ક્રોધથી ઊભરાઈ ગયું અને યુદ્ધાશુભ પ્રવિણતાનો વિચાર ન કરતા તેઓ પોતાની તલવારોને આનમાંથી કાઢીને તે હુદારાઓના ટોળા ઉપર દડી પડ્યા. સાદસ તે એ જા ! !

હલ્લો કરનારાઓની સંખ્યા ૨૦૦ થી ઉપર હતી અને આનાનો સરકો માત્ર વીસ પચ્ચીસ હતા, તેથી એમને જય મળે, એ તો અશક્ય જ હતું. છતાં પણ તે વીસ મનુષ્યોએ સામા પક્ષના લગભગ પચાસથી સાઠ માણસોને વર્ગને માર્ગે ચડાવી દીધા અને ગ્વામીની મેવાંમા એકનિષ્ઠ રહી અતે પોતે પણ પોતાની નિમકહલાક્ષીના સારા દુજો ભોગવવાને તે પરમાત્માની સલામતવાના ધર્ષ ગયા. એ ઝપાઝપીમાંથી માત્ર તેનાની ટુકડીનો સરદાર અને ત્રણ ચાર ખીન્ન સિપાહી બચવા પાડ્યા, તે હવે વિજયની આશાને વધ્યાપુત્ર સમાન સમજીને પોતાના ગ્વામીને એ સમાચાર આપવાને લાગી ચુપચાપ ચાલ્યા ગયા. કહાગિને કાઠએ હોવા નહિ

અહીં જે વેળાએ યુદ્ધપ્રસંગ ચાલતો હતો, તે વેળાએ તે હલ્લો કરનારાઓમાના ફેટલાકે માણસો તે આનાને એક દૂરના પ્રદેશમાં ઊંચેથી ગયા. આનામાં બેઠેલી રમણીએ પોતાને છાડી દેવા માટે તેમને ધણાએ વિનવ્યા, પણ સર્વ નિષ્ફળ. ન્યારે ન્યારે તે રમણી, “ભાઈઓ, મારા જેવી એક નિરાધાર અબળોને લઈ જવાથી તમને શો લાભ થવાનો છે ? એમને તો મારા સંગીયગનુ આ બધું ધગેલું ઊતારી દેયો, પણ મને જવા દો,” એવી પ્રાર્થના કરતી હતી, ત્યારે ત્યારે તે નિર્દય હુટકો તરફથી એવો જ જવાબ આપવામાં આવતો હતો કે, “મૈત્ર્ય ધારીને બેસી રહો અને અમે જે કરીએ તે જોવા કરો; નહિ તો તત્કાળ તમારું માથું ધડથી જુદું કરી નાખવામાં આવશે” આવા ઉત્તરો સાંભળીને તે બિચારી સ્તબ્ધ થઈ જતી હતી. અંતે મરણ કે નામરણ છતાં પણ તે સુદરીને તેમના હુડમને તાબે થવું પડ્યું અને તે તેમની કેદી બની ચૂકી. હવે અવિખ્યમાં તેના આરબ્ધમાં શું થવાનું છે, તે તો પરમાત્મા જાણે

હુટકોના હાથમાંથી છૂટીને ભાગેલા એ રમણીના રક્ષકોએ શીઘ્ર પ્રહ્લાવર્નમાં આવી, એ સમાચાર વચ્ચેતમિહને આપ્યા, અને તેથી વસંત-સિંહ ધણો જ નિરાશ થઈ ગયો. તેણે તત્કાળ પાંચમો માણસોનું એક બળવાન સૈન્ય તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી અને તે રમણીની શોધ-માટે જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

વસંતસિંહને જેને માટે નિરાશા થઈ, એ રમણી કાણ હશે ? અને તેને હરી જનાર તે હુટકો અથવા બાહારવટિયાઓ કાણ હોવા

જોઈએ?" એવા પ્રશ્નો વાચકોના મનમાં ઉદ્ભવે, એ સાદગ્રિક છે અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ થવું જ જોઈએ પ્રિય વાચક, ધૈર્ય ધર, એ શંકાતુ નિરસન પણ યોગ્ય સ્વરૂપે પોતાની મેજે જ થઈ જશે હાલ તો ચાલો આપણે જોઈએ કે, અધર્મનિમિત્તપ્રાણાર્પણની ધામધૂમ હિન્દુ-સ્તાનમાં કેવીકે છે? તેની સાથે એ બેઠેલો પણ ઊઠાપોઠ થઈ જશે

— ૦ —

પ્રકરણ ૨ જી

સિપાહીઓની ધામધૂમ

બગદૂર, મેરટ ઇત્યાદિ સ્વળના લશ્કરના સિપાહીઓએ ધર્મ-કારણે સામા થઈ વિરોધ જગાડીને દિલ્હીનો માર્ગ લીધો હતો અને બધા સૈનિકવિરોધીઓ ત્યાં એકઠા થવાનો હતા, એનું વર્ણન આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ, હિન્દુસ્તાનમાં બદલાયેલી આવી સ્થિતિના સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા અને તેથી કંપની સરકારના કામદારો ઘણા જ ગભરાઈ ગયા. કારણ કે, એક પછી એક બધી પલટનો વિરોધ કરીને ચાલતી ચવા માડી, ત્યારે હવે આપણા ગભ્યપ્રદેશમાં ક્યવચ્છા ગાખીને સિપાહીઓનો વિરોધ શાત કરવાને બીજી ફોજ કયાવી લાવવી, એનો મોટો વિચાર થઈ પડ્યા. એવા પ્રસંગે ધૈર્ય અને શાંતિથી કાર્યને નિભાવનારો પણ કોઈ દેખાયા નહિ કર્નલ ઓ'નીલ નામનો એક ક્યુવિલિયર લોકોનો સરદાર મદ્રાસથી ફેટલાક માણુએને લઈને કાગીના અંગ્રેજોની ટુમકે જવા માટે કલકત્તાના રેલ્વે સ્ટેશન પાસે આવી પહોંચ્યો. આગળોટમાંથી લોકો ઊતરી ચૂક્યા હતા અને રેલ્વે ટ્રેન ઊપડવાની સર્વ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. એટલામાં ઓ'નીલ સાહેબ ઓરેશનપર દરિયા-ગોચર થતાં જ રેલ્વેના કોઈ કામદારે આવીને તેને કહ્યું કે, “જો બે-ત્રણ મિનિટમાં જ તમે તમારા માણુએને ટ્રેનમાં બેસાડવાનો બહોળસ્ત નહિ કરો, તો ગાડી તમને લીધા વિના જ ચાલતી થશે” એ સાંભળતાં જ ઓ'નીલ સાહેબને ક્રોધ વ્યાપી ગયો અને તેથી તત્કાળ તેણે તે સમાચાર સંભળાવનારને પોતાના સિપાહીની સહાયતાથી કેદ કરાવ્યો. તે મનુષ્યે પોતાને છોડી દેવા માટે ઘણી જ ખૂમાળમ કરી મૂકી અને તે સાંભળીને આસપાસના ફેટલાક મનુષ્યો પણ ત્યાં એકઠા થઈ ગયા, પણ તેને કોઈએ પણ છોડ્યો નહિ. અહીં ઓ'નીલ સાહેબે રેલ્વેનું યત્ર કાઢીને પોતાના સ્વાધીનમાં લીધું અને પોતાની પલટનના બધા માણુઓ ગાડીમાં બેની ગયા પછી પોતાની સગવડથી ગાડીને તેણે ચલાવી દીધી એ ધૈર્ય અને સમયમૃચકતાના કાર્ય માટે લોકોએ ઓ'નીલ સાહેબની ઘણી જ પ્રશંસા કરી અને કહેવા માડ્યું કે, “બેનાપતિ હો તો આવા જ

હો. એને હાથે ઘણા સારા કામો થશે, એવો લોકોનો નિશ્ચય થએલો દેખાયો. કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબ તા. ૪ થી જૂનને દિવસે હજી તે પોતાના સૈન્યસહિત કાશીમાં આવીને ઉતર્યો નહોતો, તેટલામાં તો ત્યાં વિરોધ જાગ્યો તે પ્રસંગે કાશીમાં ૩૭ મી કાળી નેટિવ (દેશી) પલટન (૧૦૦૦), લુધિયાનાની શીખ પલટન [૧૦૦૦] અને સ્વારોના રિસાલાની ૧૩ મી પલટન [૧૦૦૦] એવી રીતે કાળા સિપાહીઓની સંખ્યા હતી અને તેમનો મુકાબલો કરવાને ગોરા તોપખાનાના માત્ર ૧૫૦ માણસો જ હતા, ત્રણ તોપો અને કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબ સાથે આવેલા મદ્રાસ ફ્યુઝિલિયરનાં ૧૫૦ માણસો મળી ૩૦૦ માણસોની ઘણી જ નાની સંખ્યા હતી. મામલો ઘણો જ ભયંકર દૃષ્ટિગોચર થતો હતો.

તે દિવસે ૩૭ મી પલટનનો વિરોધ કરવાનો સક્રિય એવી શકાને લીધે તેમના શસ્ત્રો લઈ લેવાની પરેડ કરવાનો હુકમ થએલો હતો તેથી કેટલાક લોકો આજા પ્રમાણે વિના શસ્ત્રે ક્વાયતની જગ્યાએ આવીને હાજર થયા તે વેળાએ હમણા જ કાઈ ગડબડ થશે, એવો રંગ કાઈ જોવામાં આવતો નહોતો, પરંતુ કેટલાક માણસો જ્યારે હથિયારો ગોઠવવા લાગ્યા, ત્યારે તેમનામાંના થોડાક માણસોએ પોતાની પલટનના સાહેબ લોકોપર ગોળીઓ છોડી એવો ફેરવાયેલો મામલો જોઈને તેમના ઉદાહરણથી સઘળા માણસોએ ગોળીઓ ચલાવવાનો આરંભ કર્યો જેતંજેતામાં સર્વત્ર જવાળા ભડકી બિડી. શીખ લોકો કાઈ કાળે પણ બદલાવાના નથી, એવી બધાની પૂરી ખાતરી હતી; પરંતુ સમયનો ગુણ એવો થયો કે, તેમણે પણ ધૂરોપિયન લોકોપર હલેલો કર્યો મોટામાં મોટી પલટન પણ વિરોધીઓની સાથે મળી ગઈ, ત્યારે હવે વિરોધીઓના આટલા બધા જમાવ સીમે જરાક જેટલી અગ્રેજી ટોળી કેટલીક વાર ટકી શકે? પરંતુ ધન્ય છે તે અગ્રેજ સૈનિકોને, કે આવા કઠિન પ્રસંગમાં પણ હામ ન હારતા આટલા મહાન શત્રુઓનો પણ તેમણે મુકાબલો કર્યો ૩૭ મી પલટનના કર્નલ સ્પેટિસ બેઠા સાહેબે એટલામાં જતાવળથી કાળી પલટનના સિપાહીઓની લાઇનોમાં એક બે સ્થળે આગ લગાવી દીધી તેથી વાયુના પ્રાબલ્યથી સઘળી છાવણીમાં જવાળા ભડકી બિડતાં વિરોધીઓનું રહેઠાણ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયું. એથી ત્રણે પલટનના લોકોના સમૂહોના સમૂહ દિલ્લામ્નાથી બહાર નીકળ્યા. એ ગડબડમાં ૧૩ મી ધરેજ્યુલર પલટનનો મેજર ગાઇસ સિપાહીઓને હાથે ઠાર થઈ ગયો અને એન્સાઇન ચોપમેન તથા હેટર એ ઉભય જંગમાં થઈ નિરપર્યાયી થયા.

એકાએક આવો બળભળાટ જાગ્યો, તેની તે દિવસે શાંતિ થવાનો કાઈ પણ રંગ દેખાયો નહિ પરંતુ બીજે દિવસે ધરેજ્યુલર રિસાલાના

કેટલાક ત્રિપાઠી અને ૨૫૦ શીખ લોકો “અમારાથી જે અપરાધ થયો, તે બૂલથી થયો છે, માટે તેની અમને માફી મળવી જોઈએ અને જે વિરોધમા શામેલ થયા તે માત્ર પ્રાણના લયને લીધે જ હતુ વાસ્તવિક રીતે અમારો વિરોધ કરવાનો મનોભાવ નહોતો સરકારની આજ્ઞાને ઉલ્લંઘવામા અમારો ખીજો કાર્ક પણુ હતુ હતો નહિ,” એવાં કેટલાક સચુક્તિક કારણો દેખાડવા લાગ્યા અને પોતાને પાછા નોકરીમા લેવાની વિનંતિ કરવા લાગ્યા તેમની તે પ્રાર્થનાને સ્વીકારીને તેમને પાછા નોકરીમા દાખલ કરવામાં આવ્યા, અને તે લોકો પાછળથી ઘણા જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા એ વેળાએ કર્નલ ઓ’નીલ સાહેબે પોતાની સમય-મુશ્કેલતાનો કડકાઈથી ઘણો જ મારો ઉપયોગ કરીને મેં કડો વિરોધીઓને ઝાડોપર લટકાવી કાઢી દઈ મારી નાખ્યા અને નિમકહલાલ જણાયા તેવા લોકોમા દશ હજાર રૂપિયાની ધનામને નામે વેહે ચણી કરી એથી બેત્રણ દિવસમા કાશીના વિરોધનો અંત આવી ગયો અને સર્વત્ર પૂર્વ સમાન શાંતિનો પ્રસાર થઈ ગયો.

કાશીમાના વિરોધીઓ પ્રમાણે જ જોનપુરમા પણ શસ્ત્રસજ્જ વિરોધીઓએ ઉપદ્રવ મચાવ્યો હતો અને ત્યાં પણ યૂરોપિયન લોકોની એવી જ પાયમાલી થઈ હતી તે એવી રીતે કે, કાશીમા તોપના મારાએ વિરોધીઓને જેર કર્યા, તે વેળાએ તેમનામાના એકબે જણે જોનપુરમા આવી ત્યાના પહેરાપરના પલટનના માણુનોને તે સમાચાર સંભળાવ્યા તે જ હાથે રિસાલાના પણ અમુક માણુસો આવીને તેમને ઉશ્કેરવામા પ્રવૃત્ત થએલા હતા તેથી સહજમા તેમનું મન ફરી ગયુ અને તેમણે યૂરોપિયનોની કતલ ચલાવી. લેફ્ટેનન્ટ મેરા પોતાના બગલામા બેઠો હતો, તેને અકસ્માત ગોળી લાગતા તે ધાયલ થઈને પડ્યો અને મિસ્ટર ફ્રેન્ક મેન્ડિસ્ટ્રેટ તુરંત તપાસ કરીને પાછો આવતો હતો, તે પણ અચિન્ય લાગેલી ગોળીથી ઠાર થયો. મિસ્ટર ... સાહેબ અને તેની મડમને સ્વાગેએ અમાનુષીપણે એકદમ રેસી નાખ્યાં જ્યાં ત્યાં હવિયારોનો ચમકાટ જ દેખાવા લાગ્યો. એવો ભય કર પ્રસંગ લાળીને જે કાર્ક થોડાક યૂરોપિયન લોકો બચ્યા હતા, તેઓ પોતાનો બચાવ કરવાના હેતુથી લેફ્ટેનન્ટ મેરાના ઘરમા ભેગા થઈને બચ્યા કરવા લાગ્યા. પરંતુ કયા માર્ગથી અને કયે સમયે આપણને મરણનું આમત્રણ આવશે, એનો નિશ્ચય તેમને નહોતો એથી તેમની મન વ્યસ્થતાનો સર્વથા નાશ થએલો હતો એટલામા કાશીના વિરોધની શાંતિના સમાચાર આવતા જ જોનપુરના વિરોધીઓની હિંમત જતી રહી, અને ટોપીવાળાઓને કાશીથી કુમક આવી મળતા જ તોફાનીઓનો મુખ્ય સરદાર

સંગે આવી સત્તાધીશને આધીન થયા, તેની સાથે ખીન માણસ પણ સરકારને શરણે ગયા. પરંતુ, સીખ અને ૩૭ મી પલટનના સિપાહીઓએ જે ખખનો લૂટેલો હતો, તે માલ તેઓ પાછો લાવ્યા નહિ એ પ્રમાણે જોનપુરનો મામલો હતો.

એજ સમયમાં અણાહાળાદ એટલે પ્રયાગની છાવણીમાં પણ લડો જાગ્યો તે એવી રીતે કે તારીખ ૨ ફી જૂન ૧૮૫૭ ને દિવસે છઠ્ઠી કાળે પલટન કે જે ઘણી જ વિશ્વાસપાત્ર મનાતી હતી અને જે દિલ્હીના સૈનિક વિરોધીઓથી ઝડવાને તૈયાર થયેલી હોવાથી તેના પર ગવર્નર જનરલ સાહેબનું આભારપત્ર આવેલું હતું, તે આભારપત્ર તેને વાંચી સંભળાવવા માટે સર્વ સિપાહીઓને કવાનતી જગ્યાએ એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. આભારપત્રના વાચન પછી એત્રણ કલાક પણ નહિ વીત્યા હોય, તેટલામાં નોતે પલટનના સિપાહીઓએ લગભગ ૧૭ ઓફિસરોને ખીન દુનિયામાં રવાના કરી દીધા. તેમ જ બધા બધાં ટોપીવાળાઓની શીશીઓ અને તેમના ખાળકો મળી આવ્યા, ત્યાં ત્યાં તેમને ફરતાથી કતલ કરીને "God save the Queen" [ઈશ્વર મહારાણીને આપાદ રાખો] એ ગજલકિના અંગ્રેજ ગાયનને ખેડમાં વગાડતા વગાડતા તેઓ અણાહાળાદથી નીકળીને સાંહસાલુધારીની દિલ્હી તરફ ચાલતા થયા કે પતી મરકા સામે વિરોધ જગાડ્યા છતાં પણ મહારાણીનું જય-ગીન ગાવામાં તેમનો જો હતો સમાયલો હશે? કદાચિત્ માર્ગમાં કોઈ અંગ્રેજ લશ્કર મળે, તો તેમને રાજલક્ષ્મ ગાણી તેમની સાથે ન થાય, એજ તેમનો એમ કરવાનો હેતુ હોવો જોઈએ, એવી સાધારણ કલ્પના કરી શકાય છે. અથવા તો તેઓને પોતે શું કરે છે તેનું જ્ઞાન હતું નહિ અને માત્ર-ગનોનુગતિક નાથે દોડ્યા હતા.

વિરોધનો બ્યાળામુખી ફાટ્યા પછી એત્રણ દિવસ સુધી તો પ્રયાગમાંના સર્વ ધાટોપેર કેટલાક માઇલ સુધી બધાં જોઈએ ત્યાં મડદાં જ મડદાં, પાડી નાખેલાં ધરો, અસ્તવ્યસ્ત ડેરેલા બગીચાઓ અને ધાયલ તથા નિરાશ્રિત બાળકોના પોકારો ઇલાદિ ઉદ્ભવસ્તતાનાં ચિન્હો જ માત્ર જોવામાં આવતાં હતા. ટોપીવાળાના જેટલા બગલા હતા તે સર્વને બાળી અથવા તોડી નાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાંનો માલ અથવા ચોરાઈ ગયો હતો. સૈનિકોના તોફાનનો લાલ લૂટકોએ લીધો હતો. સૈનિક વિરોધીઓ અને ચોરોના હાથેથી જે બચવા પામ્યો તે મોલને સાચવવાની ભટકતા યૂરોપિયનો અને સીખ લોકોએ કોઈ પણ દરકાર કરી નહિ જે કીમતી અને લેવાજોઈ માલ હતો તે તો તેઓ લઈ ગયા હતા, પણ સારીસારી ડુમ્મીઓ, કોચ, કેબાટ, હાડી, ઝમ્બર આદિ

જે ન લઈ શકાય તેમના તે તોફાનીઓએ ચૂરેચૂર કરી નાખ્યા હતા. એથી ઉપડવી લોહિતે જો લાલ થયો હતો તે તો પરમાત્મા બાણે એવા જ પ્રકારનું નુકસાન કરીને વિરોધીઓ તૃપ્ત ન થયા, કિન્તુ તેમણે સેંકડો માઇલ સુધી રેલ્વે અને તારવ ત્રોતો નાશ કરી નાખ્યો, તારના દોરડાં કાપી નાંખ્યા, ઝેરનો બાળી મૂક્યા અને એ ચત્રોથી આપણને કાઈ પણ અપાય થશે, એવા ભયથી તેની પામે ન જતા ગોળીઓના મારથી તેની જરીજરી કંકડીઓ ઉડાવી દીધી.

એવી ગિચ્છિત તારીખ ૧૧ મી જૂન પર્યાન્ત ચાલુ હતી તારીખ ૧૧ મીએ કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબ કાગીથી ફ્યુઝિલિયરના સિપાહીઓને લઈને આવી પહોંચ્યો, ત્યાં આવતા જ જ્યાંત્યા વ્યવસ્થા કરવા પ્રતિ જ તેણે પ્રથમ વિશેષ લક્ષ આપ્યું કાઝેરાના ઉપડવથી ત્યાં રોજ પચાસ માણસો મરતા હતાં, તેથી ત્યાં અતોનાત દુર્ગંધ પ્રસરેલો હતો, તે બધાં ગ્રેતોના કચ્છાને કઢાવી, બાળી નાખી, તેણે પહેલાં વગરના કરાવી અને ત્યારપછી જેની પામે પણ છૂટનો કાઈ પણ માલ મળી આવે, તેને એકદમ પકડી ત્રાસ બેસાડવા ઝાડે ટાંગીને ફાંસી દેવાનો તેણે સપાટો ચલાવ્યો. એથી કંપની સરકારનો નવોસવો દાખ બેમતા જ્યાંત્યા વ્યવસ્થા તાને ભાસ થવા લાગ્યો બીજે દિવસે સવારમાં જ કર્નલ ઓ'નીલ સાહેબે પ્રયાગના નગરપર તોપોનો માગે ચાલુ કર્યો અને શીખ તથા ગિસાલાના બીજા કેટલાક લોહિતે મોકલીને, ત્યાંના મોલસીએ ગેગિસનના સિપાહીઓને અટકાવ્યા હતા તેમનાપર હુલ્લો કરાવ્યો. એમની એકબે વાગ ચક્રમક થતા સૈનિક વિરોધીઓને મોલસીના લોહિતપર ચડી આવેલા અગ્રેજ સિપાહીઓનો દાડગોળો આપતો હાથ આવ્યો તેથી કંપનીના સિપાહીઓને જય મેળવ્યા વિના વીલેમુએ પાછું ફરવું પડ્યું. આગ દિવસ સુધી એવા મામલો ચાલ્યા છીયો અતે કમળેર થતાં મોલસી પણ ઘેરો ઉઠાવીને ચાલતો થયો. પરંતુ તેનો એક તરણ સળધી અગ્રેજ સૈન્યના હાથમાં આવ્યો, તેને તેઓ પોતાના અગ્રેજ અમલદાર પાસે લઈ જતા હતા, તેટલામાં પામેના એક સિપાહીની તલવાર કાઢી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો, અને તે પ્રકાર એક અગ્રેજ સોલ્જરના બેવામાં આવ્યો, તેથી લશ્કરી કાયદાની પરવા ન કરતા તત્કાળ તેમણે તેને ત્યાં જ ચમપૂરીનો સળ મારી બતાવી દીધો.

એવી રીતે ચારેતરફ બળવાની ધામધૂમ મચી રહી હતી

પ્રકરણ ૩ મું

હશમતની આકૃત

પ્રથમ ખડના સાતમા પ્રકરણમાં વસંતસિ હને ત્યાં હશમતગ્નના આવવાનું વર્ણન કરેલું છે તે તાજુનિસાના દિલ્લીમાંથી ગુમ થયાના સમાચાર આપવાને આવેલી હતી બળવાની ચળવળ ચાલી રહી હતી, તેથી થોડાક દિવસ વસંતસિ હને ત્યાં જ તેને રાખી, અને તાજુનિસાને બનીશકતો શોધ કર્યો, પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. અતે અમૃતસિ હને સદેશો આવવાથી હશમતગ્નને મ્યાનામા ખેસાડી થોડાક માણસો સાથે દિલ્લી તરફ રવાના કરી દીધી પરંતુ માર્ગમા જ તે તોફાનીઓના હાથમાં સપડાઈ તે વેળાએ તોફાનીઓનો માત્ર તેના ઘરેણા-ગાઠાં-જિતારી લેવાનો જ મનોભાવ હતો અને ઉદારચરિતા હશમતને તેનો કાંઈ પણ શોક નહોતો પરંતુ જ્યારે તેના એકએક સરક્ષક સિપાઈ માર્યા ગયા, ત્યારે લવિષ્યનો કાષ્ટક વિચાર આપતાં “એ ઘરેણામાંથી એકાદ એ દાગીના બચે તો સાક,” એમ તેને ભાસવા લાગ્યું. “કદાચિત્ તે પણ ન રહે પરંતુ પોતાને સહીસક્ષામત ચાલી-જવા દે, તો પણ બહુ ધીર મળ્યા,” એવો તેના અંતઃકરણનો અંતિમ ભાવ થયો; અને સુકિત માટે તે તોફાનીઓને અનન્યભાવે વિનવવા લાગી

હશમતગ્ન એક સારી સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી હતી અને તાજુ-ચૌવ-નના પ્ર બહારમા હતી, એ આપણે પ્રથમ જણી આવ્યા છિયે. એથી એ તોફાનીઓમાના કેટલાક નવયુવકો અને તાજુચમદથી ભરેલા પુરૂષો તેને પાપદષ્ટિથી નિહાળવા લાગ્યા તેમા પણ એક પુરૂષેયા (પૂરુષિયા) જાતિનો જીવનપ્રસાદ નામનો એક જમાદાર હતો, તેનું મન તો હશમતમા એટલું બધું પેગવાઈ ગયું કે, તેની રંગરંગમા હશમતનું જ રટન જમી ગયું. હશમતનો સ્નેહ મેળવવા માટે તેણે બધા તોફાનીઓને એવો સખત હુકમ આપ્યો કે, “એ નેક ઔરત સાથે કોઈએ પણ એ અદમ્મી કરવી નહિ” એ ચાર જણ સાથે તો એ કારણ માટે તે લડી પણ ચૂક્યો એથી હશમત પણ એમ માનવા લાગી કે, “એ કોઈ પેશવા તરફનું માણસ છે, અને મને ઝાળખવાથી મારા રક્ષણનો પ્રયત્ન કરે છે” એવા વિચારથી તે કેટલોક વખત સુધી જીવનપ્રસાદના વચનને માન આપીને વર્તતી રહી પ્રથમ તો “એ કપતીના શત્રુઓ છે,” એ પણ હશમત સમજી નહોતી શકી પ્રથમ તો એ સ્વારો પેશવાના હોવા જોઈએ, એવો તેનો નિશ્ચય હતો, પણ પાછળથી તેમણે જ્યારે મારપીટનો વ્યાપાર ચલાવ્યો, ત્યારે તે ચોર કે લુટારા હોવા જોઈએ, એવી તેના મનની દૃઢ ભાવના થઈ એટલામા ચારે તરફ

અગ્રેજો સામે થયાના સમાચાર પ્રજાવર્તમાં સાંભળ્યા હતા, તેની તેને સ્મૃતિ થઈ આવી અને તેથી તેનું હૃદય ભયથી થરથર કંપવા લાગ્યું. દિલ્લી પહોંચવાને બેઠેલો પીવાળાના શત્રુના પગમાં પહોંચી, હવે છૂટવાનો શો ઉપાય કરવો? અલ્લાહ, તું જ બચતનો બચાવનાર છે, એવા એવા વિચારોથી તે અડધી ગાડી જેવી બની ગઈ એટલામાં જીવનપ્રસાદ જમાદારે તેના બચાવનારનો ડોળ દેખાડીને “તમારો બચાવ કરતાં મારા પ્રાણ જશે, તો તે આપવાને પણ હું તૈયાર છું,” એવા શબ્દોથી તેના મનનું સાંત્વન કર્યું. અને તેને એક ઘોડાપર બેસાડી પોતાની સાથેના કેટલાક માણસો સાથે તે અલ્લાહબાદને માર્ગે ચાલે તથા એટલામાં સામેથી તોફાનીઓની એક બીજી ટુકડી તેમને આવી મળી અને બંને ટોળાઓ વચ્ચે અમુક પ્રકારની સલાહમસલત થયા પછી બંને ટોળાઓએ દિશા બદલીને દિલ્લીનો મીઠો માર્ગ પકડ્યો.

અલ્લાહબાદથી જે તોફાનીઓની ટોળી આવેલી હતી, તેમાં કેટલાક હુલ્લડખોરોની ગાયડીઓ પણ હતી તેમને જોઈને હુશમતના નિરાશ થએલા હૃદયમાં કાંઈક આશાનો આભાસ થયો. કારણ કે, પોતાના બધા મનુષ્યો મળુમળુ પડવાથી અને સાથે રહેલી એક દામીને પણ જીવનપ્રસાદે કાઢી મૂકેલી હોવાથી ને ઘણી જ વ્યાકુળ થઈ ગયેલી હતી પામે ઓળખીતી કે વગર ઓળખીતી કાંઈ પણ સ્ત્રી હતી નહિ, અને આવશ્યકીય પ્રસંગ વિના પુરૂષોના સમાજમાં વધારે વસવાતી તેને ટેવ નહોતી, અને આ તો લુગ્યા, લક ગા અને સાફા હુલ્લડખોરોમાં વસવાતુ માથે આવી પડ્યું, તેથી તેને કેવું દુઃખ થયું હશે, તેની કલ્પના વાચકે જ કરી લેવી વળી “જીવનપ્રસાદ સાથે નહિ જાઉં, તો જ્યાં સો હુલ્લડા જાગી ઊઠ્યા છે તેથી બીજે વચ્ચે કાણ જાણે કેવો દુર્ધર પ્રસંગ આવે,” એવો વિચાર આવવાથી નાસવાતું પણ તેને થોડું ન જણાયું. જીવ જવાનો નેત્રે જેટલો ભય નહોતો, તેટલો પોતાના પાતિપ્રલભગનો તેને વારવાર ભય યથા કરતો હતો. આવડા સંકટના સમયમાં પાતિપ્રલભગણનો શો ઉપાય કરવો, એની તેને સૂઝ ન પડી જીવનપ્રસાદના કપટની પ્રથમ તો તેને બાણ થઈ નહિ, પણ સધ્યાકાળે જ્યારે એક ઘન આમ્રવૃક્ષરાજીમાં તેમણે પોતાનો મુક મ કર્યો, તે વેળાના જમાદારના હામ્યયુક્ત અને વિનોદમય સલાપણથી અને તેના એકાંત સ્થળશોધનના પ્રયત્નથી હુશમતના હૃદયમાં સંશયની ઉત્પત્તિ થઈ, અને તેથી જ તેને શીલભંગનો ભય થવા લાગ્યો.

આવી એક મહત્તી ગકા સાહજિક થવાનો સભવ છે કે, “હુશમત, એક જાતના ગાનારી મુસલમાન ટાંગતી વેગા લેવા છતાં પાતિ

પ્રત્યક્ષલેખનો પ્રયત્ન તેનામાં કેમ સંભવે ? એના ઉત્તરમાં એ લખવાનું કે, પ્રખ્યાત મૃચ્છકટિક નાટકની નાયિકા વસંતમેનાની ઉપમા તેને આપી શકિયે છીએ તેના પ્રેમપ્રવાસની પરિસીમા માત્ર અમૃતસિંહના હૃદયપ્રદેશમાં જ થતી હતી. એટલે અમૃતસિંહને આપણે આરક્તજેવો જ લાગ્યશાળી ગણી શકિયે કારણી લાપામાં એક કિંવદંતી છે કે, “ન હરજનો જન્ અખ ન હરમદે મદે”, ખુદા પજ અગુસ્ત પક્સાં ન કદે” એનો લાવાર્થ એવો થાય છે કે, “પ્રત્યેક સ્ત્રી તે સ્ત્રી નથી અને હર પુરુષ તે પુરુષ નથી ઈશ્વરે હસ્તની પાંચ આંગળીઓને એક સરખી નથી બનાવી ” કહેવાનું નાતપર્ય એ છે કે, પ્રત્યેક વેશ્યા તે વેશ્યા નથી હોતી હશમતનું પણ નેમ જ હતું નામ માત્રની તે વેશ્યા, નાયિકા હતી, પણ વસ્તુ તે સતી અને ગૃહસ્થા સ્ત્રી હતી

જન્મથી તે આજ મુઠીમાં ઉત્તમ મુખોપમેગવિદ્યાઓમાં હશમતના દિવસો બ્યતીન થએલા હોવાથી મૂર્ચનો નાપ અને વનનો વાયુ એ શા પદાર્થો છે, એની તેને કલ્પના માત્ર પણ હતી નહિ. અને પુહના પ્રસંગો પુનઃકામા તેણે વાચેલા હતા તેમ જ લોકોના મુખેથી સામળેલા હતા, પણ પ્રલક્ષ તેના અનુભવનો તેને કદાપિ પ્રસંગ મળ્યો નહોતો. એવામાં એકાએક તલવાર, બદ્દો અને પિસ્તોલોના ધડાકાતેણે પોતાના નોકરોપર થતા જોયા. તે ક્ષણે તેના કામળ અતઃકરણની ગ્થિતિ ધણી જ વિચિત્ર થઈ ગઈ દુઃખથી તેનું હૃદય તળાવનું હતું અને આખા દિવસમાં તેણે અનનતામતે પણ ખાધું નહોતું. એવામાં રાત્રે વિશ્રાંતિની વેળાએ જ્યારે તેણે પોતાની આખર જવાનો પ્રસંગ જોયો, ત્યારે તો એકદમ તે શુદ્ધિહીન થઈ ગઈ અને તેના હૃદયપટ પર બ્રાતિનું આવરણ પૂર્ણતાથી આવી પડ્યું. “હુ કોણ છું ? ક્યાં જઈ છું ? ક્યાંથી આવી ? એ લોકો કોણ હશે ? એમણે આની ખૂનખાર વડાઈ શા માટે કરી હશે ?” ઇસાઈ પ્રત્નો તરફ તેનું લક્ષ હોવાનું નહિ; પરંતુ મનોધર્મનો ચમત્કાર એવા જ પ્રસંગે નિજાતીય રીતિથી દેખાઈ આવે છે. એવા કાંઈ કારણથી તે એકાએક દેહશુદ્ધિમાં આવીને વિચાર કરવા લાગી કે, “હવે કરવું શું ?” એ વેળાએ પોતાના પાતિવત્સરક્ષણ વિના તેને બીજી કાંઈ ચિન્તા નહોતી પરંતુ હૃદયઝખોરોએ જ્યારે તેના શરીર પરના મુવર્ણમાણિક્યના આભૂષણો અલોટકારે ઉતારી લીધાં, તે વેળાએ શોર્પની એક વિલક્ષણ લાવતા તેના મનમાં પ્રકટી ભડી. ‘કાપથી તેનું શરીર સંતપ્ત થઈ ગયું તેથી તેના મેત્રે રક્તપર્ણ અને શરીર રોમાચ-યુક્ત થઈ ગયું’. પરંતુ જમાવનો જ્યારે એક ઉપાય તેણે ન જોયો, ત્યારે તે જગન્નિયતા જગદીશ્વર પ્રતિ અનન્ય લાવે વિનંતિ કરવા લાગી કે, “હે ગણાદતઆત્મા કરામોરહીમ ! ત્રિભારને આધાર

તુ જ છે, મને આ આકૃતમાથી બચાવ ।” એ કહ્યું તેના મેત્રીમાથી અથુની ધાગાનું અખંડ વદન થયા કરતું હતું અને દ્વાયપગમાં કંપનો આવિલાંવ આવું જ હતો મુખમાથી ગળ્લનો અપટ ઉચ્ચાર થઈ નહોતો શકતો. એવી ઝિંચનિમા તેનો કેટલોક સમય વીતી ગયો ઉવનપ્રસાદે હુશમતોરોની બીડને તેની પામેથી ફર કરીને તેને ત્રાસ આપનારાઓને ધમકી આપી હતી તેથી આવા દાણુ દુ ખતાં પ્રમંગમા પણ તેના હૃદયમાં કાઈકે હૃદયનો ભાવ થતાં, “ઉવનપ્રસાદના સ્વરૂપમાં કાઈકે કાંઈ ફરિતો જ માગ રહ્યો માટે આવેલો છે.” એમ તેને ભાસ્યું અને તેથી જ તે તેની સાથે અદ્વીસુધી આવી હતી પરંતુ તે જ ઉવનપ્રસાદ તે વખતે આશ્ચર્યજાળમા પડાવવાળી જગ્યાએ જ્યારે કુશુદ્ધિ-સૂચક વર્તન કરવા લાગ્યો, તે કહ્યું તે જ ઉવનપ્રસાદ તેને કાળસ્વરૂપ ભાસવા લાગ્યો ઉવનપ્રસાદની દુષ્ટ ભાવનાનું તેને પૂર્ણતાથી જ્ઞાન થઈ ગયું; તેથી તે દિવસે જો કે હિપોપલુ થયેલું હતું અને સર્વાથી તે સંજ સુધીના વેદેલા પશ્ચિમથી અને સૂર્યના તાપથી તેનાં ગાત્રો અર્વથા શિથિલ થઈ ગયાં હતા, તેમ જ ઘોડાપગ એમી મુસાફરી કરવાની ટેવ ન હોવાથી-તેના સર્વ અંગોમાં એટલો તો દુખાવો થતો હતો કે, તેનામાં પોનાતી જગ્યાએથી ઉડવાની પણ શક્તિ ગ્રી નહોતી, તોજણ તેણે સંકટઅમય જાણીને અતે લાથી પલાયન કરવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ મનોરથની સિદ્ધિ કેમ થાય, એ વિશે તેનો નિશ્ચય થયો નહિ તેણે તે ટાળામાંની એક સ્ત્રીને પોનાતી બીતિનું કાગળું સંલેપમા અને તાવિક રીતિથી જણાવ્યું, પરંતુ તેના દુર્દેવથી તે સ્ત્રી એક સ્વારની રાખેલી ગંડ તીકળવાથી “હશમત પણ માગ જેવી જ થાય તો સારું,” એવી શુદ્ધિથી “આવા વિલામી સિપાહીઓ સાથે મુખવિહાર કરી જન્મની સાર્થકતા ન કરતા તમે તેમનાથી દૂર દૂર ભાગો છો એમા ખરું પૂછો તો ખાઈ, તમારો જ વાડ છે ” એમ કહીને તે તો ઉલટી હશમતને જ દોષિત બનાવવા લાગી એથી હશમતને ધણું જ માફ લાગ્યું એટલું જ નહિ, પણ તે જરિપ્તી સ્ત્રીએ એ સમાચાર ઉવનપ્રસાદને પહોંચાડ્યા, તેવી ઘણાક અપગમ્હોતો પ્રહાર કરીને ઉવનપ્રસાદે હશમત ભાગી ન બન્ય, તેની વિગેષ વ્યવસ્થા કરી એની જગ્યાએ હશમતને જાણ થઈ, સારે તે ઘણી જ નિગાજ થઈ ગઈ પ્રથમ તો માત્ર સંશયથી જ તેને બીતિ થતી હતી, પરંતુ તેને તેની તે અભિલાષશુદ્ધિનું પ્રલક્ષ સ્વરૂપ અને અત કરણના દુષ્ટ કામનું કારણ એ જગ્યાએ પ્રલક્ષ જણાઈ આવ્યાં, સારે તે સાચી સ્ત્રીના હૃદયના ભાવો કેવા થયા હશે, તેના આલેખનમા અમારી લેખિતી અચમર્ય છે તેટલા માટે પાનિવલ્લ-બગતી બીતિ, અરક્ષણની નિગાજા જગે ને ગરૂપના અત કરણનો દુષ્ટ

હેતુ તેમ જ ધર્મની દીન, અનાથ અને નિરાધાર પ્રાણીઓના બચાવ માટેની બેદરકારી, એ જોઈને તેના મનમાં હિંસલવેલા નાના પ્રકારના તરંગોનો વિચાર વાંચકાએ જ કરી લેવો.

આ વેળાએ દશમતની દયા મૂકી વચ્ચે મોપારી જેવી અર્ધ પડી હતી. ચિન્તાના સમુદ્રમાં ભયંકર અવચ્છેદની પ્રબળતાથી તણાતી વિચારી સુશીલા દશમત આગાદીને ડિનારે પહોંચ્યો કે અરબાદીને, તેની અટકળ કરવી અશક્ય છે, વિશ્વની કેવી વિચિત્ર ગતિ-પરમાત્માની કેવી વિશ્વકર્મા લીલા!! અસ્તુ! જે પરિણામ થશે, તે દૃષ્ટિસમીપ આવશે જ.

પ્રકરણ ૪ થું

આશાના આકાશમાં વિજયનો મંદ આભાસ

ન્યારે સર્વત્ર તોફાનનો વાયુ પ્રસરી ગયો, સાગ નાનાસાહેબ પેસવાને તો એમ જ લાસવા લાગ્યું કે “હવે પેસવાઈની સ્થાપના કરી હોય, તો તેના કાયમ રહેવામાં કાઈ પણ પ્રસવાય આવે તેમ નથી” અને એવા વિચારથી બધો બહોળાઈ કરવામાં તેનું લક્ષ લાગી ગયું. એવો પ્રકાર જોઈને વસંતસિંહને એવો વિચાર થવા લાગ્યો કે, “વિજયનો આ આકાશધનુષ્યસમાન રંગ કોઈ લાગો સમય ટકી શકે તેમ નથી” એટલા માટે નાનાસાહેબની એકાતમાં મુદ્દાકાન લઈને સંભાષણમાં નેણે એ વિષય કાઢ્યો. આ સમયે નાનાસાહેબ પણ વિજયની આગાધી કોઈક દર્શનમાં બેઠો હતો, તેથી વમનસિંહના વાક્યો નેણે ધ્યાનથી સાંભળ્યાં.

“નાનાસાહેબ, આપનો આ ઉદ્દેશ અતે કળીશું થતો નથી, એમ હું કહેવા નથી માગતો. પરંતુ ટોપીવાળા લેડાની મેના બંને બાજુ છે અને તે લેડો બંધા જ દીર્ઘકાલે તેમ જ લીધીમાન છે તેથી તે લેડો સર્વથા ગળાઈ નહિ થાય, ત્યાંનુથી આપણા ખીકન રિફ્લેક્સ પ્રમાણે આ લાંબીના, બહારરૂપ ભારતવર્ષના મનુષ્યની આરા હોવાનાર નથી કદાચિત્ એમ માન્ય છે, લોકમાં નિદુષ્પ્રાણમાંથી જોઈએ તેટલી તેમને મેન્યની સંતાપના નહિ મળે, તોપણ તેમને કેટલું અમનિકન, પ્રુવિલન ઇન્સાનિ ગુરોથીય કેળવવાથી સંસ્કૃતી અપાવના મળવાનો શ્રેણી જ સ્વભાવ છે તેથી દેહાગિત નેણે પૂત. ગોતાની સત્તાને સ્થાપિત કરવાને સક્તિમાન થાય, તો પછી આપણે આરબેલા કાર્યનું પરિણામ થું આપવું જ એ વિશે આપનો શ્રે વિચાર છે, તે સ્વભાવની મારી જિતાસ છે,” વસંતસિંહે નમના અંત વિનયના ભાવથી કહ્યું.

“પરિણામ શું આવવાનું છે? અમારી નહિ, પણ દુશ્મનીને જ વીંધીને ને આપણી આ દાર્શનિક ગતિ પામવા રું. તો તે ને

સારી રીતે જાણો છો. “અર્થવા સાચેયત્ત્વેદંવાપાતેયત્” એવો જ હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે. મારા વડિલે કાટ્યવધિ રૂપિયાની પ્રાપ્તિનો દેશક પનીને પોતાના વિદ્યાર્થી મિત્ર જાણીને અને પોતાના કુટુંબપરિવારનું તેઓ સારી રીતે ભગ્નપોષણ અને સગલાણ કરશે, એવા તેમના વચનોમા વિદ્યાર્થ રાખીને પેન્શનમા સતોપ માનીને રાત્રી તેમને સ્વાધીન કરી દીધું. આજે ને પેશવાના રાત્રીથી હજારો અત્રેજેનું પાલનપોષણ થાય છે અને તેના પુત્ર મને આટલી બધી નમ્રતા અને આજ્ઞવતા કરવા છતાં પણ તેઓ વર્ષાસન આપવાને કમ્પૂલ નથી થતા. ત્યારે એમનો એ ગર્વ તોડવાના પ્રયત્નો કર્યા વિના, આમ શ્વાન સમાન દુકડા ખાઈને પડી ગઈ છવતા રહીને તું કરવાનું છે? કદાચિત્ કંપની પોતાની સત્તાની પુનઃ સ્થાપના કરી શકશે, તોપણ મારા આવા વર્તનના ઉદાહરણથી તેઓ ખીજ રાત્રીજવાડા સાથે આટલી બધી બેપરવાઈથી નહિ વર્તે. દત્તકપુત્ર તે ઔરસ પુત્ર પ્રમાણે વાગસ ગણી ન શકાય, એવા તેમના વચનનો પણ પાછળથી તેમને વિચાર થયા વિના નહિ રહે. એટલું તો યજે ને? અને એટલું થયું તોપણ પૂર્ણ છે એ નીચોએ પોતાના ધર્મને અનુસરીને અને અનાદિ કાલથી ચાલતી આવેલી દત્તકવિધાનની રીતિનો માત્ર આપણી સત્તા આર્યાવર્તમાં રહેવા ન પામે તેવા જ હેતુથી ઉગ્રદેહ કરવા માડ્યા છે, એ એમનું દુષ્ટ અને અનિનીય ક્રમ નિહાળીને મારા ચરણનો અગ્નિ મસ્તકિ પહોંચે છે, તેથી તમારૂં ગમે તે કહેવું હોય, પણ મારૂં અત કરણ એનું વંશ લેવાને રાત્રિવસ કેટલું અને કેવું તલબી રહ્યું છે, તે હું મુખથી કહી નથી શકતો,” નાનાસાહેબે ગભીરતાથી પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કરતાં ગાતિથી કહ્યું.

“એ સવળું અર્થ” પણ એકે ગાય મારી માટે ખીજાએ વાછરી મારવી, એવો કોઈ નિયમ નથી. તમારા ધર્મશાસ્ત્રના નિયમોનું મહત્ત્વ તમે જાણો, પણ તે તેમણે પણ માનવું જ જોઈએ, એનો આધાર શો છે? આપ બાહ્યરૂપે પેશવાના દત્તક છો અને તેથી ઔરસ પુત્ર પ્રમાણે કાકાસાહેબની શ્રાદ્ધપક્ષ વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ કરો છો. આપણા લોકો અને ધર્મશાસ્ત્રો ઔરસ અને દત્તક પુત્રમા કોઈ પણ ભેદ નથી માનતા, એ ન્યાય અને નીતિના આધારે યોગ્ય જ છે, પરંતુ તેઓ નીતિરીતિ વિરુદ્ધ વર્તે છે, માટે તેમને શિક્ષા કરવી, અથવા તો સારી વાતોને પ્રચલિત રાખવા માટે પોતાના જલજલનો વિચાર ન કરતા પતંગ પ્રમાણે પોતે જ પોતાનો નાશ કરવો, એ મને તો યોગ્ય લાગતું નથી તેથી જ આ સંભાષણનો આપને શ્રમ આપેલો છે, તેની લમા મળવી જોઈએ, વસતિસહે પોતાના નિચાગે જાણાવ્યા.

“તમારે અંતઃકરણ મારા હિત માટે પૂર્ણતાથી સંબંધમાં રહે છે, અને તેથી જ આજે સવાળી તમે એકાતનો શોધ કર્યા કરતા હતા, તે હું સારી રીતે સમજું છું. પરંતુ હું પૂછવા માગું છું કે, જે કીર્તિ માન પૂર્વજોના વશમાં હું આવેલો છું, તેને આવું મૃત અને ભક્ષીને કલંકદાયક વર્તન કરવું, એ શું મારા જેવા એક દક્ષ મનુષ્યને માટે યોગ્ય છે? અહો! તમે જ જુઓ, તમે જ વિચારો કે, કંપની બહાદુરના અગ્રેજોના વર્તનમાં તમને ન્યાય અથવા નીતિનો અંશ માત્ર પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે? જેમણે લખનાના નવ્યાબ પાસેથી લાખો રૂપિયા કર્જ લીધા અને તે નવ્યાબનું લેશ માત્ર પણ અનીતિયુક્ત વર્તન ન છતાં એકદમ તેના મુદકને ખાલસા કર્યો. નાગપુરના રાજ્યનું પણ અપહારશુદ્ધિથી રાજવંશના પુરુષોની રાણીઓ જીવતી હતી તેમના દેખતાં જ તેમના ઘરનાર લૂટીને કર્જદાર પ્રમાણે લીલામ કરી નાખ્યું. સતારાનું રાજ્ય આજે સેકડો વર્ષોથી ચાલતું આવેલું છે, અને તે વંશના ધર્મ પ્રમાણે યોગ્ય પુરુષ અધિકારી છતાં પણ તે રાજ્યને ખાલસા કરી નાખ્યું. આગ્રેની સ્ત્રીઓને રડતી ખેમાડી છે. એવાં હું કેટલાં ઉદાહરણો તમને દેખાડું? વધારે તો શું? માછ રાજ્યમાં લોકો જે ઈનામી જાગીર અને જમીનો ભોગવતાં આવ્યા હશે, તે તેવી જ રીતે તેમના કુખ્તમાં રાખવામાં આવશે, તેમના હક્કો છીનવી લેવામાં નહિ આવે; એવું, અગ્રેજ જાહેરનામામાં લોકોને વિદિત કરેલું છતાં પણ પાછળથી મનમાં આવે તેવા વાકાચૂકા કાયદા કાઢીને હિંદુસ્તાનના રાજાઓને એમણે દીન અને કગાલ બનાવી મૂક્યા છે, તેમની જાગીરા અને જમીનો છીનવી લેવામાં આવી છે. એને માટે આપણા જેવા સ્વદેશાભિમાની મનુષ્યોને શું કાંઈ પણ લાગણી ન થાય કે? હું મારા પોતાના એકલાના હક્કો માટે લડું છું - તેમ જ આપણા હિંદુ અને મુસલમાની રાજકર્તાઓના હક્ક માટે પણ લડું છું, અમીર-ઉમરાવ અને જમીનદારોના હક્કો માટે લડું છું. હું મારા ધર્મ માટે લડું છું અને પ્રાણપાપણ કરવા તૈયાર થયો છું. અન્યાય મારાથી સહન થતો નથી. કંપનીના એ નીતિમુદ્દત અગ્રેજોએ આર્યાવર્તમાં જે કાર્યો કરેલાં છે, તે તેમના ધર્મ પ્રમાણે બરોબર છે, એમ જો એ પાંચ વર્ષનું જાળક પણ કબુલ કરે, તો હું મને પોતાને સદાય જાણીને આ જાણે જ સંજોને જગાના પવિત્ર જળમાં પધરાવી દેવાને તૈયાર છું.” હિંદુસ્તાનની દૈવત ઘણી જ ગરીબ, વિચારશીલ, નીતિમાન, તેમ જ રાજ્યસત્તાને સંપૂર્ણ રીતે માન આપનારી જોદને બકરાના ટોળામાં વારં જેવો પ્રભવ વર્તાવે છે, તેવા જ પ્રકારે એ ગૌરજાય અમ્મલોએ કરેલો છે. મસંતસિંહ, જે

કાયદાથી અને નીતિની રીતિથી આ દેશના નાગરિકોનાં મન્ય અને મૂલિયું એ લોકોએ હજુ ક્યું છે, તે જ કાયદા અને ઇશ્વર દેશમાં લાગુ પાડીને લાંબી પ્રજાના હક્કોને આનાથી હજારે બાજે પગ તેમજે ધક્કો પડેલો ચાલ્યો હોય, તો તેના સર્વવિનાશક ન્યાયનો આ એક દાણ માત્ર પણ ટકાવ થયો હોય કે નહિ, એની માનવાજ છે દાય, હિન્દુને ગાયની ચરખીની કારતુગ અને ઇસ્લામીને હુકમની ચરખીની કારતુગ ! એ વાર્તાનું સમગ્ર થનાં મારા દેશદેશમાં ત્યાજ્ય પ્રક્ટી થઈ છે માટે હૃદય મારે વશ નથી. શું કહું? શિવ! શિવ! જગદીશ્વર, તું કલ્યાણ કરા!" નાનાસાહેબે થયું જ ગંભીર ભાવથી કહ્યું અને પાતાના મનોભાવનું કથન પ્રશ્ન થના જ તે ધક્કો જ ઉદાસ થઈ ગયા અને મસ્તકે હન દર્શ માન્યથી એમી રંગ.

"તેમજે અતીતનું વર્તન કરેલું નથી અથવા કરતા નથી, એમ માટે કહેવું જ નથી ગાય અને એક તથા સુવરની ચરખીવાળા કારતુગો સિપાહીઓના મોંઢાથી તોડાવે છે, તેથી તેમની પક્ષટનોએ જ તેમના સામે ન્યાયથી તોડાવે ઉદાગ્યું છે, એ શું કહ્યુંને તેમના પગ થોડો કોપ છે? જો એટલી યોદ્ધા શિક્ષાથી પણ તેઓ પાતાની ઘેર નિરાશાથી જનન નહિ થાય, તો પરમાત્મા એનાથી પણ વધારે શિક્ષા આપ્યા વિના તેમને જવા દેશે કે શું? આપને મારે એટલી જ માત્ર પ્રાર્થના કરવાની છે કે, પાતાના હક્કો મેળવવા હોય તો આપ પોને વિદાયત જાઓ અને તેમ છતા પણ જો દાદ ન લાગે, તો ફાત્મ અને અમેરિકા આદિ દેશોના પ્રેમીદેશ છે, તેમને મધ્યસ્થ કરીને વિજય મેળવો. પરંતુ આ હુકમોએ સાથે મળીને જોગ લોકોના વર્તનમાંની કૃષ્ણતાને તેમના જ ગોષ્ઠિનથી ઘેરાવે આપ પોને ગાંધીયજ્ઞાનીને પ્રયત્ન ન કરો એટલી જ મારી યાચના છે. અમેરિકાનું ખગલ વર્તન સમજન જગતનો નિયતા જે પરમેશ્વર છે તેને ગમે છે અને તેથી તે જ તેને ચાલવા દે છે, જે દિવસે એમના પાપનો ઘંટા ભરાશે, તે દિવસ તેમના નાશમાં એક પળનો પણ વિલંબ થવાનો નથી નાનાસાહેબ, આપ જ વિચારી જુઓ કે, દિવસપકલના જેવા દુષ્ટ દેવો, ગવણ અને કુલકલું જેવા ઉન્નત રાજાઓ, કસ, દુર્ગોષ્ઠ અને જરામંદ જેવા પ્રાચીન રાજાના રાજાઓ તથા મોગલ રાજા મહમ્મદ યમૂરજન, ઔરંગઝેબ આદિ બાદશાહો કે, જેમનું નામવ્ય આજે પણ પોંડોચા મદદાન તરીકે ગવાઈ રહ્યું છે; પરંતુ તેમના દુર્વર્તનોનું નાશન આપવાનું ત્યાજ પરમેશ્વરના મનમાં આવ્યું, ત્યારે પિતાની હયાતું કાળ્યુ પુત્ર અને ભાઈના દોષ દર્શાવાનું કારણ બાઈ અન્યા. અને ગજબોનો વજ

હૈયેમાં બાકી રહેલી છે. તેમની ગમે તે ઉપાયે પણ નાશ કરવો એ જ મારી ઇતિહાસવ્યતી છે એટલા માટે મારા પડિલોએ જે કાંઈ પણ પૂછે એકદી કરી રાખેલી છે, તે સર્વ લડાઈની સામગ્રીમાં ખર્ચાને જે જય મળશે, તે રાજ્ય લોગવીરા, નહિ તે મરણને ગરણ થઈશે, અથવા તે દેશભાગ કરીને પરદેશમાં જઈ વસીય આ દેશમાં રહીને મહત્તાના કૃત્રિમ ભૂપણસહિત મારાથી કાલત્રયે પણ કાળ વીતાડી શકાશે નહિ, ઈશ્વર મને અનન્ત જન્મપર્યન્ત નરકવાસ આપે, તે તે દુઃખ કરતાં એક પની સરકારના મારા હક્ક ડૂળાડવાના અનીતિના વર્તનથી મારા જીવને વધારે દુઃખ થાય છે મારાથી તેનું વળૂંન પણ કરી નથી શકાતું તમને જે અગ્રેજોની બીક લાગતી હોય અથવા તે તેમની સાથે મિત્રતાને સખધ રાખવાની તમારી મનોદશા હોય, તે ખુશીથી જઈને તેમના મહળમાં ભળી જાઓ મારી ના નથી આ નાનાસાહેબ પૂર્વવત્ પેશવાઈની સ્થાપના કરીને અગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢશે, અને નહિ તે સુદમાં લડી પ્રાણ આપશે પરંતુ તેમ પણ ન થયું તે જીવતા અગ્રેજોના હાથમાં ન આવતાં જ્યાં માર્ગ મળશે, ત્યાં જઈને જીવનના અવશેષ કાળનો શ્વેપ કરશે. મને મારો હક્ક અને મારી સ્વતંત્રતા જોઈએ.”

એમ કહીને નાનાસાહેબ કાપચુકત મુદ્રાથી લાંબી ચાલતો થયો, અને દિશા પલટાયલી જોઈને વસતસિંહ પણ વીલે મુખે તેની પાછળ જ ત્યાંથી રવાના થયો.

— ૦ —

પ્રકરણ ૫ મું

કાનપૂરમાં બળવો

અથવા

કાનપૂરની કલ ને નાનાની કૂરતા

કાનપૂરમાં તારીખ ૬ ફી જૂન ઈ સ ૧૮૫૭ ને દિવસે ભૂતકાલ થવા પહેલા અગ્રેજોને વાવાઝોડાના ચિન્હો જેવામાં નહોતા આવતા, એમ નહોતું સિપાહીઓની મન ઝિયતિ બદલાયલી પ્રત્યક્ષ તેમના જેવામાં આવતી હતી વચવણમાં મોહોળલોકોના બગલાઓને આગથી બાળી નાખવામાં આવતા હતા અને બજારમાં હુલડખોરોની એટલી બધી ખુલ્લી ચર્ચા ચાલતી હતી, કે, ભયથી કેટલાક ચૂરોપિયનો તોફાન થવા પહેલા જ કાનપૂર છોડીને ચાલતા થયા હતા પરંતુ વ્યાપારી અને દુકાનદાર-લોકોથી પોતાની માલમત્તાની આશા છોડી નહોતી શકાતી, તેમજ લખનૌ પ્રાંતમાં વસતા સોલજરો અને સરદારોની સ્ત્રીઓ અને

બાળકા મોટા પ્રમાણમા કાનપૂરમા વખતા હતા, તેથી તેમનાથી પણ કાનપૂર છોડીને જઈ શકાય તેમ નહોતું. એવી જ ભય કંઈ સ્થિતિ વિશે જનરલ વ્હીલર સાહેબને થાયા હોઈએ કહ્યું, પરંતુ બચાવનો એક પણ રસ્તો દેખાતો નહોતો, તેથી ગમે તે પ્રયત્ન પણ બની શકે તેટલી ત્યાજ રાજીની વ્યવસ્થા કરીને કાનપૂરમા જ રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. મરણ કે જીવન જે થાય તે હવે ત્યાજ, તે જ ભૂમિમા થવાનું ભવિષ્ય નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું.

કાનપૂરની જાવણીથી નાનાસાહેબ પેશવાનો અભાવર્તનો કિસ્સો કાઈ દૂર નહોતો. ચારપાય માઈલપર દુરો હવે નાનાસાહેબને મોનેરી તક મળી વેરનો વિચાર તો મનમા ઘોળાયા જ કંઈ હોતો, તેવામા આવો સધિ મળતાં જ પોતાનો હેતુ સાધી લેવામાં તેણે વિલંબ કર્યો નહિ, છતાં પણ રાજ્યકાર્યક્ષ નાનાસાહેબે પ્રથમ પોતાનો જો મનો-ભાવ દાખવે પણ જણાવ્યો નહિ. તે એટલે મુઠ્ઠી કે જનરલ વ્હીલર સાહેબને ત્યારે તો કાનની શંકા થઈ, હારે તેણે ખજાનાના સરકારી માટે નાનાસાહેબ પાસેથી મદદની માગણી કરતા જ તેણે જે તોપો અને બંના સિપાહીઓ અંગ્રેજોની સહાયતા માટે મોકલી દીધા. આવી તેની રાજ્ય-ભક્તિમૂલક વર્તણૂક જોઈને વ્હીલર સાહેબને ભાસ્યું કે, “નાનાસાહેબ જેવા વિશ્વાસુ મનુષ્ય એક પણ મળવો દુર્લભ છે” વ્હીલર સાહેબ કહે પણ શું ? હજી મનુષ્ય તૂટીને પણ આશ્રય સમજીને તેના આધારે જેવી રીતે તરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેવી જ સ્થિતિ વ્હીલર સાહેબની પણ થઈ હતી. વ્હીલર સાહેબ પાસે માત્ર ૨૦૦ ગોરા લોકોનું લશ્કર હતું, દારૂગોળાની સામગ્રી પણ થોડી જ હતી અને બળવાના સમાચારો તો ઘડીએ ને પળે ચાર તરફથી આવતા જ જતા હતા. એટલે તેટલી વ્યવસ્થા કરીને જે પ્રસંગ આવે તેની વ્હીલર સાહેબ વાટ જોતો બેઠો. પરંતુ આવી સ્થિતિમા માર્ગપ્રતીક્ષામા નેને લાગેો સમય ગાળવો મઝ્યો નહિ. કારણકે, તારીખ પંચમી જીનને દિવસે પ્રભાતમા જ દેશી પદ્ધતના બધા સિપાહીઓ ખુલ્લી રીતે હુલ્લડખોરો- જેવા કૃત્યો કરવા લાગ્યા. તેમણે પ્રથમ પોતાની લાઈનો બાળી નાખી અને ત્યાર પછી કચેરીમા ખજાનો હતો ત્યાં ચાલતા થયા. કેટલાક સિપાહીઓએ સર હુ વ્હીલર સાહેબ કચેરીમાંના પહેરેગીરોને ખજાનો બચાવવાને મદદગાર નરીકે જઈ ન શકે, તેનો બદોખત કરવા માટે એક ટોળી મીને તેને આડા કરવાનો વિચાર કર્યો, અને જે લોકો ખજાનાપર હલ્લો કરવાને ગયા હતા તેમણે લગભગ ૨૦ લાખનો ખજાનો હાથે લાગતા જ દાખી, લાંટ વગેરે વાહનોપર ભરીને તે લઈ જવાની તૈયાર

કરવા માંડી, એટલામા તેમને હુલ્લડખોરોની બીજી પણ કેટલીક ટોળીઓ આવી મળી એટલે બધાઓએ મળીને નાનાસાહેબની બે તોપો અને નજીબી નામની એક પદ્મનના સિપાહીઓ સાથે દિલ્લી તરફ જવાનો માર્ગ લીધો. તેમના એવા વર્તનથી અંગ્રેજોની જાવણીમાંના મનુષ્યોને એમ જ લાગ્યું કે, “તોફાનીઓનો ધરાદો ક્રોધના પ્રાણની હાનિ કરવાનો નથી. તેઓ માત્ર હુલ્લડ ખખખાને છુપાવવાના પ્રયત્નમાં જ છે.” એવા ભ્રમથી આવો ભય કર પ્રસંગ છતાં પણ કાનપુરના અંગ્રેજો હુલ્લડખોરોના બહારના વર્તનથી ભૂલીને સુખ માની “આપણા લાગ્ય બીજા સ્થળોના અંગ્રેજોના કરતા વધારે સારા છે,” એવા ભાવથી આનંદ-યુક્ત વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા પરંતુ થોડા જ સમયમાં નાનાસાહેબના વર્તનથી પોતાના ભ્રમને તેઓ જાણી શક્યા. ભયનું હવે પ્રત્યક્ષ દર્શન તેમને થવા લાગ્યું કારણકે, બીજે દિવસે નાનાસાહેબ પોતાના માણસા-સહિત ત્યાં પાછો આવ્યો અને તેણે કાનપુરથી આશરે બે માઇલના મુકાસલાપર પોતાની ફેજનો પડાવ નાખ્યો. તે વેળાએ તેની પાસે માત્ર છસો પાયદલના સિપાહી અને ચાર તોપો, એના કરતા વધારે યુદ્ધસામગ્રી હતી નહિ, પરંતુ જોતજોતામાં તોફાની પલટનોના ઘણાક સરદારો તેની સાથે મળ્યા, તેથી તેની પાસે સૈન્યનો ઘણો જ સારો અને મોટો જમાવ થઈ ગયો. પછી શુ પૂછવું ? કેટલાક દિવસોનો દ્રેષ કે જે મનમાં ધોળાયા કરતો હતો અને તેને સંપૂર્ણ કરવાના જે પ્રયત્નો નાનાસાહેબે કરવા માંડ્યા હતા, તેનું ઇન્ચિન ફળ પ્રાપ્ત થતા જ નાનાસાહેબ હર્ષથી ઉન્માદી બની ગયો. “હુ કોણ છું, શુ કર છું, અંગ્રેજોની ફેજ કેટલી છે, તેમની શક્તિ શી છે, અંગ્રેજો પૂર્ણ ઉઘોગ કરીને પોતાનો ઉઘોગ કેવી રીતે હેતુ-સિદ્ધ કરે છે, ચત્રજાન અને કળાકૌશલ્યની તેમને કેટલી સહાયતા છે, હાલમાં મારે લા એકઠા થએલા બેવકાઓનો સપ કેટલા સમય સુધી ટકશે અને મારા હૃદયમાં જગૃત થએલા હાડવૈરનો આવિર્ભાવ એકઠા થએલા હુલ્લડખોરોમાંના પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં છે કે નથી ?” ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનો તેણે બિલકુલ વિચાર કર્યો નહિ કિન્તુ પ્રસંગ મળ્યો છે, માટે વૈર વાળવું જ એવા જ, મનોભાવથી નાનાસાહેબે એક સ્વા-રોની ટુકડીને હુકમ આપ્યો કે, “યૂરોપી લોકો જ્યાં જ્યાં છુપાઈને લપાઈ રહ્યા હોય અથવા તો કાઠએ તેમને જપાવી રાખ્યા હોય, તો તે સર્વને શોધીશોધીને રેસી નાખો. તેમ જ તેમના બાળકો અને ધિમ્તી ધર્માનુયાયી ઇત્યાદિ તેમના પક્ષના જે પણ લોકો હોય, તેમને પણ કાપી નાખવા, તેમના ઘરોમાં આગ લગાડી દેવી,” એવા હુકમ થતા જ હિન્દુસ્થાની સિપાહીઓએ મનુષ્યહૃદયમાં રહેલી અમાનુષતાનો ઘણો જ ઉત્સાહથી આરંભ કરી દીધો.

કપતીના એક અન્યાયી કૃત્યે નાનાને આંધળો કર્યો હતો અદ્ય સમયમાં જ ન્યા લાં અગ્નિની જ્વાળા, પ્રથમથી જ ઉલ્લાસ અને તેમાં આવ્યો કાલ્પન માસ, એવા પ્રકારે હુલ્લડખોરોના સહજ યત્નથી સર્વત્ર દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. એ ક્ષણે વાયુ પણ ધણી જ પ્રબળતાથી વાતો હોવાથી અગ્નિની જ્વાળાનો ભુકભુક ધ્વનિ, ગર્જના, હુલ્લડખોરોનો દારૂગોળો, હથિયારો અને આનદની ગડગડ અને ગોરા લોકોને શોધવા માટેની ધાધલ તેમજ તેમના હાથમાં સપડાયલા દુર્દૈવી લોકોની દયાની યાચના, આર્જવતા અને સંતાપના આવેશયુક્ત ભાષણો ધસાદિથી એકસરખો દેડલાહલ સયુક્ત પ્રાતોમાં સર્વત્ર મચી ગયો. એ દરજ્જાજનક દુખકારક પ્રસંગનું સપૂર્ણતયા વર્ણન થવું અશક્ય છે તે હૃદયભેદકને પ્રત્યક્ષ નેત્રથી નિહાળનાર મનુષ્ય જો પાપાણુહૃદયી હોત, તોપણ કરુણાથી તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુનું વહન થયા વિના રહ્યું ન હોત સર્વત્ર હાહાકાર મચી ગયો. પ્રખ્યાત દાની કર્ણરાજની પુણ્યભૂમિ કર્ણપુર, જે ભૂમિમાં સુવર્ણદાન આદિની પ્રાપ્તિથી વ્યાહણો અને દીન જનો સતુષ્ટ થતા હતા, તેજ ભૂમિમાં આજે ફટલાક તલવારના વારનું દાન લઈને મરણુ મેળવી સતુષ્ટ બની, મરણુની અનંત નિદ્રામાં શાન થયા માર્ગમાં સર્વત્ર શોણિતનો પ્રવાહ વહેતો જોવામાં આવતો હતો, અને લણે ક્ષણે “જય હનુમાનકી,” “દીન દીન !” ઇત્યાદિના શૌર્યદર્શક શબ્દોનો ધ્વનિ જ કર્ણશ્રવણીય થતો હતો ધર્મદેવથી છેડાયલા સિપાહીઓ હાથમાં નાગી તલવારો લઈને અહીંથી તહી દોડતા હતા અને “મારો-કાપો,” એવા પાકારો કરતા જતા હતા પોતાના રાજકીય હક્કના લૂટાયાથી અસતુષ્ટ બનેલા જનો તેમના નેતા બન્યા હતા એવી કર્ણપુરની સ્થિતિ થએલી હતી.

એવી રીતે અચિન્ત્ય હલ્લો કરીને નાનાસાહેબે વિજય તો મેળવ્યો. કાનપૂરને તેણે પોતાના કબ્જામાં કર્યું અને ત્યારપછી પોતાને મરાઠાઓનો રાજ બનાવીને કિલ્લાપર તેણે હનુમાનના ચિત્રવાળી એક રાજ્યધ્વજ કરકાવી તેમજ બીજો એક મહામ્મદી ધર્મનો વાવટો પણ ચઢાવવામાં આવ્યો. એ સમસ્ત વ્યવસ્થા થયા પછી જરૂરજોગો બદોબસ્ત કરીને નિયમિત સૈન્યની એક ટોળીને લઈને નાનાસાહેબે કાનપુરના નવાબના મહેલપર હલ્લો કર્યો એ હલ્લો કરતી વેળાએ નાનાએ તે સિપાહીઓને ઉશ્કેરવાના હેતુથી કહ્યું કે, “બહાદુરો, પ્રાણુ જય, તો તેની પરવા કરવાની નથી, આપણે સ્વતંત્રતા મેળવવાને માટે લડવાને તૈયાર છીએ, ત્યાં જો સ્વતંત્રતાનો ભગ કરનાર આપણો જાતિબંધુ હોય રક્તબંધુ હોય કે પ્રત્યક્ષ પુત્ર કે પિતા પણ હોય, તોપણ તેનો

નાશ કરીને પોતાના માર્ગને નિષ્કટક બનાવવો જોઈએ આપણા ધર્મના દ્વેષી અને આપણા હક્કના લૂટનારને સહાય કરનારા આ નવાબના રાજ્યમહાલયને લૂટીને આપણે વહીવટ સાહેબના નિવાસસ્થાનને ઘેરવાના છીએ, માટે હિંમત ધારી રહેજો.” સિપાહીઓના મનમાં એ લાખણથી સારો ઉત્સાહ જાગ્યો અને સિંહસમાન ગર્જના કરીને તેમણે નવાબના નિલયમાં લૂટ ચલાવી ને નવાબને કેદ કરી લીધો. એક કાર્યમાં તો ‘સંપૂર્ણ’ વિજય મળી ચૂક્યો.

વિજયરૂપ મદિરાના પાનથી મદોન્મત્ત થયેલા સિપાહીઓ ત્યાંથી નીકળીને વહીવટ સાહેબના નિવાસસ્થાનને ઘેરીને પડ્યા, અને અગ્રે જોરે તોપનો મારો ચાલુ કર્યો. ઘેરામાં ઘેરાયલા લોકો પણ આવો કટોકટીનો પ્રસંગ જોઈ પૂરા બળથી લડવા લાગ્યા. એવો મામલો કેટલાક દિવસ ચાલ્યો રહ્યો. ઘેરામાં સપડાયેલા લોકોને પરાજિત કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ હતા. છતાં પણ નાનાસાહેબના અત કરણમાં ધૂરોપી લોકો પર વેર લેવાનો વિચાર ઘડીઘડી ને પળપળ વસી રહ્યો હતો. એક પ્રકારનો વેરનાહિ તેના હૃદયમાં સળગતો હતો, તેના શમન માટે અહીંતહીંથી તોફાનીઓના પક્ષમાં પકડાયેલા ગોરા લોકોને તેની સામે લાવવામાં આવતા હતા અને તેમના સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક કે વયનો વિચાર ન કરતા તેમને મારી કાપી નાખવાની આજ્ઞા ચાલુ જ હતી. એક અગ્રેજ સ્ત્રીના પતિને બળવાખોરોએ રસ્તામાં કાપી નાખ્યો હતો, તેને તેના નાના બાળકોસહિત નાનાસાહેબ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવી. નાનાને મહાન પુરુષ જાણીને ત્યાં ઉદારાત્મા માનીને તે ધણી જ આજ્ઞા વતાવી પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, “હું પુણ્યાત્મા, દયાસિંધો, મને તો મરવાનો એટલો શોક નથી, પણ આ નિરપરાધી નિર્દોષ બાળકોને તો પ્રાણદાન આપો. હું કદાપિ જીવવા માગતી હોઉં, તો તે આ અર્લ-કોના ભરણપોષણ કરવાના હેતુથી જ અન્યથા હું મરવામાં નારાજ નથી. કૃપાનિધાન, કૃપા કરો અને આ ભિખુકોને એટલી ભિક્ષા આપો.” પરંતુ વૈરાગ્યથી બળતા નાનાસાહેબનું મન એથી જરા પણ પીઝળી શક્યું નહિ, અને તેણે તત્કાળ તે સંઘનાને મેદાનમાં લઈ જઈને મૃત્યુ-લોકનો-માર્ગ બતાવી દેવાની કઠન આજ્ઞા આપી, તે નિરાધાર નારીના નેત્રોમાંથી આવણુ-ભાદ્રપદની જળવૃષ્ટિ સમાન અશ્રુવૃષ્ટિ થતી હતી, પણ તે પાપાણુહૃદયને તેની કાઈ પણ દયા ન આવી.

ત્રીજમઋતુનો સમય, મધ્યપ્રદેશ અને દ્વિપ્રદેશનો સમય એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ અર્ચની ઉજવણી જ પ્રખર થયેલી હતી. અગ્નિ વિના મનુષ્યોને બળી જવાનો ભ્રમ થતો હતો. એથી તે ગૌરવનિતાએ

પોતાના બાળકોને એક વૃક્ષની છાયામાં વિશ્રાંતિ લેવા દેવાની વિનંતિ કરી, પરંતુ તે કસાઈઓએ તે તરફ બિલકુલ લક્ષ ન આપતા માતાના દેખતાં જ તે સુદૂર સુક્રામળ બાળકયુગ્મને લાલા ભોંડીને નિર્ભય કરી નાખ્યા અને ત્યારપછી તે માતાનો પણ શિરચ્છેદ કરી નાખ્યો. એ કતલની ધામધૂમમાં એક વર્ષ દોઢવર્ષના વયનું અર્ધક જીવતું રહી ગયું હતું, તે બળવાખોરોના સાથી ચાલ્યા જવા પછી પોતાની માતા અને સહોદરોના મૃત શરીરોને વળગીને નિશાન એટલા કરવામાં પ્રવૃત્ત થયું ધણીક વાર સુધી તેમનામાયી દ્રાઈએ પણ કાઈ શાન ન ઉઠાવ્યો ત્યારે તે મોટેથી રડવા લાગ્યું, અને કરી ફરીને દુઃખપાત્રતા હેતુથી મૃત માતાના સ્તનોમાં મુખ નાખવા લાગ્યું આવો કરુણાન્નક આદર્શ નિહાળીને કાઈ પણ સહૃદય મનુષ્યનું અત કરણ પીગળી જાય, એમાં શો સંશય મનાય? અને એવું ધાતકી વર્તન કનારપર ઈશ્વરનો દ્રાપકુમ ન હતે વાર? નાક, કાન, સ્તન આદિ કાપીને ત્યાં આખો દ્રાડીને કાઈ યુરોપી સ્ત્રી કે પુરુષને જીવતા જવા દેવાનું કાર્ય તો તેના મને એક ઘણું જ દયામય કૃત્ય હતું. એવી જ ગિયતિ જે થોડાક વૃખન વધારે ચાલુ રહી હોત, તો પ્રાચીન અમલમાંની ધણીખરી ફૂર શિક્ષા-ઓનો ભારતવર્ષમાં પાછો એક વાર ઉદય થયો હોત પરંતુ પરમ કૃપા તે પરમાત્માની કે, એ દુર્દશા થોડા જ સમયમાં સમાપ્ત થઈ ગઈ પાછો સારો-સમય આવ્યો નાનો નિઃકળ થયો, કારણ કે નિર્દોષ સ્ત્રીબાળકોનો વધ તેને થયેલા અન્યાય કરતા પક્ષમાં વધારે ભારે થયા હતા પણ નાનો વ્યભાવનો ફૂર બન્યો હતો કે કાઈ એતાનનો સાથી તેનો પ્રેરણાત્મક બન્યો હતો, તે કહેવું મુશ્કેલ છે

કર્ણપુરમાં મેળવેલા ક્ષણિક વિજયથી નાનાનો હર્ષ અંગમાં સમાતો ન હતો એક ઇચ્છા તો સકળ થઈ, પરંતુ હવે “ભારતવર્ષના સમસ્ત ભાગોમાં પુનઃ આર્ય રાજ્યાસનની સમ્થાપના કેવી રીતે કરી શકાય?” એના વિચારો તેના હૃદયમાં ઉછળવા લાગ્યા તે વાર વાર તોફાનીઓના સમૂહમાં જઈને તેમને પૂર્વના અંતિહાસિક ગર પુરુષોની સ્મૃતિ ડરાવીને ઉત્તેજિત કરતો હતો અને રાતદિવસ આવરોબાવરો બનીને અહીંતહીં ફર્યા કરતો હતો. ચિન્તા અથવા નિર્દિશા એ એક એવી વસ્તુ છે કે, જે મનુષ્યને આનંદમાં દ્રાઈ કાળે પણ જાંપીને બેસવા નથી દેતી નાનાસાહેબની ચિન્તા તો મહત્વાકાંક્ષામય હતી, બહુ પ્રયત્નને સફળ થાય એવી હતી અને તેમાં અનેક સામગ્રીઓની આવશ્યકતા હતી, તો પછી એવા એક મહાન ચિન્તાગ્રસ્ત રાત્ર્ય-પુરુષને શાંતિ ન હોય, તો તેથી આપણને આશ્ચર્યચકિત થવાનું કાઈ

પણ કારણ નથી કાળને વ્યતીત થવાના જે અનેક માર્ગો છે, તેમાંના એ પણ એક છે. ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, સમાન છતાં પણ સુખમાં વીતતો સમય અદ્ય લાગે છે, સારે દુષ્કર્મમાં વીતતો સમય યુગ સમાન નેત્રો સમક્ષ પ્રકાશે છે જ્યાંસુધી પૂર્ણ વિજય ન મળે, ત્યાં સુધીનો સમય નાનાને મને તો યુગ જેવો જ હોતો.

પ્રકરણ ૬ કું

હ્યુગ વ્હીલરનું વીરત્વ

અને

રણશયન

વ્હીલર સાહેબના નિવાસસ્થાનને ધર્મકેન્દ્રી સિપાહીઓએ ઘેરી લીધું અને તોપનો મારો ચલાવ્યો, એનું વર્ણન ગ્રન પ્રકરણમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કાનપૂરના અંગ્રેજ સૈન્યના દેશી અફસરો ટીકાસિદ અને શમ્સુદ્દીન જે સમયે કાનપૂર છોડી તોફાની સિપાહીઓ સાથે મળી ગયા, તેજ વખતે હ્યુગ વ્હીલર સાહેબે મનમાં તો ભારતની આશા છોડી દીધી હતી, પરંતુ ઐતહાસિક સાહસની આશાથી તે સર્વથા નિરાશ થયો નહોતો, તેથી મનમાં તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, “પ્રથમ માન અને પછી પ્રાણ! એ માન માટે કદાચિત્ આ જીવનનું પણ બલિદાન આપવું પડે, તો તેથી શું ચર્ચા? જીવના મૂલ્યે પણ માનની રક્ષા તો થવી જ જોઈએ.”

ઉપાદેવી હસિત વસ્ત્રો વિશ્વનો રંગ જેવા ગૃહવીપટપર પધાર્યા અને ચંદ્રદેવ લજ્જતી આકાશમાં છૂપાવાની ચોટા કરવા લાગ્યા હતા પતિના આવતા જ નવોદા, નવવધૂ લજ્જતી જાય છે, તેવી રીતે નમો-ગત મંદ પ્રકાશમયતાગઓ પ્રભાતપ્રકાશ આવતા જ પોતાના આગારમાં લંપાઈ જવા લાગ્યા. અરુણોદય થતા જ સાહસી હ્યુગ વ્હીલર સાહેબ પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાના પૂજ્ય જીસસ ક્રાઈસ્ટનું નામ લઈ આગારના આગણામાં આવી પહોંચ્યો. બ્યુગલ (ગણગણ) સાથે જ હતું તે તેણે વગાડ્યું, અને તેવા જ એક એક કરી સધળા અંગ્રેજ સૈનિકો સજ્જ થઈ તેની આગળ આવી હાજર થયા. હુકમ થતાં જ તેમની તલવારો આનમાંથી બહાર નીકળી, અરુણના રક્ત પ્રકાશસંગે મળી ચમકવા લાગી અને અંગ્રેજ રણવાદ્યોનો ધ્વનિ સર્વત્ર ફેલાઈ શ્રવણીય થવા લાગ્યો. સૈનિકોને રંગમાં આવેલા જોધને વ્હીલરે તેમને ઉદ્દેશી નીચે પ્રમાણેનું ભાષણ કર્યું —

“ઐતિહાસિકાના પુત્રો, ગ્રિય વીરસંતાનો, તમે અપાર સન્નિધિને ઉત્તમી, જન્મભૂમિ, જન્મકર્મની તથા પ્રાણસમાન પ્રેમના ગામને, ઐતિહાસિક

આ ભારતવર્ષમા શુ આ હિંદુ વિદ્રોહીઓ અને મુસલમાન રાજ-
દ્રોહીઓને હાથે મરવાને માટે જ આવ્યા છો કે ? ના ના, તે કાફિરોના
હૃદયમા આ લોહીની તરસી તલવારોને ભોંટી તમારા માતાપિતાના
માનની વૃદ્ધિ કરવાને, અને ભારતના વક્ષસ્થળમા ખ્રિસ્તિયાની વિજય-
પતાકાના દેડનું આરોપણ કરવાને જ તમે અહી આવ્યા છો. મહામતિ
કલાધર્મે આટલા બધા કષ્ટથી ભારતને સ્વાધીન કરી ખ્રિસ્તને જગ-
ન્માન્ય કર્યું છે. તે વીરનરની કીર્તિની અવહેલના કરીને તેને શુ આપણે
ભારતના સાગરમા નાખી દઇશુ ? ના ના, તેમ કદાપિ કોઈ કાળે પણ
બનશે નહિ જો તમારા હૃદયમા સ્વદેશાભિમાનનો લેશમાત્ર ભાગ પણ
હોય, કલાધર્મની કીર્તિનો પ્રકાશ જો તમારા હૃદયમા ઝળહળતો હોય
તો આજે સર્વજન એકત્ર મળી “ખ્રિસ્તના જય”ની ગર્જના કરી આ
નિર્બળ ભારતવર્ષને કપાવો, હંકાવો !”

જેટલા ગોરા સૈનિકો હતા, તે સર્વેએ પોતાના સરદારના ઉત્તેજક
ભાષણથી ઉત્તેજિત થઈ ફરી વાર પોતાની તલવારોને મ્યાનમાંથી બહાર
કાઢી અને “હિપ હિપ હુર્રે”ના જયદર્શક શબ્દોની ગર્જનાથી તબો-
મડળને ગર્જાવી દીધુ. એ ગર્જનાએ નાનાના હૃદયમા પ્રવેશીને તેને
બમણો સાહસી બતાવ્યો, અને એજ ગર્જનાએ બાદશાહ મહમ્મદ
બહાદુરના હૃદયમા પ્રવેશ કરીને તેને પૂર્ણતાથી કપાવ્યો. રણવાદો
પાછા વાગવા માડ્યા સાહેબે પુનઃ મનાની આસમન્તાત ફરી પોતાને
સ્થાને આવી સૈનિકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે,

“ભુઓ વીરો, ભારતના લોકોએ આપણી સામા શસ્ત્રો ઉઠાવ્યાં
છે, પેશવા નાનાસાહેબ, દિલ્લીનો બાદશાહ અને નાગપુરનો રાજ ધત્યાદિ
એ સર્વે આપણા લોહીના તરસ્યા બન્યા છે સુભટો, એક વાર તમે
પૂર્ણ સાહસથી મનોન્મત્ત ગજરાજ પ્રમાણે યુદ્ધક્ષેત્રમા પ્રવેશીને હિંદુ
તથા મુસલમાનોને પગતળે કચરી, ચગદી નાખો અને ખ્રિસ્તના માનની
રક્તા કરો, કે જેથી એ બળવાખોર કાફિરો પણ બાણી શકે કે,
અગ્રેજોના બળની બરાબરી કરવાની આ વિશ્વમા કોઈનામા પણ તાકાત
નથી ! વળી તેઓ એ પણ બાણે કે કયા તે શિયાળ ભારત ! અને કયા
સિંહરાજ ખ્રિસ્ત ! ! ભારત પ્રભાત અને ખ્રિસ્તિ પ્રભાતની કોઈ કાળે
સમાનતા યદ્દ જ ન શકે ! ખ્રિસ્ત અને ભારતના મર્યાદા એક સમયા-
વચ્ચે ઉદય થઈ શકે જ નહિ ! ! બહાદુરો, એમને બતાવી આપો કે,
આટલા હજાર માઇલના દૂરના દેશમાંથી આવીને પણ ખ્રિસ્તનો ભારતને
પગ તળે ચગદી નાખવાને શક્તિમાન કયા કે નહિ ? બધુઓ, સહાનુ-
ભૂતિ, એકતા અને સપથી ખ્રિસ્તનો વિના ખીજ કઈ બનિ લડી શકે

છે? વીરો, રણુશરો, ભારતવર્ષમા બ્રિટિશ ગૌરવનો ઘોષ કરવા માટે પાછા એક વાર “જય, બ્રિટાનિયાનો જય!!” એ શબ્દોના ઉચ્ચાર સહિત પોતાના ગર્રો ચમકાવી ભારતને કંપાયમાન કરો, હિંમત ધરો!!”

ભાપણની સપૂર્ણતા થતા જ જયધ્વનિથી આકાશમા ગર્જનાનો વિસ્તાર છવાઈ ગયો. દિશાઓ કંપાયમાન થતી જોવામા આવી સૂર્યોદય અર્ધ ચૂક્યો હતો; અગ્રેજ સૈન્યના શસ્ત્રોસંગે તેનાં શ્વેતકિરણો પ્રતિ-
ફલિત થતા સંગીતો અને તલવારો વધારે ચમકવા લાગી વળી પાછા રણુવાદો વાગવા લાગ્યાં. કર્ણપુરે રણુરગિની મૂર્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. વળી પાછો બીહર સાહેબ સૈનિકાને સમોધીને ઉત્સાહપૂર્ણ વાક્યો વદવા લાગ્યો -

“ધોદ્ધાઓ! સશસ્ત્ર થાઓ અને સાહસ રૂપી બખ્તરથી હૃદયને ઢાકી દો જે બ્રિટનોના પ્રતાપથી ચરાચર ધરા કંપે છે, જે બ્રિટનોના પ્રતાપથી ઋતુઓ બદલાતી નથી, પૃથ્વીના જે જે ભાગોમા બ્રિટનોનું આધિપત્ય અપાયલું છે તે તે ભાગોમાં કોઈ નહિ, તો કોઈ પણ ઋતુનો ભાગ હોય છે જ, જે બ્રિટનોના પ્રતાપથી મૃત્યુ અને ચંદ્રનો અસ્ત નથી થતો તે જ જગતપૂજ્ય બ્રિટાનિયાના પુત્રો અને બ્રિટનોના કુળમા તમારો જન્મ થયો છે, પ્રવીણ બ્રિટાનિયાના સતાનો, તમારી જનક જનનીની સ્થાનીય કીર્તિને ભાગતવર્ષમા અ્થાપિત કરવાને તેમ જ તમારી જન્મ-ભૂમિના માનની રક્ષા માટે મગ્ણીયા થઈને વિશ્વાસઘાતી હિન્દુ અને મુસલમાન બળવાખોરોના હૃદયનું રક્તપાન કરવાની ચેષ્ટા કરો જે તમે યુદ્ધમા જય મેળવી છવતા રહેશો, તો બ્રિટિશ લક્ષ્મીને ભારતના રત્નસિંહાસનપર વિરાજેલી જોશો. પરંતુ દુર્ભાગ્યે મૃત્યુના મુખમા પણ જઈ પડશો, તો તે જ બ્રિટિશ લક્ષ્મીના પ્રસાદથી ઉચ્ચ ગતિ મેળવી શકશો. હવે શો વિચાર કરવાનો છે? બ્રાતાઓ, એક વાર “હિપ હિપ હુરે”ના પોકારથી રણુક્ષેત્રને ગળવો!!”

રણુવાદ વાગવા લાગ્યા અને તે રણુવાદના ઉત્સાહથી બ્રિટિશ વીરો સમુદ્રના મોઝાં પ્રમાણે આનંદિત થિતે “હિપ હિપ હુરે”નો ચિત્કાર કરીને અહીંતહી ફરવા લાગ્યા પાછો ભૂગ સાહેબ લશ્કરમા ફરી આવ્યો. એટલામા બહારથી કાટના બહારના ભાગમાથી તોપોના ગોળાઓનો અવાજ સભળાયો એથી અગ્રેજો લયમીત થયા ને તેમનો નેતા પણ કંપવા લાગ્યો પાછો બહારના-ભાગમાથી દુદ્ધભિનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થયો અને પુનઃ અગ્રેજોના હૃદયમા કંપનો આવિર્ભાવ થયો છતાં પણ જેવી રીતે એક મદોન્મત હસ્તી બીજા હસ્તીને સામેથી આવતો જોઈ કૃતપ્રતિજ તેને મારવાને દોડે છે, તેવી જ રીતે કૃતપ્રતિજ

થઈ અગ્રજો પણ રણદેવીના પૂજન માટે ગમન કરવાને નેયાર થયા હારપર આવીને બળવાખોરો પર તેઓ સિદ્ધ પ્રમાણે દૂરી પડ્યા

હુલ્હડખોરોનો તેમનાપરનો તોપના ગોળાનો અને બદકની ગોળીનો માર ચાલુ જ હતો ધણુક અગ્રેજો ધવાયા તેમજ કેટલાક તોફાની સિપાહીઓ પણ કામ આવી ગયા, પણ સિપાહીઓનું સખ્યાબળ વિશેષ હોવાથી તેમજ તેમની પાસે યુદ્ધના સાધનોની પણ વિપુલતા હોવાથી અને તેમનો જ વિજય થયો એકાએક તોપનો ગોળો ભૂગના શરીરપર આવી પડ્યો અને તે ઉત્સાહી, રણગર, બ્રિટિશ કુળને દીપાવનાર થોદો પળવારમા આ નશ્વર સસારમાથી પ્રયાણ કરી ગયો તેણે રણશયન કર્યું સેનાનાયકના આમ અગ્રાનક મરણથી બાકી બચેલા અગ્રેજ સૈનિકો હતાશ થઈ ગયા અને તેમને નાનાસાહેબે કેદ કરીને કિલ્લામા પૂરાતી દીધા વિજય મળવાથી સિપાહીઓની મેનાના હિંદુ અને મુસલમાનો પોતપોતાના ધર્મ અનુસાર “હર હર મહાદેવ” “જય હનુમાન” “જય ભવાની” અને “અલ્લાહો અકબર, દીન દીન”ના પોકારો કરતા લાંથી પોતાના પડાવ તરફ રવાના થઈ ગયા

કાનપુરમા તારીખ ૫ મીએ પ્રારંભાયલુ એ તોફાન તારીખ ૨૬ મી જુન મુધી આલ્યુ એ એકવીમ ફિવસની મુદતમાં એક દર ૨૫૦ (બમેને પચાસ) અગ્રેજો મરણને શરણ થયા, સિપાહીઓમાથી તેથી વિશેષ મરણશરણ થયા, પણ દેખીતી રીતે સિપાહીઓ સારી રીતે કાવી ગયા સ્વદેશભિમાન માટે ધર્મયુદ્ધથી રણમાં પ્રાણ અર્પનાગ લૂગ બહીલર સાહેબ જેવા થોદાઓ થોડા જ થાય છે

પ્રકરણ ૭ મું

વિશ્વામઘાત, પિશાચતા, પશુધર્મ

પ્રાત કાળનો સમય હતો શ્રીખમ્ભતુ હોવાથી પ્રભાતકાલીન મન્મન્દ વાયુની શીતલ લહરીઓથી ઉબળતાથી તમ મનુષ્યોને ધણો જ આનન્દ થતો હતો પરંતુ નાનાના, પશુવૃત્તિને આધીન થયેલા નાનાસાહેબના અસિપ્રતાપથી દગ્ધ થયેલા અગ્રેજોના હૃદયમા એ વાયુલહરી આનન્દને સ્વજો અગ્નિની પ્રખર જ્વાળાને જ ઉપજવતી હતી આગલે દિવસે એટલે તારીખ ૨૬ મી જૂનને દિને નાનાસાહેબે અગ્રેજોને અલ્લાહપાદ મોકલી આપવાનું અભયવચન આપેલું હતું, અને તે પ્રમાણે આજે તારીખ ૨૭ મી જૂનના પ્રભાતકાળમા સ્ત્રીઓ અને બાળકો સહિત સર્વ અગ્રેજોને ગંગાનદીના સતીચૌગ નામક ઘાટપર લાવીને હાજર કરવામાં આવ્યા

“તમે મારા બદીવાન છો, પણ હું તમારા પ્રાણ લેવા નથી ઇચ્છતો મારૂં વૈર મારા રાજ્યને પચાવી પાડનાર કંપની સાથે છે, તમારી સાથે નથી તમે નિર્ભય રહો અને તમારા બધુએને મળવાને સત્વર રવાના થઈ જાઓ,” નાનાએ તે સંકટમાં સપડાયલા અગ્રેજોને આશ્વાસન આપતા કહ્યું.

આથી અગ્રેજોના, સ્ત્રી, યુવા, વૃદ્ધ સર્વના-મનમાં કાંઈક જીવવાની આશા આવી અને હુ.ખનો અસહ્ય ભાર શિરપર પડેલો છતાં પણ તેમની મુખમુદ્રા પર કાંઈક આનંદનો લાસ થવા લાગ્યો. જિતાવળથી તેઓ પુલકિત વદને નૌકામાં જઈ સ્વસ્થતાથી બેઠા. પણ તેમને લાગ્યું ના વિરૂદ્ધ ચક્રની ગતિની આદિતી ક્યા હતી? મનુષ્ય ધારે છે શું અને પરમેશ્વર કરે છે શું? તેમના નૌકામાં બેસતા જ બુદ્ધિગત વગાડવામાં આવ્યું અને મહાહો (ખારવા) નૌકામાંથી ફૂટી પડ્યા નાનાસાહેબે “મિજન” એ શબ્દનો મોટેથી પોકાર કર્યો. તોપણ અને બન્ને કા ચાલવા લાગી નૌકા પર જે છાપરાં હતાં તે સળગી જઈયા અને તેની સાથે જ જે ધાયલ અને ખીમાર મનુષ્યો હતા, તે પણ બળીને ભસ્મીભૂત બની ગયા. જે-પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ગંગાના જળપ્રવાહમાં ફૂટી પડી હતી, તેમણે કામ પણ સેતાનોએ પાણીમાં પડીને તમામ કરી નાખ્યું. સ્ત્રીઓનો મરણવેળાનો આક્રંદરવ પ્રલક્ષ પાપાણને લેદી નાખવાને પણ શક્તિમાન હતો !!!

સ્ત્રીહત્યાનું નેત્રથી પ્રલક્ષ દર્શન થતાં સેતાનના સાથી નાનાનું વજ્રમય હૃદય પીગળવા માડ્યું ! જાતિધર્મનો, બ્રાહ્મણત્વનો તેના મનો-ભાવમાં આનિર્ભાવ થઈ આવ્યો. પાપાણમાં પ્રસ્વેદના બિંદુઓ ફૂટી નીકળ્યા ! વજ્રમાં મૃદુત્વનો ધર્મ આવ્યો. “આ પાપ, સ્ત્રીહત્યા માટે ઈશ્વરને હું શું ઉત્તર આપીશ ?” એવો પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો અને તત્કાળ તેણે, “સ્ત્રીઓને ન મારશો !” એવી આવેશયુક્ત આજ્ઞા આપી આવી આજ્ઞાથી ખૂની હુલ્લડખોરો ધડીલર અજ્ઞયખીમાં ગરકો થઈ ગયા. પણ તેમનાથી નાનાની આજ્ઞાનો અનાદર થઈ ન શક્યો. કુલ ૧૨૫ સ્ત્રીઓ જેમાંથી કેટલીક ધાયલ હતી અને કેટલીકને દૂબતા બચાવેલી હતી, તે સર્વ સ્ત્રીસમાજને સારી વ્યવસ્થાથી તે નરપિશાચ નાનાસાહેબે હાલ તો ખીખીગઢ નામના સ્થાને મોકલી દીધી અને પોતે ખીજ ખટખટમાં પ્રવૃત્ત થયો ખરેખર માનવધર્મની ભૂલભૂલામણી રખાઈ હતી !

સતી-ચૌરા ધાટથી એક નૌકા કાંઈક આગળે નીકળી ગઈ તેમાં જે મનુષ્યો હતા, તે બરાબર ૩૬ કલાક સુધી તેને ચલાવતા આગળ કાઢી ગયા હતા. જ્યારે તેઓ શિવરાજપુરની પાસે પહોંચ્યા, તે સમયે

વિદ્રોહી, સિપાહીઓએ તેમને ઘેરી લીધા એવો અણીનો વખત જોઈ તેમના અગિયાર મનુષ્યો જમીનપર ફેલી પડ્યા સાઈંજેવું યુદ્ધ થયું અને તે અગિયાર મનુષ્યોની અદ્ય સખ્યાએ બળવાખોરોના તે મોટા સમૂહને બહાદુરીથી નસાડી દીધો. એટલામા નૌકા વધારે આગળ વધી ગઈ તે અગિયારમાથી સાત માણસો તો કામ આવી ગયા ને બાકી ચાર માણસો જીવતા બચ્યા તે ચારમાના એક કે એ મનુષ્યો જળમા વહેતા જ્યારે દોલતપુર સમીપ આવી નીકળ્યા, ત્યારે તેમને જળમાવી કાઢી લેવામા આવ્યા અને મુરારિ મહિના રાખને ત્યાં તેમને પહોચાડી દીધા રાખ સાહેબે તેમની સારી શુશ્રૂષા અને આદરતિથ્ય કર્યા અને પૂર્ણ વ્યવસ્થાથી તેમને અંગ્રેજોની છાવણીમા પહોચતા કરી દીધા.

જે નૌકા આગળ નીકળી ગઈ હતી, તે થોડેક દૂર જતા ધર્મદ્વેષી અને જાતિદ્વેષી સિપાહીઓના હાથમા પાછી ફસાણી અને તેમા જે એસી (૮૦) મનુષ્યો હતા તેમને નાનાસાહેબ સમક્ષ લાવી હાજર કરવામા આવ્યા નાનાની આજ્ઞાથી તેમાંના જેટલા પુરૂષો હતા, તે સર્વને એક સરખી હાર કરીને ઊભા રાખવામા આવ્યા અને તેમના બધાના હાથોમા એક જ લાંબો લોટાનો સળીઓ ભોટી દેવામા આવ્યો. એટલે તે બિચારાઓની સ્થિતિ ખૂટે બાધેલા ઢોરો જેવી થઈ પડી. પીડાથી થતા તેમના અત્યુપાતને નિહાળી ગમે તેવા દૂર હૃદયના મનુષ્યના મનમા પણ દયાનો ભાવ જાગ્યો હોત, પણ પિશાચવૃત્તિ નાનાસાહેબ અને તેના અનુયાયિઓને તે એક મનોરંજનનું સાધન થઈ પડ્યું. એક એક ત્રીસમારખા સિપાહી ઘોડા-પર બેસીને તેમની આસપાસ ફરવા લાગ્યા અને ગમે તેમ મોઢેથી અપશબ્દો બકીને તેમને ધિક્કારવા લાગ્યા. એ ધિક્કારકાર્યની સમાપ્તિ પછી કસાઈઓએ તેમના પર ગોળીબારની વર્ષા વર્ષાવવા માંડી અને ક્ષણ બે ક્ષણમા જોતજોતામાં તે સઘળા નિર્દોષ મનુષ્ય પ્રાણીઓ આ નશ્વર સસારને ત્યજીને પરમાત્માની પવિત્ર સલામા ચાલતા થયા. સ્ત્રીઓ પ્રતિ નાનાસાહેબે આ વેળાએ પણ દયા દર્શાવી. સ્ત્રીઓ અને બાળકોને બીબીગઢમા મોકલી દીધા કે જ્યાં પૂર્વે પણ ૧૨૫ સ્ત્રીઓને રાખેલી હતી.

કાનપૂરની છાવણીના ઘેરામાં સપડાયલા યુરોપી લોકોએ હમણા કુમક આવશે, કાલે આવશે, એવી આશાથી વીસ એકવીસ દિવસ સુધી ટકાવ કર્યો, પરંતુ જ્યારે અત્રસામગ્રી ખૂટવા માંડી અને તે બહારથી મેળવવાનો કોઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે સહાયતાની આશા છુગ બીલર સાહેબે છોડી દીધી હતી કાનપુરથી ક્ષણનૌ માત્ર પાંચ માઈલના અંતર-પર હતું, ત્યાંથી કમિશ્નર લોરેન્સ સાહેબ મદદે આવશે, એની આશા હતી, પરંતુ અયોધ્યા પ્રાંતમા સ્વસ્થતા કરવા ઉપરાંત તે કાનપૂરના

અગ્રેજોને હિંગારવાને આવી શકે, એ અગત્ય હતું. બડવાળાઓના હાથમાંથી દિલ્હીની સત્તા છીનવી લઈને, તે ફ્રેન્ચ, અહીં સહાયતા માટે આવશે, એમ પણ કેટલાક દિવસ સુધી લાસતું હતું, પરંતુ દિલ્હીના બડવાળાઓના પરાજયના સમાચાર સુદ્ધાં પણ સાંભળવામાં આવ્યા નહિ, તેથી ત્યાં પણ નિરાશા જ થઈ અસ્લાહાબાદ કાનપુરથી માત્ર ૧૫૦ માઈલ પર હતું. તેથી મોડીવેહેલી પણ ત્યાંની સહાયતા મળશે, એવી આશાથી ઘોડાની ખરીનો અવાજ સાંભળવાની ચાતક પ્રમાણે તેઓ વાટ બેતા રહ્યા હતા, પણ તે આશા પણ વ્યર્થ નીવડી અને ઝીલરનું મરણ થતાં અગ્રેજોની કેવી દુર્દશા થઈ, તે આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ. હાલ તો નાનાના વિનંત્યેનો રગજ સર્વત્ર જોવામાં આવતો હતો.

“અહીં કર્નલ હેવલોક મુખ્ય અધિકારી હોવા જોઈએ કે એ અધિકાર કર્નલ ઓનીલ સાહેબને આપવો જોઈએ?” એવો અસ્લાહાબાદમાં કેટલાક દિવસ સુધી ઝગડો ચાલ્યો અને છેવટે બંનેને સમાન અધિકારો આપવામાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શાંતિ થઈ એટલામાં કાનપુરની રોમાચોત્પાદક દગાભરી ઘટનાના સમાચાર આવ્યા અને તે સાંભળતાં જ અગ્રેજોનું લોહી તપી ગયું, વૈર લેવાનો તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. નાનાના ગાંડાએ અગ્રેજોને ગાંડા કર્યા. માનવધર્મની ભૂલભૂલામણ બીજી બાજુએ થઈ જુલાઈની ૨૭ તારીખે કર્નલ હેવલોકે કાનપુર પર ચડાઈ કરવાને પ્રયાણ કર્યું.

કર્નલ હેવલોકના આવવાના સમાચાર સાંભળી હત્યાગ નાનાસાહેબે, બીબીગઢમાં પૂરી રાખેલા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને કાપી નાખવાનો હુકમ કરી દીધો. એમ સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે “ત્રીહત્યા અનિવાર્ય પાપ છે,” તેથી ગોળીઓ છોડવા છતાં પણ સ્ત્રીવધરૂપી ધોરતમ પાપથી બચવાના હેતુથી તેમનું નિશાન ચૂકવા માડ્યું. એવો પલટાયેલો મામલો નિહાળીને ગાંડા નાનાએ કસાઈઓને બોલાવ્યા અને તેમણે તલવારો તથા મોટામોટા છરાની તીક્ષ્ણ ધારાથી એ નરપિશાચની આજ્ઞાનું સંપૂર્ણ રીતે પાલન કર્યું. તે નિરપરાધિની નારીઓ અને ગૌરાગ બાળકોને તેમણે નિર્દયનાથી રેસી નાખ્યા. મૃત અને અર્ધમૃત ગૌરાગ મહિલાઓ તથા સુકોમળ અર્લકોને પાસેના એક દૂપમાં નાખી દેવામાં આવ્યા!!

અભિવચન આપ્યા છતાં પણ આવી રીતે નિર્દોષ યુરોપિયન સ્ત્રી-પુરુષોની નાનાએ કતલ ચલાવી, તે વિશ્વાસઘાત નહિ, તો ખીજુ શું? એજ નરપિશાચતા અને એનું જ ખીજુ નામ છે પશુધર્મ!!! નાનાના એવા એ અવિચારપૂર્ણ કૃત્યની કોઈ પણ પ્રશંસા કરી નહિ શકે આ

જન્મ માટે તેના પર એ કૃણુ કલંક અખંડ ગહેગે આવા કૃત્યેજ તેનો પરાજય કર્યો.

અતે તારીખ ૧૬ મી જુલાઈને દિવસે કર્નાલ હેવલોડે પોતાના અદ્ય સૈન્યસહિત કર્ણપુર નગરમાં પ્રવેગ કર્યો અને લડીલડીને શ્રમિત થઈ ગએલા નાનાએ તત્કાળ પોતાના આન પ્રિદુ-ગ્રહાવર્ત પ્રતિ પલાયન કર્યું. એજ વિચારવિનાના દીર્ઘદષ્ટિહીન કર્મેતુ પગિણામ! અતે પલાયનનો આશ્રય નાનાસાહેબને લેવો પડ્યો. ફર સિપાહીઓને છિન્નલિન્ન અસ્તાવ્યસ્ત થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. સમયની વિચિત્ર શક્તિ છે આજે જેનો પરાજય કાલે તેનો જય થાય છે અને આજે જેનો જય તે કાલે પરાજયના પ્રહારથી પીડાય છે, એજ વિચિત્રતા, વિલક્ષણતા મનાય છે!!

— • —

પ્રકરણ ૮ મું

હશમત અગ્રેજ સૈન્યમાં

આગળ આપણે જાણી ગયા છિયે, તેમ જીવનપ્રસાદ જમાદાર હશમતને કુમાર્ગમા પ્રવૃત્ત કરવાના પોતાથી ગન્યા તેટલા ઉપાયો કરી ચૂક્યો, પણ તે સર્વ ઉપાયો વ્યર્થ થયા, તેથી અતે તેણે તે સત્યશીલ સુદરીને મારી નાખવાની ધમકી પણ આપી અને તે પ્રમાણે વર્તવાનાં લક્ષણો પણ ગતાગ્યા, પરંતુ તે તરૂણીએ શાંતિ અને ગાભીર્યથી પાંતિ-પ્રત્યના રક્ષણ માટે પ્રાણ અર્પવાનો પણ નિશ્ચય કરેલો છે, એવી જીવન-પ્રસાદને માહિતી મળતા તેણે પોતાના વર્તનની દિશા બદલી નાખી હવે તેણે “આપની ઇચ્છાવિરુદ્ધ હું કાઈ પણ કડનાર નથી આપના મુખપ્રદર્શનથી જ મને પગમ સતોપ થાય છે, માટે નિર્ભયતાથી આપે અહીં ગહેલુ,” એવા શબ્દોથી હશમતને આશ્વાસન આપવા માડયું. અતે વધારામા તેને દિલ્લી પહોંચાડી ફેવાનું પણ વચન આપ્યું. દિલ્લી જતા માર્ગમા પ્રસંગ મળે તો પોતાની પાપવાસનાને તૃપ્ત કરવાનો તેનો ગુપ્ત મનોભાવ હતો. પરંતુ તે પાપવાસના પૂર્ણ થાય તેટલા સમય સુધી બહારથી તેણે પોતાનું વર્તન નિષ્કપટ અને શુદ્ધ ગએલું હતું. હશમત પણ સમયને સમજી મૌન્ય ધારી બેસી રહી હતી તેનો સર્વ આધાર તે પરમ કૃપાળુ જગન્નાથપર જ હતો હવે બનાવ એવો બન્યો કે, જીવનપ્રસાદ પોતાના પાપકર્મમા વિજય મેળવી શકે, તે પહેલા તેને પરાજય મેળવવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો.

એક દિવસે દ્વિપ્રહરને સમયે એક નદીને તીરે વિશ્વામઘાતી સિપાહીઓ પડાવ નાખી પડ્યા હતા કાઠિરાધવામા, કાઠિપાણી લાવવામા

અને કાઈ વૃક્ષની શીતલ છાંયા તળે વિશ્રાંતિનો ઉપભોગ લેતો પોતપોતાના મનગમતા કાર્યમાં રોકાયલા હતા. એવામાં અચાનક દરથી “ગોડ સેવ ધિ કવીન” નું અંગ્રેજીનું રણગીત વાદ્યોમા વાગતું તેમના સાંભળવામા આવ્યું. સર્વ ગભરાઈ ગયા. દોડધામ કરી શસ્ત્રા-
સ્થાને તેઓ એકત્ર કરવા લાગ્યા, પણ એટલામા અચિન્ત્ય અંગ્રેજ સૈન્ય તેમનાપર આવી પડ્યું. એવાર માણુઓ મરણશરણ થયા હશે, પણ પાછળથી લૂટારાઓની લડવા માટેની તૈયારી જોઈએ તેવી ન હોવાથી અંગ્રેજોએ તેમને મારવા કરતા કેદ કરવાનું જ વધારે યોગ્ય વિચાર્યું, અને બધા બળવાખોરોને કહ્યું કે,

“વિશ્વાસઘાતી જનો, દુર્ભાગી મનુષ્યો, શુ તમે એમ ધારો છો કે, આમ બાળકો પ્રમાણે લડાઈ કરવાથી તમે ફાવી શકશો? નહિ, નહિ, કદાપિ નહિ. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ જેવા એક અદ્વિતીય યોદ્ધાને પણ અંગ્રેજ સૈન્ય કેદ કરી શક્યું હતું, તો તમારા જેવા રખડતા સિંપા-
હીઓ તે તેની શી ગણતરીમા? કદાચિત્ અમારામાંથી પણ થોડાક પ્રાણોની હાનિ થશે પણ તેથી લવિષ્યમાં તમારા સુખોનો જ વિનાશ છે. એ રાજદ્રોહ તમને ભારી, મોઢો પડી જશે ભારત પર તંત્રતાની ઝૂસરીમાંથી એવા તમારાં દુર્વર્તનોથી છૂટવાનું નથી, અમારી મૈત્રી અને અમારો વિશ્વાસ મેળવશે તો જ તમને સ્વતંત્રતા મળશે.” એમ કહીને તેણે બળવાખોરોની સાથેના સ્ત્રીવર્ગને સ્વાધીનતા લેવાનો પોતાના સૈનિકોને હુકમ કર્યો.

એકેએક બળખાને સાહેબ સન્મુખ ઊભી કરવામા આવી અને તેમા હશમતનો પણ વારો આવ્યો. મોભાદાર દેખાવ અને સમ્મતા-
પૂર્ણ મુખમુદ્રા નિહાળીને સાહેબના મનમા એવી શંકા આવી કે, “આ સ્ત્રી કાઈ સાધારણ સ્ત્રી જેવી નથી, એના બળવાખોરોમા સાથે હોવામા કાઈ પણ ભેદ હોવો જોઈએ.” એવા શંકાના ભાવથી તેની હકીકત બાણવાના હેતુથી તેણે હશમતને વિનયપૂર્વક પૂછવા માડ્યું કે, “બાઈ, આપ કાણ છો? અને આ બળવાખોરો સાથે રહેવાનું કારણ શું? બળવાખોરોને અને તેમના સાથીઓને કેવી સખત સજા કરવામાં આવે છે, તે આપ બાણો છો કે?”

તે અંગ્રેજના આવા વિનયયુક્ત ભાષણથી હશમતના મનમા કાંઈક હિંમત આવી, પરંતુ હવે જવાબ શો આપવો તેના તે મહાગંભીર વિચારમા આવી પડી. વસતસિંહ નાનાસાહેબનો સેનાધ્યક્ષ, માટે તેનું નામ તો લેવાય જ નહિ. કારણ કે, જો અંગ્રેજોને એવી શંકા આવે કે, એ સ્ત્રી નાનાસાહેબના પક્ષની છે, તો તો મુક્તિની આશા મળુ-

સગેજ રાખી શકાય માટે અસલ પણ નહિ અને સલ પણ નહિ, એવો જવાબ આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, સ્ત્રીચરિત્રનો કાઠક ઉપયોગ કરવાની તેણે ધારણા કરી તે શાંતિથી બોલી,

“સાહેબ, હું દિલ્લીના એક અમીરની પુત્રી છું અને અમારા કાઠ સગાવહાલાના વિવાદપ્રસંગે હું કાનપૂર આવી હતી ત્યાંથી પાછી ફરતા મારા માણસોપર આ બળવાંખોરાએ હલ્લો કરીને તેમને મારી નાખ્યા અને મને કેદ કરી રાખી છે આ જીવનપ્રત્યાદ નામનો ચડાળ જમાદાર મારા અસ્મતને ધમ્મો લગાડવા તૈયાર થયો છે. મારાપર સંકટોનો પહાડ ટુટી પડ્યો છે. ઓ ‘બહાદુર અગ્રેજ સરદાર, મને આ આપત્તિમાંથી ઉગાર’”

હુશમતના સરળ, સક્ષિપ્ત અને શબ્દગામ્ભીર્યયુક્ત સંલાપણથી તે સાહેબ ધણો જ સતુષ્ટ થયો અને આટલા દિવસ સુધી મુસદ્દમાન ત્રિઓમાટે જે તેનો ખોટો વિચાર હતો તે બદલાઈ ગયો તેને એમ લાસવા લાગ્યું કે, “મુસદ્દમાન કોમમા વિચારશીલ અને નીતિમતી માનિનીઓ હોય છે ખરી ! સમગ્ર સ્ત્રીઓ કાઠ અજ્ઞાન, અનીતિમતી અને પુરોતે કલકલગાડનારી નથી હોતી. ધન્ય છે આ સ્ત્રીને કે આવા સંકટના સમયમા પણ શીલસંરક્ષણમા પ્રયત્નવતી રહી છે.” આવો સારો વિચાર બધાયા છતાં પણ કાઠ પણ કોમપર દયા દેખાડવાનો એ પ્રસંગ નહોતો તેથી અગ્રેજોના સૈન્યમાંના ગોગ કે હિંદુ-ઓમાંથી કોઈની પણ હુશમતને સહાયતા કરવાની હિમત થઈ નહિ તે અગ્રેજ સરદાર ધણો જ વિમાસણમાં પડી ગયો અને એ સ્ત્રીને કારાગૃહમા રાખવા કરતા છોડી મૂકવાનું તેને વધારે યોગ્ય જણાયું, અને તેથી તેણે હુશમતને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે,

“બાઈ, તમારા બોલવાપરથી તમે ખાનદાન ઔગ્ત છો, એમ સાફ જણાય છે હું જો કે ખીછ કાંઈ પણ સહાયતા આપી નથી શકતો, છતાં પણ તમને ધણી જ ખુશીથી મુક્ત કરું છું માટે તમારી ઇચ્છા હોય ત્યાં જાઓ અને અગ્રેજોની આ ઉદારતાને યાદ ગાળજો” એમ કહીને હુશમતને છોડી દેવાની તેણે સિપાહીઓને આજ્ઞા આપી અને ખીજ બંદીવાનો તથા ઔરતોને લઈ પોતાના સૈન્ય સાથે તે ત્યાંથી કુચ કરીને ચાલતો થયો

મુક્તિ મળવાથી હુશમતના હૃદયમાં એક પ્રકારે આનંદ થયો, ખીછ રીતે શોક પણ થયો. કારણ કે, દુષ્ટ જીવનપ્રસાદના પળમાંથી છૂટકો તો થયો, પરંતુ “હવે આ ભયંકર વનની વૃક્ષરાજમાંથી જવું ક્યા ?” એવો તેના મનમાં વિચાર થવા લાગ્યો, “હું પોને ક્યા છું ? દિલ્લી કેટલી દૂર છે ? અને અહાતર્ત કઈ દિશામાં છે ?” એ પ્રતોના

હિંબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાર્થના

ના મનમાં આવી ન શક્યા. “હવે શું કરવું?”

આ કુળવ્યાકુળ બની ગઈ. હશમતના શરીર પર ધન, તથા અને ઓછાની એ ત્રણ વસ્ત્રો જ માત્ર હતા, બાકી દાગીના વગેરે બધું એ ગ્રેજી સૈન્યની ટોળીમાંના કેટલાક બદમાશ લોકોએ તેમ જ બળવાખોરોએ ઊતારી લીધું હતું. “ત્યારે હવે ગાડી વગેરે ભાડે પાણુ કેમ કરી શકાય? અને ઉદરપોષણ માટે અત્ર પાણુ કેમ ખરીદી શકાય?” એવી વળી બીજી ચિન્તા આવીને સામે મૂર્તિમત બની રહી. મનોગત તેને એવા તરંગો આવવા માડ્યા કે, “ધરખાર છૂટ્યા અને સાથે કાંઈક સહાયતાના સાધનો હતા, તે પાણુ લૂટાઈ ગયાં કેવું દુઃખ! હવે હું ધર કેવી રીતે જોઈ શકું? આ અરણ્યમાં ફરતાં તો પાછો કોઈ તેવો જ દુષ્ટ વિપત્તિનો સમય આવી પડે! હા, કોઈ ગામડામાં જઈને રહું તો, નામદામ બધું છૂપું રહી શકશે અને મહેનત મજૂરીથી ગુજરાન પણ થશે, પરંતુ આ યૌવનના સૌદર્યને કેવી રીતે છુપાવી શકાશે? વળી મજૂરી પણ ગામડામાં કેવી રીતે બનશે? જન્મથી જમીનપર ચાલવા સુદ્ધાંતી પણ ટેવ નથી, તો પછી શરીરથી શ્રમ તો કેમ જ બને? અને તેવામાં વળી કોઈ પણ કામાંધ પુરુષનો ઉપદ્રવ થાય તો?” એવા ખરખર વિચાર, અનેક વિચારોથી અતે, “આવા જીવન કરતાં મરણ સહસ્રવાર વધારે સુખદાઈ છે,” એવા નિશ્ચયમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. બીજાં મૌન્યમાં વીતાડી પાછો કાંઈક વિચાર આવવાથી તે બળડવા લાગી, “પૂર્વ જન્મમાં મેં અનેક ઘોર પાપો કરેલા હશે, તેથી જ આ જન્મમાં આવી શિક્ષા ભોગવું છું, તો વળી આ જન્મમાં આત્મ-હન્યા જેવું ઘોરતમ પાપ કરીશ, તો અન્ય જન્મમાં કાણુ બીજું કેવીએ દારણુ શિક્ષા ભોગવવી પડશે? માટે એમ કરવું પણ સારું નથી, ચાલ જીવ, જ્યાં ખુદા લઈ જાય ત્યાં.” એવો નિશ્ચય કરીને હશમત વનનો એક માર્ગ ગ્રહીને ત્યાંથી ચાલતી ધઈ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મનો વિષય મુસદ્દામાંની ધર્મશાસ્ત્રનો નથી, છતાં પણ હશમતના મુખમાંથી જે આવા ઉદ્દગારો નીકળ્યા તે માત્ર અમૃતસિંહ જેવા એક વિદ્વાન, લત્રિયના સહવાસનું જ પરિણામ હતું એ પુનઃ પુનઃ કહેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. “સગતો રંગ” તે એનું જ નામ “સોહબતે અસર” તે એ જ

અહીં બીજી બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી એ છે કે, “નાનાસાહેબે જ્યારે અગ્રેજોનાં નિર્દોષ નિરપરાધી સ્ત્રી અને બાળકોનો નિર્દયતાથી વધ કર્યો, ત્યારે એક સાધારણ અગ્રેજ સરદારે સુશીલતાની પરીક્ષા કરીને હશમતને તત્કાળ બંધનમુક્તિ આપી, એ તેની કેટલી અને કેવી અદ્વિતીય ઉદારતા.”

પ્રકરણ ૯ મું

એ કોણ ?

સંધ્યાકાળ વ્યતીત થઈ ચૂક્યો હતો અને રાત્રિનો આરભ થએલો દેખાતો હતો જેમ કોઈ મહાન પુરૂષના અસ્ત પછી કોઈ ક્ષુદ્ર મનુષ્યના હાથમા સત્તાનો અધિકાર આવતા તે અહંકારની છાયાથી ઉદ્ભ્રાન્ત થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જગત્પ્રકાશક સૂર્યદેવના અમ્તાચલમા ગમન કરવા પછી તારાઓએ પોતાના મદ પ્રકાશને વિશેષ ચમકાટથી વિસ્તારવા માંડ્યો હતો સર્વત્ર મૌન્ય અને શાંતિદેવીની સત્તા જ પ્રસરેલી જેવામા આવતી હતી ક્વચિત્ શુગલો અને ગૃધ્ર પક્ષિના શબ્દધ્વનિથી શાંતિનો ભગ અનુભવાતો હતો પામેના નદીજલપ્રવાહનો કલકલ ધ્વનિ ક્વચિત્, કર્ણે આવતો હતો. આવા ભયકર વન, નિર્જન વન-પ્રદેશમા રાત્રિના અધકારાવૃત્ત સમયમા ફરતા એક વીર પુરૂષને પણ ભય લાગે, તો પછી બિચારી હશમત જેવી એક સુક્રોમળ અબળા ત્યાં જો ભયભીત થાય, તો તેમા આશ્ચર્યની સલાવના જ કેમ કદંબી શકાય ? છતાં પણ કાંઈક ભય અને કાંઈક ધૈર્ય ધારીને ભવિષ્ય લઈ જાય ત્યાં જવાને હશમત પડતીઅથડાતી ત્યાંથી ચાલવા લાગી હજી તો તે બમો પગલાં પણ ચાલી નહિ હોય, કે એટલામા ત્યાં આસપાસ પડેલા કેટલાક ધાયલ મનુષ્યોના મરણસમયના દુઃખદ ‘ઉદ્ગારો અને દીન-સ્વરચુત વાણી, તેના સાંભળવામા આવી દયાથી તેનું મૃદુ અત કરણુ દ્રવિત થઈ ગયું “પરોપકારથી પરવરદિગાર જેવો સતુષ્ટ થાય છે, તેવો અન્ય કાર્યથી થતો નથી,” એવો તેના મનનો નિશ્ચય હોવાથી “જે મનુષ્યો દુઃખથી ટળવળતા હોય, તેમને સહાયતા કરવી એ મનુષ્ય-માત્રનો ધર્મ છે,” એમ ધારીને તે પોતાના સર્વ દુઃખોને અને સકટોને તે ક્ષણે વિસારીને જ્યાંથી તે કંઈજોત્પાદક ધ્વનિ સંભળાતો હતો, તે દિશામા જવાને તત્પર થઈ માર્ગમાના કેટકોનો તેના મૃદુ પદોમા પ્રવેશ થવાથી તેમાંથી રક્તાનુ વહન થતું હતું. છતાં પણ લગડાતી લગડાતી તે ત્યાંથી ચાલીને તે ધાયલોનો સમૂહમા આવી

ત્યાં એક તરૂણ મનુષ્ય ડાબા પગની જ ધામા બદૂકની ગોળી વાગવાથી ધાયલ થઈ ઘોડાપરથી પડી જતા છિન્નભિન્ન અવસ્થામા પડેલો હશમતની દૃષ્ટિએ પડ્યો, પડી જવાથી તેના નાક અને મુખને પણ ઇજા થઈ હતી, અગપરના સર્વ વસ્ત્રો લોહીથી તરબોળ થઈ ગયા હતાં અને હાથપર પણ તલવારના એક બે સાધારણ પ્રહારો થએલા હોવાથી તેનાથી હાથ પણ બીચો કરી શકાતો નહતો રક્તસ્રાવથી મુખપર થર બધાઈ ગયો હતો અને કમ્મરમા કટાર અને છરા તથા

તલવાર સહિત કમ્બરપટા બાંધેલો હતો, તે પણ તેમનો તેમ જ હાવાથી શ્વાસોચ્છાસક્રિયામાં તે અવરોધનો હેતુ થઈ પડ્યો હતો. ગોળી લાગતાં જ લગભગ બે કલાક સુધી મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં રહેવા પછી તેને થોડી થોડી શુદ્ધિ આવવા માડી હતી અને વેદના વધારે થવાથી તે દુખના ઉદ્દગારો કાઢતો હતો. હશમત તેની પાસે ગઈ અને તેથી “કાઈ સહાયક મનુષ્ય આવ્યું છે,” એમ જાણીને તે મરણોન્મુખ વીરને જોરાક સતોષ થયો, તેમા પણ તે એક અબળા છે, એમ જ્યારે તેણે જાણ્યું, ત્યારે તો “શ્રિયોના અત કરણમાં દયા અને પ્રેમનો અંશ વિશેષ હોય છે,” એવી ભાવનાથી તેને પરાકાષ્ઠાનો આનંદ થયો અને તે ભક્ત સ્વરે તે સ્વર્ગીય સુદરીને પિનવીને કહેવા લાગ્યો કે,

“સ્વર્ગીય દેવતે, કૃપા કરીને મને જરાક જળ પીવડાવો. મરતાને પાણી-પીવડાવવાથી તમને ધણે જ પુણ્ય થશે અને તમને અક્ષય સુખ તથા સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. જુઓ, મારો જીવ ધણો જ મૂઝાય છે. આ સમયે મારે કુળદેવત તમે જ છો. મારાં સહાયક થાઓ.”

તે મરણોન્મુખ મનુષ્યની અંતકાળસૂચક મુદ્રા અને હૃદયદ્રાવક શબ્દોથી તેમ જ આસપાસ બીજા પણ કેટલાક જખમી માણસો પહેલાં હતા, કેટલાક મૃત શરીરો પડેલાં હતાં તેમને નિહાળીને- હશમતની અંતઃકરણ વૃત્તિ ધણી જ ઉદાસ થઈ ગઈ, અને “એ દુખી મનુષ્યોના સુખ માટે જે ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી મારા પ્રાણ પણ પ્રયાણ કરી જાય, તો તેમા કાઈ હાનિ જેવું નથી,” એવા મનના દૃઢ નિશ્ચયથી તેણે તે ધાયલ પુરૂષને અત્યંત નમ્રતાથી કહ્યું કે, “દુખી પુરૂષરત્ન, તમને હું કેવી રીતે સહાયતા કરી શકીશ, તેનો માર્ગ મને સ્પષ્ટતો નથી. કદાચિત્ મારા આયુષ્યની ન્યૂનતા-કરીને પણ પરમેશ્વર જે તમારા આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરતો હોય, તો તેમ કરવાને પણ હું ખુશી છું.” પુનઃ તે મનમાં જ કહેવા લાગી કે, “ઓ પરવરદિગાર, ઓ રહીમ એક વીર નરનાં આવા અંતકાળના સકટોનો અનુભવ કરાવવા તેં મને અહીં શા માટે મોકલી?”

“દિવિ, મને હવે તમારા આયુષ્યની કાઈ પણ અગત્ય નથી. હું મૃત્યુના દ્વારમાં તો આવીને બિભો છું. મને માત્ર થોડુંક પાણી જે પીવડાવો જીવ નથી જતો, શું કરું?” તે ધાયલ મનુષ્યે પુનઃ દીનવાણીથી વિનંતિ કરી.

પુનઃ જળની યાચના સાંભળતા જ હશમત ત્યાંથી ચાલતી ગઈ અને પામેજ વહેતી નદીમાંથી પોતાની માડીનો પાલવ પલાળી લાવી તેમાંથી નચોળીને તે ધાયલને પાણી પીવડાવતા મદદ દુખી મેલવા.

લાગી કે, “ખુદાએ આ વેળાએ મારી પાસે એક જળપાત્ર પણ રહેવા ન દીધું ખૈર જેવી તેની ઇચ્છા” પુન તેણે તે ધાયલને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “દેમ હવે કાઈક આરામ જેવું લાગે છે કે?”

“જળની શીતળતાથી સતોપ તો જણાય છે, પણ જખ્મોથી મારેા જીવ ઘણો જ અકળાય છે જે મારા માટે કાઈક ઉપચાર કરવામા આવે, તો હજી પણ જીવવાની આશા હવે મને થવા માડી છે પરંતુ એટલી બધી સહાયતા ફાણુ કરે?” એમ કહીને પાછો તે ધાયલ નિરાશ થઈ ગયો.

હશમતે તેને પોતાના હાથનો આધાર આપી એક વૃક્ષ તળે તેના થડના ટેકાથી બેસાડ્યો અને તેણે કમ્મરપટો કાઢી નાખવાની ઇચ્છા દેખાડતા તે પણ ઊતારી લીધો આવી તેની સદયતા બોધને તે ધાયલ કહેવા લાગ્યો કે, “આ ઉપકારનો બદલો હું કેવી રીતે વાળી શકીશ?”

“બદલો મેળવવાની આશાથી મેં કાઈ પણ ક્યું નથી દુ ખી મનુષ્યને બનતી સહાયતા આપવી એ મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય છે. પણ હવે તમારી પાસે રહી હું તમને વિશેષ શી સહાયતા કરી શકું તેમ છે? મારી પાસે ખાનપાનની કાઈ પણ વસ્તુ નથી અને આપના પગમા થએલા જખ્મને રૂઝાવવાનો શો ઉપચાર કરવો, તે હું જાણતી નથી ત્યારે હવે કરવું શું?” હશમતે દયાઈ દૃષ્ટિથી અને કરુણ પૂર્ણ અંત - કરુણથી પોતાની અસમર્થતા વ્યક્ત કરી

એ સાલળીને તે ધાયલ-જખ્મી પુરૂષે પોતાના અંગરખાના અદરના લાગમથી મોહોરોની એક ફાથળી કાઢી અને હશમતની તરફ હાથ લખાવીને તે આજ્ઞવતાથી કહેવા લાગ્યો કે, “ઉપકારિ દેવતે, આનો હવે હું કાઈ પણ ઉપયોગ કરી શકવાનો નથી માટે એ તમે હ્યો અને મારા પ્રાણુ આલોકમાંથી પ્રયાણ કરી જાય ત્યાં સુધી, કલાક એ કલાક મારી પાસે બેમો એટલી જ મારી અતસમયની પ્રાર્થના છે” એમ કહેતા જ તે પાછો જમીનપર પટકાઈ પડ્યો અને વેદનાથી પોકાર કરવા લાગ્યો.

હશમતને જોકે મોહોરોની કાઈ પણ લાલચ નહોતી, છતાં પણ ધનની સહાયતાથી તેને બચાવવાનો કાઈ પણ ઉપાય થઈ શકતો હોય, તો તે કરવાના હેતુથી તેણે તે મોહોરોની ફાથળી પોતાના હાથમા લીધી અને તે પાછો શુદ્ધિમા આવ્યો એટલે તેને કહેવા લાગી કે, “હું તમારી પાસે બેસીને તમારા દ્રવ્યને લેવાની આશા રાખુ છું, તેમ નથી, પરંતુ જો કાઈ ઉપાય કરવાથી તમારા પ્રાણુરક્ષણનો સભવ થતો હોય, તો તેનો પ્રયત્ન કરવાનું હું વધારે ઉચિત ધાડ છું તમને પાસેના કાઈ

ગામડામા લઈ જવાની મારી ઇચ્છા છે. આ દ્રવ્યની સહાયતાથી ઔષધોપચાર જોઈએ તેવો બની શકશે, પરંતુ અહીં કોઈ માણસ નથી, તેથી તમે એકલા રહો અને મને ગામમા જવાની પરવાનગી આપો.”

“મને જોકે કોઈ પણ સૂઝતું નથી છતાં પણ તમને મારા બચવાનો સભવ જણાતો હોય, તો ભલે ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રયત્ન કરો. મારી ના નથી પણ,” એટલું બોલીને તે પુનઃ મૂર્છિત થઈ ગયો તેનાથી વધારે બોલી ન શકાયું.

તેની આવી વારવાર થતી મૂર્છાથી ગભરાઈને હશમત ત્યાંથી ઉતોવળી ચાલતી થઈ અને એક ગાઉ ચાલ્યા પછી એક નાના ગામડામા આવી પહોંચી ત્યાં એક બે વૃદ્ધ મનુષ્યોને તેણે તે ધાયલ પુરૂષની સ્થિતિથી જાણીતા કર્યા અને “તેને ગામમા લાવવા માટે તથા ઔષધોપચાર કરવા માટે જે ખર્ચ થશે તે કરવાને હું તૈયાર છું,” એવી પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી તત્કાળ તેમના હાથમા બળે મોહોરો તેણે આપી દીધી, એટલે તેમને પણ લોભ લાગવાથી ગામમાથી એક ડોળી મેળવીને હશમતની સાથે તેઓ રણક્ષેત્ર પ્રતિ ચાલતા થયા.

ચંદ્રનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો અને તેથી કેટલીક વસ્તુઓનો અધારામા જે માત્ર ઝોળો જ દેખાતો હતો, તેમનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ પણ વ્યક્ત થતું હતું હશમત તે ધાયલનું મુખ સ્પષ્ટતાથી જોઈ નહોતો શકી તેમના ત્યાં આવતા જ ચંદ્રના પ્રકાશની સહાયતાથી તે જખ્ખી મનુષ્યની મુખમુદ્રાનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું, અને તેવો જ હશમતના મુખમાંથી આશ્ચર્યદર્શક ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે, “એ કોણ ? કોણ અમૃતસિંહ ?”

અમૃતસિંહ મૂર્છામા હતો, તેથી ઉત્તર આપી ન શક્યો. ઘણી જ સલાળથી તેને ડોળીમા સૂવાડીને તેને ગામડામા લઈ જવામા આવ્યો અને એક પર્ણકુટીમા તેના માટે તૈયાર રાખેલા ખાટલાપર તેને સૂવાડ્યો. “એ અહીં કેવી રીતે અને શા માટે આવ્યા હશે ? દિલ્હીની શી સ્થિતિ હશે ? તાજુનિસાનો શોધ લાગ્યો હશે કે નહિ ?” એવા અનેક પ્રશ્નો હશમતના હૃદયમા ઉદ્ભવવા માડ્યા પણ એના ઉત્તરો મેળવવા પહેલાં અમૃતસિંહની શુશ્રૂષાની વિશેષ આવશ્યકતા હતી અને તેમાં તે તત્ન-મનધનથી પ્રવૃત્ત થઈ

પ્રકરણ ૧૦ મું

તાત્યા ટોપી

વિનયનો વૈભવ અને અવનતિના કારણો

નાનાસાહેબ પેશવા પામે તાત્યા ટોપી નામક એક મોટા કાગ્જથાની બ્રાહ્મણ હતો. તે બાલ્યાવસ્થાથી ઘણો જ નિકૃષ્ટ અને દીન અવસ્થામાં જ ઉછરેલો હતો. છતાં પણ પોતાના શુદ્ધિસામર્થ્યથી મોટાં મોટા શૌર્યના કામો કરીને તે નાનાસાહેબનો મહાન્ પ્રિયકર થઈ પડ્યો હતો. પેન્શન મેળવવામાં ન્યારે સર્વથા નિરાશા થઈ, ત્યારે તાત્યા ટોપીએ મોટા મોટા પરાક્રમેની વાર્તાઓ કહીને નાનાસાહેબની વીરતાને જગૃત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા. પેશવાઈનો નાશ થવાથી નાનાસાહેબનું મન બીજાની રહ્યું હતું, તેવામાં અગ્રેજ રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોની કેવી દુર્દશા થએલી છે, એનું વર્ણન તે મીઠું મરચું લભરાવીને વારંવાર કર્યું કરતો હતો, અને “આપના વિના બીજો કાઈ પણ બ્રાહ્મણનો ત્રાતા રહ્યો નથી. આપ જો ધારશો તો બ્રાહ્મણોની ઉન્નતિ થવામાં કેશો પણ વિલય થનાર નથી,” એમ કહીને પલટનના સિપાહીઓના મનમાં કાતુંસપરની ગાય અને મુલ્લરની ચરખી સખધી બાળતથી પેદા થએલા બળભળાટની તે તેને સ્મૃતિ આપ્યા કરતો હતો. કાનપૂર, અલ્લાહાબાદ અને લખનૌના હુલ્લડખોરોથી નાનાસાહેબનો વારંવાર મેળાપ કરાવી દેનાર પણ એ જ હતો, અને બળવાની હીલચાલ થતા સીપાહીઓને પૈસાની મદદ આપીને આગળ કરવા અને સીપાહીઓએ નાનાસાહેબને હિંદુસ્તાનના રાજ બનાવીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું, એ સર્વ વ્યવસ્થા તાત્યા ટોપીએ જ પહેલાથી કરી રાખી હતી. તે પ્રસંગ ન્યારે આવી લાગ્યો, ત્યારે તત્કાળ કાનપૂરના દગાબાબે નાનાસાહેબને આવી મળ્યા અને તેવી જ રીતે અલ્લાહાબાદથી પણ પુષ્કળ લોકો આવી તેને મળ્યા હતા. ફ્રાંજનો ન્યારે સારો જમાવ થયો, ત્યારે તાત્યા ટોપીને સમગ્ર મેનાનો અધિકાર નાનાસાહેબે સ્વાધીન કર્યો અને ખજાનાની બધી વ્યવસ્થા તથા આયવ્યયનો કાર્યભાર બાળા સાહેબને હવાલે કર્યો હતો.

રાજ્યના આવા મોટા પરિવર્તનમાં વસતસિહને કાઈ પણ મહત્વનું કાર્ય મોપવાની નાનાસાહેબની ઘણી ઇચ્છા હતી, પરંતુ “નાનાસાહેબના વિચારો બહુ જ હાનિકારક છે અને તાત્યા ટોપી શર અને ધીર નર તો છે, પણ નાનાસાહેબ જેવો જ ઉદ્ધત અને અવિચારી પણ છે. તેનું પ્રાણદય બળવો થયા પછી વધ્યું છે તેથી નાનાસાહેબ મારા ઉપદેશને લક્ષમાં નથી લેતા.” એવી ભાવનાથી વસતસિહ કાંઈક

૯૬. - નાનાસાહેબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણાર્પણ

ઔદાસિન્ય દેખાડવાના હેતુથી અને કટલંક અંશે નાનાસાહેબની તરફ એપરવાઈ જોધને બળવાના કાઈ પણ મહત્વના કાર્યમાં સામેલ થયો નહોતો એવો પ્રકાર જોધને “પરસ્પર વિરૂદ્ધતા હોય, તે સાફ નહિ,” એવા હેતુથી બાળાસાહેબ વસતસિંહને સમજાવવાની ખટ-પટમા પડ્યો હતો અને “તાત્યા ટોપી અને વસતસિંહની સમતિ થાય, તો નાનાસાહેબે રાજ્યકારસ્થાન સંબધી આરંભેલા પ્રયત્નો વિશેષ થાય,” એવો તેના મનનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તેથી જો કે નાનાસાહેબ વસતસિંહની અવહેલના કરવા લાગ્યો હતો, છતાં પણ બાળાસાહેબના તેને મનાવવાના પ્રયત્નો સદોદિત ચાલુ જ હતા તેમા તે આલસ્ય કરતો નહોતો.

નાનાસાહેબ પેશવાને ધર્મબ્રષ્ટ કસાઈઓની સહાયતાથી પોતે રાજ્યાસનપર સ્થાપિત થતાં જ પોતાના જન્મની મહત્તી કૃતકૃત્યતા ભાસવા લાગી તેથી આનંદની ધામધૂમમા સૈન્યની વ્યવસ્થા રાખવાનું, યુદ્ધસામગ્રી એકત્ર કરવાનું અને રાજ્યકારસ્થાની વિચારોમા પૂર્ણ નિપુણ તથા જ્ઞાનવાન મનુષ્યોને પાસે રાખવાનું તે સર્વથા ભૂલી ગયો. વિજયના આનંદમાટે બ્રાહ્મણોનો જન કરવામાટે બ્રાહ્મણોએ પ્રાર્થના કરી અને તે તેણે સ્વીકારી પછી શું પૂછવું ? નાનાસાહેબની દિન-ચર્યા જ બદલી ગઈ સવારમાં પોતાના પિતા પ્રમાણે પૂજાઅર્ચામાં મસ્ત રહેવું અને લક્ષિતો, મહાન આડંબર કરવો, એ જ નાનાનો નિત્યનો વ્યવસાય થઈ રહ્યો તે જ્યારે પૂજા કરવાને બેસતો હતો, ત્યારે આસપાસ સ્તુતિપાઠકો, શાસ્ત્રીજનો અને પડિતમંડળનો સારો સમાજ બેઠેલો જ જણાતો હતો. વૈદિક બ્રાહ્મણોના યુથોના યુથો આશીર્વાદ આપવાને આવતા જતા હતા અને અંદરના ઓરડામા ગાયકોનો ગાનવ્યવસાય પણ પ્રચલિત જ રહેતો હતો. તે રાજ્યવિશે તો કાઈ વાતચીત પણ લાગ્યે જ કરતો હતો. પૂજા સમાપ્ત થતા જ બ્રાહ્મણ ભોજનની તૈયારી થતી હતી અને નાનાપ્રકારના મિષ્ટાન્ન અને સ્વાદિષ્ટ પકવાનોથી બ્રાહ્મણોને સતુષ્ટ કરવામા આવતા હતા. બહુધા એ જ વ્યવસાયમા મૂક્યો અસ્ત થઈ જતો હતો, ત્યારે બીજા કાર્યમાટે સમય જ ક્યાંથી હોય કે નાનો તે કાર્ય કરી શકે ? નાનામાં આ પરિવર્તન ઘણું આશ્ચર્યકારક હતું.

નિરુદ્ધમી બ્રાહ્મણો જ્યારે મોદક આરોગીને તૃપ્ત થતા હતા, ત્યારે કૂલેલા ઉદરપર હાથ ફેરવતા અને ઓડકાર ખાતા નાનાસાહેબને આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપતા હતા. “ધન્ય, સહઅવાર ધન્ય !” પેશવા બાહ્યરોવ અને તેના પુત્ર નાનાસાહેબનો ! બાહ્યરોવની કારકીર્દીમાં

અમે પૂનામાં અહિંબાજનના અનંદ સમારંભો જોએલા છે, પરંતુ આવો દાક-અને આવી વ્યવસ્થા તો આંધ્ર નથી ભાળી!" કેટલાક આત્મજ્ઞો નાનાસાહેબની પ્રશંસા કરતા, દોષ નાનાસાહેબને વિપ્લુતો અવતાર કહેતો હતો તો દોષ તેને મહાદેવની વિમૂલિતા નામથી પ્રકટ કરતો હતો, દોષ તો વળી એમ પણ બોલતા હતા કે, "અભાવર્ત ને ઇન્દુરી અથવા કુબેરપુરી જ છે અને નાનાસાહેબ તે ઇન્દુ કે કુબેરનો જ અવતાર છે" આવી મિથ્યા પ્રશંસાથી નાનાને યતો હર્ષ તેના હૃદયમાં સમાતો નહોતો. એ જ તેની શીઘ્ર અવનતિનું કારણ થયું.

એવી રીતે આત્મજ્ઞોના સ્તુતિપાઠમાં લુબ્ધ ધર્ષ નાનાસાહેબનું વિરોધ લક્ષ્ય પૂજ્ય અને આત્મજ્ઞોબોજનમાં પરાવાયુ, તેથી કર્નલ હેવલોક સાહેબ કાનપૂરના અંગ્રેજોના છટકામાટે આવી પહોંચ્યા, છતાં પણ તેની સામે લડવાની કે પોતાનો અને પોતાના કુટુંબનો અચાવ કરવાની વ્યવસ્થા પણ નાનાસાહેબથી કરી ન શકાઈ. "સીપાઈઓના હાથમાંથી એક પણ અંગ્રેજ કાનપૂરમાં ઊવતો રહેવા નથી પામ્યો," એવા સમાચાર ત્યારે કર્નલ હેવલોક અને તેની સાથેના સૈન્યના સાંભળવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમના કોપનો પાર રહ્યો નહિ અંગ્રેજ લેડો સ્વભાવન. માસાહારી હોવાથી પોતાના ગનિભાઈઓના વધ-સમાચાર સાંભળતા જ તમોચુણથી ત્યાજાન્ય થતી ગયા તે એટલે સુધી કે અંગ્રેજોના દિર્ઘથી દિંદુસ્તાનીઓ પણ તેમની સામે ગતા ઝડીવા લાગ્યા. તેમના કોપાગ્નિની ત્યાજા આકાશમાં જઈ પહોંચી હતી.

જેમ જેમ કાનપૂરની ગવાણીમાંના અંગ્રેજોની દુર્દશાના સમાચાર વધાઈને વધારે તેમના જાણવામાં આવતા ગયા, તેમ તેમ તેમના કોપાગ્નિમાં ધૂન હોમાતું ગયું. અને તે કોપના આવેશમાં જ ખરા કેટલા અને ખોટા કેટલા, એનો કોઈ પણ વિચાર ન કરતા અતાપથી તેમણે ગરીબ, નવજર, સ્ત્રી કે પુરૂષ, કડીર કે વૈરાગી, ગાદુકાર કે દુઝાનદાર અને મંભવિત મનુષ્યો ઇત્યાદિ નિરપરાધી હોય, છતાં પણ તે જો દિંદુસ્તાની હોય તો તેને તત્કાળ પકડીને માગવાનો તેમણે એકસરખો સપાટો ચલાવ્યો નિર્દોષ મનુષ્યને ગળતોડી જાણી તેઓ બદીવાન કમી લેતા હતા, અને તે જ પોતાની નિર્દોષતા જણાવવાનો પ્રયત્ન કરતો તો તેને બંદુકના દ્વારા મારીને પછાડી નાખવામાં આવતો હતો. દોષ પણ દિંદુને વિના કારણ જુટની લાત મારવામાં તો કે પતીના ગોરા કેટલાક પક્ષકારો વિધિનિયમ જેવું કોઈ માનતા જ નહોતા નીતિમાન મનુષ્યને કહેતા પણ લગ્ન ઉત્સવ થાય અને તેના પાતિવ્રત્યનો ભંગ થાય, તેની ગતિ દિંદુ સ્ત્રીઓ સાથે તેઓ વર્તતા હતા જેટલી તાવિક તપાસો

થઈ તેમાં ન્યાયનો અશ લેશમાત્ર પણ હતો નહિ હજારો નિરપરાધી હિંદુ અને મુસલમાનો ન્યાયને નામે રામશરણ થઈ ગયા અને મેં કંડોનાં તોપ્રોને બલિદાન અપાયા. કેટલાકોને માર્ગમાં જ જતા આવતા ઝાડે લટકાવીને ફાંસીએ ચડાવી દીધા અને મોલ્જરોએ દ્રેપના આવેશમાં સખીનની સહાયતાથી કેટલાના પ્રાણ લીધા, તે તો પરમાત્મા બાણે નાનાએ જેટલાના પ્રાણ લીધા હતા તેથી વધારે સખ્યામાં હિન્દુ-મુસલમાનોના પ્રાણ બદલામાં લેવાયા. હિંદુના સ્ત્રીબાળકો કે વૃદ્ધયુવાનો તેમના હાથેથી બચી શક્યા હોય, એવી તો કલ્પના પણ કરી ન શકાય સારાશ કે, અપરાધ એકનો અને શિક્ષા બીજાને, એવા ઉદાહરણો એ પ્રસંગે સંહસ્રના પ્રમાણમાં બન્યા, પણ બધા ન્યાયનુ નામ ઉચ્ચારનારને પણ શિક્ષા થવાનો સભવ હોય, ત્યાં એ નિરપરાધીઓના બચાવ માટે બોલવાનો પણ પ્રયત્ન કાણુ કરે વાર ?

હવે અગ્રેજોના મનમાં જે કાપનો અતોનાત આવેશ થયો હતો, તે વિનાશકારણ હતો, એમ તો કહેવાય જ નહિ કારણ કે, વિશ્વાસ-ધાતી સિપાહીઓએ તેમના અગ્રેજોના પ્રાણ પણ એવી જ નિર્દયતાથી અને ક્રૂરતાથી લીધા હતા, અને તેથી તેમને ક્રોધ આવે એ સ્વાભાવિક હતું પરંતુ ભેદ માત્ર એટલો જ હતો કે, બળવાખોરો તો અજ્ઞાન અને અવિચારી હતા જ, તેથી તેમનાથી અન્યાયનુ વર્તન થયું, તેટલા જ કારણથી બળવાખોરોના-દેશમાં વસનારા અને બળવો થયો તે સ્થળે તે જગ્યાએ દુર્ભાગ્યવશતાથી રહેલા કેટલાક નિરપરાધી મનુષ્યોના પ્રાણ ક્રૂરતાથી અગ્રેજોએ લીધા, એ સાબળીને કાઈ પણ વિચારી મનુષ્યને એદ થયા વિના રહેશે નહિ હવે એવા પ્રસંગે કાપને શમાવી દેવો, શાંતિથી ન્યાય કરવો અથવા અપરાધનું તારતમ્ય નિહાળી ક્ષમા, શાંતિ અને દયાનુ અવલંબન કરવું, એ એક મહાન ઉચ્ચ વિચારનુ પરિણામ છે, પરંતુ તે પ્રમાણે જે વર્તન કરાયું હોત, તો ખ્રીસ્તી ધર્મના જે તત્ત્વો જનસમાજમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનું હિંદુલોકોના મનમાં ઉચ્ચ પરિણામ થતા તેઓમાના જે ન્યાયી, ચતુર અને નીતિમાન લોકો હોત, તેઓ ખ્રીસ્તી ધર્મના વર્ચસ્વને સારી રીતે બાધી શક્યા હોત એમ ન થયું ત્યારે ખ્રીસ્તી ધર્મ જેવા જ કિબલના તેથી પણ અધિક ભારચુકત અને માનનીય તત્ત્વો આર્યધર્મમાં કહેલા હોવા છતાં પણ તેમની અવ-હેલના કરીને જે નીચ મનના હિંદુઓએ દુષ્કર્મ આચરીને આર્યોના નામને કલકિત કર્યું, તે હિંદુઓ કરતાં દયા અને શાંતિના ભંડારરૂપ જે ખ્રીસ્તી ધર્મનુયાયિ જનો, ન્યાયી અને રાજાશ્રિત તત્ત્વજાતીય લોકો અને જેમને અધિક પ્રૌઢ અને નીતિના માર્ગને અવલંબી વર્તવું જોઈએ, એ વર્તન તેમણે કર્યું નહિ; એવી સ્થિતિ નિહાળીને ખ્રીસ્તી ધર્મના

મહત્વને જાળવવાના ખરા પ્રસંગે, તેનો નાશ થયો, એ જાણીને તે ધર્મના અભિમાનીઓને પરાકાષ્ટાનો ખેદ થયા વિના રહેશે નહિ. તેમ જ ન્યાય, નીતિ, ચાતુર્ય, સલાવિતપણું, ક્ષમા, શાંતિ અને દયા ઇત્યાદિ સદ્ગુણો ખ્રીસ્તી અથવા મુસલમાની ધર્મ કે આર્ય ધર્મને અવલખીને નથી રહ્યા અથવા એ ગુણો અમુક મનુષ્યોમાં રહે છે, તેનું કારણ કાંઈ ધર્મ નથી, એવો પણ ફેટલાકાનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હશે.

એ પ્રમાણે પરસ્પરના વૈરભાવના સમરાગણમાં અનાથ, દુર્બળ, અને નિરપરાધી લોકોના નાશની વાત એક બાબતોએ મૂકીએ, તોપણ ઉભય પક્ષના સૈનિકોના પ્રાણની હાનિ પણ કાંઈ ન્યૂન પ્રમાણમાં થઈ હતી, એમ નહોતું અલ્લાહાબાદમાં જનરલપણુના મહત્વના પદ ઉપર હતા, ત્યાં રાજ્યવ્યવસ્થાના મુખ્યસ્થાને કાંઈક ધાલમેલ થતા તે પદ પર જનરલ હવેલોકની સ્થાપના થઈ અને તે કાનપૂર પર ચડી આવ્યો. એ સમાચાર નાનાસાહેબનાં સાંભળવામાં આવતા જ તે બદોબસ્ત કરવાની જે ધામધૂમમાં પડ્યો, તેનું અક્ષરશ વર્ણન થતું અશક્ય છે નાનાસાહેબ પોતાને ત્યાં ભેગા થયેલા અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિવાળા સિપાહીઓના વિશ્વાસથી પોતાને અજ્ઞેય માનતો હતો અને તેજ કારણથી સૈન્યની વ્યવસ્થાપ્રતિ તેનું લક્ષ જતું નહોતું, પરંતુ જ્યારે તે બારલાઈ ભેગા થયેલા સેનામાના સર્વ સિપાહીઓએ અગ્રેજી ગોરી પલટન અને તોપખાતુ વગેરે જોયા, ત્યારે તેઓ સર્વથા ભયભીત થઈ ગયા ફેટલાકાએ નાનાસાહેબની નોકરી છોડીને પોબારાજ ગણ્યા, ફેટલાકાએ બધો પૈસો બ્રાહ્મણભોજન અને દાનધર્મમાં જ ખર્ચતો હોવાથી પોતાનો પગાર માગવાના બહાનાથી નાનાની નોકરીમાંથી નીકળી જવાની યુક્તિ શોધી કાઢી મુસલમાનો હતા, તેમણે નાનાસાહેબની આર્યધર્મમાં, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને માત્ર હિંદુઓનું જ કલ્યાણ કરવાનો હેતુ જાણીને ધર્મભેદ દેખાડી દિલ્લી તરફ જવાનો ઇરાદો કર્યો તેમજ જે ફેટલાક નીતિમાન અને પ્રતિષ્ઠિત સરદારો હતા, તેમને નાનાસાહેબનું અગ્રેજોના બાળકો અને સ્ત્રીઓને મારવાનું કામ રૂચેલું ન હોવાથી તે પહેલાથી જ નાનાસાહેબથી જૂદા પડેલા જેવા જ હતા તેમને તે પ્રસંગે નાનાસાહેબના પક્ષનો સ્વીકાર કરવો, એ યોગ્ય લાગ્યું નહિ આમ સર્વત્ર ફાટફૂટની જ પ્રવળતા વધી પડી અને નાનાસાહેબ પાસે માત્ર થોડા જ વિશ્વાસપાત્ર માણસો રહ્યા. ફેટલીક વાર લડાઈઓ ચતાં થતા નાનાસાહેબના નિવાસ-સ્થાનની આસપાસ અગ્રેજી ફાજની ઘાડ આવી પડી. આવે સમયે જે બ્રાહ્મણોને હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને નાનાસાહેબે સહસ્ત્ર ભોજનથી તૃપ્ત કરેલા હતા અને દાનના નામે હજારો મહેરો આપી દીધી હતી, તે સર્વ બ્રાહ્મણો તેને છોડીને જ્યાં કાવ્યુ ત્યાં ચાલતા થયા

જેમને મોટી મોટી જગીરો આપીને નાનાસાહેબે ચાકરીમાં રહતા અને નાનાની સહાયતાથી જેઓ લઘાધીક બની ગયા હતા, તે સમસ્ત સબજનો (ફર્જનો) પણ આવા સકટ સમયમાં નાનાથી વિમુખ થઈ પલાયન કરી ગયા. કેટલાકે “અગ્રેજો તરફથી આવે પ્રસંગે આપણને વધારે લાભ મળશે,” એવી આશાથી નાનાસાહેબને શત્રુઓના હાથમાં મોંપી દેવાનો ધરાદો કરી નિમકહરામ બની અગ્રેજોની છાવણીમાં જઈ તેમની આજ્ઞાવર્તા કરવા લાગ્યા. કેટલાકે “નાનાસાહેબ હવે થોડા વખતનો મહેમાન છે,” એમ ધારીને મહાલયમાંથી નજીવ હેરાત, દાગીના, ધન અને સારી સારી જે વસ્તુઓ હાથ લાગી તેમને ચોરવાનો અર્થ સપાટો ચલાવ્યો. એવી દુર્દશાના આદર્શથી નાનો સર્વથા ગર્ભગણિત થઈ ગયો. “હું શું કરું છું? હવે શું કરવું? મારો હિતકારી કાણ છે અને શત્રુ કાણ છે? હવે આપણો નિભાવ કેમ થશે અને અગ્રેજોના હાથનાં સપડાયો તો મારી કેવી દુર્દશા થશે?” એ સર્વ વિસ્મૃત વાર્તાઓનું એક સમયાવચ્છેદે તેના મનમાં સ્મરણ થતા આ વિશ્વ તેને શૂન્ય વત્ત બાસવા લાગ્યું તાલ્યા ટોપી અને બધું બાળાસાહેબ એ ઉભયવીરો નાનાસાહેબના હિત માટે ધણા જ ઉત્સાહથી યુદ્ધમાં બની શકે તેટલી પરાકાષ્ઠા કરીને કાનપૂરની છાવણીમાં લડતા હતા, પરંતુ અગ્રેજોની સેનાને ઉપરાઉપરી કુમંડો આવી મળતી હોવાથી તેમણે જ્યારે “હવે બચાવ થવો કઠિન છે, નાસવું જ જોઈએ,” એવા નિશ્ચય થઈ વિચારને લાવી મૂક્યો અને તેના સમાચાર નાનાસાહેબને મળ્યા, ત્યારે નાનાને જાણે પોતાના શિરપર આકાશ તૂટી પડ્યું હોયની, તેવો ભાસ થવા લાગ્યો તેણે પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, “ખરેખર હજી ભારતભૂમિની કિન્નરિતો સમય નથી આવ્યો, તેનો આ પ્રયત્ન શત્રુ સહારક સંતાન પણ આજે કલક ન લેતા પોતાના પ્રયત્નથી જ આલોકને ત્વજી પરલોકમાં અિધાવે છે,” એમ કહીને તેણે એક પાંચ પારની અગ્રેજી બનાવટની પિસ્તોલ પોતાના હાથમાં લીધી અને તેને છાતીપર ઠેરવીને ઘોડાને દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હજી તો તે પ્રયત્નમાં સફળતા મેલવી શક્યો નહોતો. એટલામાં અચાનક વેસતસિંહ ત્યાં એક શ્વાસે દોડતો આવ્યો અને પિસ્તોલની નળીપર પોતાનો હાથ દબાવીને તે તેના હાથમાંથી છીનવી લઈ પોતાના કબજામાં રાખી.

“શું વીરનરોનું આ લક્ષણ છે કે? એક જ સંકટથી આટલી બધી નિર્બળતા? મહારાજ, હવે મારા વચનોનું સ્મરણ કરો. પણ ફિક્કર નહિ, જ્યારે તમે સાદસ કરી ચૂક્યા છે; તો હવે તેમાં જે આપણે આવે તે અદ્વન કરવાની પણ શક્તિ રાખો. બીજી રીતે શત્રુઓને માર-

વાનો ઉપાય કરે. આવો, હું તમને મારા સાથે આ ગુપ્ત માર્ગેથી મહાલયના બહિર્ભાગમાં લઈ જવા ચાહું છું. તમારા પ્રાણુની દ્રાઈ પણ રીતે હાનિ થશે નહિ-નિશ્ચિત રહેા.”

નાનાસાહેબ દ્રાઈપણુ ખોલી શક્યો નહિ; એકતાનતાથી વસંત-સિંહની પ્રભાવયુક્ત મુખમુદ્રાને નિહાળતો તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. વસંતસિંહ તેને ગુપ્ત માર્ગેથી રાજમહાલયની સીમાથી બહાર લઈ ગયો અને ત્યાં દ્રાઈ પણ મનુષ્ય નહોતું એવા એક સ્થળે તેને એસાડીને પછી વાતચીત કરવા લાગ્યો, દ્રાઈ પણ રીતે બ્રહ્માવર્તમાંથી સફીસલામત છટકી જવા વિશેનો એ સંવાદ હતો.

જાળની કેવી વિચિત્ર ગતિ ! કેવો અનુલ પ્રભાવ ! મનુષ્યના પ્રયત્નો મિથ્યા છે. પરમાત્માની ઇચ્છા હોય છે, તેજ કાર્ય સકળતા મેળવી શકે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

પ્રલાયન

પ્રલાયનનો દૃઢ નિશ્ચય થતાં જ નાનાસાહેબ અને વસંતસિંહ વેરાળી સાધુઓનો વેશ ધરીને ત્યાંથી ગચ્છાંતી કરવાનો વિચાર કર્યો. જતી વેળાએ એક વિદ્વાસુ મનુષ્યને નાનાસાહેબને સ્થાને રાખી તેને વસંતસિંહ કહ્યું કે, “દ્રાઈ પછે તો નાનાસાહેબ ખીમાર છે એમ કહેવું અને અમારા ગમનની દ્રાઈને પણ માહિતી આપવી નહિ ” એમ કહીને તે સ્વામિ-એવક ઉક્ત વીરો મહાન ચાતુર્યથી બ્રહ્માવર્તમાંથી નીકળી ગયા. માર્ગમા વારવાર વસંતસિંહ નાનાને ઉપદેશ આપ્યા કરતો હતો કે, “હવન છે નો પુન વિનય મળવાની આશા પણ છે. હવન નથી તો દ્રાઈ પણ નથી. એક વીર નરે આમ આત્મહન્યા કવ્વી, એ ઉચિત નથી ” એવી રીતે વાર્તાવિલાસ કરતા તેઓ બ્રહ્માવર્તથી લગભગ પંદર ગાઉના અંતર પર આવેલા પોતાના આગળથી તૈયાર કરી રાખેલા લડાયક માણસોની જાવણીમા શતોશત આવી પહોચ્યા.

ખીજે દિવસે નાનાસાહેબના નાની જવાની ખચર બાળાસાહેબ અને તાત્યા ટોપીને પડી. તેઓ તે સમયે કાનપૂરની જાવણીમા યુદ્ધની વ્યવસ્થા કરવામાં રોકાયેલા હતા આ સમાચાર સાબળતા જ તેમને ધાકું જ માડું લાગ્યું, પરંતુ હવે ઉપાય શો? નાનાસાહેબને સ્થાને જે મનુષ્યને રાખેલો હતો, તેના કહેવાથી તેઓ એટલું નો બલ્લી મકયા કે, વસંતસિંહ પણ નાનાસાહેબની સાથે ગએલો છે, તેથી તેઓ સત્વર જ પાછા આવશે અને આપણને આવી મળશે, એવી તાત્યા ટોપી ઇત્યાદિ

સરદારોને આશા હતી. પરંતુ લડાઈની હીલચાલમાં પરિવર્તન થતાં થતાં અતે કાનપૂરની છાવણી અંગ્રેજોના હાથમાં ગઈ, તેથી તેમના મનમાં નિરાશાનો ઉદય થવા માંડ્યો. છતાં પણ ઉપરાઉપરી હસ્તાઓ કરીને તાત્યા ટોપી તથા બાળા સાહેબે મહિના-પંદર દિવસમાં ફેટલાંક અંગ્રેજો પાછા પોતાના કબજામાં કરી લીધા. પરંતુ નાનાસાહેબનો ક્યાંય પતો લાગ્યો નહિ. અતે “નાનાસાહેબ પોતાને સ્થાને બીજા મનુષ્યને રાખી પલાયન કરી ગયા હશે, તેમાં કાંઈક પણ મહાન હેતુ હોવો જોઈએ અને તેથી તેણે પાછળ છોડ્યો છે તેવો જ પ્રકાર ચાલુ રાખવો, એ વધારે હિતાવહ છે,” એવા વિચારથી યુદ્ધનું કાર્ય જમ ચાલતું હતું, તેમજ ચલાવ્યા કીધું અને અમુક સ્થળે પોતાનો વિજય થતો અને થએલો જોઈને પૂના તરફ પ્રયાણ કરવા માટે સૈન્યની એક ટુકડી તૈયાર કરીને બધી વ્યવસ્થા કરી રાખી. આમ છતાં પણ નાનાસાહેબ ક્યાં ગયો છે, એનો શોધ કરવાના પ્રયત્નો કાંઈ તેમણે છોડી દીધા નહોતા, પણ શોક કે, અનેક પ્રયત્નો છતાં પણ તેના ગમનસ્થાનની કાંઈ પણ લાજ મળી ન શકી, યુદ્ધમાં લડતું અને મનમાં બળતું એવી તે મરાઠા સરદારોની સ્થિતિ થએલી હતી. આવી દશામાં પણ તેઓ પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થયા નહિ, એ ખરેખર તેમના માટે એક મહાન ગૌરવદર્શક ઉદાહરણ છે.

અહીં નાનાસાહેબ પાછો ફેટલીક પલટનના લોકોને ભેગા કરીને અંગ્રેજ લોકોની પાયમાલી કરતો કરતો દિલ્હીની દિશા પકડીને ચાલતો થયો. વસંતસિંહને પાછું લખતું દર્શન થવા લાગ્યું અને ને પાછો રખેને સંકેતના સમુદ્રમાં આવી પડે, એવા ભયથી નાનાસાહેબને લાલકારક ઉપદેશ આપવા લાગ્યો; પરંતુ પુનઃ સત્તાતું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થતાં જ નાનાએ પૂર્વ પ્રમાણે તે વચનની અવહેલના કરવા માડી અને વસંતસિંહને નિરાશ થઈ ભવિષ્યપર આધાર ગણી બેસી રહેવું પડ્યું. છતાં પણ એક અભિનિષ્ઠ મેવકના ધર્મેણી તેણે ત્યાગ કર્યો નહિ. વસંતસિંહ શસ્ત્રરહિત અને એક દાસ પ્રમાણે નાનાસાહેબ સાથે રહી પોતાનો કાળ વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

એમ કરતા કરતા આશરે બે મહિને નાનાસાહેબ મોટા ઝામ-ઝાંજથી પોતાના જમાવ સાથે આવીને દિલ્હીના સિયાલીએને મળ્યો. ત્યાં દિલ્હીના બાદશાહ અને વંજ સાથે નાનાસાહેબની મુલાકાત થતાં નાનાના હૃદયમાં એક નવી કલ્પનાના અકુરો ઉદ્ભવ થયા. લક્ષાવધિ બડવાળાઓનો એકસ્થાને જમાવ જોઈને નિગાસાના અધાગપ્ત અલ્લોમાં વિજય રૂપ તારકનો મદમદ પ્રકાશ જળવળતો

નાનાસાહેબના જોવામા આવ્યો. તેને લાસ્યું કે, “આટલા મોટા સૈન્યના પ્રવાહમાં ય કશિત્ તૂણ રૂપ અગ્રેજો તણાઈ ગયા વિના રહેવાના જ નથી, આટલા વિશાળ લશ્કર સામે તેમનો ટકાવ થઈ શકે, એ અસંભવિત છે. હવે આપણો દાવ ખરાબર કાવગે અને હિંદુસ્તાનની હુકુમત જરૂર આપણા હાથમાં આવશે” એવી દૃઢ આશાથી દિલ્લીના આદ-શાહની તાબેદારી સ્વીકારીને તેણે ત્યાં જ રહેવાનો મનોનિશ્ચય કર્યો.

આશાને કદાચિત્ આપણે એક મુદર સ્ત્રીની ઉપમા આપીએ તો તે સ્ત્રીનો સ્વભાવ એવા પ્રકારનો છે કે, તે સદા મનુષ્યને ગમે તેવા સંકટ સમયમા પણ ભવિષ્યના મુખતું દુર્લભ દર્શન કરાવ્યા કરે છે અને તેને આધારે અનેક વેળા પ્રયત્નોમા નિષ્ફળતા મળ્યા છતાં પણ મનુષ્ય મોદ માની જીવનના કાળને વ્યતીત કર્યા કરે છે આશા એક રીતે જોતાં દુ ખી જીવનને આશ્વાસન માટે અમૃતનું કાર્ય સારે છે, પરંતુ તે જ આશા ત્યારે નિરાશાનું સ્વરૂપ ધારે છે ત્યારે મનુષ્યને મૃત્યુ વિના મારે છે નાનાની આશા અમૃત રૂપ હતી કે વિષસ્વરૂપ, એ હવે પછી આપણે જાણવાનું છે માટે હાલ તો તેના સ્વરૂપને જાણીને જ સતોપ માનીશું એક અગ્રેજ કવિ લખે છે કે —“આશાએ મને એક મિથ્યા પ્રશંસાયુક્ત ગાથા કહી કે, આનંદનું આગમન સત્વર જ થશે, પરંતુ આનંદના આગમન સમયે જ્યારે શોક આવીને સમક્ષ ઊભો રહ્યો, ત્યારે માત્ર મારા નિઃશ્વાસો વિના આ વિશ્વમા મારા માટે કાંઈ પણ અવશેષ ન રહ્યું”

પ્રકરણ ૧૨ મું

પર્ણકુટીમાં પ્રેમી યુગ્મ

રણક્ષેત્રમાંથી અમૃતસિંહને હશમત ગામડામા લઈ આવી અને ત્યાં તેમને મળેલી પર્ણકુટીમા તેના જન્મને રૂઝવવા માટે તે પ્રેમી પ્રમદાએ ધણાધણા ઉપચારો કર્યા, ગમેતેટલો ખર્ચ કરવાને તેણે આશુપાછું જોયું નહિ, છતાં પણ કાંઈ સારૂ પરિણામ ન થયું એક વ્યાધિ જતાં બીજો ઉદ્દલવવા લાગ્યો એવી રીતે ધાયલ અમૃતસિંહની પીડા વધતી જવાથી નિરૂપાયે ત્યાં જ વધારે કાળ ગાળવાની હશમતને માથે ફરજ આવી પડી. તે ત્યાં રહી.

થોડા દિવસ પછી અમૃતસિંહને શુદ્ધિ આવવા લાગી અને તેનાં નેત્રોએ પુનઃ એક વાર મૂર્ચનારાયણના અદ્વિતીય પ્રકાશનું દર્શન કર્યું સધાકાળનો શાત સમય હતો અને તેને પાણી પાયું—તે શાત થયો અને વ્યાધિ ધણો જ ન્યૂન થયેલો હોવાથી કાંઈક જોલવાને શક્તિમાન પણ થયો. “પ્રિય હશમત, મારા માટે તું એક સાધારણ સ્ત્રી નહિ, કિન્તુ

અર્ચની દુષ્પ્રાપ્ય દેવાંગના બનીને જ આવેલી છે. મારા પ્રાણની સંરક્ષક અને મારી જીવનદાત્રી દેવી પણ તુ જ છે ” બોલવાની શક્તિ આવતાં જ અમૃતસિંહના મુખમાંથી પ્રથમ ઉદ્ગારો નીકળ્યા તે આ હતા. હશ્મત પોતાની પ્રસશા સાંભળીને લજ્જાવનત મુખથી ધરિણી સામું જોઈ રહી પોતાના પ્રાણપ્રિય પ્રિયતમને મરણનો મુખમાંથી ઉગરેલો જોષ તે હર્ષાતિશયથી કાંઈ પણ બોલી ન શકી, છતાં પણ તેની ગંભીર મુખમુદ્રામાંથી એવો ભાવ પ્રત્યક્ષ વ્યક્ત થતો હતો કે, “મેં મારું કર્તવ્ય હતું, તે કર્યું છે, વિશેષ કાંઈ પણ કર્યું નથી માટે પ્રશંસાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી ”

“પ્રિયતમ, આપ એ બળવાખોરોના પડાવમાં ક્યાંથી આવી પડ્યા કે, જેથી આમ જખમી થવાનો પ્રસંગ આવ્યો ? તાબુનિસાનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો કે નહિ ?” હશ્મતે આત્મશ્રદ્ધાધારી વાતને ટાળી નાખીને જાણુવા જેવી હતી, તે બાબત વિશે પ્રશ્ન કર્યો.

“તારા દિલ્લીથી નીકળ્યા પછી હું વનેવન અને ગામેગામ ફર્યો, પણ ક્યાંય તાબુનિસાનો પત્તો લાગ્યો નહિ, અતે નિરાશ થઈ હું લગભગ દશ દિવસ પર દિલ્લી આવ્યો, પણ ત્યાં જ્યારે તને પણ ન જોઈ, ત્યારે તો વધારે શોકાતુર થયો અને ચારે તરફ સિપાહીઓનું તોફાન ફેલાયલું હોવાથી કાણ જાણું તારા પર શી આફત આવી પડી હશે, વસંતસિંહ ક્યાં હશે, તું તેની પાસે હોઈ રહે નહિ, એવા અનેક પ્રશ્નો મારા નિરાશ હૃદયમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યા તે મનોવ્યથાથી અતિપીડિત થઈ હું તારા શોધ માટે બહાવર્તપ્રતિ આવતો હતો ને માર્ગમાં અંગ્રેજો અને સિપાહીઓનું યુદ્ધ થતું જોયું બહુ-પાસે આવ્યા પછી જ હું એ સંગ્રામને નિહાળી શક્યો હતો. એટલામાં કાણ જાણું અંગ્રેજની કે સિપાહીની બંદૂકની ગોળી અચાનક આવી મારા પગમાંથી પાર નીકળી ગઈ અને હું મૂર્ચ્છામાં પડી નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો. ત્યાર પછીની ખીનાં તો તું જાણું છે જ,” અમૃતસિંહે પોતાનો વૃત્તાંત કહ્યો.

અમૃતસિંહનો વૃત્તાંત સાંભળી લઈને હશ્મતે પોતા પર ગુજરેલી બધી આપત્તિઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરી સાંભળાવ્યું, કે જે આપણે સારી રીતે જાણુતા હોવાથી તેનું પિષ્ટપેષણ કરવાની અગત્ય નથી. હશ્મતનું હૃદયદ્રાવક કાળકથન સાંભળી અમૃતસિંહનાં નેત્રોમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ વર્ષવા લાગ્યાં ઉભય પ્રેમીઓ એકબીજાને ગળે બાંધી અશ્રુના રૂપમાં ઘણા દિવસથી હૃદયસાગરમાં સંચિત થએલા પ્રેમના જલપ્રવાહને બહાર વહેવરાવવા મંડ્યા. એવા દશ્યને દૃષ્ટિથી જોનારના હૃદયમાં પ્રેમના પ્રભાવથી મૃદુતાનો વાસ ન થાય, તો તે શુદ્ધ અનુબંધના હૃદયમાં

મનુષ્યસ્વતુ મૂળ કારણ જે ગ્રેમ તેનું અગ્નિસ્વ નથી જ, તે નર પશુ છે, એમ કહેવામા કાંઈ પણ અનિશ્ચયોક્તિ કરી કહેવાને નહિ

એવી રીતે ગ્રેમવ્યર્થમાં દેટલોક સમય વીતતા કોઈએ બહારથી બારણું ઠોકાયું, હજમતે બારણું ઉઘાડીને જોયું તો મરિયમ ડોશી આવેલા તેમને, “આવો ડોશીમા, બેસો, કંઈ અત્યારે?” એવા માનદર્શક શબ્દોથી તેણે સતોઆ.

“હા, દીકરા બેને, થોડા દહાડામા પણ તારામા મારો જીવ એટલો બધો વળગી રહ્યો છે કે, તારા વગર ચેત જ નથી પડતું જમ્યા પછી જાણ્યું કે, ચાલ જીવ, જરાક ખજર તો કાઢી આવું” કે, અમૃતની તથિયત કેમ છે? બેટા, આજે તો કાંઈ ગા, મારી ગાતું સાલળવાની મરજી થઈ છે,” ડોશીએ ભોળા ભાવથી કહ્યું

એ મરિયમ ડોશી ને ગામના એક ધનવાન મુસલમાન જમીનદારની માતા થતી હતી અને હજમતના મળતાવડા સ્વભાવથી તેના પર ગ્રેમ બંધાઈ જવાથી રાતે, બપોરે, નવગણને વખતે તેની પાંચે આવી બેસતી હતી તેમ જ હજમતને જોઈતી ચીજ વસ્તુ પણ તે જ મગાવી આપતી હતી હજમત ખીમારીને ખાટલે પડેલા અમૃતસિહના મનોરજન માટે વારવાર કાંઈ ને કાંઈ ગાતી હતી તેને ડોશીને પણ ધણ જ ગમતું હોવાથી આજે પણ તેણે તેને તેમ ડરવાનો આગ્રહ કર્યો, અને હજમતે એક ઉત્તમ ઉર્દુ ગજલ ગાવા માડી તેણે જ્યારે ગાવાનો આરંભ કર્યો, ત્યારે ઘેર અરણ્યમા પ્રત્યક્ષ વનદેવી જ ગાતી હોયતી, એવો ભાસ થવા લાગ્યો. સત્તાર, સારંગી કે મૃદંગ, તથા કાંઈ પણ નહોતું, છતાં પણ તેના નસર્ગિક મનોહર કંઠમા એવી તો મિષ્ટતા ભરેલી હતી, કે સાંલળનારને તે રબા કે ભિર્સીની સ્મૃતિ કરાવતી હતી.

ગાનનો વિલાસ અને પરસ્પર વાર્તાના ઉલ્લાસમા લગભગ દશ વાગવાનો શુમાર થવા આવ્યો તે સમયે અમૃતસિહે થોડુંક દૂધ પીધું અને સૂઈ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી મરિયમ ડોશી પણ જવાને તૈયાર થયા, તેટલામા એકાએક ઝુપડી, પર્ણકુટીના બહારના ભાગમાથી કોઈના રાવાનો અવાજ સંભળાયો, અને વધારે ધ્યાન દઈ સાંલળતાં તે કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ હોવો જોઈએ, એવો તેમનો નિશ્ચય થયો. આતુરતાથી હજમત અને મરિયમ ડોશી બહાર નીકળ્યા તો દરવાજામાં જ બે બાળકો અને એક સ્ત્રી એવી રીતે ત્રણ મનુષ્યપ્રાણી તેમના જોવામા આવ્યા.

“બાઈ, આટલી રાત્રે અહીં આવીને રહો છો શા માટે? તમે કોણ છો? ધેર્ય ધરો, અહર આવો અને પોતાની કમંકવા અમને સંભળાવો,” હજમતે પ્રાગ્ભમા જ આશ્વાસન આપતા કહ્યું

તે ત્રણે નિરાધારો ઝુપડામાં આવ્યા એક ગૌરાગ સ્ત્રી-મડમ અને બે તેનાં બાળકો હતા. તે મડમને ભાગીતૂટી હિંદુસ્તાની ભાષા બોલતા આવડતી હતી, તેથી તેણે પોતાનો વૃત્તાત સંભળાવતાં કહ્યું કે, “હું અત્રેજી લશ્કરના એક સરદારની સ્ત્રી છું અને સિપાહીઓના ઉપદ્રવથી છાવણીમાંથી મારા બાળકોને બચાવવાના હેતુથી નારી છૂટી છું.” એ ત્રણ દિવસ જેટલો સમય તો મેં જંગલોમાં રખડીરઝળીને પીતાડ્યો પરંતુ અતે ખાવાપીવાની સામગ્રી ખૂટી અને જંગલમાં વસવાંતી દેવ ન હોવાથી હું આપઘાત કરવાને તૈયાર થઈ અને એક મંજૂબૂત ઝાડની ડાળીમાં કપડું બાંધી ગળે કાંમેા બાધવાનો વિચાર કરતી હતી, તેવામાં એક ભવ્ય મુખમુદ્રાશાલિની એક મુસદ્દમાન જાતિની તરૂણ કુકીરાણી ત્યાં આવી પહોંચી પોતાની ઝાળીમાંથી તેણે ફેટલી કાઢીને મને અને મારા બાળકોને ખવાડી અને મને અહીં પહોંચાડી જતા જતા તેણે મને કહ્યું કે, આ પર્ણકુટીમાં હશમત અને અમૃતસિંહ રહે છે, તે દયાળુ છે અને તને આશ્રય આપશે, એમ કહીને તે ચાલતી થઈ. કોઈ દિવસે પણ આવો સકડતો સમય આવેલો ન હોવાથી મને એકદમ ધરમા આવતા થયો જ વિચાર થઈ પડ્યો અને તેથી નિરૂપાય થઈને હું રડવા લાગી પછી તો આપે મને બોલાવી એટલે હું આવી હવે આ બે નિરાધાર બાળકોને ઉગારવાનો ભાર તમારે જ માથે છે જોઈએ તો મારો, જોઈએ તો તારો,” એમ કહીને તે મૌન્ય ધરી રહી પરંતુ તેનાં શોકથી છવાયલા નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાનું વહન તો ચાલુ જ હતું.

એ મડમનો દુઃખદ વૃત્તાત સાંભળી હશમતનું હૃદય પણ દુઃખથી ઉભરાઈ આવ્યું, તેને પોતાના દુઃખોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. હશમતે પોતાની કર્મકથા પણ સરળ ઉર્દુમાં તે મડમને કહી સંભળાવી અને પાસેના જ એક નિવાસમાં તેને તેના બાળકો સહિત રહેવાની સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપી અને ખાવાપીવાનો પણ બદોબસ્ત કર્યો એક મુસદ્દમાન સ્ત્રીની આવી દયાને નિહાળી, તે મડમને દેશીઓના દયાર્દ્ર સ્વભાવની કદરૂપતા થઈ અને સિપાહીઓના ઉપદ્રવથી માત્ર અંગ્રેજોને જ નહિ, પણ હિંદુ અને મુસદ્દમાનોને પણ ફેટલી ફેટલી વિટંબના વેડવી પડી છે, તેનો પણ ગૌરાગ યુવતિને કાઈક વિચાર થયો. હશમતે તેને ધર્મની માતા કહીને બોલાવી અને અંગ્રેજોને હાથે તેમને દુઃખ નહિ થાય, એવી તે ગૌરાગ અબળાએ હશમતને ખાત્રી આપી. તેમ જ હશમતના પક્ષના સમસ્ત જનોને બચાવવાનો યત્ન કરવાની પણ તેણે આશા આપી. હશમતને વારંવાર તે કુકીરાણીનો જ વિચાર થયા કરતો હતો અમૃતસિંહે પણ તે મડમનું સારું આદરાતિથ્ય કર્યું હતું. અમૃતસિંહે એક દિવસે પૂછ્યું કે, “સારે લડાઈની હમણા શી ગિથિતિ છે, તે તમે જાણો છો કે?”

“તે જ દુઃખીરાણીએ કાઠકે મમાચા મને સંભળાવ્યા છે અને તે એ છે, કાનપુરમા દગા થતા અગ્રેજોની ઘણી જ હાનિ થઈ; નાના-સાહેબે રાત્ર્યમુદ્ર સિરે ધર્યો, પરંતુ પાછળથી અગ્રેજોને મદદના મંત્ર આવી પહોંચતા સિપાહીઓ વિખેરાઈ ગયા, જવાબની નીચાણી થઈ અને નાનાસાહેબ સાથે નાચી ગયો છે; છતાં પણ હજી આગતો ભડકો ઓળવાઈ ગયો હોય, તેમ નથી હજી ઉપદ્રવ તો ચાલુ જ છે,” તે અગ્રેજ અખળાએ પોતે જે બાબતની હતી તે દુઃખીકતવચ્ચાચિત્ત નમતાથી કહી સંભળાવી

નાનાના પલાયનની વાત સાંભળતાં જ અમૃતસિંહના મનમાં વસતસિંહ માટે અનેક તર્કચિત્કાર થવા લાગ્યા. હજમતના હૃદયમા પણ કાંઈ ચિન્તાની ન્યૂનતા હતી નહિ પરંતુ એ ચિન્તા એવી હતી કે, તે ગૌરાંગ રમણી સમક્ષ કહી ન શકાય તેવી મનમાં તે મનમા તે દંપતી એ ચિન્તાના ભાવને દયાવી ખેંચી રહ્યાં પરંતુ એવી અદ્ભુત યોગિની કાણુ હશે કે, જે જોડાનની ઝીણામાં ઝીણી બાતનીઓથી બાળીતી છે, પોતાને ઓળખે છે અને નિર્ભયતાથી વનમા વિહાર કર્યા કરે છે, એ વિચારની હજમતના મનમા ઘણી જ પ્રબળતા થતાં હિન્દુથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો કે, “બાઈ, એ દુઃખીરાણીએ તમને પોતાનું નામ બાળાવ્યું હતું ? એ કવીક પ્રભાવશાસિની છે ?”

અગ્રેજોની કે બળવાઓરાની જાવણીમા તે નિર્ભયતાથી વીણા-સહિત બુદ્ધાના ગુણાનુવાદ ગાતી યથેચ્છ કર્યા કરે છે. સર્વેને તે પૂજ્ય માને છે અને કાંઈ પણ તેના અપમાનમા પ્રવૃત્ત થતું નથી એ દુઃખીરાણીની ભાવના માટે તો એમ જ કહી શકાય કે, બાળે સ્વર્ગમાંના દરિયોતો જ પૃથ્વીમા આવેલો છે પાછળથી તેણે એમ પણ કહ્યું કે, થોડા વખતમા તે દિલ્લી તરફ જવાની છે,” અગ્રેજ મુદ્દીએ સવિનય ઉત્તર આપ્યું.

અમૃતસિંહ અને હજમતના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે યોગિનીના પ્રત્યક્ દર્શન કરવાની આકાંક્ષા તેમના હૃદયમા ઘણી જ પ્રબળતાથી ઉત્પન્ન થઈ પણ હાલ નીકળાય તેમ ન હોવાથી તે અગ્રેજ રમણી અને તેના બાળકોની આગતાસ્વાગતા કરતું તે ગ્રેમી યુગ્મ તે ગામડામાં જ પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યું રહેતા રહેતા હજમત અને તે અગ્રેજ રમણી વચ્ચે ગાટો ગ્રેમસબધ બધારો અને માયાળુ સ્વભાવ નિદાણીને તે બે અગ્રેજ બાળકો પણ હજમતને ‘મમા, મામા’ (માતા) કહીને આકાવતા હતા અને પોતાની ભાગીતરી લિંદુ-સ્તાની ભાપામાં કાલાકેલા શબ્દો ઉચ્ચારી તેના મનને આનંદનો અપ્રિ-નિમ અનુભવ કરાવતા હતા. બાળકો એ ગૃહનું બૂટણું છે, એવી સાધારણ માન્યતા છે, અને તે સત્ય છે. આ પાપમય સંસારમા મને પદાર્થો

સદોષ છે અને તેથી તેમની મહત્તા પણ નથી. બાળકો નિર્દોષ હોય છે, કારણ કે, બાલ્યાવસ્થા પોતે નિર્દોષ છે. સાધારણ રીતે પરમાત્મા નિર્દોષ મનાય છે તો એ નિર્દોષ બાળકોમા પરમાત્માનો અશ વિશેષ પ્રમાણમા હોવો જ જોઈએ, અને તેમ જ હોય તો બાળકો આનંદદાતા અને ગૃહના ભૂપણરૂપ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. બાળકોના નિર્દોષ રમણથી ગર્જતું ગૃહ સ્વર્ગની કલ્પના કરાવે છે બાળકોના માતાપિતાને એનો સારો અનુભવ હોય છે હશમત પણ તેમને ઘણી જ ચહાતી હતી.

પ્રકરણ ૧૩ મું

દિલ્લીના આદશાહનું જાહેરનામું

ભારતવર્ષની પ્રાચીન નગરી દિલ્લી-દેહલીનું જેણે નેત્રથી પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું હશે, તેઓ જાણતા જ હશે કે, આદશાહી મહેલ અને બુમ્મો-મુસ્જિદ એની સામેના માર્ગની બન્ને બાજુથી પાણીની નહેરો દિવસ-રાત વહા કરે છે, તેમ જ તેની બાજુમા બળરતી રમનાં પણ ઘણી જ મનોહરતાથી કરવામાં આવી છે તે નહેરોપરથી એક બાજુએથી બીજી બાજુએ જવા માટે પૂલો પ્રમાણે માર્ગો કરેલાં હોવાથી તે નહેરો વળી વધારે શોભાયમાન દેખાય છે નગરમાં સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થતાં અમીરોના-ભવ્ય આગારો ત્યાંની લક્ષ્મીની પ્રબળતાની પ્રત્યક્ષ સાક્ષિ આપે છે, તેમ જ મુસલમાની ધર્મની વિશાળ ધર્મારતોના નિરીક્ષણથી તેમના ધર્મની મહત્તાની કલ્પના આપણા મનમાં થયાં વિના રહેતી નથી એવું એ મહાન વિસ્તીર્ણ અને રાજધાનીનું નામાંકિત નગર આજે તોફાની સિપાહીઓની ટોળીઓથી એટલું તો ઉભરાઈ ગયું છે કે, જેની સીમા પણ કલ્પી નથી શકાતી જ્યાં જોઈએ ત્યાં તોપો, બદ્દકા, તલવારો, સ્વારો, સિપાહીઓ, કિલ્લેદારો, આરબ, પઠાણ અને પલટનના લોકોની છાવણી વગેરેના વિશાળ આદર્શથી, પૃથ્વીમાંનું સમસ્ત શૌર્ય અને તેનાં સાધનો બધા આજે અહીં જ આવી એકત્ર થયા છે કે શું ? એવો જોનારને ભાસ થતો હતો.

આવો મોટો જમાવ જામેલો જોઈને દિલ્લીના આદશાહે હિંદુ મુસલમાન ઇસ્લામિ આપણા દેશના લોકોને ઉદ્દેશીને એક જાહેરનામા માર્કિત જાહેર કર્યું કે, “બધા યુરોપિય લોકોએ સલાહ કરેલી છે કે, દેશી પલટનોના માણસોને પ્રથમ બ્રજ કરીને પછી જોરજબરદસ્તીથી તેમને ખ્રીસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપવી એ જ હેતુથી ગવર્નર જનરલ સાહેબે ગાયતી અને હુકમરતી ચરખીવાળા કારતૂશો કાળા લોકોને આપવાની

બુકિત કાઢેલી છે. પરંતુ એવા ક્યારેય આ દેશમાં આવના આવેલા
ધર્મનો ઉચ્છેદ થવા ન પાડે, અને આપણા ગત્યના આશ્રય મેલેલા
સમગ્ર લોકોનો અચાવ થાવ તેમ જ તેમનાજ હુકમ ન મુજરે એ મન-
લગથી સૂરને સુખ થવા માટે આ કાર્યમાં અને હાથ નાખેલો છે અને
કાઠિર કિરંગી લોકોને નિર્મળ કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે. માટે જે જે
પસંદના સિપાહીઓ પોતાના ઉપરી પૂરો માનસદગિને મારી અમને
આવી મળશે, તેમને દેવને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે અગ્રણી પગાર આપ-
વામાં આવશે. જેકો તોળે અને લાખો રૂપિયા બાદશાહી અમલદ-
ગેને સ્વાધીન થઈ ચૂક્યા છે. હવે અંગ્રેજોનો ખીલકુલ ન રાખના
જેમને કીચી ધર્મનો સ્વીકાર કરવો ન હોય, તેમણે ખુશીથી આવી
અમારા શરણું ગ્રહણ કરવું. તેને કોઈ પણ વાતની નાની આવવા
નહિ દઈએ. જે કોઈ પણ અપરવાહથી આ જાહેરનામાનો લાભ ન
લેતાં અંગ્રેજોના હુકમમાં મેલે અને તેમના ખાસખાસ વચ્ચે પર-
વિશ્વાસ રાખશે, તેમની લખનાંના લોકો જેની દશા અવગ્રહ થશે અને
તેઓ દુખના ખાણમાં જઈ પડે.”

“આ જાહેરનામાની નકલો ત્યા ત્યા મોકલવામાં આવે, ત્યાં
ત્યાં તેમને પ્રચિદ્ધ તબાએ આપણી તેમનો સૂરને લાલ મળે, એવો પ્રયત્ન
કરવો. દાસમાં દિલ્હીનું રાજ્ય તરીકે વ્યવસ્થા પ્રમાણે થએલું છે અને
અમારા અધિકાર તળે જે કોઈ પણ બદાનું માણસ તોડી કરવાને
આવશે, તેને (જે તે ઘેરેવાળ હશે તે) બોલામાં બોલો ત્રીસ રૂપિયા
પગાર આપવામાં આવશે અને ખાસપસંદના મેલનારને રૂપિયા દસનો
પગાર મળશે.”

બાદશાહના એ જાહેરનામાનો ફેલાવ થતાં જ સિપાહીઓના
કુટો તે કુટો દિલ્હી અને તેના આસપાસના પ્રદેશમાં પગાય નાખી
રહેલા લાખા, અને બાદશાહની એથી ચારેતરફ ગાદવા થતી ગાલી.
અંગ્રેજ અમલદારો પણ “ધર્મના વિષયમાં કોઈના જ પાતુ હુકમ
થતાર નથી, લોકોએ નિશ્ચિત રહેવું,” એવી અખર ધુનધાકે જાહેર-
નામાથી લોકોને આપવા લાખા; પરંતુ “આજ સુધીના અંગ્રેજોએ
એવું નિષ્કપટ અને નિર્વેર વર્તન દર્શાવે કરેલું નથી,” એવો બદલા
ધણીખરી પસંદના સિપાહીઓનો નિશ્ચય થઈ ગયો. હોવાથી અંગ્રે-
જોના હોવાપર તેમનો વિશ્વાસ બધો નહિ! “અંગ્રેજો હવે સંદરમાં
આવી પડ્યા છે, લારે જ આવી ચાલે પાથરે છે. પરંતુ ત્યારે તેઓ
પાછા પોતાના અધિકારની સ્થાપના કરશે, ત્યારે એકો છે, અમાથી
દેવના વચનો રહે છે તે,” એમ હોવાગયો પણ કંઠાળે કંઠાળે મળી

આવતા હતા, તેવી કાઈ અગ્રેજોપર વિશ્વાસ રાખવાનો વિચાર કરતા, તોપણ આવા વચનો સાબળતા જ, પાછું તેમનું મન હ્યુપયું થઈ જતું હતું. આમ હાલ તો અગ્રેજોની હાનિનાં ચિન્હો સર્વત્ર જવાયલા જોવામાં આવતા હતા.

અધુરામાં પૂર એ જ સમયમાં સાઠમી નેટિવ પલટન કે જે અગ્રેજ સૈન્ય સાથે દિલ્હીપર હલ્લો કરવાને આવેલી હતી, તે અગ્રેજોથી જૂદી પડી વિરોધીઓ સાથે આવી મળી આથી તો નાનાસાહેબને પૂર્ણ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે, “હવે અગ્રેજો આપણા આ અતિ પવિત્ર આર્યાવર્તમાં કાઈ કાળે પણ રહી શકવાના નથી ચક્રવર્તી મહારાષ્ટ્રીય રાજ્યની સ્થાપનામાં હવે વધારે વિલબ હોય, એમ જણાતું નથી. તે સમય નિકટ આવી પહોંચ્યો છે,” એવા મનોવિચારથી દિલ્હીમાં લોકોને અને પલટનના સિપાહીઓને મિજબાનીઓ આપવા લાગ્યો અને લોકપ્રિયતા મેળવવાના પ્રયત્નમાં પડ્યો.

અગ્રેજોની ફોજ પણ દિલ્હીથી દશબાર માઈલના અંતરપર પમાવ નાખી પડેલી હતી, અને આજકાલમાં ચક્રમક થવાનો સંભવ હતો, એવા મામલો જોઈને નાનાસાહેબે સૈનિકોને ઉત્તેજિત કરવાના હેતુથી દિલ્હીનગરની બહારના એક વિશાળ વૃક્ષરાજીથી સુશોભિત વન-વિભાગમાં સમસ્ત સૈનિકોને એકત્ર થવા માટેનું આમન્ત્રણ મોકલ્યું. નાનાસાહેબ માટે બધા સિપાહીઓની પૂજ્ય ભવિના હતી, તેથી તે નોનાના દર્શન અને વચનશ્રવણ માટે ચક્રારવત આતુર બની રહ્યા ત્રીજે દિવસે એકત્ર થવાનું હતું વચમાં બે દિવસ હતા, તેટલામાં નાનો ‘શુ બોલવું’ તેના વિચારમાં ગૂંથાયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

બળવાખોરોનો જમાવ અને નાનાનું ભાષણ

ત્રીજે દિવસે બપોરને વખતે નાનાસાહેબે દિલ્લી નગરની પામે આવેલા દેવગૈલ નામના એક સાધારણ પર્વતપર બળવાખોરોની સભા ભરી લતાલિ ગિત વૃક્ષશાખાઓએ ઘાદરણા(ચદરવા)ની ગરજ સારી હતી, રૌવાલમડિત શિલાતલે સિદ્ધાસનનું કાર્ય સાધ્યું હતું અને પત્રથી લહરીયુક્ત થતા પવને વીજનના પવનનું કામ બજાવ્યું હતું. નિર્ઝરણના કલકલ ધ્વનિએ નોખત વગાડી અને પક્ષીઓ અમ્પબ્ટ વાક્યોથી, મધુર કલરવથી ભાટો સમાન સ્તુતિવાદ કરવા લાગ્યાં નાનો તે શાન મ્થળે જોમો રહી બીજા સહકારીઓને ઉત્તેજિત કરવા દૂતદ્વારા સંદેશ મોકલવા લાગ્યો ભવિચની કાઈ કાઈ કરપના કરતો તે શિલાપર તે

ખેસી રહ્યો તેની પામની એક શિલાપર કાપાયવચ્ચાગિયી એક મુસદ્દમાન યોગિની કે જે નાનાસાહેબને સરિતાતટે મળી હતી, તે પણ હન્ટમા પોતાની વીણા ધારીને રાંત ચિત્તથી એકી હતી તેના મુખના તેજ અને સૂર્યના તેજની તુલના કરી શકાય ખરી થોડા વખત પછી નાનાસાહેબે તે શિલાપર ઊભા રહીને દુઢ્ઢિલ વગાડ્યો અને સાર પછી બીપણુ ધ્વનિ અને ઉત્તેજિત રવથી તે બળવાખોરોને ઉદ્દેશીને બોલવા લાગ્યો -

“બગો, બગો, ભારતનાં સંતાનો, ભારતના વીર સંતાનો, હવે નિદ્રાનો ત્યાગ કરો, એક વાર આખ ઉઠાડીને જુઓ, મુલટો, હથક્યા મુઘી બિઘ્યા કરગો ? સાલગો અને સલાગો, જે પચ્ચમૃતાત્મક દેહથી અર્જુને બીજમપિતામહને રણશયાશાથી કર્યા હતા, તે જ ભારતીય પચ્ચમૃતથી શું તમારૂં ગરીર નથી બન્યું ? એ જ ભારતભૂમિ, એ જ જળ, એ જ ભારતીય તેજ અને એ જ ભારતીય વાયુ હથ તેના તે જ છે, તે જ આકાશ હથ તમારા શિરપર શોભી રહ્યું છે સસ આર્ય દેહમા હથ ઇડા, પિગળા અને સુપુમ્ણા આદિ નાડીઓ તેજ આર્ય શાશિતને વહાવે છે સુવીરો, તેજ આર્ય જિવ્હા તમારા મુખમાથી આર્ય નામનું ઉચ્ચારણ કરે છે, છતાં તમે તે ત્રિભુવનપૂજ્ય આર્ય ગૌરવને કાળના અસ્પષ્ટ શરીરમાં વિલીન કરીને ખીજના દાસત્વમા રત થઈ શા માટે બિઘતા પડ્યા છો ? બગો, બગો, બગો ! ! ભારતના વીર પુત્રો, મોહનિદ્રાનો ત્યાગ કરો આના આ જ સૂર્ય-ચન્દ્ર તે દિવસે જે કામ કરતા હતા, તે આજે પણ કરે છે, પશુ, પક્ષી, જીવ, જન્ટુ તે દિવસે જેવી રીતે ફરતા, તેવી જ રીતે આજે પણ આર્યભૂમિમા કરે છે તમાગ કર પણ તેજ છે, ચરણ પણ તેજ છે અને જીવન પણ તેજ છે, છતાં શાને માટે બિઘના ઘેનમા ઘેરાઈ રતનમયી સ્વાધીનતા, સ્વતંત્રતા દેવીને કાઠપણુ દગ્ગર વગર પરતવ્રતાના સાગરમા કેદી છો ? બધુઓ, જુઓ. પૂર્વ પ્રમાણે જ હથ પણ હિમાલય ઉન્નત મસ્તકે બિબો છે, વિધ્યાચલ આજે પણ ઉત્તર-દક્ષિણને લિત્ત કરતો ભારત-ભૂમિના હૃદય ઉપર ઝૂતો છે આજે પણ ભારતમહાસાગર ઘેર નિનાદ કરતો મોજ બિજાળતો ભારતને બગૃતિનું સૂચન કરી રહ્યો છે. એ સર્વ જોવા છતાં પણ તમારો ઘેરતમ નિદ્રાનો નાશ નથી થતો ? બધું તેનું તે જ છે, ત્યારે શું માત્ર એક તમે જ બદલાયા છો ? વીરો, બગૃત થાઓ માતૃભૂમિને માટે જીવન આપો સ્વતંત્રતા દેવીના ચરણમા તમારા ય કચિત્ દેહનું સમર્પણ કરો જે જય મેળવશે તો દેવો તમારા શિરપર આશિર્વાદ વર્ષાવશે અને તમાગ માતાપિતા સર્વ ગુલામીની સાક્ષીમાંથી છૂટા થશે નહિ તોપણ, એક ક્ષણ માત્ર પણ સ્વતંત્રતાના મેવક બની યુદ્ધમા લડી દેહ અર્પણો, તોપણ અલય સ્વર્ગની

પ્રાપ્તિ કરી સકશે. આવો, આવો, અને મારા આ ઉત્તેજિત બાળાનું ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત બની આ દેવને પણ દુર્લભ એવા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ."

નાનાએ પોતાની દીક્ષિમયા વાણીની સપૂર્ણતા કરીને પાછો એક વાર ભેરીનો અવાજ કર્યો, વનદેવીએ પ્રતિધ્વનિરૂપે તે જ શબ્દોને આલસ્યની નિદ્રામાં પડેલા યોદ્ધાઓનાં કણ્ઠોમાં પ્રવિષ્ટ કરી દીધા, તે જ શબ્દોથી ભારતના વીરોએ એક વાર નિદ્રાના મોહમાંથી મસ્તકને જરાક ઊંચું કર્યું, પરંતુ ખીણ તરફથી આગલ રાજલક્ષ્મી દરેક વીરોને માથે ફરતી ફરતી તે જિહ્વા વીરોને પોતાના હાથમાં રહેલી મદિરાથી અંગેજો સામે હથિયાર ન ઉપાડી શકે, માટે તેના મુખમાં મદિરા નાખી તેમને પાછા ચેતન્ય વિનાના કરી દેતી હતી વીરો દુષ્પરિણામકારક મદિરાના પ્રભાવથી પાછા નિદ્રામાં ઘેરાઈ જતા હતા નાનાએ પાછો ભેરીનો પ્રતિધ્વનિ કર્યો અને કહ્યું.

"ક્યા છે ? ક્યાં છે ? અમિતતેજ કાશ્મીરાધિપતિ રાજેન્દ્રશેખર ? ક્યા છે ક્ષત્રિયકુલપ્રવર પતિયાલાપતિ ? ક્યા છે વીરશાદ્દેવ કિંકાધિપતિ ? રણાનન્દ તેજસિંહ, સોમેશ્વરસિંહ, જનહરસિંહ ઇત્યાદિ વીર યોદ્ધાઓ ક્યા છે ? ક્યા છે, નાગપુરાધિપ અને વડોદરાધિપતિ ક્યા છે ? ક્યા છે, વિજયવતી વિદુષી ઝાસીની રાણી ? જોધપૂર, જયપુર અને જસલમેરના મહારાજાઓ ક્યાં છે ? તમે હમણા નિદ્રાના મોહમાં ઘેરા છો, પણ હવે જાગો, જાગો, વધારે વાર સૂવામાં માલ નથી. એક વાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી વીર કટાક્ષથી દષ્ટિપાત કરો, જુઓ, તમારા જેવા વીરાગ્રગણ્ય સત્તાનોને ગર્ભે ધારણ કરી ભારતજનની ચિરદુષ્ખિની યઈ છે, તમે જનનીના કળેા પ્રતિ કાર્ષ્ણ્ય લક્ષ ન રાખતા પોતપોતાની તલવાર મ્યાનમાં બંધ રાખી બેઠા છે, તો હવે જાગો, - જાગો થાઓ, ધોર નિદ્રામાંથી જાગી જાગો એક વાર જનનીના હિત માટે, ભારતીય ગૌરવના સરક્ષણ માટે સશસ્ત્ર બની રણદેવીની પૂજા કરો. હૃદયશોણિતનું બલિદાન આપો, એથી જ તમને ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ થશે. એથી જ ચિરકળેાનું હનન થતાં આશાનું સુખ ફળશે."

સર્વ સૈનિકો નાનાના એ ઉત્તેજનપૂર્ણ બાળણથી "હર હર મહાદેવ"નો અને "અલ્લાહ હો અંકબર"નો આત્કાર કરવા લાગ્યા. એટલામાં સ્વાતચરત્નનો લોભી નાગપુરાધિપતિ દૈવશૈલની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યો, સૈન્યને જાણીતા રાખી પોતે ખુદી તલવારે નાના પાસે આવી પોતાની તે તલવારને નાનાના પગમાં મૂકી તે કહેવા લાગ્યો, -

"હે સ્વાધીનતાના વીર પુત્ર, તારા મહિમાની કલ્પના કરવાની શક્તિ મારામાં નથી તું જે મત્રવડે દીક્ષિત થયો છે તે મત્રોચ્ચારથી

ઉન્મત્ત થઈ તારો આશ્રય લેવા માટે, આ આજ દિવસ સુધી હાથમાં ધરેલી તલવાર આજે તારા ચરણમાં અર્પણ કરું છું. તારી જેવી મનોભાવના હોય, તેવો મારી સાથે વ્યવહાર કર આ દેહ તારા ગુણોનો ગુલામ છે, એમ કહીને દીન અને ટાપયુક્ત મુદ્રાથી તે સકંપ મૌન્ય ધારીને જિઓ રહ્યો અવદેશભિમાનની છટા તેની મુખમુદ્રામાં પ્રત્યક્ષ જણાતી હતી.

નાગપુરનરેશને પોતાના સમીપમાં રિયન જોઈને નાનાસાહેબ આશ્ચર્યચકિત થયો અને પગમાં ધરેલી તલવારને માનથી પોતાના હાથમાં જીપાડી લઈ વિનયથી કહેવા લાગ્યો કે, “વીરરત્ન, તમારી ઉચ્ચ આશાની તે અભિલેશ્વર સફળતા કરશે જે રણદેવીએ વીરમંત્રજાળથી આપણને ઉન્મત્ત કર્યા છે તે રણદેવીના ઉપહારને માટે પોતાના હૃદયના ગોણિ-તનું બલિદાન આપવાને તત્પર યાઓ બધો, હું ટાણું હું નો સ્વર્ત-તનાનો ઝૂંટો ઉપાડનાર એક મનુર માત્ર જ મારા પદ આગળ આપના જેવા વીર પુરૂષે તલવાર નાખવી તે યોગ્ય ન હોવાય. શ્વો, એ જ તલવારના પ્રહારથી શત્રુઓના ગોણિતનું પાન કરજો,” એમ કહીને તેણે તે તલવાર નાગપુરપતિને સન્માનયુક્ત પાછી આપી

નાગપુરાધિપતિએ નાનાની આજ્ઞાથી તલવાર કરમા ધારી અને બહાદુરીથી તે કહેવા લાગ્યો કે, “ભારતરત્ન, તમારા જેવા અમૂલ્ય રત્નને ગર્ભે ધારી લાગતજનની આજે ચિરશુભિની થવાની છે વીરવર્ય, તમે જે કાર્ય માટે દીક્ષિત થયા છો, તેના જેવું પુણ્યકળદાયિ કાર્ય બીજું કયું હોઈ શકે? આજથી મેં આપની પાછળ સદાયક તરીકે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, મારા ત્રણ હજાર સૈનિકો આજથી તમારા મેવક થઈ ચૂક્યા છે આજા કરો તે તત્કાળ બળવવાને તૈયાર છું ”

નાનાસાહેબે નાગપુરાધિપતિની તરફ ઉન્મત્ત બનીને બીપણ ધ્વનિથી કહ્યું કે, “વીર વનરાજ, રણદેવી તમારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ઉપયુક્ત કાર્યો તમે સમયને અનુસરીને કરજો તમે પણ મહારાષ્ટ્રીય કુળના પુરૂષ રત્ન છો, તમારા શરીરમાં લગ્નિયના રક્તનો પ્રવાહ વહે છે, માટે ગત્રુ-ઓનું રક્તપાન કેવી રીતે કરવું, એ વિષયમાં હું તમને વધારે ઉપદેશ આપવાનું યોગ્ય નથી ધારતો ”

હજી નાનાસાહેબ આ વાક્યો બોલી રહ્યો ન રહ્યો કે એટલામાં દુરથી “અલ્લાહો અકબર”ના ધ્વનિથી અને “મહમ્મદ પયગંબર”ના નામથી ચાગે દિશાઓ કંપી જીડી હુમાયૂંના વંશનો ગૃગાગરપ દિલ્લીનો બાદશાહ મહમ્મદ બહાદુરશાહ પાંચ હજાર માણસોના પોતાના સૈન્યને દેવદેવની નીચે ગાળી થોડાક સામાન્ય અનુચ્છે સાથે નાનાસાહેબ

પ્રાપ્તિ કરી સકશે. આવો, આવો, અને મારા આ ઉત્તેજિત ભાવણની ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત થવી આ દેવને પણ દુર્લભ એવા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.”

નાનાએ પોતાની દીક્ષિમયા વાણીની સંપૂર્ણતા કરીને પાછો એક વાર ભેરીતો અવાજ કર્યો, વનદેવીએ પ્રતિધ્વનિરૂપે તે જ સંખેદાને આલસ્યની નિદ્રામાં પડેલા યોદ્ધાઓના કણ્ઠોમાં પ્રવિષ્ટ કરી દીધા, તે જ સંખેદાથી ભારતના વીરોએ એક વાર નિદ્રાના મોહમાંથી મસ્તકને જરાક ઊંચું કર્યું, પરંતુ ખીણ તરફથી આગલ રાજલક્ષ્મી દરેક વીરોને માથે ફરતી ફરતી તે ઊઠતા વીરોને પોતાના હાથમાં રહેલી મદિરાથી અગ્રેજો સામે હથિયાર ન ઉપાડી શકે, માટે તેના મુખમાં મદિરા નાખી તેમને પાછા ચેતન્ય વિતાવતા કરી દેતી હતી વીરો દુષ્પરિણામકારક મદિરાના પ્રભાવથી પાછા નિદ્રામાં ઘેરાઈ જતા હતા નાનાએ પાછો ભેરીતો પ્રતિધ્વનિ કર્યો અને કહ્યું:

“ક્યા છે ? ક્યા છે ? અમિતતેજ કાશ્મીરાધિપતિ રાજેન્દ્રશેખર ? ક્યા છે ક્ષત્રિયકુલપ્રવર પતિયાલાપતિ ? ક્યા છે વીરશાદ્ધર્મ ઝિંદાધિપતિ ? રણુનન્દ તેજસિંહ, મોમેશ્વરસિંહ, જનહરસિંહ ઇત્યાદિ વીર યોદ્ધાઓ ક્યા છે ? ક્યા છે, નાગપુરાધિપ અને વડોદરાધિપતિ-ક્યા છે ? ક્યા છે, વિજયવતી વિદુષી ઝામીની રાણી ? જોધપૂર, જયપુર અને જેસલમેરના મહારાજાઓ ક્યા છે ? તમે હમણા નિદ્રાના મોહમાં ઘેરા છો, પણ હવે ઊઠો, ઊઠો, વધારે વાર સૂવામાં માલ નથી. એક વાર નિદ્રાનો ત્યાગ કરી વીર કટાક્ષથી દૃષ્ટિપાત કરો, જુઓ, તમારા જેવા વીરાગ્રણ્ય સતાનોને ગર્ભે ધારણ કરી ભારતજનની ચિરદુષ્પિની ચર્ષ છે. તમે જનનીના કષ્ટે પ્રતિ કાર્ષણ લક્ષ ન રાખતા પોતપોતાની તલવાર આંતમાં બધ રાખી બેઠા છો, તો હવે ઊઠો, ઊભા થાઓ; ધીર નિદ્રામાંથી જાગી ઊઠો એક વાર જનનીના હિત માટે, ભારતીય ગૌરવના સંરક્ષણ માટે સશસ્ત્ર બની રણુદેવીની પૂજા કરો. હૃદયશોણિતનું બલિદાન આવો, એથી જ તમને ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ થશે. એથી જ ચિરકષ્ટોનું દનન થતા આશાનું સુખ ફળશે.”

સર્વ સૈનિકો નાનાના એ ઉત્તેજનપૂર્ણ ભાવણથી “હર હર મહાદેવ”નો અને “અસ્લાહ હો અકબર”નો ચીત્કાર કરવા લાગ્યા એટલામાં સ્વાતચ્ચરતનો લોભી નાગપુરાધિપતિ દૈવશૈલની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યો, સૈન્યને ઓવણીમાં રોખી પોતે ખુદી તલવારે નાના પામે આવી પોતાની તે તલવારને નાનાના પગમાં મૂકી તે કહેવા લાગ્યો,—

“હું સ્વાધીનતાના વીર પુત્ર, તારા મહિમાની કલ્પના કરવાની શક્તિ મારામાં નથી તું જે મંત્રવેડે દીક્ષિત થયો છે તે મંત્રાચારથી

ઉન્મત્ત થઈ તારો આશ્રય લેવા માટે, આ આજ દિવસ સુધી હાથમાં ધરેલી તલવાર આજે તારા ચરણમાં અર્પણ કરું છું તારી જેવી મનોભાવના હોય, તેવો મારી સાથે વ્યવહાર કર આ દેહ તારા ગુણોનો ગુલામ છે,” એમ કહીને દીન અને કાપયુક્ત મુદ્રાથી તે સકપ મૌન્ય ધારીને ઊભો રહ્યો અદેશાભિમાનની છટા તેની મુખમુદ્રામાં પ્રત્યક્ષ જણાતી હતી

નાગપુરનરેશને પોતાના સમીપમાં સ્થિત જોઈને નાનામાહેય આશ્ચર્યચકિત થયો અને પગમાં પડેલી તલવારને માનથી પોતાના હાથમાં ઊપાડી લઈ વિનયથી કહેવા લાગ્યો કે, “વીરરત્ન, તમારી ઉચ્ચ આરાતની તે અખિલેશ્વર સદ્ગુણતા કરશે જે રણુદેવીએ વીરમત્રબળથી આપણને ઉન્મત્ત કર્યા છે તે રણુદેવીના ઉપહારને માટે પોતાના હૃદયના ગોણિતનું બલિદાન આપવાને તત્પર થાઓ બધો, હું કાણુ? હું તો સ્વતંત્રતાનો ઝૂંડો ઉપાડનાર એક મજૂર માત્ર જ મારા પદ આગળ આપના જેવા વીર પુરુષે તલવાર નાખવી તે યોગ્ય ન કહેવાય હોય, એ જ તત્ત્વવારના પ્રહારથી શત્રુઓના શોણિતનું પાન કરજો,” એમ કહીને તેણે તે તલવાર નાગપુરપતિને સન્માનયુક્ત પાછી આપી

નાગપુરાધિપતિએ નાનાની આજાધી તલવાર કરમાં ધારી અને બહાદુરીથી તે કહેવા લાગ્યો કે, “ભારતરત્ન, તમારા જેવા અમૂલ્ય રત્નને ગર્ભે ધારી ભારતજનની આજે ચિરસુખિની થવાની છે વીરવર્ય, તમે જે કાર્ય માટે દીક્ષિત થયા છો, તેના જેવું પુણ્યકળાધિ કાર્ય ખીણું કયું હોઈ શકે? આજથી મેં આપની પાછળ સહાયક તરીકે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, મારા ત્રણ હજાર સૈનિકો આજથી તમારા સેવક થઈ ચૂક્યા છે આજા કરો તે તત્કાળ બળવવાને તૈયાર છું”

નાનાસાહેબે નાગપુરાધિપતિની તરફ ઉન્મત્ત બનીને બીપણુ ધ્વનિથી કહ્યું કે, “વીર વનરાજ, રણુદેવી તમારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ઉપયુક્ત કાર્યો તમે સમયને અનુસરીને કરજો તમે પણ મહારાષ્ટ્રીય કુળના પુરુષ રત્ન છો, તમારા શરીરમાં ક્ષત્રિયના રક્તનો પ્રવાહ વહે છે, માટે તમને આનું રક્તપાન કેવી રીતે કરવું, એ વિષયમાં હું તમને વધારે ઉપદેશ આપવાનું યોગ્ય નથી ધારતો”

હજી નાનાસાહેબ આ વાક્યો બોલી રહ્યો ન રહ્યો કે એટલામાં દૂરથી “અટલાહો અકબર”ના ધ્વનિથી અને “મહમ્મદ પયગંબર”ના નામથી ચારે દિશાઓ કંપી ગ્રીહી હુમાયૂંના વંશનો ગૃગારરૂપ દિલ્લીનો બાદશાહ મહમ્મદ બહાદુરશાહ પાંચ હજાર માણુગોના પોતાના સૈન્યને દેવગૈલની નીચે રાખી થોડાં સામાન્ય અનુચરો સાથે નાનાસાહેબ

સમક્ષ આવ્યો નાનાએ જોયું તો તે દિલ્લીરત્ન મહમ્મદ બહાદુરશાહ છે એટલે તે શિલાપરથી નીચે ઊતર્યો અને બાદશાહનું સન્માન કરી જાંચા હાથ રાખી ધ્વિરત્ન સાક્ષી ધારી બોલ્યો :

“જય જગદીશ્વર, તમારી કર્ણનાનો વિચાર કરવાની શક્તિ કાનામાં છે? માતા ભારતલક્ષ્મી, આવો, માતા પોષા મારા હૃદયમાંના આસનપર વિરાજો હું યતનથી તમને પુનઃ પૂજ્ય આર્યરત્ન સિંહાસનપર પધરાવીશ આવો જનનિ, આવો”

પુનઃ તેના હૃદયનાં બોવનો અંતરગત થઈ ગયો તે ધણુ જ પ્રેમથી બાદશાહને ઉદ્દેશીને ઉત્તેજનપૂર્ણ શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યો, ગર્જવા લાગ્યો કે -

“દિલ્લીશ્વર, ખરેખર આપ સિંહપુત્રજ છો એ મેં આજે જ જાણ્યું. સિંહશિશુ કદાચિત્ દુર્બળ પણ હોય, પીડિત પણ હોય છતાં પણ મહોન્મત હસ્તીને સામે આવતો જોતાંજ તે તેના કુલસ્થળને તત્કાળ બેદી નાખે છે વીરસિંહ, હસ્તીનો બૃહતિ શબ્દ સાંભળ્યા છતાં સિંહના બાળકથી કેટલી વાર શાંતિ ધારી ગ્રહમાં બેસી શકાય વાર? તેથી જ હું કહું છું કે, ક્યાં દિલ્લી અને ક્યાં દેવશૈલ? કેટલો બધો બેદ? જો તમારા હૃદયમાં અકબર અને ઐરગજેબનુ રક્ત ન વહેતુ હોય, તો શું આમ સત્વર જ આમ મારા ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત થાઓ પણ ખરા કે? ધ્વિર દયાળુ છે તમે જે કર્મમાં દીક્ષિત થયા છો તેમાં જય મેળવી તમારા પૂર્વ પુરૂષોના સન્માનનું રક્ષણ કરો. માતાપિતાની દાસત્વશૃંગલાને તોડી નાખો, અને હિંદુ અને ઇસ્લામી ધર્મને બચાવવા માટે રણમાં ઝૂકો.”

બહાદુરશાહ ઉન્મત્ત હસ્તી સમાન મદમત્ત થઈ ગયો અને ધણુ જ સ્નેહના બોવથી નાનાના હાથને પોતાના હાથમાં લઇને કહ્યું કે, “નાનાસાહેબ, આ રાત્ર્યમુકુટ આપને મસ્તકે ધરવામાં હું કાંઈ પણ પ્રત્યવાય જોતો નથી.” એમ કહીને પોતાનું તાજ તેણે નાનાને ગિરે પહેરાવ્યું વળી તે કહેવા લાગ્યો, “જેમ ગારડી, સર્પજીવીઓ કમરના ધ્વનિથી સ્નેહા કાળસર્પને જાહાડી તેને નચાવે છે, તેમ આજે તું પણ તેજ મત્રથી દિક્ષિત થઈ વીર દુંદુભિ વગાડીને ભારતના સ્નેહા યોદ્ધાઓને જગાડવાને પ્રયત્નવાન થયો છો! તેમને ઉન્મત્ત કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છો!! ખીલુ હું જહુ? તું અને હું એકત્ર થતા દ્રાની ગ્રહિત છે કે, આપણી અપ્રતિહત ગતિનો શેષ કરી શકે? આખું બ્રિટનનું રાત્ર્ય ભારતનો એક સામાન્ય અશની પણ બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. જેવી રીતે બધા તને અદિકાના અનુકૂળની લાલસા થાય, તેવી રીતે બ્રિટનને ભારત-

શાસનની લાલસા થઈ છે વીર્યોધ, આજથી તું નારા પિતૃસિંહા-
સનપર ખેસીને વિન્ધ્યાચળથી તે કન્યાકુમારી સુધીનું દક્ષિણનું રાજ્ય
કર અને હું હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધીના પ્રદેશને મારે તાખે કરીશ
મારી આ આશા ખોટી નથી હવે શો વિલય છે? ઉન્મત્ત વ્યાધ
જેમ બકગના ટોળામાં ફૂટી પડે છે, તેવી જ રીતે આપણે વિદેશીઓનો
ધાણ કાઢી નાખીશું ”

આટલું બોલી બાદશાહે વીસામો લીધો વનદેવીએ તેનો વીરનિ-
નાદ ચતુર્દિશાએ ફેલાવી દીધો. સૂનેલા વીરો જાગૃત થયા દેવદાસની
તળેટીમાંના સૈનિકોએ ભયાનક જય શબ્દથી “જયનાદ”ની ગર્જના
કરી મૂકી રણવાદો વાગવા લાગ્યા રણવાદની સાથે રણવાદના ધ્વનિથી
બાદશાહ, નાનાસાહેબ અને નાગપુરનરેશ ઈત્યાદિના હૃદયો ઉન્મત્ત
થવા લાગ્યા તેજ સમયે નાનાના પ્રિય બધું બાળાસાહેબે અચાનક
સા આવીને પોતાની તલવાર નાનાના પગમાં મૂકી દીધી નાનાએ આશિ-
ર્વાદ સાથે તેની તલવાર તેના હાથમાં આપી થોડીવારમાં ટીકાસિંહ
આવી પહોંચ્યો ટીકાસિંહને જોતાં જ નાનાસાહેબે તેને પ્રેમથી દઢ
આલિંગન કર્યું.

ટીકાસિંહ બાદશાહ તથા નાગપુરાધીશનું યથાર્થ સન્માન કરી
યુદ્ધમાં અત્યર્થનત શામેલ ગહેવાની દઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. પુનઃ એક ક્ષણ
થતાં ન થતાં તેા બ્રિટિશ સેનાકેતુ જ્વાલાપ્રસાદ અને શમ્ભુદીન પણ
આવી પહોંચ્યા. નાનાસાહેબ તેમને પણ પૂર્ણ આનંદથી ભેટ્યો તેઓ
પણ દિક્ષીશ્વરનું સન્માન કરી તેના ચરણરજનું ચુબને કરી યુદ્ધમાં
કૃતપ્રતિજ્ઞ થયા ક્રમાનુસાર જે જે સ્થાનોના જે જે વીરો નાનાના ઉત્સાહથી
ઉત્તેજિત થઈ ભાગતની સ્વતંત્રતા મેળવવાની અને ધર્મરક્ષણની આશા
રાખતા હતા, તે સર્વ આવી આવીને નાનાના સૈન્યમાં મળી જવા લાગ્યા.
સમગ્ર સૈન્ય એકત્ર થઈ દેવદાસને શોભાવવા લાગ્યું ચારે દિશાએ જાણે
સૈન્યસાગર પ્રસરી રહ્યો હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું. રણવાદ અને
ઉત્સાહના ધોરથી સમસ્ત દિશાઓ કપવા લાગી સર્વ ગ્ચિત્ થયા
પછી ક્યો ક્યો મહાત્મા ક્યા ક્યા કાર્યનો ભાગ શિરે લેશે, એ વિશે
તેઓ પરામર્શ કરવા લાગ્યા. એટલામાં જયનિનાદ સાથે તાત્યા ટોપી
પણ આવી પહોંચ્યો તે સન્યાસીના વેગમાં હતો. તેના શિરોભાગમાં
જટા વિસ્તરેલી હતી, ગરીરપર વિભૂતિનો ભાસ થતો હતો અને અગને
તેણે કાપાયવસ્ત્રોથી આગ્રજાદિત કંગેલુ હતું શિબિરમાં પ્રવેશ કરતા જ
નાનાના ચરણમાં સાષ્ટાંગ દણ્ડવત્ પ્રણામ કરીને તે બોલવા લાગ્યો કે,

“પ્રભો હું ધર્મનું, સ્વતંત્રતાનું અને આપણા ગજહસ્તનું
નામ ઉચ્ચારીને ભારતના પ્રત્યેક નીચરને કારે કારે ભટક્યો મુસમા-

નાને પણ ઉત્તેજિત કર્યા પરંતુ જ્યારે જ્વાલિયરાધીશે મને એમ કહ્યું કે, “બ્રિટિશ સિંહ સામે તલવાર ઊઠાવવાની શક્તિ મારામાં નથી અને એ માફ કર્તવ્ય નથી” ત્યારે હું કંપાયમાન થઈ ગયો હતો. પતિયાલાંના મહારાજાએ જ્યારે એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે, “બ્રિટિશવાસી અંગ્રેજોનો કોપાશિ કાઈ કાળે પણ ઓલવાય તેમ નથી. અર્થાત્ તેની સાથે યુદ્ધમાં બિતરવું એ નિરર્થક છે,” ત્યારે મારા નેત્રોમાંથી અશ્રુ ઓતું અનવરોધ વહન થયું હતું. જ્યારે કાશ્મીરના ભૂપાલે એમ કહ્યું કે, “મે જે અંગ્રેજોને હિમાલયમાં સ્થાન આપ્યું છે, તે જ અંગ્રેજો સમક્ષ ગત્ત જીપાડતા મારો ક્ષત્રિય ધર્મ નષ્ટ થાય છે,” તે વેળાએ પણ હું તેમની સામે રડ્યો હતો. મહારાજા, તેઓ પોતે કે પોતાના સૈન્યદારા પણ આપણા દેશહિતમય કાર્યમાં સહાયતા આપવાના નથી મારાથી જેટલું બંધુ તેટલું મેં કર્યું છે. માટે હું પ્રભો, હવે આપ એવો જ આશિર્વાદ આપો કે, રણક્ષેત્રમાં શત્રુઓના રૂધિરનું હું યથેચ્છ પાન કરી શકું.”

નાત્યા રોપીનું બોલવું બધાં થતા નાનાસાહેબે પુનઃ એક વાર દેવ-શેલની નીચેની ભૂમિમાં દષ્ટિપાત કર્યો. જોયું તો ક્યાંક રણવારણનો ચીતકાર કર્યુંને બેઠી નાખતો હતો, અને તેઓ તોપો તથા શરવીર યોદ્ધાઓને પૃષ્ઠ બિપર ધારી રણધોપથી ઉન્મત્ત થતા અશ્વો નૃત્ય કરતા હતા. અમુક ભૂમિભાગમાં હજારો ગાડાંઓ અન્નસામગ્રીથી લરપૂર બિભાં હતા અને બળદિયા શાંતિથી તૃણ ચરતા હતા. ક્યાંક પાસાઓની પીઠપર તણુઓને ઉપયોગનો સામાન લાદેલો દેખાતો હતો અને પાયદલ લશ્કરના માણસો યુદ્ધની માર્ગ-પ્રતીક્ષા કરતાં પોતપોતાના કાર્યમાં મુથાયલાં નજરે આવતા હતા.

એ સમગ્ર દૃશ્ય જોવા પછી તેણે થોડુંક છેટે પવિત્ર જલથી વહન કરતી પરમપાવની ગંગા પ્રતિ દષ્ટિ દોડાવી ગંગાના ઉદ્ભવમાં અનેક નૌકાઓ વીર યોદ્ધાઓને ધારી આનંદયુક્ત ડોલતી હતી. નાનાસાહેબ ગંગાને સમોધીને બોલવા લાગ્યો કે, ‘માતા ત્રિધારે, તમે એક ધારાથી સ્વર્ગને પવિત્ર કરો છો, અને દ્વિતીય ધારાથી મૃત્યુલોકને પાવન કરો છો, તેમ જ ત્રીજી ધારાનો ઉપયોગ નારકી ગણનાં પવિત્રીકરણમાં થાય છે. માતૃશ્રી, આજે તમારા હૃદયમાં કેવી શોભા જામી છે! સહસ્રો વીર પુરુષોને ધારી અનેક નૌકાઓ તમારા વક્ષઘણપર રમણું કર્યા કરે છે તે એવો લાસ કગવે છે કે, જાણે ઐરાવતને શિરે પારિજાતમાલા શોભી રહી છે. માતૃ ગંગે, તમે એવો આશીર્વાદ આપો કે, સકલ વીર પુરુષોની સહાયતાથી તમારા હૃદયને શત્રુઓના રૂધિરથી રંજિત કરે’

અને સ્વતંત્ર ગતી ભારતમાં તમારા તે રક્તરંગિત જલની પૂજા કરી
સ્વતંત્રતાની મૂર્તિનું સ્થાપન કરે ”

નાનાના એ ઉત્સાહપૂર્ણ ઉદ્દગારોની સમાપ્તિ થતાં જ કાપાય-
વઅધારિણી તે યોગિની(ફકીરની)એ સ્વદેશાભિમાનપૂર્ણ ગાનમાં વીણાના
તાર મેળવીને એકતાનતાથી લીનતા કરી તે ગાન આ પ્રમાણે હતું,—

“નિસાર અય મુદક તુઝપરસે દિલોબનો જિગર અપના,
જો તુઝમે હય વહો મુઝમે હય તો હય તૂ સરખસર અપના—નિસાર
ન તુઝકો દેખ મકતી હો તો હય વહો કાચકી આખે,
જો આખે હો તો સૂઝે દરમે ક્યો કર ન ધર અપના—નિસાર.
રહે અય ગયરતે દિલ આકતાળ યકબાલકા રોશન,
કરે તૂ જરે જરે પર અગર કુરબાન સર અપના—નિસાર.
દિકારતકી નજમે હમને અહેલે મુદકો દેખા,
તો જેહલો અયખમે બદતર હુઆ ઇલ્મો હુતર અપના—નિસાર.
સમઝતાહી નહી અપનોદિઠા અપના દિગ પસે મુદત,
ન હો મુમકિન કે હો મૈયતપર કોઈ નાહગર અપના—નિસાર
ઉડાયે સામને મેરે ન ક્યો અગિયાર એ પરકી,
કટા બયહા હુ એપરવાઝમે એક એક પર અપના—નિસાર
જો ગિરના હો તો ગિરના સીખ લે પહેલે દરખતોસે,
ગિર અય એતાખ લેકિન દેખના રખ હો જિંધર અપના”—નિસાર

પંડિત નારાયણપ્રસાદ એતાખ દેહલવી

એ ઉર્દુ ગાન સાંભળતા જ નાનાના મનમાં પુનઃ અગ્નિ ભડક્યો અને
તે પણ ઉર્દુ ભાષા સારી રીતે જાણતો હોવાથી એકદમ પોકારી બેઠ્યો,—

“ભુનૂ હય ખખત હય તકદીરમે નાહકે ઝગડતે હયું,
હમ આપહી અપનેહી કરનેમે બનને ઔર બિગડતે હયું”

નજર અહુમક.

પુનઃ યોગિનીએ ગાનતો આવાપ કર્યો અને તેથી ઉન્મત્ત થઈ
સર્વ વીરો પોતપોતાના આસનોનો ત્યાગ કરી “જય, સ્વતંત્રતાનો જય !”
ખોલી ફેવરાલ બપરથી નીચે બિતર્યા ચતુર્દિશાએ રણવાઘ, રણ દુદુલા
અને બદ્દો તથા તોપોની ગગનભેદક ગર્જના તેમ જ વીર યોદ્ધાઓનો
વીરધ્વનિ એ વિના બીજી ત્યા કાંઈ પણ દેખાતું કે સંભળાતું નહોતું.
વૈર અને વૈરના જ ઉદ્દગારો નીકળી રહ્યા હતા

દ્વિતીય ખંડ સમાપ્ત.

તૃતીય ખંડ

પ્રકરણ ૧ લું

સચામ

એવી રીતે મહિનો, પદર દિવસ વીસા એટલામા અંબાલાથી અગ્રેજોની એક મોટી ફોર્સ આવી પહોંચી અને તેનો દિલ્લીપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય થયો. વળી એવામા મીરટમાની અગ્રેજ સેનાની પછુ સારી સહાયતા આવી મળી એ સર્વ અનુકૂલ સાધનોને નિહાળીને અગ્રેજ જાવણીમાના સૈનિકા “યુદ્ધનો આરભ ક્યારે થશે અને શત્રુઓ પામેથી વેરનો બદલો ક્યારે મેળવાશે?” એવા ઉત્સાહમા લીન થઈ ગયા. પરંતુ તેઓ નિરુપાય હતા, કાગળ કે, તેમની સાથે તોપો આવેલી નહોતી, પછી જ્યારે તોપો આવી, ત્યારે ગોલદાગ્નેનો પત્તો નહોતો અને ગોલદાગ્ને આવ્યા, ત્યારે સીધાસામગ્રીની તૈયારીની મારામારી જોવામા આવી એટલામા કેટલાક લોકો ખીમાર પડ્યા, પાણીની અવ્યવસ્થાને લીધે પેટ છૂટી ગયા અને તેમના માટે ઔપધો પચારની સારી વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ એવી તેમની દુર્બળ અવસ્થા થવાથી સામા સિપાહીઓના તેમનાપર હુલા થવા માડ્યા સારાશકે, નિર્ભયતાનુ વર્તન ચલાવવામાં બડવાલા નાનાસાહેબ ધણાદિ સરકારોને કાંઈ પણ ભીતિ કિંવા શકા રહી નહિ

પરંતુ મધ્યાહને આવેલો મુર્ચ સંદોષિત એ જ અવસ્થામા રહે એ અશક્ય છે. સિપાહીઓના ભોળાપણા, સુસ્તી અને મદદશ્રિથી કહો કે પછી અગ્રેજોના ચાતુર્ય, આપલ્ય અથવા દક્ષતાથી કહો, એ મામલો એકદમ ફેરવાઈ ગયો થોડા જ દિવસોમા અગ્રેજ ફોર્સનો મોટો જમાવ થઈ જતાં લડાઈની શરૂઆત થઈ અને અગ્રેજોને ઉપરાઉપરી જયની પ્રાપ્તિ થવા લાગી તોપણ સિપાહીઓનો સમૂહ ઘણો જ મોટો હોવાથી એકદમ અગ્રેજ સેન્ય તેમને પરાજિત કરી શક્યુ નહિ. અગ્રેજોના સૈન્યને એક પછી એક બીજી દુન્ડીઓની કુમકા અને સાધનસામગ્રી મળતી ગઈ અને હજારો સિપાહીઓ માર્યા ગયા, તોપણ દિલ્લી સર કરવાનું કામ તેમને અશક્ય સમાન લાસવા લાગ્યુ કાશ્મીરી દરવાજો એ દિલ્લીના બચાવની આવી હતી અને અગ્રેજોના પ્રયાસો તેનાપર હતા અગ્રેજોના આટલા બધા માહસ અને ઉત્સાહને જોઈને અંડાળાઓ કાઈકે હતવીર્ય થવા માડ્યા અને તેઓ પાગ કરતાં હતા, એટલામા બહાદુર તાલા ટોપી ત્યા આવીને તેમને પુન ઉત્તેજન આપતો શૌર્યપૂર્ણ શબ્દોથી કહેવા લાગ્યો -

“બાવલાઓ, આટલા દિવસ મુધી અવિશ્રાત શ્રમ વેળા પછી છેક છેલ્લી ઘડીએ આવું બાવલાપણું દેખાડવાની દુર્બુદ્ધિ તમને ક્યાવી મઝી ? ભાગશે ને પકડાશે, તોપણ તમે જીવતા તો નથી જ બચવાના, ત્યારે રણુમા ઝૂઝીને મરવામા તમારી શી હાનિ છે ? તેથી કદાચિત્ જય નહિ મળે, પણ કીર્તિ તો મળશે જ. લડો, મરો !”

એ શબ્દોથી સિપાહીઓના મનમાથી ગએલો ઉત્સાહ પાછો આવ્યો અને તેઓ પુનઃ અગ્રેજોપર ધસી ગયા. પરંતુ આ સમયે અગ્રેજ સૈન્યનું બળકાઠક વિશેષ હોવાથી માર બાધને તેમને પાછું હટવું પડ્યું. કાશ્મીરી દરવાજા સામે મોરચો બાધી તે સર કર્યો અને સિપાહીઓ પાછા હઠ્યા. એમનામાં એ લંગાણ પડતાં અગ્રેજ સૈન્યને દિલ્લીમા પ્રવેશ કરવાનો અણુધાર્યો લાગ મળ્યો અને તેમણે એકાએક જઈને બાદશાહના મહેલને ચારેતરફથી ઘેરી લીધો. સિપાહીઓ ઘણાખરા શહેરના બહારના ભાગમાં હોવાથી મહેલમા થોડાક લડાયક સિપાહીઓ હતા. તેમનું કશું પણ જોર ચાલી શક્યું નહિ, અને ફાઈ પણ પ્રકારના વિશેષ પ્રયત્ન વિના દિલ્લીનો બાદશાહ મજબૂર થઈને અગ્રેજોને તાબે થયો ! તેના મહેલની જે વિચિત્ર અને મનોહર તેમ જ વ્યવસ્થાસૂચક શોભા અને રચના હતી, તે સર્વનો સર્વથા વિધ્વસ થતા તે મહેલ થોડી જ વારમાં એક ભયાનક ખડિયેરનો ભાસ કરાવવા લાગ્યો ! એ મહેલના કેટલાક ભાગો બાળી નાખવામાં આવ્યા હતા અને કેટલાક ભાગોને તોપોના ગોળાઓથી ઉડાવી દેવામાં આવ્યા હતા. મહેલમા ઊંચી જતના કાષ્ટ અને બિલોરી કાચની જે જે વસ્તુઓ હતી, તે સઘળી ભાગી-તૂટી જઈને તેમના રાઈ રાઈ જેટલા ટુકડા થઈ ગયા. બાદશાહી મહેલ ઘોડાના તખેલા બની ગયા ! રાજકુટુંબના સ્ત્રીપુરુષો અને નોકર-ચાકરોની પણ પાયમાલી થઈ ગઈ. રાજમહાલયમાં અને સમસ્ત દિલ્લી નગરમા મડદાના તો ઢગલેઢગલા દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા. રાજમહાલય પ્રમાણે નગરને શોભાવનારા ખીજા સદનોને પણ જોઈએ તેટલી હાનિ પહોંચી ચાર દિવસની ચાલુ લડાઈથી જે નગરની ભારતવર્ષના ઉત્તમોત્તમ નગરોમા અગ્રભાગે ગણના કરવામાં આવતી હતી, તેની એક નાના ગામડા કરતા પણ અતિ અધમ અને નિકૃષ્ટ દશા થઈ ગઈ ! એ જ કાળનો પ્રભાવ ! સમયનું પરિવર્તન !

એવા ધનધોર યુદ્ધના પ્રસંગે નાનાસાહેબ પેશવા જે ભાગમા રહીને લડતો હતો તે ભાગનો સત્ત્વર નાશ થયો નહિ, તેથી સર્વંતુ ધ્યાન લા જ લાગેલું હતું. પરંતુ ચારેતરફ લડાઈનો અત આવતા અગ્રેજોના સૈનિકો તે તરફ વળ્યા અને નાનાસાહેબ તેથી સર્વંતુ નિરાશ થયો.

તથાપિ સરણે જવા કરતા લડીને મરણશરણ થવાનું તેને વધારે લાગવાથી તેણે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા ન કરતા એકદમ જ ફોજપર તોપોના ગોળાનો વર્ષાદ વર્ષાવવા માડ્યો. તેના આવા સને અવલોકીને કેટલાક ગુણગ્રાહી અંગ્રેજ ફોજના અફસરોએ પોતા પોતામાં તેની ધણી જ પ્રશંસા કરી -

“આવા જ હિંમતબહાદર અને શરવીર પુરુષો ખીજ પણ જો ભારતવર્ષમાં હોય અને તેમના મનમાં સ્વદેશભિમાનનો આટલો બધો જુસ્સો હોય, તો ખરેખર કોઈ કાળે પણ આપણે આર્થવર્તમાં આપણો અધિકાર જમાવી શકીએ નહિ જ અલ્પ સૈન્યવાળા એ એકલા જ રણશરનાનાસાહેબનું આ સાહસ અદ્વિતીય અને અલૌકિક છે. આપણે પણ એવા સાહસ વિના એને પરાજિત કરી શકવાના નથી” એક સરદારે ખીજ સરદારને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

નાનાસાહેબ પોતાના સૈનિકાને સખોધી લડવાનો ઉત્સાહ આપતો જોલ્યો કે, “ભારતભૂમિના શરવીર સતાનો, હવે મરણ તો આપણા માટે નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે. માટે મરણથી ડરીને પોતાની અક્ષય કીર્તિનો નાશ કરશો નહિ. રણમાં ઝૂંઝીને મરણ પામવામાં જે કીર્તિ અને નામના સમાયલી છે, તેનું શરણ થઈને તરણ પામવામાં લેશ માત્ર પણ અશ નથી. અલ્પ જીવનની આશાથી પોતાના ઉત્તમ શરીરને કલકિત બનાવવું, એ સભ્ય અને શરવીર નરોનું કર્તવ્ય નથી. આપણા ભારતવર્ષના આપણાથી પૂર્વે થઈ ગયેલા યોદ્ધાઓએ સ્વદેશ સેવામાં અને સત્કીર્તિસરક્ષણમાં કેવી રીતે પોતાના પ્રાણોના બલિદાનો આપેલા છે, તે હું તમને મારા છેલ્લા ભાષણસમયે સભળાવી ચૂક્યો છું. માટે વિશેષ કહેવાની હવે કશી પણ આવશ્યકતા હું જોતો નથી તેમનું સ્મરણ કરીને શત્રુસમૂહમાં પ્રવેશ કરો, અને મારો ક્રિવા મરો. જે પાત્યામિ કાર્ય વા સાધ્યામિ” એ જ તત્ત્વને અનુસરો. આગળ પગ ધરો, વીરો, આગળ પગ ધરો.”

સિપાહીઓના નષ્ટ-થયેલા ઉત્સાહનો પાછો તેમના હૃદયમાં આવિર્ભાવ થયો અને તેઓ શૌર્યપૂર્વક પાછા અંગ્રેજોના સૈન્યપર તોપોના ગોળા અને બદ્દકાની ગોળીઓ ચલાવવા લાગ્યા. અંગ્રેજોને પણ હવે જયપ્રાપ્તિની આશા આકાશપુષ્પવત્ ભાસવા લાગી. પરંતુ પરમેશ્વરની એવી જ ધારણા હતી, કે, આર્થવર્તમાં અંગ્રેજોનો જ અધિકાર જામે અને આર્યભૂપાલો દેશને પોતાના સુખોપજોગ માટે પોતાની જગીરાત ગણાતા અટકે અને લોકો જગૃત થાય કારણ કે, રાજાઓમાંથી રાજ્ય-કર્તૃત્વ શક્તિનો કેટલેક અને નાશ થયેલો હતો. અને તે સક્તિ અંગ્રેજોમાં

પૂર્ણતાથી વિકસી રહી હતી નાનાસાહેબ પોતે પણ ગોળીબાર કરતો બિભા હતો. એટલામાં શત્રુપક્ષના ઠાઠ સૈનિકની બદ્ધકની એક ગોળી આવીને નાનાસાહેબના જમણા હાથમાં ખેંચી ગઈ. આખા દિવસના શ્રમથી તે ઘણો જ થાકી ગયો હોતો અને લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી ખેત્રણ દિવસ થયા અન્નપાણીના ગ્રહણમાં પણ તેનું નેપથ્યે તેટલું લક્ષ હતું નહિ એથી તે તત્કાળ ખેલાન થઈને પૃથ્વીપર પડી ગયો. બળવાખોરોના સમસ્ત સૈન્યમાં હાહાકાર ફેલાઈ ગયો અને ઉત્તેજિત થયેલા બળવાખોરો પાછા નરમ પડી ગયા નાનાના શરીરને તપાસી જોતા તે મરવાની અણીપર આવી પહોંચેલો હોય, એમ તેમને જણાયું એથી વિશેષ હતાશ થઈને સિપાહીઓ અગ્રેજોને શરણે ગયા અગ્રેજોના વિજયના રણવાદ્યો વાગવા લાગ્યાં. નાનાસાહેબ પેગવા ધાયલ થઈને ત્યાં પડેલો હતો, પણ એ જ નાનાસાહેબ છે, એમ ઠાઠ જાણતું નહોતું. એ દિલ્લીના બાદશાહના પક્ષનો ઠાઠ મહાન્ શરવીર સૈનિક હશે, એવી ધારણાથી યુદ્ધની રીતિ પ્રમાણે અગ્રેજોના સૈનિકો તેને કેદ કરીને પોતાની છાવણીમાં લઈ આવ્યા.

નાનાસાહેબ ધાયલ થવાની અને અગ્રેજોના સિપાહીઓ તેને કેદ કરી લઈ ગયાની વસતસિહને જાણ થતાં જ તેના હૃદયમાં અત્યંત શોક અને ખેદ થવા માંડ્યો. અન્નજળમાંથી પણ તેની રુચિ બિડી ગઈ નાનાસાહેબ જે સ્થળે લડતો હતો તે સ્થળે વસતસિહ તે સમયે નહોતો, તેનું કારણ એ હતું, કે ખેત્રણ દિવસના ચાલુ પરિશ્રમથી તેની પ્રકૃતિ ઘણી જ બગડી ગઈ હતી જે દિવસે યુદ્ધનો અંત થયો તે દિવસે બપોરના બાર વાગ્યા સુધી તો વસતસિહ નાનાસાહેબ પાસે હતો પરંતુ લગભગ સાડાઘારના ગુમારે તેના શરીરમાં એકાએક જવગ્નેા ઉદ્ભવ થતા તેનામાં બિભા રહેવાની પણ શક્તિ રહી નહિ એટલે પોતાના કારણથી નાનાસાહેબના યુદ્ધકાર્યમાં વ્યલય ન આવવા દેવાના હેતુથી નાનાસાહેબના આહાર માટે કાષ્ઠક રસોઈ બનાવીને મોકલી આપવાનું બહાનું કાઢીને તે પોતાના બિનારાવાળી જગ્યાએ ચાલ્યો ગયો હતો ત્યાં જવરનું બળ કાષ્ઠક ન્યૂન થતા તે સ્વયં પાક બનાવતો હતો, એટલામાં નાનાસાહેબના કેદ પકડાવાની ખાતરી તેના સાલગવામાં આવી. આટલા દિવસ સાથે રહેવા છતાં કટાકટીની વેળાએ પોતે કાંઈપણ સહાયતા કરી ન શક્યો, તેથી તેને ઘણો ખેદ થવા લાગ્યો પરંતુ તે નિરૂપાય હતો.

વસંતસિહે પોતાના જીવની પણ પરવા ન કરતા અને નાનાસાહેબના અદ્યથ થવાની ખૂમ પણ ન હિઠાવતા ગુમ રીતે તેને ક્યા અને કેવી રીતે રાખવામાં આવ્યો છે, એના શોધ માટે તનમનપૂર્વક ઉદ્યોગ

કરવા લાગ્યો. શોધ કરતા તેને સમાચાર મળ્યા કે, અંગ્રેજોની છાવણી પાસે જ એક સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાવાળી ને મજબૂત હવેલી હતી, તેને અંગ્રેજ સેનાના અમલદારોએ પોતાના તાબામાં લઈને તેમાં બાદશાહ અને તેના પદવીધર પુરોને બંધનમાં રાખેલા હતા અને તેમની દેખરેખ માટે ગોરા સોલજરોનો ખડો પહેરો હોવાથી ત્યાં કોઈનો પણ પ્રવેશ થવો અશક્ય હતો. માત્ર કેટલાક નોકરોને ખાવાપીવાની ચીજો લઈને જ એક એક કોટડીમાં જવા દેવામાં આવતા હતા અને ડોક્ટરો સાથે કેટલાક મનુષ્યો તેમના જખ્મો ધોવા માટે અને પટીઓ લગાડવા માટે ત્યાં જઈ શકતા હતા.

“ગમે તે ઉપાયે પણ નાનાસાહેબનો એક વાર તો આ કારાગૃહમાંથી છૂટકો કરવો જ જોઈએ” વસંતસિંહે મનસ્વી વિચાર કર્યો. “બાંધેલા નિમકને હલાલ કરવાનો આના જેવો બીજો અવસર મળવાનો નથી જ. નાનાસાહેબને તો એક વાર મારા માટે શંકા પણ થએલી હતી પરંતુ મારે હવે દેખાડી આપવાનું છે કે, સત્યભાષી મનુષ્યો અમુક પ્રસંગે શંકાને પાત્ર તો થાય છે, પણ વિપત્તિના સમયમાં માથું પણ તે જ આપે છે હું અંગ્રેજોથી વિગ્રહ ન કરવાનો ઉપદેશ આપતો હતો, તે નાનાસાહેબના લક્ષમાં ન આવ્યું અને અતે પરિણામ આ થયું હશે, જેવી પરમાત્માની ઇચ્છા,” તે પોતાના કર્તવ્યમાં લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી

સ્વામીસેવા

વેશ બદલીને વસંતસિંહે આખા શહેરમાં અને શહેર બહારના લાગમાં રખડવાનો ધંધો ચાલુ કર્યો એટલામાં તેને માહિતી મળી કે, લશ્કરી દવાખાનામાં સાધારણ કામકાજ માટે કેટલાક મનુષ્યોની અગત્ય છે તેથી તે ત્યાં ગયો અને તેણે નોકરની જગ્યા મેળવી. તેણે ધીરેધીરે ડોક્ટર સાથે બીમારોની કોટડીઓમાં પટીઓ વગેરે બાંધવાના નિમિત્તે જતા જતા નાનાસાહેબને કઈ કોટડીમાં રાખવામાં આવેલો છે, તે જાણી લીધું. ત્યારપછી તેણે બળવામાં પકડાયેલા રાજકેદીઓની દેખરેખ માટે નીમાયલા અમલદારની ખુશામત કરીને અને તેના વિશ્વાસ મેળવીને કેદીઓને ખાનપાન પહોંચાડનારા નોકરોમાં પોતાનો પણ સમાવેશ કરાવ્યો. એ પ્રયત્નમાં પણ સફળતા થવા પછી આડેક દિવસો વીતી ગયા એક દિવસે સધ્યાકાળે પોતાનો નાનાસાહેબની કોટડીમાં જવાનો વારો આવે, એવી બીજા નોકરો સાથે વ્યવસ્થા કરી રાખી તે દિવસે તેણે એક ઘણું જ સારો સલાવિત પોશાક પહેર્યો, પાછળની સર્વ હકીકતનું એક વિસ્તૃત પત્ર લખ્યું, કેટલીક હળાર હળારની નોટો

પોતા સાથે લીધી અને નાનાસાહેબનો છૂટકો થાય, તો તેણે ત્યાંથી ક્યે માર્ગે અને ક્યાં જવું તેમ જ ત્યાં જઈને શુ કરવું, એ સર્વ સૂચનાઓ તાત્રિક રીતિથી લખીને તે પત્રને પણ પોતાના ગળવામા રાખી તે કેદીઓને રાત્રિનું ભોજન આપવાને ચાલતો થયો.

એક એ બીજી ટ્રાટડીઓમાના કેદીઓને ભોજન આપીને તે રાત્રે લગલગ સાતઆઠ વાગ્યાને 'શુમારે' નાનાસાહેબની ટ્રાટડીમા આવી પહોંચ્યો. પહેરેગીર પણ તેની સાથે આવ્યો અને પોતાની ડાહ્યામા તેણે નાનાસાહેબને ખાનપાન આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી તે પહેરેગીર જાતિનો સોલ્જર હતો, તેથી તે મગડી ભાષા સમજી શકતો નહોતો એટલે વસંતસિંહે નાનાસાહેબને શૌચ માટે બેસીને વેળા લખાવવાની સૂચના કરી નાનાસાહેબે વસંતસિંહને ઓળખ્યો, તોપણ જાણે પોતે કાંઈ પણ જાણતો ન હોય, તેવો ભાવ દર્શાવીને મનમા ને મનમા પોતાના એ સ્વામીનિષ્ઠ મેવકના ધારિષ્ઠ્યની પ્રશંસા કરી તેણે તેની સૂચના પ્રમાણે વર્તન કર્યું. પહેરેગીરને એ કપટની કાંઈ પણ ખબર ન હોવાથી અને એક બીજા સોલ્જર પહેરેગીરે તેને બોલાવવાથી તે જરાક બહાર ચાલ્યો ગયો સમય ધણો જ ટુંકડો હતો, અને તેમાં આવો અમૂલ્ય પ્રસંગ મળવાથી તેને વ્યર્થ ન જવા દેવાનો વસંતસિંહે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો તેણે તત્કાળ પોતાના વસ્ત્રો કાઢીને નાનાસાહેબ આગળ તે મૂક્યા અને નોટો, પત્રો તથા બીજા તેવાજ એક એ સાધનો તેના હસ્તમા આપીને ઘણીજ દૃઢતા તથા નમ્રતા અને આજ્ઞાવતાથી તેને ઉદ્દેશીને કહેવાનો આરંભ કર્યો -

“મારા સ્વામિન્, આ વસ્ત્રો શીઘ્રતાથી પહેરો અને એક અક્ષર માત્રનો પણ ઉચ્ચાર ન કરતા રાખી શકાય તેટલી સાવધાનતા રાખીને અહીંથી બહાર નીકળી જાઓ જે નિર્વિઘ્ને બહાર નીકળી શકો, તો બહાર નીકળવા પછી ગળવામા રાખેલા પત્રોમા ઉલ્લેખ કરેલો છે તે પ્રમાણે વર્તજો. હવે વધારે વાતચીત કરવાનો સમય નથી, માટે જાઓ જે બની શકશે તો હું પણ પલાયનનો પ્રયત્ન કરીશ એટલે ઉભયનો છૂટકો થશે. પરંતુ કદાચિત્ તેમ ન પણ થઈ શકે તો મેં તો સ્વામી-મેવામા પ્રાણ અર્પવાનો નિશ્ચય કરેલો જ છે જે મારું મરણ થાય, તો તેની ચિન્તા કરવી નહિ.”

વસંતસિંહ એ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં ટ્રાકના પગલાનો અવાજ તેના કાને પડ્યો તત્કાળે તેણે પોતાનું બોલવું બંધ કર્યું અને નાનાસાહેબને તથા પોતાને કરપલ્લવી ભાષા અવગત હતી, તેથી કેટલીક સૂચનાઓ નેત્રના સંકેતથી તેણે નાનાસાહેબને આપી દીધી. હજી પણ પહેરેગીર કાંઈ આવ્યો નહિ.

નાનાસાહેબ પણ આવી રીતે સપડાઈ જનાં મૂકમુખે મરવાનાં બચથી ઘણો જ ગભરાયલો હતો. લડીને મરવાનું થાત, તો તેની તેને ચિન્તા હતી નહિ તેથી કોઈ પણ પ્રકારે એ બંધનમાથી છૂટકો થાય, તો સારું, એવી તેની પણ ધારણા તો હતી જ એટલે કોઈ પણ જાતની આનાકાની કીધા વિના તેણે વસંતસિંહના ઉપદેશને શિરસાવંચ કર્યો અને વસ્ત્રો પહેરીને નીકળી જવાને તત્પર થઈ ગિલો. પહેરેગીર આવે એટલી વારમા એ વાતો કરી લવાનું તેણે વ્યાજખી ધાર્યું.

“વસંતસિંહ હું તને, આ કારાગૃહમા છોડીને એકલો જ છૂટી જાઉં છું તેથી સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ તો મારે શિરે આવવાનો જ, પરંતુ એથી એમ નથી જાણવાતું કે, બહાર નીકળીને હું તને પણ છોડવવાનો પ્રયત્ન નહિ જ કરું. મારાથી ખનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશ છતાં પણ જો મારા પ્રયત્નો સફળ ન થાય, અને મારે સદાને માટે આ ભારતવર્ષનો ત્યાગ જ કરવો પડે, તો આ આપણી છેલ્લી મુલાકાત છે માટે જો તું જીવતો હો, તો સારા કે ભૂડા આ નાનાને ભૂલી જતો નહિ. લોકોને એમ જણાવજો, કે નાના, નિર્ભાંગી નાનાએ આર્થવર્તના સ્વાતંત્ર્ય માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે સફળ થાય એવી ઈશ્વરની ઇચ્છા નહોતી. વિદેશીય જનોના પાદથી પતિત થવાનું ભારતભૂમિના ભાગ્યમા લખાયલું જ છે તો તેને કાણ ટાળી શકે? મારો વંશપરંપરાગત હક્ક ગયો. હિન્દના રાજ્યોનો દત્તકનો હક્ક ગયો અને હિન્દુ અને મુસલમાનનો ધર્મ પણ ગયો! બાળાસાહેબ અને તાત્યા ટોપીને પણ જો તેઓ તને મળે, તો મારા અતિમ પ્રણામ કહેજો. હવે મારા ચિત્તમાં વિજયની આશા રહી નથી હું મારા પ્રિયજનો, પ્રિય સ્વદેશ અને પ્રિય મિત્રોને ત્યાગીને સદાદુખી જીવન ગાળવાને વિદેશગામી થાઉં છું.—પ્રણામ, બધો, પ્રણામ—”

નાનાના મુખમાંથી વધારે શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ તેનો કંઈ રૂઢાઈ ગયો, છાતીમા ધબકારા થવા લાગ્યા અને નેત્રોમાંથી નીરનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. એ અશ્રુ કારાગૃહવાસના દુઃખ કે પરાજયની પીડાના નહોતા કિન્તુ પોતાની જન્મભૂમિ અને પ્રિયજનોના ચનારા વિયોગના વિચારના હતાં સ્વદેશ અને સ્વજનોનો વિયોગ તે એવી વસ્તુ છે, કે જ્યારે તે નેત્રો સમક્ષ આવીને ઊભી રહે છે, ત્યારે વજ્રહૃદયના મનુષ્યને પણ મીણ જેવો મૃદુ બતાવી દે છે. પાપાણુહૃદય નાનાસાહેબના ઉદાહરણથી એ સિદ્ધાન્તની સત્યતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપણને મળી શકે છે.

પહેરેગીર આવી પહોંચ્યો એટલે વાત કરવાનો ફરી પ્રસંગ મળ્યો નહિ. તેથી પુનઃ નેત્રપથની બાપામા કેટલીક પરસ્પર સૂચનાઓ કરીને

વસંતસિંહ અને નાનાસાહેબ છૂટા પડ્યા. નાનાસાહેબ બહાર નીકળ્યો અને વસંતસિંહ નાનાને સ્થાને રહ્યો.

નાનાસાહેબે નોકરોને રહેવા માટે ખાસ રાખવામાં આવેલી કોટડીમાં આવતા જ સૌંદર્ય માટે જવાનું બહાનું કાઢ્યું અને ત્યાંથી તે જે વેગથી ચાલતો થયો, તે વેગે જ પોતાના સંકેત સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યો. વસંતસિંહે કહેલા સ્થાને આવના જ પેલી કુદીરાણી તરફ સંન્યાસિની પ્રવાસની સર્વ તૈયારી કરીને લા બિભેલી તેના બેવામાં આવી બે ઘોડાઓને સળવીને ત્યાં તૈયાર રાખવામાં આવ્યા હતા એકપર નાના સાહેબ સ્વાર થયો અને બીજા ઘોડાની પીઠપર કુદીરાણીએ સ્વારી કરી. તેઓ રાતોરાત દિલ્લી શહેરથી બાર ગાઉના અંતરે નીકળી ગયાં. અહીં કોઈ એક વ્યાપારીને શોભે તેવા વસ્ત્રો ધસાદિની સામગ્રી એક બીજા મનુષ્યદ્વારા પૂર્વથી જ તૈયાર રખાવવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે બીજા વાર પોશાક બદલીને નાનાસાહેબ અશ્વારૂઢ થયો અને કુદીરાણીને સલામ કરી પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે નેપાલપ્રતિ જવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી.

“પવિત્ર યોગિનિ, મારો તો અહીં જ ક્યાંક છૂપાઈ રહીને કોઈ પણ પ્રકારે વસંતસિંહને છોડવવાનો વિચાર હતો, પણ તેણે જ ન્યારે પત્રમાં મને નેપાલ જવાની સૂચના કરેલી છે અને તમારો પણ એવો જ આગ્રહ છે, તો હવે હું તમો બધાથી અને પ્રિયતમા જન્મભૂમિથી સદાને માટે દૂર થાઉં છું. વસંતસિંહ મને જેવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે પ્રમાણે હું વર્ત્યો હોત, તો મને કાંઈક લાલ પણ થાત, અને આવી રીતે સ્વદેશત્યાગનો પ્રસંગ પણ ન આવત પરંતુ જે થવાનું હતું તે થયું છે. માટે હવે શોક કરવો વૃથા છે. સર્વને મારા આર્જવતાથી પ્રભુત્વ કહેશો,” નાનાસાહેબે કહ્યું દેશનો ત્યાગ કરતા નાનાસાહેબની દૃઢતા શિથિલ થઈ ગઈ.

“મહારાજ, આ જમાનો જ એવો છે કે, રાસ્ત શુદ્ધતારને ખુદાના દરબારમાંથી ખરો ઇન્સાફ મળી નથી શકતો જો કે આપને હાલ તો કુત્તેહ નથી મળી અને આપને પોતાના મુદ્દકને આવી રીતે છોડવો પડે છે, છતાં પણ હિંદુસ્તાનની ગૈયત ન્યારે પણ તારીખમાં આપનો અહિવાલ વાચશે, ત્યારે આપ આ કસનસીય હિંદુસ્તાનના એક વખતના બહાદુર શાહે—હિન્દ હતા, એમ તો તેને કબૂલ કરવું જ પડશે કક્ત એટલી જ બીના આપના જન્મી જિગરને તસલી માટે બસ છે. માટે અમને છોડીને ખુશીથી મુસાફરીમાં આગળ વધો. હું હવે રજા લઈશ. કારણ કે, વસંતસિંહને છોડવાનો બોલો હજી મારા શિર પર કાયમ છે. સલામ, ખુશી દે દિદ, સલામ ” કુદીરાણીએ છેલ્લા શબ્દો વિચાર્યા,

નાનાસાહેબે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ, તે નમ્રતાથી પોતાના ઉન્નત મસ્તકને નમાવી પ્રણામ કરીને ચાલતો થયો. તે જ્યાંસુધી દૃષ્ટિ ગાયર થયો ત્યાંસુધી તો તે કુકારાણીએ તેનામાં નયનને લગાડી રાખ્યા તે સર્વથા અદશ્ય થતાં કુકારાણીએ પણ પોતાના ઘોડાને દિલ્હી તરફ વાળ્યો. રાત્રિનો અત થએલો હતો અને ઉપ કાળનો મદમદ પ્રકાશ થવા લાગ્યો હતો. દિવસના આગમનથી સમન્ત જનોને એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે. પરંતુ તેજ દિનાગમન દુઃખી નાનાસાહેબના હૃદયમાં એક પ્રકારની અસહ્ય વ્યથાને જ ઉત્પન્ન કરતું હતું. પોતાના સુખના દિવસોના પ્રકાશનું સ્મરણ થતાં આજનો આ પ્રકાશ તેને અધકાસ સમાન લાસતો હતો. પળે પળે તેને પકડાઈ જવાની ભીતિ થયા કરતી હતી તેથી ઘોડાને બંને તરફલા વેગથી તે દપટાવતો જતો હતો. શોકની વિપુલતાથી તેની મુખમુદ્રાઓ ધોરતમ ગંભીરતાને ધારણ કરી રહી હતી. આનંદનો સર્વથા તેના હૃદયમાંથી નાશ થયો હતો. ઘણાક દૂર નીકળી જવા પછી તે મનઝી જ કહેવા લાગ્યો -

પૂનાના “પ્રખ્યાત પેશવાનો પુત્ર, કે જે અત્યારે મહારાષ્ટ્રના સિંહાસને વિરાજતો હોવો જોઈએ, તે આવી રીતે એક ચોર પ્રમાણે પરદેશીય જનોના લયથી પોતાના દેશને ત્યાગીને પલાયન કરી જાય છે! હું શીલસુક્ર ખતુ, તો મારું પ્રથમથીજ તેમ કરવું જોઈતું હતું. મારી નજરોનજર દૂરતાનાં સાક્ષાત દર્શન કર્યાં, રક્તપતન કરાવ્યું, ખુનામરકી કરાવી, અને હવે હું નાસું છું! હું શું હીચકાગે છું? હું શું દેશ-ભિમાની નથી? મારું કર્તવ્ય શું? હા! કેવો વિચિત્ર પ્રસંગ! ખરેખર કોઈપણ કાર્ય પરમાત્માની ઇચ્છા વિના થઈ શકતું જ નથી. જે તેમ ન હોત, તો મારા પ્રયત્નો સફળ થવા જ જોઈતા હતા. પણ તેમ થયું નથી. પરાજિત થવા છતાં પણ મારે ઈશ્વરનો આભાર માનવો જોઈએ કે, તેણે વસતસિંહના મનમાં ગ્રેરણા કરી અને તેણે મને શત્રુઓના હસ્તે થનારા મરણના પ્રસંગને ટાળી શાત જીવન વીતાડવાનો સધિ આપ્યો. એ મારી શાંતિનું કારણ શું? વસતસિંહની એકનિષ્ઠ વ્યામીસેવા! “લલે જન કોટિ પ્રયત્નો કરે થાશે ધાર્યું જે ધરણીધરે!”

તે પ્રવાસમાં આગળ વધતો ગયો.

પ્રકરણ ૩ જી

વસન્તસિંહની વિટમ્બના

નાનાસાહેબના સહિસલાંમત નીકળી ગયા પછી વસતસિંહ એકલો થઈ પડ્યો. પહેરેગીરાની હદમાંથી નાનાસાહેબ જ્યાં સુધી બહાર નીકળી ગયો નહોતો, ત્યાં સુધી તેના જીવમાં જીવ નહોતો, પણ જ્યારે તે નિર્વિઘ્ને

પલાયન કરી ગયો ત્યારે “નાનાસાહેબને બંધનમુક્ત કરીને આવે હું કૃતાર્થ થયો,” એવી ધારણાથી તેને આનંદ થયો, પરંતુ બીજી જ ઘણે “મારો છવ જોખમમાં છે,” એવી સ્મૃતિ થતાં વળી તેના હૃદયમાં કાંઈક બેદનો પણ આવિર્ભાવ થયો. તોપણ “સ્વામીએવા કરતા કદાચિત્ પ્રાણની આહુતિ આપવી પડે તોપણ શું થયું?” એવા વિચારથી તે પાછો સંતુષ્ટ થયો. પોતાના છૂટકા વિશે તેણે કાંઈ પણ તજવીજ કરેલી નહોતી અને નાનાસાહેબ તેને છોડાવી શકે તેમ તો હતું જ નહિ, તેથી તે પોતાના પ્રાણસરક્ષણનો બાર ઈશ્વરને શિરે મૂકીને સ્વસ્થતાથી બેસી રહ્યો. એટલામાં કેદખાનાના નોકરોમાંથી એક નોકરના નાસી જવાનો પોકાર તેના સાબળવામાં આવ્યો, પરંતુ તેણે પોતે એ વિશે એક પણ ગ્રન્થ ઉચ્ચાર્યો નહિ. એથે દિવસે એક નોકર વસન્તસિંહવાળા કાટડીમાં આવ્યો અને તેણે તેને ઝાળખતા જ કેદખાનાના અમલદારને એવી ખબર પહોંચાડી એટલે એ નોકર નાસી નથી ગયો, પણ તેણે પોતે કેદીને ઠેકાણે રહી એક કેદીને નસાડવાનો અપરાધ કરેલો છે, એ પોગળ ફૂટી ગયું. તત્કાળ ચાર જોરાવર સિપાહીઓ સાથે કારાગૃહનો અધિકારી તેની કાટડીમાં આવી લાગ્યો અને મહાક્રોધના આવેશથી તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “નમસ્કહરામ કૂતરા, બધી ખરેખરી હકીકત જણાવી દે, તારા જે બાપને તેં નસાડ્યો તે તારો શો સગો લાગતો હતો?”

વસન્તસિંહે એનું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. બીજી વાર પણ તે અધિકારીએ તેને સર્વ ઘટના જણાવી દેવાની આજ્ઞા કરી, પણ વસન્ત તો નિરતર જ રહ્યો. હવે તે અદ્રસર પોતાના ગુસ્સાને દાખી શક્યો નહિ. તેણે તત્કાળ સિપાહીઓને હુકમ કર્યો કે, “લુઓ છો શું ? બહાદુરો, જમાડો એને પેટ ભરીને મેથીપાક ! મારા એ પદ્મ સુ રત્ન ગણાય છે એ રત્નની પ્રાપ્તિથી અવશ્ય એનું મન લલચાશે અને હમણા જ એ બધી વાત પોતાની મેજે જ કહી દેશે.”

સિપાહીઓએ પોતાના અદ્રસરના હુકમનો એક ક્ષણ માન્યો પણ વિલંબ ન કરતાં તે જ પળે અમલ કર્યો. આખના પલકારામાં તો સિપાહીઓના ઠોસા, લાતો અને લાકડીઓના મારથી એકદમ તમ્મર ખાઈને વસન્તસિંહ ધરણીપર ઢળી પડ્યો. હું બધી વસન્તસિંહ પોકાર તો કરતો હતો, છતાં પણ પોતાના બેદને ખોલી નાખે એવું એક પણ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળવા ન પામ્યું. “મારા પ્રાણ, જરો તે મને કબૂલ છે, પણ જો મારે મોઢેથી એ બેદને તમે જાણવા માગતા હો તો તેમાં તમારી ભૂલ છે,” તેણે અર્ધાકિંટ દૃઢતાથી તે અધિકારીને કહ્યું.

કારાગૃહના અધિકારીનો નિશ્ચય થયો કે, “આ કાઈ સાધારણ મનુષ્ય નથી, અને એ કાઈ પણ રીતે માનવાનો નથી;” તેથી તેને એક જૂદી જ અધારી કાટડીમાં પૂરીને એ નાસી જનાર કેદી કાણુ હતો, એનો ખીજા માર્ગોથી શોધ કરવામાં તે પ્રવૃત્ત થયો. નાનાસાહેબ જ્યારે પકડાયો, તેજ સમયે બાદશાહનો એક પીરમહમ્મદ નામનો સરદાર યુદ્ધનો અત થવા વખતે ગુમ થયો હતો, માટે પોતાનું નામ છૂપાવવાના હેતુથી નાનાસાહેબે પોતાને પીરમહમ્મદ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો એથી કેદીઓના નામપત્રમાંથી પણ એ ભાગેલો કેદી કાણુ હતો એ બરાબર જણાયું નહિ એટલામાં પીરમહમ્મદ, માટે તપાસ થતા તે પકડાયો અને તેથી નાસી ગયેલો કેદી કાઈ ખીજો જ મનુષ્ય હોવો જોઈએ, એવો સર્વનો દૃઢ નિશ્ચય થયો. વળી ખીજા વાર બારીકાથી ચોક્કસ થવા માંડી. ખીજા પણ કેટલાક અધિકારીઓએ વસતસિંહને અનેક રીતે એ વિશે પ્રશ્નો કર્યા, પરંતુ તેણે એક શબ્દ માત્ર પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ તેને સખત માર માર્યો, અપવાસી રાખ્યો, તોપણ મોઢે બાધવાનો ડર બતાવ્યો, તેના કાનોને અને અંગે આંધ લગાવી, કાઈ કાઈવાર તેને છૂટકાની આશા પણ આપી અને બક્ષીસ આપવાનું પણ કબૂલ્યું, ગામ ધનામમાં આપવાની સનદો તેના સમક્ષ રાખી, પરંતુ નાનાસાહેબનું નામ ન આપવાનો જે વસતસિંહે દૃઢતમ નિશ્ચય કરેલો હતો, તે પોતાના નિશ્ચયને તેણે ડગવા દીધો નહિ.

વસતસિંહ પોતે કાણુ અને ક્યાનો રહેવાસી છે, એનો પણ પ્રથમ તો પત્તો લાગી શક્યો નહિ એથી અંગ્રેજ ફૌજના અમલદારોને તે વિશે વધારેને વધારે જ સંશય આવવા લાગ્યો. છેવટે થોડા દિવસ પહેલા દિલ્લીમાં પડેલી અંગ્રેજી જાવણીમાના કેટલાક સિપાહીઓ તેને ઓળખતા હતા, તેથી તે બલાવર્તનો નિવાસી છે અને થોડા દિવસ પૂર્વે નાનાસાહેબના કાઈ કાર્ય માટે દિલ્લીમાં આવ્યો હતો, ઇત્યાદિ બબર તેમને વજીર વગેરેના કહેવાથી મળી શકી; એથી ભાગેલો કેદી તે કદાચિત્ નાનાસાહેબ હોય, એવો બહુધા સર્વ અધિકારીઓનો તર્ક થયો અને તેથી તેનો તેમણે ઘણી જ સૂક્ષ્મતાથી શોધ ચલાવ્યો. વળી એ વસતસિંહ પણ નહાસે તો ગમે ત્યાં પણ પકડાય, તે હેતુથી તેનો ફોટો (તસવીર) ઉતારીને તેની નકલો લખનાર કાનપુર વગેરે સ્થળોના લશ્કરી અમલદારોને મોકલી આપવામાં આવી વસતસિંહને ઠાર મારી નાખવાથી નાનાસાહેબનો શોધ લગાડવામાં અને તેના પસાયનની સાબેતી કરવામાં પૂરાવાની ઘણી જ ન્યૂનતા થઈ પડશે, એમ જાણીને તેને ચીક્ર સાહેબના હુકમથી તેને રાજકેદીઓના મહાજમાથી કાઢીને વધારે બદો-

અસ્તથી એક જૂદી જગ્યામા રાખવામા આવ્યો. પરંતુ ત્યાં રાખવાનું પણ સલામતી ભરેલું ન જણાવાથી નાનાનો ગોધ ચાલે ત્યાં સુધી તેને અણાહાળાદની વધારે બદોઅસ્તવાળી છાવણીમા રાખવા માટે ચોટી પહેરા તળે તેને અણાહાળાદ રવાના કરી દેવામા આવ્યો.

મુસલમાન કઢીરાણી નાનાસાહેબને તેને પંથે લગાવી ત્યારે દિલ્લીમા આવી, ત્યારે તે પ્રવાસના યમથી ઘણી જ શક્તિહીન થઈ ગએલી હોવાથી એક દિવસ વિશ્રાંતિ લેવાનું તેણે ઉચિત ધાર્યું. એક દિવસ શાંતિમાં વીતાડીને બીજે દિવસે કારાગૃહની માહિતી મેળવતા તેના જણવામા આવ્યું કે, નાનાસાહેબના પલાયનની વાત ઉઘાડી પડી ગઈ છે અને વસંતસિંહ ઘણી જ સખ્તીમા છે એ કાગળથી વસંતને બંધન-મુક્ત કરવાનો તે કાર્થ પણ ઉપાય કરી ગઈ નહિ તે મનમા ઘણી જ નિગમ થઈ ગઈ; કારણ કે, ભાગનાર મનુષ્ય તે નાનાસાહેબ જ હતો, એવી જો અંગ્રેજોની ખાત્રી થશે, તો અવશ્ય તેઓ પોતાના વૈરના બદલામા વસંતસિંહનો ઘાત કરવાના જ, એવો તેના હૃદયમા નિશ્ચય હતો અને એથી તે ઘણી જ બીતી હતી. તે વારવાર મનઝી વિચાર કર્યા કરતી હતી કે,

“અરે શું, માગ મનની આશા મનમાં જ મરી જશે ? જેને માટે આટલા આટલા કષ્ટો મહન કર્યા અને યુવાવસ્થામાં જ કઢીરાણીનેા જામો પહેર્યો તેને, તે અવદેશભક્ત અને આમીનિષ્ટ વક્તાદાર વસંતસિંહને હું બચાવી નહિ શકું ? મારા પ્રાણને આનંદથી નચાવી નહિ શકું ? નાનાસાહેબને ધિરે તો કદાચિત ઉગ્ધખલતાનો દોષ પણ મૂકી શકાય તેમ છે, પણ આ તો સર્વથા એક નિર્દોષ નર છે એક બેશુનાહને બલામા ગિગ્ગતાર થએલો હું જોઈ શકતી નથી હજી પણ હું મારાથી બનતા એને બચાવી લેવાના બધા પ્રયત્નો કરીશ અને તેમા નિષ્ફળતા મળશે, તો આખર આ કઢીરાણી પણ સદાને માટે આહુનિયામાંથી દળશે.”

એત્રણ દિવસ પછી એકાએક વસંતસિંહને અણાહાળાદ મોકલી દેવાની અકવા તેને કાંતે આવી. તે રોજ પૂછપરછ કર્યા કરતી હતી અને એક દિવસે તે કેદીને ત્યાંથી લઈ જવાનો ‘પ્રસંગ’ આવી પહોંચ્યો. કઢીરાણી ઘોડેચાર ચઢીને શહેરના દરવાજાના બહારના ભાગમા માર્ગમા ઉભી રહી વસંતસિંહને લઈને અંગ્રેજ ચિપાહીઓ ત્યારે ત્યાંથી પસાર થયા, ત્યારે કઢીરાણીએ નેત્રપટલવી ભાપામા વસંતસિંહને જણાવી દીધું કે, “નાનાસાહેબ સહીસલામત હિંદુસ્તાનની હદમાથી બહાર નીકળી ગયો છે અને તમને બચાવવાના પણ થઈ શકશે ને ઉપાયો હું કરીશ માટે અખિલેશ્વરમાં આધાર ગાખવો.” હુ બી વચનતસિંહને હજી પણ

આ સ્વાર્થી સંસારમાં પોતાનો એક સહાયક અધાર છે, એ જાણીને ધણી જ સતોષ થયો એથી દારણ દુ ખમા પણ તેને સુખનું કિંચિત્ દર્શન થવા લાગ્યું. અલ્લાહાબાદ જવા પછી શો ન્યાય થશે અને પોતે કેવા મોતે મરશે, ઇત્યાદિ વિચારોની પ્રબળતાથી કવચિત્ તેનું મસ્તિષ્ક ભ્રમિત થઈ જતું હતું, પણ વળી સ્વામિએવાથી કરેલી જન્મની સાર્થકતાને સ્મરતા તેને આનંદ પણ થતો હતો. તે અલ્લાહાબાદ તરફ ચાલ્યો.

લેદભરિત ભામિની, એ સંન્યાસિનીએ પણ વસતસિંહની પાછળ પાછળ અલ્લાહાબાદ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું માર્ગમાં વિચરતા તેના હૃદય-સમુદ્રમાં અનેકવિધ વિચારતરંગો ઉદ્ભવવા લાગ્યા. પ્રથમ તે તેને પોતાનાં પૂર્વાશ્રમનું સ્મરણ થતા માતાપિતા અને કુટુંબીજનોની શી સ્થિતિ થઈ હશે, એનો વિચાર થયો, અને ત્યાર પછી પોતે આ ફકીરાણીનો જન્મો પહેર્યો, તેથી જ કાઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના સ્વતંત્રતાથી અત્યારે ફરી શકાય છે, એ વિચારથી તેને અમુક અંશે સતોષ પણ થયો. જો અલ્લાહાબાદની અંગ્રેજોની કાર્ટમાં વસતસિંહથી વિરૂદ્ધ ન્યાય આપવામાં આવે, તો એક વાર વધસ્થાનમાંથી પણ તેને નસાડવાનો પ્રયત્ન કરવાની એ ફકીરાણીએ મનમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી ઈશ્વરના ભજનમાં લીન થએલા સાધુજનોના મુખમંડળમાં જેવી રીતે સર્વદા શાંતિની છાયા જ પ્રસરેલી જોવામાં આવે છે, તે શાંતિની છાયાનું એ તરણ સંન્યાસિનીના મુખમંડળમાં દર્શન માત્ર પણ થતું નહોતું. શાંતિને સ્થળે એની મુખમુદ્રા કાપની અગ્નિમયી છાયાથી રક્તવર્ણ થએલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. ધોડાને તે એટલા તો વેગથી દોડાવતી જતી હતી કે, માર્ગમાં આવતા જતા ખીજા લોકોને એક સ્ત્રીની અશ્વારોહણમાં આટલી બધી પ્રવીણતા જોઈને ધણું જ આશ્ચર્ય થતું હતું. ધણેક દૂર નીકળી ગયા પછી તેના મુખ્ય માર્ગથી સહજ દૂર આવેલી એક પર્ણકુટીમાં એ ફકીરાણીની દૃષ્ટિએ સંચાર કર્યો એ પર્ણકુટીને અવલોકતાં જ તેના હૃદયમાં વળી એક ખીજા જ પ્રકારના વિચારો આવવા માડ્યા. તે મનસ્વીની કહેવા લાગી;—

“શું અમૃતસિંહ અને હશમત હજી પણ આ ઝૂંપડીમાં વસતાં હશે? વસતા હોય, તો ચાલ અખર કાઢી જોઈ.” ત્યાં વળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, એટલામાં પાછું તેની ભાવનાનું સ્વરૂપાન્તર થયું. “ના, ના; ત્યાં જો તેઓ હશે ને મને રોકી રાખશે, તો વિના કારણ મારા પ્રવાસમાં વિલંબ થશે. તેટલામાં જો અલ્લાહાબાદમાં વસતસિંહના પ્રાણને કાંઈપણ હાનિ થશે તો મારી આશા મનમાં ને મનમાં જ રહી જશે માટે હાલ તો ખીજા બધા મોહોનો પરિત્યાગ કરીને અલ્લા-

હાખાદની જ પહેલી મુલાકાત લવી જોઈએ. જે તમે અહીં રહેતા હો
તો, 'યારા ખચરખાહો, મારી સલામ કબૂલ કરજો' "

એમ કહીને દઢચિત્ત અને કર્તવ્યપરાયણ એવી આપણી એ અશ્વા-
૩૬ યોગિની પોતાના અશ્વને વેગથી ચલાવતી માર્ગક્રમણ કરવા લાગી
તે યથાસમય પૂર્વે એક વાર પ્રયાગના નામથી ઓળખાતા અને નીતિ
મૂર્તિ દશરથસુત રામચંદ્રની અદ્યકાલ વિચારિત ભૂમિ અદ્વાદાખાદમા
જઈ પહોંચી તપાસ કરતાં તેના જાણવામા આવ્યું કે, વસંતસિંહને
ધન્સાદ્ર ત્રણ દિવસ પછી થવાનો છે એટલે સમયની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી
તે મુસાફરખાનામાં ઊતરી.

પ્રકરણ ૪ થું

અચિન્ત્ય મેળાપ

હશમત અને અમૃતસિંહ જે પર્ણકુટીમા રહેતા હતાં, ત્યાં એક
ગૌરાગ યુવતિ મહત્તમ પોતાના બે બાળકો સાથે આવીને સિપાહીઓના
ત્રાસથી બચવા માટે રહેલી હતી અને હશમત તથા અમૃતે તેનું સોર
આદરાતિથ્ય કર્યું હતું, એ ખીના આપણે આગળ એક પ્રકરણમા જાણી
ગયા છીએ તે મહત્તમ મહિનો પદર દિવસ પોતાના સત્તાનોમહિત
ત્યાં સુખેથી રહી અને એટલા સમયમા હશમત વિશે તેના મનમાં
ધણા જ ઉઠ્યા વિચારો બધાયા. તે ગૌરાગ યુવતિ હશમતને પોતાની
ભગિની કરતા પણ વિશેષ પ્રેમથી ચલાવા લાગી એવામા એક દિવસ
દૂરથી કાઈ અગ્રેજ રણગીતનો ધ્વનિ તેમના સાંભળવામા આવ્યો,
અને તેથી તે મહત્તમ મનમા એવી કલ્પના થઈ કે, “અવશ્ય એ કાઈ
અગ્રેજ સૈન્યની ટુકડી આવતી હોવી જોઈએ.” થોડા જ વખતમા તેની
એ કલ્પના સત્ય થવાનાં ચિહ્નો પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થયા પાંચમે મેલ-
જરોનું એક સૈન્ય અદ્વાદાખાદ તરફ જતું તેમના જોવામા આવ્યું
એ સૈન્યની નિયમથી ચાલવાની પદ્ધતિ અને યથાનિયમ રણવાદવા-
દનની પ્રવીણતાને નિહાળી હશમત તથા અમૃતસિંહના મનમા અગ્રે-
જોની પ્રત્યેક કાર્યમા નિયમબદ્ધતાની કુશળતાનું ભાન થયું. તે પ્રેમીઓ
પરસ્પર અગ્રેજોના વિજયના કારણો વિશે સલાપણ કરવા લાગ્યા
ગૌરાગ યુવતિ પણ એ દસ્ય પોતાના બે બાળકોને બતાવતી ઉભી હતી
પોતાના સાતિબાધવો અને સ્વદેશ બાધવોને જોતા જ તેના નિરાશ
હૃદયમા આશાનો કાષ્ઠક ભાસ થવા માડ્યો. એ સૈન્યના અગ્ર ભાગે
એક શરવીર અગ્રેજ થોડો પોતાના સૈનિક યુનિફોર્મમા સજ્જ થએલો
અશ્વા૩૬ થઇને પોતાના અશ્વને નચાવતો ચાલ્યો જતો હતો, તે જ્યારે
જરાક પામે આવ્યો, ત્યારે બેમાંના એક અગ્રેજ બાળકે “પપા, પપા”

કરીને પોકાર કર્યો મડમે પણ તેને પોતાના પતિ તરીકે તત્કાળ ઓળખ્યો. ગામડાના એક માણસને દોડાવીને હશમતે તે અંગ્રેજ અકસરને ત્યાં સોલાવવાની આજ્ઞા કરી

તે અગળડ્યા ગામડિયાની વિનતિ સાંભળીને તે અંગ્રેજ અમલદારને પ્રથમ તો કાંઈક શંકા આવી તેને એવો ભ્રમ થયો કે, “કાંઈ બળવાખોરોએ વખતે કાંઈ પ્રપચનો દાવ રમવાની વેતરણ તો નહિ કરી હોય?” એટલામા તેની દૃષ્ટિ પેલી ગૌરાંગ કામિની અને તેના બે બાળકો પર પડી. જોકે તે તેમને ઓળખી તો ન શક્યો, તોપણ પોતાની બતિનાં જ એ મનુષ્યો વિટંબનામાં પડેલા હોય, તો તેમને સહાયતા આપવી જ જોઈએ, એવા હેતુથી તે પોતાના સૈનિકાસહિત તે તરફ વળ્યો. તેનું હૃદય કાંઈ અચિન્ત્ય આનંદથી ઉછાળા મારવા લાગ્યું. એ અકલ્પ્ય આનંદના કારણેનો શોધ તેનાથી થઈ શક્યો નહિ.

પાસે આવતાં જ તે અમલદારે પોતાની સ્ત્રીને ઓળખી કાઢી અને તે જ કાણે થોડાપરથી ફૂડી પડી તે પોતાની પત્નીને પ્રેમથી ભેટી પડ્યો અને બાળકોને તેડીને પ્રેમચુબનથી તેમના કપોળભાગોને ભીળવી દીધા. થોડીવાર તો હર્ષાતિશયથી પતિપત્નીના મુખમાથી એક શબ્દ માત્ર પણ નીકળી શક્યો નહિ. અતે હૃદયને દબ કરીને તે અમલદારે કહ્યું કે, “ખરેખર, ઈશ્વરની લીલા અપર પાર છે. મારનારથી તારનાર હમેશા નજીક હોય છે તું અને આ મારાં બે બાળકો મને પાછાં મળશે, એવી મારા હૃદયમા સ્વપ્ને પણ આશા હતી નહિ. બળવાખોરોએ તમારો ક્યારનોએ નાશ કરી નાખ્યો હશે, એ જ મારો નિશ્ચય હતો, વાર, અહીં તમને કાણે આશ્રય આપ્યો અને તમે કેવી રીતે જીવતા રહેવા પામ્યા?”

મડમે પોતાપર બનેલી સર્વ બીના કહી સંભળાવી અને હશમત તથા અમૃતસિંહના ઉદાર ચરિત્રોનો પણ તેણે મુક્તકંઠે ઉલ્લેખ કર્યો. એ સર્વ વૃત્તાત સાંભળીને તે અંગ્રેજ અધિકારીના હૃદયમાં જે આશ્ચર્યનો ભાવ થયો, તે અવર્ણનીય હતો તેણે હશમત તથા અમૃતસિંહનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો અને પોતાથી બનતી સર્વ પ્રકારની સહાયતા કરવાનું પણ તેમને વચન આપ્યું. હશમતને, પોતાના જ ઘરમાં આવી રીતે વિયોગી પતિપત્નીનો અચિન્ત્ય મેળાપ થયો, તેથી કાંઈ થોડો આનંદ થયો નહિ. હશમતે તે સાહેબને સવાલ કર્યો કે, “આપ અત્યારે કયાથી આવો છો અને કયા જવાના છો? તેમજ તોફાનની હાલમા શી ખબર છે?”

“બળવા શાંત થઈ ગયો છે અંગ્રેજોનો વિજય અને બળવાખોરોનો પરાજય થયો છે દિલ્લીમાં છેલ્લું યુદ્ધ થયું હતું, અને તેમાં

નાનાસાહેબ કેદ પકડાયો હતો, પણ તેના કોઈ વસંતસિંહ નામના અરદારતી સહાયતાથી તે કેદખાનામાંથી સહિસલામત છટકી જવા પામ્યો છે અને તેને નસાડવાના યુનાહ માટે વસંતસિંહને ઘણી જ સખ્ત કેદમાં રાખવામાં આવ્યો છે તેનો અઘાંઘાયાદની કોર્ટમાં ઇન્સાફ થવાનો છે, અને આ અમારો રસાયો પણ ત્યાં જ જવાનો છે બીજા પણ કેટલાક બળવાખોરોનો ત્યાં ન્યાય થશે, અને તેમને યોગ્ય શિક્ષા મળશે જ”

“વસંતસિંહનું” નામ સાંભળતાં જ હગમત અને અમૃતસિંહનાં ગાત્રો શિયલ થઈ ગયા. તે ચાણાક અગ્રેજ અધિકારી તેમના ગલરાટને તેજ પજો બાણી ગયો તેથી તેમના ગલરાટને ફરવાના હેતુથી તે તેમને નમ્રતાપૂર્વક પૂછવા લાગ્યો કે, “એ તો તમને બળવાની શાંતિના સમાચાર સંભળાવ્યા, અને તમને આટલો બધો ગલરાટ કેમ થાય છે? એમાં કાંઈપણ ભેદ જોવા દેવાય, તો તે ભેદને ખોલી નાખો મારાથી બનતો પ્રયત્ન હું કરીશ.”

“અમારા ગલરાટનું કાગળ વિચિત્ર છે, અને એ ગલરાટ તમાગાથી ફર થઈ શકશે નહિ, એની શંકા છે, માટે પ્રાર્થના કરવી પણ વ્યર્થ છે,” અમૃતસિંહે કાંઈક નિરાશ મુખમુદ્રાથી કહ્યું

“તમે મારી પત્ની અને માગ બાળકોના હવની રક્ષા કરી છે, તો હું હવના જોખમે પણ તમારી આગાને પૂર્ણ કરીશ માટે જે મનોભાવના હોય, તે શંકા વિના વ્યક્ત કરો હું તમને વચન આપુ છું, કે અવશ્ય હું તમને સતોપ આપીશ.” બહા મનના અને કૃતજ્ઞ અગ્રેજ અધિકારી અંતઃકરણના ખંગ ભાવથી બોલ્યો

“અમારા ગલરાટનું કારણ એ છે કે, વસંતસિંહ અમારો મિત્ર છે અને હાલમાં આપના કથન અનુસાર તે નાનાસાહેબને બદીખાનામાંથી નસાડવાના અપરાધ માટે અગ્રેજોને ત્યાં કેદ છે અમારો તો એવો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે, કે એ ધોરતમ અપરાધ માટે અગ્રેજો એને દેહાંત દંડની જ શિક્ષા આપશે અને નાનાસાહેબના વંશનો બદલો એના પામેથી લેશે. પરંતુ એમ ન થાય અને વસંતસિંહ નિરપરાધી હોતો છૂટી જાય, એવી અમારી ઇચ્છા છે જે એટલું અમારું કાર્ય આપ કરી આપશે, તો અમારા કરેલા ઉપકારનો અગ્રેજ અમને યોગ્ય બદલો મળ્યો માનીશું. ધન કે બીજા પદાર્થોની અમને આકાંક્ષા નથી,” અમૃતસિંહે પોતાનો સત્ય મનોભાવ તેને જણાવ્યો, અને સ્વખર્ચ થઈ બિભો રહ્યો.

સાહેબ એ અશક્ય કાર્ય કરવાનું સાંભળીને પ્રથમ તો દિગ્મૂઢ બની ગયો. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ તો

પણ થોડીક વાર વિચાર કરીને તે વસંતસિંહની વીરતાની પ્રશંસા કરતો અમૃતસિંહને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “વેલ મિસ્ટર અમૃતસિંહ, તમારા જીવને ખાતર મારા જનના જોખમે પણ હું એ કામ કરીશ ગમે તે પ્રયત્ને પણ અમૃતસિંહને સતોષ આપવો, વસંતસિંહને છોડાવવો એ જ મારું કર્તવ્ય છે જેવી રીતે બધા નેટિવો (દેશીઓ) એકમરખા નથી હોતા, તેમજ બધા ગોરાઓ પણ એક સરખા નથી જ હું તમારા ઉપકારનો બદલો એ ઉપકારથી વાળી આપીશ નિર્ભય રહો,” એમ કહીને તે જરાક વાર થોભી ગયો અને વિચાર કરીને વળી પાછો બોલ્યો કે, “અમૃતસિંહ, દોસ્તો તો ખરેખર તમારા જેવા જ જોઈએ સારા વખતમા તો અનેક દોસ્તો આવીને એકઠા થાય છે અને ધન ઇત્યાદિ સ્વાર્થના સાધનો હોય, ત્યાં સુધી નમી નમીને સલામો કરે છે. પણ જુરા વખતમાં સ્વાર્થની જરા જેટલી પણ આશા ન રાખતા જે અનુભવ કામ આવે છે તે જ ખરો દોસ્ત કહેવાય છે ખુશામદી ને પૈસાના લોભી દોસ્તોની દોસ્તી કરવા કરતાં શયતાનની ગુલામી કરવી તે વધારે સારું છે. હું તમારી નિમકહલાલીથી ઘણું જ ખુશી થયો છું માટે ગભરાશો નહિ ‘ઈશ્વર સહુ સારું કરશે’”

સાહેબના એ શબ્દોથી અમૃતસિંહ અને હશમતને ઘણું જ આનંદ અને સતોષ થયો અને તેમણે સાહેબનો એ આશ્વાસન માટે અત કરણુ-પૂર્વક આભાર માન્યો વાતોમા ને વાતોમા સમય ઘણો વીતી ગયો તેથી સાહેબ પાછો તેમને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, “અમૃતસિંહ, હું સરકારી કામને માટે નીકળેલો હોવાથી મારાથી અહીં વધારે વાર બોટી થઈ શકાય તેમ નથી માટે હવે મને અને મારી પત્ની તથા બાળકોને વિદાય થવાની રજા આપો તો બહુ સારું, તેમજ જો તમે પણ અક્ષા-હાબાદ આવો તો વધારે લાભકારક થશે, એવી મારી ધારણા છે, મુસાફરીની બધી તૈયારી હું કરાવી શકીશ. તેની તમારે ચિન્તા કરવી નહિ શો વિચાર છે?”

“જે સાહેબનો વિચાર તે જ અમારો વિચાર. અમે આવવાને તૈયાર છીએ,” હશમતની સમતિ લઈને અમૃતસિંહે જવાબ આપ્યો.

સાહેબના હુકમથી હશમત અને મડમ તથા તેના બે બાળકો માટે એક બગીચની ગાડી ભાડે કરવામા આવી અને આવાપીવાની જોઈતી સામગ્રી લઈ લીધા પછી સર્વ જન પ્રવાસના પ્રાગલ માટે તૈયાર થયા હશમતના જવાની ખંખર સાલળતા જ ઘરડા મરિયમ ડોશી પણ ત્યાં આવી લાગ્યા. લાખા સમયના સહવાસથી હશમતમા તેમનો એટલો બધો તો પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો, કે હાલનો વિયોગનો સમય

આવતાં તેની પુત્રીનો વિયોગ થતાં માતાને જેવા ખેદ થાય છે, તેવા ખેદ મરિચમ ડોશીને થતો જોવામા આવ્યો, તેના નેત્રોમાથી અનુનો અરુણિત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો હશમતે તેને પોતાના અચાનક પ્રયાણનું કારણ કહી સલજાવ્યું ને તેથી તે કાંઈક સાત પડી તેણે હશમતને કેટલાક વસ્ત્રો ભેટ આપ્યા અને અમૃતસિંહને પણ પાઘડી વગેરેની મોગાદ આપી. જતી વખતે હશમતને સંબોધીને તે કહેવા લાગી કે,

“બેટા, તમારી સવળી આફતો અક્ષાહ દૂર કરશે અને મનની મુશ્કેલી બર આવશે પણ આ ધરડી ડોશીને ભૂલી જતી નહિ આફતનું વાદળ વીખેરાઈ જાય ત્યારે બની શકે, તો એક વાર મોઢું બતાવી જજો અને તેમ ન જ બને તો કાગળપત્ર તો જરૂર લખતી જ રહેજો ”

હશમતે તેને પગે પડીને રજા લીધી અને ડોશીએ ખરા દિલથી તેને દુઆ આપી. આગળથી અગ્રેજોની ટુકડીએ ચાલવા માડ્યું અને અને પાછળ પાછળ હશમત અને મડમવાળી ગાડી પણ ચાલતી થઈ. બળવાની ધામધુમ હવે સર્વથા નરમ પડી ગયેલી હતી, તેથી માર્ગમા તેમને કાંઈ પણ વિદ્વંસ થયું નહિ, તેમજ બીજો પણ કાંઈ જાણવાળો જ નાવ બન્યો નહિ તેઓ નિર્વિદ્વે અને સુખરૂપ અક્ષાહાબાદમા આવી પહોંચ્યા. તે ગૌરાંગ યુવતિના પતિએ તેમને રહેવા માટે એક સારી જગ્યાની વ્યવસ્થા કરી આપી અને એ નોકરો કામકાજ માટે પણ આપ્યા.

—o—

પ્રકરણ ૫ મું

એક અધિક દેવયોગ

દિલ્લીના યુદ્ધક્ષેત્રમા અગ્રેજોનો જય અને બળવાખોરોનો પરાજય થતા અને નાનાસાહેબ અગ્રેજોના હાથમા કેદ પકડાતા તાત્યા ટોપી અને બાળાસાહેબને એકદમ રણભૂમિનો સાગ કરવો પડ્યો. નાનાસાહેબની સહાયતા માટે તેમનાથી લા રહી શકાય તેમ હતું નહિ, કારણ કે, જો તેઓ લાજ રહી જાય અને બ્રહ્માવર્તમાં અગ્રેજોનો હલ્લો થાય, તો નાનાસાહેબના સ્ત્રીસમૂહની રક્ષા ક્રાણુ કરે, એ એક પ્રશ્ન હતો તેઓ તત્કાળ બ્રહ્માવર્તમા આવ્યા અને ત્યાંથી નાનાસાહેબની ધર્મપત્ની તથા બીજા સરદારોના કુટુંબની કેટલીક સ્ત્રિઓને વ્યવસ્થાથી સાથે લઈને તેઓ પૂના જવાને નીકળ્યા તાત્યા ટોપી અને બાળાસાહેબનો પ્રવાસ સિપાહીઓની રીતથી આડાઅવળા માર્ગે થતો હોવાથી સ્ત્રીઓ તેથી ધણીજ કંટાળી ગઈ અને વારવાર તેઓ પરિશ્રમનો પોકાર કરવા લાગી આવી સ્થિતિ જોઈને બાળાસાહેબ ધણોજ ગભરાટમા પડી ગયો.

અ તે હારીને તે તાત્યા ટોપીને કહેવા લાગ્યો કે, “તાત્યા ટોપી, આપણો પડતો દિવસ છે. આપણને ઓળખી કાઢનારા કેટલાક અગ્રેજોના પક્ષના મનુષ્યો પણ હશે જ, તેમ જ કેટલાક દેશદ્રોહીઓ પણ આપણને ફાંસીને લાકડે લટકતા જોવાને તત્પર હશે, માટે જો ન કરે નારાયણને એવો કટાકટીનો પ્રસંગ આવે, આપણને પકડવાને અગ્રેજોના માણસો આવી પહોંચે, તો તે સમયે આ સ્ત્રિઓ આપણને ઘણી જ દુઃખનાયક અને વિઘ્નરૂપ થઈ પડવાની. ગમે તે પ્રયત્ને પણ એમનાથી આપણે દૂર જ રહેવું જોઈએ જો સ્ત્રિઓ સાથે હશે, તો પકડાઈ જવાનો વિશેષ સભય છે તમારો શો અભિપ્રાય છે?”

તાત્યા ટોપીએ એ વિશે થોડો વિચાર કર્યો અને ત્યાર પછી તે ગંભીર મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો, “તમારો વિચાર ઘણો જ લાભો અને ઉત્કૃષ્ટ છે. મને આશ્ચર્ય થાય છે, કે મને એનું પ્રથમ ધ્યાન કેમ ન રહ્યું? આપણને પકડવા માટે તો ગતુઓના સિપાહીઓ ફરતા જ હશે માટે આપણે તો છટકી જ જવું જોઈએ પણ હવે ઉપાય શો કરવો?”

“ઉપાય એ જ કે, આપણા અને આપણા અધિકારીઓના કુટુંબની આ સમસ્ત સ્ત્રિઓને યાત્રાળુ યોધિતાઓના રૂપમાં બે મનુષ્યો સંગે અદલાદલાયાદ મોકલી આપવી. ત્યાં તેઓ થોડાક દિવસ રહેશે અને અધિક શાંતિ યનાં પોતાના પ્રવાસમાં આગળ વધશે આપણે એમને મહારાષ્ટ્ર દેશની સીમામાં જઈને મળીશું. પણ એ કાર્ય કાઈ પરિપક્વ યુદ્ધિના અને પૂર્ણ વિશ્વાસુ મનુષ્યને જ મોપવું જોઈએ મારી તો એ જ મુચના છે,” બાળાસાહેબે પોતાના મનનો ખરો અભિપ્રાય તાત્યા ટોપીને કહી સંભળાવ્યો.

તાત્યા ટોપીને પણ એ યુક્તિ ઘણી જ સારી અને લાભકારી લાગી તેણે પોતાના બે સાથીદારોને બોલાવીને તેમને પોતાનો એ વિચાર સ્પષ્ટતાથી જણાવી દીધો. ગણપતિરાવ અને વ્યકટરાવ એ બે ઘણા જ દૃઢચિત્ત અને વિશ્વાસુ અનુચરો હતા, તેમજ શારીરિક બળમાં પણ તે એકએક દશદશને પૂરા પડે એવા હતા તેમણે એ કાર્ય કરવાની ખુશીથી કબૂલાત આપી અને જણાવ્યું કે, “જ્યાં સુધી અમારા દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી તો અમારી સ્વામિનીનો અને અન્ય અંગળાઓનો એક વાળ પણ વાંકો થવા દેવાનો નથી મરણ પછી ગમે તેમ થાય, તેના જવાબદાર અમે નથી.”

“બસ, હાલ તો એટલાની જ જરૂર છે, વિશેષ દૈવાધીન છે આ નિમકહલાલીનો બદલો આપવાની હાલ અમારામાં તો શક્તિ નથી. પરંતુ ઈશ્વર અવશ્ય તમને એનું સાફ ફળ આપશે જ,” બાળાસાહેબે તેમને આશીર્વાદ આપીને કહ્યું.

એ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી બાળાસાહેબ પોતાની બાબી તે નાનાસાહેબની સ્ત્રી પાસે ગયો અને નમ્રતાથી તેને ઉદ્દેશીને વિનંતિ કરતો બોલ્યો કે, “માતૃશ્રી, અમે તમારી સાથે જ રહીશું, ખર્ચ નથી પડતી કે ક્યારે લયના મુખમા જઈ પડીશું, માટે અમે તમને અને તમારા સાથેની ખીજ સ્ત્રીઓને ગળુપતિરાવ અને વ્યકટરાવ સાથે યાત્રાગુઓના નિમિત્તે અલ્લાહાબાદ મોકલવાનો નિશ્ચય કરેલો છે, ત્યાં થોડા દિવસ રહીને તમે પૂના તરફ રવાના થજો અમે માર્ગમાં તમને આવી મળીશું. એ વિશે આપનો શો વિચાર છે?”

“વિચાર ખીજે શો હોય? તમે જે કંઈ પણ કરતા હશો, તે આપણા હિતનું જ હશે. માટે સુખેથી પધારો અમારા ભાગ્ય અમારા સાથે છે. પણ બાળાસાહેબ, બની શકે તો એમનો શોધ કરવામાં કયાશ રાખશો નહિ, પતિનો વિયોગ તો થયો. અને હવે દિયેરનો પણ વિયોગ થાય છે, તે જોઈ જાતી તો કાઢી જાય છે. પણ સમય ધણો જ ખરાબ હોવાથી તમારા વિચારથી હું વિરૂદ્ધ થઈ નથી શકતી,” નાનાસાહેબની વીરહદયા વીરાગના પત્નીએ દબતાથી ઉત્તર આપ્યું.

એ અનુચરો સાથે સ્ત્રીવર્ગને અલ્લાહાબાદના માર્ગે ચઢાવી તાલ્લાટોપી અને બાળાસાહેબ તેમનાથી ફૂટા પડ્યા અને તેઓ એક ખીજ જે દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા નાનાસાહેબની પત્ની અને ખીજ સ્ત્રીઓ અલ્લાહાબાદમાં આવી, પોતાનાં ખર્ચા નામો અને મહત્તાને છૂપાવીને સરક્ષણને યોગ્ય વર્તન કરતી પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગી. પરંતુ નાનાસાહેબની શી દશા થઈ અને તેનો સદાનો સાથી વસંતસિંહ હાલમાં ક્યાં છે, એની તેમને રચમાત્ર પણ માહિતી મળી ન શકી. વસંતસિંહના પક્ષની અને નાનાસાહેબની જ સ્ત્રી વસંતમિત્રનો ન્યાય ન્યાય થવાનો છે, ત્યાં આવી રીતે એકાએક આવી લાગે, એ શું એક અધિક દૈવયોગ ન કહેવાય?

પ્રકરણ ૬ હું

અલ્લાહાબાદનું કેદખાનું

આપણી વાર્તાના વિષયમાં આગળ વધવા પહેલા અહીં ઈ સ. ૧૮૫૭-૫૮ માં અલ્લાહાબાદ નગરની કેવી સ્થિતિ હતી અને કેવી રચના હતી, તેનું જો આવશ્યક વિવેચન કરીશું, તો તે અસ્થાને તો નહિ જ ગણાય. અહીં સક્ષિપ્ત સ્થલનિર્દેશ આવશ્યકીય અને યોગ્ય સ્થળે છે, એ બહુધા સર્વ વાચકો માન્ય રાખશે જ

પ્રખ્યાત ચીની પ્રવાસી હુ-એન-ત્સંગ અલ્લાહાબાદ (પ્રયાગ) વિશે લખે છે કે, “આ નગર જે નદીઓના સંગમસ્થાને રેતીના એક મેદાનની

પશ્ચિમ દિશામાં વસેલું છે બીજે સ્થળે એક સહસ્ત્ર વસ્તુઓ દેવને અર્પિત કરવાથી જેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેટલું ફળ અહીં માત્ર એક જ વસ્તુ અર્પવાથી મળી શકે છે. દેવાલયના મુખ્ય ભાગ સમક્ષ એક વિસ્તૃત વૃક્ષ છે. સાલળવામાં આવે છે કે, એ વૃક્ષમાં એક મનુષ્ય-લક્ષક રાક્ષસનો નિવાસ છે. દેવાલય સમક્ષ જે જે મનુષ્યોએ દેહત્યાગ કરેલો છે, તેમનાં અસ્થિઓ વૃક્ષના આસપાસના ભાગમાં પડેલાં છે એવી રીતે દેહત્યાગ કરવાની પરિપાઠી પ્રાચીનકાલથી ચાલતી આવેલી છે.”

હુ-એન-ત્સાંગના એ કથનને વાચીને સ્પષ્ટતાથી કલ્પના કરી શકાય એમ છે કે, પ્રયાગની ભૂમિ તે કાળમાં પણ કેની પવિત્ર મનાતી હતી. પ્રયાગ એ નામ જ અત્યંત પવિત્રતાને સૂચવનારું છે. પ્રયાગનું માહાત્મ્ય ઘણું જ મહાન છે. બ્રહ્મદેવે એ સ્થળે યાગ કર્યો હતો, તેથી જ એ-સ્થાનને પ્રયાગ* એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. કુરુક્ષેત્રને પિતામહની વેદીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે પ્રયાગના આસમન્તાતના ગંગા અને યમુના એ ઉભય નદીઓના મધ્ય ભાગમાંના પ્રદેશને પણ લોકો પિતામહની વેદી જ કહે છે. રામાયણમાંના ઉલ્લેખ અનુસાર વનવાસસમયે શ્રી રામચન્દ્રે એ યજ્ઞને વિશ્રાંતિ લેવા માટે અદ્યકાલીન આશ્રય લીધો હતો. એવી એક વેળાની એ પરમ પુનીત નગરી કાળના પરિવર્તનને આધીન થઈને યવનોના અધિકારમાં ગઈ, અને પછી એક વેળાના તેના પવિત્ર પ્રયાગ નામનો લોપ થતા અક્ષાહ્યાદ એવા એક યાવનીય ભાષાના નામની તેને પ્રાપ્તિ થઈ. પરંતુ એ નામ, યાવની નામનો પણ અર્થ એવો થાય છે કે, “ધૈર્યનિવાસ.” એ પણ પરમાત્માનો એક મોટો ઉપકાર કે, નામમાં પરિવર્તન થયા છતાં પણ દૈટલેક અંશે મૂળ અર્થ તો જળવાઈ જ રહેવા પામ્યો છે. પરંતુ એ યાવની નામ એ સ્થળને કેવી રીતે મળ્યું? ઈ. સ. ૧૫૭૫ માં શહેનશાહ અકબરે અહીં કિલ્લો બાંધાવ્યો અને તે વેળાએ તેણે જ એ સ્થળને અક્ષાહ્યાદ એવું નામ આપ્યું. તે આજ મુઘી પ્રચલિત છે. છતાં પણ પ્રયાગ નામનો સર્વથા તો લોપ નથી જ થવા પામ્યો.

નદીતીરપરથી જોતા કિલ્લાનો દેખાવ સંગમસ્થાને એવો તો ચિત્તાકર્ષક લાગતો હતો કે, શબ્દોથી તેનું સંપૂર્ણતયા વર્ણન થવું અશક્ય છે. અકબરના સમયમાં એ નગર અત્યંત રમણીય હતું. પરંતુ તે રમણીયતા બળવાના સમયમાં રહી નહોતી સિપાહીઓના ઝુનુની હાથોએ દૈટલીક સારી સારી ધમારતોને જમીનદોસ્ત કરી નાખી હતી અને

*“યત્રાડ્યજત મૂતાત્મા પૂર્વમેવ પિતામહ.”

પ્રયાગમિતિ વિહ્યાત તસ્માદ્ધારતલસમ” ॥ મારત. વ્રમર્ષ બ ૮૭ છો ૧૬.

કિલ્લાના કેટલાક ભાગોને પણ તેમણે તોડી ફેંડી નાખ્યા હતા ધણેક સ્થળે ઉદ્ધવસ્તતાનાં સ્પષ્ટ ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં.

વસતસિંહને જ્યારે પકડીને અલ્લાહાબાદમાં લાવવામા આવ્યો, ત્યારે પોતાની દુર્દશા માટે થતા ખેદ કરતાં એ પવિત્ર અને પુરાતન નગરની આવી પાંચમાલી થએલી જોઇને વધારે ખેદ થયો હતો. હવે આપણે આપણા મુખ્ય વિષયપર આવીશું.

સિપાહીઓમાંથી જે કેદ પકડાયા હતા, તે સર્વ મનુષ્યોને જૂના કિલ્લાના એક મજબૂત મકાનમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા હતા એ પત્થરના મકાનની આરે તરફ પત્થરનો એક મજબૂત કિલ્લો બાંધેલો હતો અને તેથી કાઢથી પણ પલાયન તો કરી શકાય તેમ હતું જ નહિ દરેક કેદીને હાથોમાં અને પગોમાં જેડીઓ ઠોટીને તથા ખુલ્લી તલવાર અને ભરેલી બદ્ધકવાળા સિપાહીઓના પહેરા તળે ધણા જ બદોબસ્તથી રાખવામાં આવ્યા હતા. જે કે કાયદો તો કેદીઓને નિયમ પ્રમાણે ખોરાક આપવાનું કમવિ છે જ, પરંતુ અહીંના અપ્લદારોએ કાયદાને જરાક આરામ લેવા માટે એક બાજુએએસાડી જેવજતને બદલે કેદીઓને એક જ વાર ખોરાક આપીને પોતાનો લશ્કરી કાયદા (માર્શલ લૉ)નો અનુભવ કરાવવા માડ્યો હતો. ઇન્સાફ થતા તેમને કાંમીને લાકડે ચઢાવીને અથવા તો બીજા કાઢી પણ પ્રકારે મારી નાખવામાં આવતા હતા. કાઢના છુટકારાની અકવા તો લાગ્યે જ સહજાતી હતી સઘળા કેદીઓનો “આપણા માટે હવે મરણુ વિના બીજું કાઢી પણ નથી,” એવો તો દઢ નિશ્ચય થઈ જ ગયો હતો, અને તેથી તેમના કેટલાક હિંમતવાળા સિપાહી બચ્ચાઓ પ્રસન્નવદન પણ દેખાતા હતા. પરંતુ નિર્સર્ગના સ્વાભાવિક, નિયમ પ્રમાણે મરણુથી બીનાગ ડરપોક મનુષ્યોના હૃદયલયથી સર્વદા કપાયમાનજ રહેતા હતા ક્વચિત નિરાશાથી તેમના નેત્રો અશ્રુપૂર્ણ પણ યઈ જતા હતા એ કેદખાનુ તે જ તેમને મોતખાના જેવું લાગતું હતું પરંતુ એ કેદખાનામાંથી છૂટવા માટેનો તેમના પામે કાઢીઉપાય હતો નહિ અને તેથી પોતાપર જે કાઢી પણ વીતે તે સહન કર્યા વિના બીજો માર્ગ જ નહોતો. મરણુ આજે આવે કે કાલે આવે, એવી રીતે મૃત્યુદેવની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા તેઓ પોતાના અસહ્ય દુખના દિવસો વીતાડતા હતા હા, કાઢને એક રીતે તો કાઢને બીજી રીતે મરણુ આવીને ઘેરવાનું તો છે જ, ત્યારે શોક ન કરતાં મૂક મુખે તેને આધીન થવામા જ દક્ષતા સમાયલી છે, એવી પણ કેટલાકાની ધારણા હતી.

દિવસના ત્રીજા પ્રહરનો અંત થતા અતુર્ય પ્રહરનો આરભ થઈ ચૂક્યો હતો સર્વત્ર વિગેષ અને વિગેષ શીતલતાનો વિખ્તાગ થતો જતો

હતો, પણ એ શીતલતા કોના માટે? જે સુખી હોય તેના માટે. દુઃખી જનોને તો શીતલતા અને ઉષ્ણતા ઉભય સમાન જ લાગે છે, કારણ કે, તેને તો સર્વત્ર દુઃખની જ છાયા છવાયલી દેખાય છે એ જ નિયમને અનુસરીને કેદખાનામાંની પોતાની કોટડીમાં એક કેદી, તરણ બધીવાન લોહાના સળિયાવાળા કોટડીના બારણાપર એક હાથ ટેકવી બીજે હાથ કમરે રાખી બીતને જોતો પોતાના આત્મગત હૃદયોદ્ગારો કાઢતો બોલો હતો. વાંચનાર એ કેદી કાણ હશે વાર? એ કેદી તે બીજે કાંઈ નહિ, આપણો પૂર્ણપરિચિત વસંતસિંહજી. તેના ઉદ્ગારો નીચે પ્રમાણે હતા:-

“આ વિશ્વરૂપી રંગ-આગાર તે આવા સંકટોનો ભંડાર હશે અને તેમા મનોબળાઓનો આટલો મહાન અધિકાર હશે, એવી મારા હૃદયમાં સ્વપ્ને પણ કલ્પના હતી નહિ જ્યારે આનંદ અને મુખોપભોગમાં અમે દિનરાત નિમગ્ન હતા અને પોતાના બલના અહંકારમાં સલમ હતા, ત્યારે અમે ક્યાં જાણતા હતા કે, પૃથ્વીપતિ મહારાજના સરતાજને તારાજ થવાનો સમય પણ આવશે? પરમાત્મા ભૂપાલને એક ભિક્ષુક કરી બતાવશે! દારા, દ્રવ્ય, બલ અને વૈભવના મદમાં અમે એટલા બધા છટ્ટા ગયા હતા, કે આવી પરતંત્રતાની વેળાના આગમનનો અમારા હૃદયમાં ભાસ માત્ર પણ હતો નહિ, પણ નહિ મારે આવા શબ્દો ઉચ્ચારવા ન જોઈએ મેં જે કાંઈ પણ કર્યું છે, તે મારા સ્વામીના હિત માટે કર્યું છે. હવે આવા ફરિયાદના શબ્દો ઉચ્ચારવા તે મારો ઉન્માદજ ગણાશે. માટે હૃદય, શાંત થા. મરણની આન્તિને છોડીને તેમા શાંતિની કાંતિનું સુખકારક દર્શન કર.”

એટલામાં એકાએક એક યુગેપિયન અમલદારે આવીને તેની કોટડીનો દરવાજો ઉઘાડ્યો અને તેને બહાર બોલાવીને કિચિત્ નમ્રતા અને કિચિત્ કઠિનતાના મિશ્ર ભાવથી તેને કહેવા લાગ્યો કે, “વસંતસિંહ, આટલા આટલા દિનથી તને સમજાવવા છતાં તું નાનાસાહેબનો પત્તો આપતો નથી, અને તેથી વિના કારણ પ્રતિ દિવસ અનેક મનુષ્યોનો વધ થતો જાય છે નાનાસાહેબની શંકાથી તેને મળતા-ચહેરાના અનેક પુરોષોને યમસદનમા પહોંચાડી દેવામા આવ્યા છે. અમારો વિનય થયો છે, અને તે ચિરકાલ તેવો જ રહેશે હવે નાનાસાહેબનો સિનારો પડતો થયો છે. માટે તેના પક્ષમા રહેવાથી તને વધારે જો લાભ થવાનો છે.” તે ક્યાં ગયો છે, તે અમને જણાવી દે અને મો માણુએને બદલે એકને ગર્દન મરાવી દે. પછી જો કે, ઇન્આગી પ્રિટિય સરકાર તરફથી તને કેવો અધિકાર મળે છે તો બોલ, મારી વાત તને કબૂલ છે? બૂલ કરીશ નહિ જો હૃદયમાં બીજી કાંઈ આગા હોય, તો તે પણ જણાવી દેજો.”

“આગા ! આ નશ્વર અને ક્ષણભંગુર નિરાશાથી ભરેલા સંસારમાં અસલ સુખની આશા ! એવી આશાના ધરાવનારા બુદ્ધિહીન પુમાન છે એ અગ્રેજ સગદાર, વિજયી થવાથી આમ અહંકાર ન ધાર, આ એ દિવસના અસલ આનંદથી પ્રમાદી ન થા, આ કૃતઘ્ન સૃષ્ટિનો નિયમ ક્ષણિક કહેવાયો છે. ત્યાં આજે તડકો છે સાં કાલે પડછાયો છે,” વસંતસિંહે તિરસ્કારપૂર્વક એ ઉત્તર આપ્યું.

“તારા જ શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે કે, હું અહંકાર નથી ધારતો, પણ એ તડકા પડછાયાના નિયમથી જ અગ્રેજોને ઈશ્વરે વિજયનો દિવસ બનાવીને તેમની ઉજ્જવલ કિર્તિ તથા વિજયપતાકાને આકાશમાં પહોંચાવી દીધી છે,” અગ્રેજ અધિકારીએ પાછું પોતાના મતનું મંડન કર્યું.

“અદ્ભુતોસ કે પરમાત્માએ તને બુદ્ધિ જ નથી આપી આટલા વિજયથી અગ્રેજોની વિજયપતાકા આકાશમાં પહોંચી ગઈ? સારે તો વિશ્વવિજેતા સિકંદરની વિજયધ્વજ એના કરતા પણ કોઈ ઊંચા પ્રદેશમાં પહોંચેલી હોવી જોઈએ, અને તેમ જ હતું. પણ જો કે આજે તેનું નામનિશાન પણ ખાકી નથી રહ્યું ઈશ્વરત્વનો દાવો કરનાર ઇરાનનો શાહ જમરોદ પણ ખાકમાં મળી ગયો, સાં આવા વિજયો તે શી ગણનામાં? તૌબા કર, તૌબા. આવા અહંકારદર્શક વચનો ન ઉચ્ચાર, જે મરેલો છે તેને વધારે ન માર,” વસંતસિંહે વળી પણ તેને દાતતોડ જવાબ આપ્યો,

અગ્રેજ અધિકારીની એનું સમર્થક ઉત્તર આપી ન શકાયું, ત્યારે હવે તેણે સંભાષણની ખીણ દીશામાં વિચરીને કહ્યું કે, “આ તારી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોને છોડીને જો તું સરળ માર્ગપર આવીશ અને નાના-સાહેબનો પત્તો બતાવીશ તો હું તને મુક્તિ અપાવીશ અને મોટી પદવીના અધિકારી બનાવીશ.”

“નાનાસાહેબ ક્યા ગયો, એથી હું સર્વથા અજાત છું. હું કાંઈ પણ પત્તો આપી શકું તેમ નથી,” વસંતે કહ્યું.

“નાનાસાહેબને નસાડનાર તું, અને તું નથી જાણતો કે, નાના-સાહેબ ક્યા ગયો છે તે? તમારો એક પુરાણો ભેદુ કે જે આ કેદખાનામાં કેદી છે, તેણે મને એવો વિચાર જણાવ્યો છે કે, નાનાસાહેબ જ્યાં પણ ગયો હશે, ત્યાં તે તારા જ ઉપદેશથી ગએલો હશે. નાના-સાહેબનો પત્તો મળે તો અમે ધન આપવાને પણ તૈયાર છીએ,” અમલદારે વળી લાલ બતાવ્યો.

“મેં નાનાસાહેબને નસાડ્યો એ ખરી વાત, પણ નાહા પછી તે ક્યા ગયો, એથી તો હું હું અજાત જો જાણતો હોત તો ધનની

આજ્ઞા વિના જ હું બતાવી દેત. કારણ કે, માલોજરને હું માટીની બરાબર માનું છું અને હીરાગૌરવને હું કંકરપત્થરથી પણ બદલે જાણુ છું. મારા સ્વામીથી મારો વિયોગ થયો, એટલે જાણો કે, સંસારનો ભોગ તે પણ મારો યોગ થાઓ.”

વસંતસિંહ આગળ બોલવા જતો હતો, પણ તેને વચમાં જ અટકાવીને તે અગ્રેજ અમલદારે કહ્યું કે, “હું જાણી ગયો છું કે, તું આમ સીધી રીતે સમજવાનો નથી જ્યારે બળાત્કાર આવીને તારા ગળું દબાવશે, ત્યારે જ ભાઈસાહેબ રાહપર આવશે હું થોડી વાર પછી પાછો આવીશ, તે સમયે જો તું સીધો જવાબ નહિ આપે, તો તારા માટે ઘણું જ ખોટું થશે દરોગા, દરવાજો બંધ કરો, વસંતસિંહને વિચાર કરવા માટે વેળા આપો, હું હમણા જ પાછો આવું છું.”

એમ કહીને તે અગ્રેજ અધિકારી ચાલ્યો ગયો અને વસંતસિંહ પાછો એકલો એકાદ પોતાની કાટડીમાં બિભો બિભો વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડીકવાર વિચારવા પછી તે મનસ્વી જ કહેવા લાગ્યો કે, “થઈ ચૂક્યું, હવે મરણને શરણુ થયા વિના ખીજો ઉપાય જ નથી. શું નાનાસાહેબનો પત્તો આપું? ના, ના, અત્યારે જીવનો રહીશ તો શું સદાને માટે અમર થઈશ? એમ થવું અસંભવિત છે. એક દિવસે મરવાનું તો છે જ ત્યારે સ્વામીના હિત માટે જ પ્રાણનું બલિદાન આપીને અક્ષય કીર્તિ છોડી જવી, એ જ વધારે ઉત્તમ અને હિતાવહ માર્ગ છે અહીંથી પલાયન કરી શકાય, તેમ પણ નથી ચૂક મુખે ભાગ્યમા જેવી રીતે મરવાનું લખેલું હોય, તેવી રીતે જરૂર મરવું જ નોંધએ યમરાજ, આવો, આ દાસને સત્વર લઈ જાઓ.”

પાછો દરવાજો બંધાયો અને તે અગ્રેજ અધિકારી એક વાર વળી પણ વસંતસિંહ સમક્ષ આવીને બિભો રહ્યો. “વસંતસિંહ, કાંઈ વિચાર કર્યો? જો નિશ્ચય કર્યો? મારું વચન માનવાનું છે કે ફાંસીને લાકડે જ લટકવાનું છે?” આવતાંની સાથે જ તેણે સવાલ કર્યો.

“હું તો નાનાસાહેબના પ્રધાણ વિશે કાંઈ જાણતો જ નથી એટલે માનું શું? પણ ધારો કે, જો કાંઈ જાણતો પણ હોઉં, તોપણ તેનો પત્તો આપીને બંધનમુક્ત થવા કરતાં આ કેદખાનાના બુદ્ધિમાન હું ખુશીથી સહીશ, પણ અંતપર્યંત સ્વામીનિષ્ઠ રહીશ,” વસંતસિંહ પોતાના નિશ્ચયમા દૃઢ રહી ઉત્તર આપ્યું.

“પણ અમે જે બુદ્ધિ તારાપર કરવાના છીએ, તેને તું સહી શકીશ નહિ. પ્રાણુ જતા જતાં તો છટીનું ધાવાણુ તને યાદ આવશે, અને દોળખ આવીને પોતાનું ભયકર રૂપ તને બતાવશે, તે સમયે તારો હક બધો ચાલ્યો જશે, માટે હજી પણ માની જા, અને મારા

સવાલનો સીધો સીધો જવાબ આપી દે,” અમલદારે છેલ્લી ધમકી આપીને કહ્યું

“જવાબ શુ આપુ ? ધુળ પત્થર ? માથું ન પકાવ, જીવીને શું કરવાતું છે ? જે નિમકહરામ થઇને હું જીવતો રહું તો નિમકનો એક એક દાણો મારા શરીરપર ફૂટી નીકળે અને મને કીર્તિને સ્થળે કલંક મળે, એના કરતાં મરણ જ અધિક ઉત્તમ છે,” વસંતસિંહે પણ છેલ્લે જવાબ આપી દીધો

અગ્રેજ અધિકારીએ જોયું કે, વસંતસિંહનો નિશ્ચય દરવાનો નથી, તે કોઈ કાળે પણ માનવાનો નથી. તેથી તેણે તેને મનાવવાનો વધારે પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તે જવાને તૈયાર થયો જતા જતા તેણે વસંતસિંહને કહ્યું કે, “વસંતસિંહ, ખરેખર માલેકાને જે નોકર મળે, તો તે તારા જેવાજ મળજો તારા આ નિશ્ચયથી મારા મનમા તારા માટે વધારે માન ઉત્પન્ન થયું છે. પરંતુ લાચાર કે, તને બચાવવાનો મારાથી કાંઈ પણ પ્રયત્ન થઈ શકે તેમ નથી. આવતી કાલે ઇન્સાફની અદાલતમાં તારો ઇન્સાફ થવાનો છે, અને તે તારા વિરુદ્ધમાં જ આવશે. એ ઇન્સાફ તને ફાંસીને માંચડે ચડાવશે. માટે તારાથી બની શકે તેટલું ઈશ્વરનું ભજન કરી લેજે, મરવાને તૈયાર થઈ રહેજે,” એમ કહીને તે અધિકારી દરવાજાપર આવ્યો, અને ત્યાંના પહેરેગીરને “પહેરેગીર, ખૂબ ખબર-દાર રહેજો, કેદખાનામાંથી કોઈ કેદી ભાગી ન જાય, અમારા નામ કલંકિત ન થાય, એની બરાબર સલાહ રાખજો,” એવો હુકમ આપીને ત્યાંથી પોતાના નિવાસસ્થાનમાં ચાલ્યો ગયો.

રાત્રિનો ઘેર અધિકાર ધીમેધીમે પોતાની કૃષ્ણતાના સ્વરૂપ અધિકારને વિસ્તારતો જતો હતો વસંતસિંહ માટે ભોજન આપ્યું, પણ આજે તે તેને રચિકર થયું નહિ. થોડુંધણુ ખાઇને તે બિછાનાપર લેટી ગયો તેના હૃદયમાં અનેકવિધ વિચારોનો ઉદ્ભવ થતો હોવાથી નિદ્રાદેવીએ તેને શાંતિ આપવાની કૃપા ન કરી હવે નાનાસાહેબ વિશેના વિચારો તેના હૃદયમાંથી પ્રયાણ કરી ગયા અને તેમનું સ્થાન અમૃતસિંહ, હશમત અને તાબુનિસાની સ્મૃતિએ લીધું તે પોતાના મનમા જ રહેવા લાગ્યો -

“હાય ! જે વીરરમણી તાબુનિસાએ મારા પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમભાવ બતાવ્યો હતો અને જેને એક વાર મળવાનું મેં વચન પણ આપેલું હતું તેને હું સર્વથા મળી ન જ શક્યો. તે ક્યાંક ખોવાઈ ગઈ હતી, અને આવા બળવાના ભયકર સમયમા ઈશ્વર બાણે તેની કેવી અવદશા થઈ હશે ! પ્રિયમિત્ર અમૃતસિંહ અને તેની દેવી સ્વરૂપા પ્રિયપાત્રા હશમતની

મુલાકાત પણ હું જીવતા જીવતા લઈ શક્યો નહિ. હવે તેમને મળવું દુર્લભ છે. એ મારા હિતૈષિઓ, આ તમારા દીન મિત્રને તેના અપરાધની ક્ષમા આપજો અને સ્વર્ગમાં મને શાંતિ મળે એવો આશીર્વાદ આપજો. અહીં મળી નથી શક્યા તો સ્વર્ગમાં તો આપણે અવશ્ય મળીશું ત્યાંના દ્રેષ અને પ્રતિસ્પર્ધાહીન રાજ્યમાં સુખદુખની ચાર વાતો કરીશું.”

અન્તે અર્ધરાત્રિ પછી અચાનક તેનાં નેત્રો મીચાઈ ગયા નિદ્રાદેવીએ અલ્પ સમય માટે તેને પણ શાંતિમાં સુવાડ્યો. સમયને વીતતા શી વારડ ઉપકાળ પણ વહી ગયો અને સૂર્યનો પણ ઉદય થયો. વસન્ત-સિંહને મૃત્યુરાજ પોતાસમક્ષ મૂર્તિમાન જિભેલો દેખાયો.

પ્રકરણ ૭ મું

ધન્સાકની અદાલત

અગિયાર વાગ્યાનો વખત થયેલો હતો. અણાહાબાદના કિલ્લા પાસે આવેલી એક પુરાણી ઇમારતમાં ધન્સાકની અદાલત ભરવામાં આવી હતી. એક તરફ રંગભૂમિ જેવો પાટીયાનો બનાવેલો ઊંચો ભાગ આવેલો હતો અને તેની ચારે બાજુએ કંકરાં કરી લેવામાં આવ્યા હતા. તેના મધ્યમાં એક ટેબલ અને એક ખુરસી ન્યાયાધીશને બેસવાને માટે ગોઠવેલા હતાં. તેની સામે નીચેના ભાગમાં એક મોટું ટેબલ ગોઠવેલું હતું અને બંને બાજુએ અમલદારો અને વકીલો તથા કલાર્કિને બેસવા માટે ખુરસીઓ પણ રાખેલી હતી. બંને બાજુએ બે પાંજરા જેવામાં આવતા હતા. તેમાંનું એક ફરિયાદીને ઊભા રહેવાનું અને બીજું અપરાધીને ઊભા રહેવાનું હતું એ પાંજરા પાછળ બધાં બાઈ-ડાઓ કોર્ટમાં પ્રવેશીને જેવા આવનારા પ્રેક્ષકો માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. છતમાં દોરીઓને આધારે બે મોટા પખાઓ ટાંગેલા હતા અને એક માણસ દોરીથી બેસીને તેને હલાવી મનુષ્યોને વાયુનો આસ્વાદ આપતો હતો. ન્યાયાધીશને આવવાનો સમય થઈ ચૂકેલો હતો. અદાલતવાળો આખો ઓરડો પ્રેક્ષકો અને પેતાનાં કાર્ય માટે આવેલા મનુષ્યો તેમજ સરકારી મનુષ્યોથી ભરચક થઈ ગયો હતો. તેમાં તિલ નાખવાની પણ જગ્યા હતી નહિ. વસન્તસિંહનો આજે ધન્સાક થવાનો હોવાથી અમૃતસિંહ પણ કોર્ટમાં આવી હાજર થયો હતો અને પેલી મડમના પતિએ બાજુમાં એક ક્રાટડી કાઢાડી આપેલી હોવાથી પડામાંથી હશમત પણ એ આદર્શને અવલોકવાના હેતુથી ત્યાં આવેલી હતી. તેમના હૃદયે ભયથી ચરચર કાપતા હતા. બડિયાળમાં પૂરો અગિયારનો ટંકારો

યનાં જ, પાછળના પોતાનાં ખાનગી ઓરડામાંથી ન્યાયાધીશ બહાર આવ્યો, “સાયલેન્સ”નો સિપાહીએ પોકાર કર્યો. અંધા બ્રિડીને ઊભા થયા, ન્યાયાધીશે પોતાનું સ્થાન લીધા પછી બીજા પણ પોતપોતાને સ્થાને બેસી ગયા, કોર્ટનું ઈન્સાફ કરવાનું કામ ચાલુ થયું. પ્રથમ તો શહેરમાં જ કરેલા ગુનાહ માટે પડકાયલા બેચાર ગુનાહગારોને વારા-કરતી હાજર કરવામાં આવ્યા, અને તેમને યોગ્ય શિક્ષા મળવા પછી અનુક્રમે બળવાખોરોને હાજર કરવાનું કામ ચાલુ કરવામાં આવ્યું. લગભગ આઠ બળવાખોરોમાંથી માત્ર બેને જ જન્મદેશનિકાલની શિક્ષા થઈ અને બાકીનાઓને ફાંસીનો જ હુકમ સમજાવવામાં આવ્યો એ માર્શિયલ કોર્ટ (લશ્કરી અદાલત) હતી લશ્કરી કાયદો અને લશ્કરનાં કાનુન વિરુદ્ધ ગુનાહ, રાન્યતા બધારણુ વિરુદ્ધ ગુનાહ એટલે મુકદ્દમાને ફાંસીની શિક્ષા માટે મેગન્સ કમિટ કરવાની કાઠપિણુ જરૂર હતી નહિ. એ મુકદ્દમાઓનો ચુકદો કરતા કરતા એક વાગ્યો કોર્ટ ટિફિન(નાન્તો) લેવાને બ્રિડી તે પાછી બે વાગે બેસવાની હતી વસંતસિંહને છેવટ સુધી અજાન રાખવાના હેતુથી જ્યાં સુધી તેનો છૂટકો ન થાય, ત્યાં સુધી તેને ન મળવાનો અમૃતસિંહ મનોનિશ્ચય કરેલો હતો વસંતસિંહને પોતાના વર્ગે હવે ગણાઈ ચૂકેલા જ દેખાતા હતા એ વાગ્યા અને કોર્ટનું કામ પાછું ચાલુ થયું.

વસંતસિંહને કોર્ટમાં ન્યાયાધીશ સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યો. તેને પાગરામાં બિઓ રાખીને એ નાગી તલવારોવાળા સિપાહીઓ તેની બન્ને બાજુએ ઊભા રહ્યા. નાનાસાહેબને નસાડનાર એ બધવાની જબાની સાલળવા માટે પ્રેક્ષકો ઘણા જ આતુર થઈ રહ્યા હતા, બધવાના મુખમાં બે દે ગ્લાનિનો કિચિત્ ભાસ થતો હતો, છતાં પણ તે હિંમત હારી ગયેલો હોય, તેમ બેવામાં આવતું નહોતું. પ્રશ્નો પ્રારંભ થયા ન્યાયાધીશ અગ્રેજી ભાષામાં પ્રશ્નો પૂછતો હતો અને ફુલાપિયો તે પોતાની ભાષામાં વસંતસિંહને જણાવતો હતો.

“તમારું નામ વસંતસિંહ કે?” ન્યાયાધીશે પૂછ્યું.

“હા હા,” વસંતે ઉત્તર આપ્યું.

“દિલીના કારખાનામાંથી નાનાસાહેબને નસાડવાનો અને તેના સાથે સામેલ રહી અગ્રેજી સામે બળવો ઉઠાવવાનો એવી રીતે એ આગેપો તમારા ઉપર મૂકવામાં આવે છે, માટે તમારો ગો જવાબ છે?” ન્યાયાધીશે પાછો સવાલ કર્યો.

“નાનાસાહેબ સાથે સામેલ રહી અગ્રેજી સામે બળવો ઉઠાવવાનો જે આરોપ માટે શિરે મૂકવામાં આવે છે, તે તદ્દન ખોટો છે.

મારી સમજ પ્રમાણે સૈનિકાને ગાય અને હુકરના કારતુસો ક પત્ની સર-
કાર આપે છે એવા વિચારે ક પત્નીના સિપાહીઓએ વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો.
નાનાસાહેબે કેમે બળવો ઉઠાવ્યો જ નથી નાનાસાહેબનો વિચાર પણ
ક પત્ની સામે જવાનો હતો નહિ, પણ તેની જાગીર અને આવક સંબંધે
ક પત્નીએ પોતાનું વચન ન પાળી નાનાસાહેબને વિરોધ કર્યો હતો.
ક પત્નીએ તેને પેશવાના પુત્ર તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડી તેના હક્કો
લૂટી વિરોધ કર્યો હતો પોતાના હક્કો સલાજવા એ સર્વનો ધર્મ છે.
રાજાઓને પણ વિરોધ કરવાનું કારણ તેમના હક્કો લૂટાયાથી મળ્યું
હતું હું અસત્ય બોલ્યો પણ નથી અને બોલીશ પણ નહિ કારણ કે,
આજ નહિ તો પછી પણ એક વેળા મરવું તો છે જ પ્રથમથી એ
વેળા બળવો ઉઠાવવામા મારી સમતિ નહોતી અને તેનો ઉપદેશ પણ
એક નહિ કિંતુ અનેક વાર મેં નાનાસાહેબને આપ્યો હતો પરંતુ
એ ઉપદેશનું પરિણામ એ આવ્યું કે, હું અગ્રેજો સાથે મળી ગએલો
છું, એવી નાનાસાહેબના હૃદયમા શકા આવી. તેથી મારા પ્રયત્નને
ત્યાગીને જેમ મારા સ્વામી કહે તેમ કરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી, તોપણ
સિપાહીઓની લડાઈઓમા દરેક વખતે હું બની શકે તેટલો દૂરનો દૂરજ
રહ્યો હતો આપ માનો, કે ન માનો પણ અક્ષરેઅક્ષર સત્ય વાર્તા આ
છે," વસંતસિંહે ધણી જ ગભીરતા અને દૃઢતાથી કહ્યું.

વસંતસિંહના એ કથનમા એક પ્રકારનો એવો તો અપૂર્વ પ્રભાવ
સમાયલો હતો કે, તે પ્રભાવથી ન્યાયાધીશ અને અન્ય અગ્રેજ અધિ-
કારીઓના અંતઃકરણો એવા તો અનિત થઈ ગયા કે, એના વિરુદ્ધ
તેમનાથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ વસંતનું એ કથન
તેમણે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય માન્યું અમૃતસિંહ અને હશમતનો જેણે આશ્રય
લીધો હતો, તે મઝમ પણ ત્યાં ઉપસ્થિત હતી, તેણે પણ મનમાં વસંત-
સિંહની ધણી જ પ્રશંસા કરી.

“વાર ત્યારે બીજા આરોપ માટે જે તેમને બચાવ કરો છો, તે
તમારી મુખમુદ્રાના રંગથી સત્ય હોય એમ જણાય છે તોપણ નાના-
સાહેબને નસાડવાનો આરોપ તો તમારે શિરે કાયમ જ રહે છે. એ
આરોપ બીજા આરોપ કરતા વધારે ભયકર છે, અને એને માટે શિક્ષા
પણ ભયકર થશે માટે તેના બચાવમા તમે શું કહો છો? નાના-
સાહેબે ઉઠાવેલી લડાઈનું કૃત્ય તમને પસંદ નહોતું, તો પછી એવા
એક લડનારાને નસાડવાનું, તેને સહાયતા કરવાનું શું કારણ હતું?”
ન્યાયાધીશે વળી પણ પૂછ્યું.

“એ આરોપ સત્ય છે અને તેને માટે મને જે કાર્ષ પણ ભયકર
શિક્ષા કરવામા આવશે, તે ભોગવવાને હું તૈયાર છું. નાનાસાહેબ સિપાહી-

ઓના વિરોધનું મૂળ હતા એમ હું માનતો નથી. જળવાનું મૂળ એક કારતુસ અને ખીલુ, કપનીનું બેવચનીપણું છે નાનાસાહેબ તો મારા સ્વામી હતા, અને તેમણે જે અયોગ્ય કૃત્ય કર્યું હોય, તોપણ તેની આજાને શિરસાવણ કરવી એ માંગે ધર્મ હતો વર્ષોથી જેનું અત્ર ખાધું હોય અને જેના અત્રથી આ શરીર પોષાયુ હોય, તેને આવા સંકટના સમયમા સહાયતા ન આપવી, એ તો કોઈ નિમકહરામ અને કૃતદંત મનુષ્ય જ કરી શકે નાનાસાહેબના મ્થાને કોઈ અગ્રેજ અધિકારી કેદમા સપડાયો હોત અને તેને મરણની શિક્ષા જ થવાની હોત, તેવામા કોઈ નિમકહલાલ નોકરે તેનો છૂટકો કર્યો હોત, તો તે છૂટકો કરનારને અગ્રેજ સરકાર અપરાધી ઠરાવત ખરી કે ? કદાપિ નહિ મે તમારા શત્રુને નસાડ્યો છે, તેથી જ આજે અપરાધી બનીને અહીં બિભો છુ નહિ તો ન્યાયની દૃષ્ટિથી ઉભયનો અપરાધ એક સમાન જ કહેવાય મારો માત્ર એટલો જ જવાબ છે. એનો વિચાર કરવો ન કરવો એ તમારા હાથમા છે, મારે વધારે કાંઈપણ બોલવાનુ નથી," વસતસિ હે જીવપર ઉદાર થઇને એ સ્પષ્ટ વચનો નિર્ભયતાથી સંભળાવી દીધા.

એ જવાબથી કોર્ટમાં તે વખતે બેઠેલા સર્વ જનો આશ્ચર્યથી દિગ્મુઢ જેવા બની ગયા ન્યાયાધીશથી પ્રણુ કોઈ ઉત્તર આપી શકાયું નહિ પેલી મહમના પતિએ પ્રથમથી જ ન્યાયાધીશ સાથે સલાહ તો કરી જ રાખેલી હતી. તે પણ આ ક્ષણે હાજર હતો, એટલે એ વચનોથી જાણે પોતાના વિચારોમા કોઈકે ફેરફાર થયો હોય, એવી ન્યાયાધીશે પોતાની મુખમુદ્રા બનાવી તે લાખા વિચારમાં લીન થઈ ગયો થોડીક વાર પછી તે વસતસિ હને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો.-

"તમારે કહેવું સર્વથા સત્ય છે પોતાના સ્વામીના પ્રાણુરક્ષણ માટે તમે જે પોતાના જીવના જોખમે આ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેને માટે ખરેખર તમને ધન્યવાદ જ આપવો જોઈએ જળવામા તમે તમારો કાંઈપણ સ્વાર્થ જાળવ્યો નથી, એ અહીં સારી રીતે સાબેત થઈ ચૂક્યું છે તમે અપરાધી નથી નાનાસાહેબનો પત્તો તમે બતાવવાના નથી, એ નિશ્ચિત હોવાથી હવે તે વિરો હું પૂછવાનું વ્યાજબી ધારતો નથી તેના શોધ માટે અમે ખીજા પ્રયત્નો કરીશુ. અગ્રેજ સરકાર તમારા જેવા એક બહાદુર અને નિમકહલાલ મનુષ્યને આ દુનિયામાથી સંભાને માટે નષ્ટ કરવા ઇચ્છતી નથી બહુકે તેવા મનુષ્યને પોતાની એવામા રાખીને તેવી જ નિમકહલાલીની આશા ગણે છે કોર્ટ તમને નિરપરાધી ઠરાવીને છોડી મૂકવાનો હુકમ આપે છે, અને જે તમારી ઇચ્છા હશે તો અગ્રેજ સૈન્યમાં તમને એક મારી પદવી આપવામા આવશે, એવું

તે વચન આપે છે સિપાહીઓ, એને છોડી મૂકા," ન્યાયાધીશે અદલ્ત-ખન્સાફ આપીને અદાલત નામની સાર્થકતા કરી દેખાડી કેદીને પાંજરામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો અને જોવા તે દ્વાર પ્રતિ જતો હતો, તેવામાં ત્યાં તેને કાષ્ઠક ગડગડ થતી દેખાઇ. સિપાહીઓએ એક ફફીરાણીને લાવીને કોર્ટમાં બેઠી કરી.

“આતો જો અપરાધ છે?” ન્યાયાધીશે સવાલ કર્યો.

એક સિપાહી પાંજરામાં જંધને બેઠો રહ્યો અને ગંભીર મુખ-મુદ્રા કરીને કહેવા લાગ્યો. “આ ફફીરાણી આજે સવારના દસ વાગ્યાથી કોર્ટના કમ્પાઉડમાં અમથીઅમથી ફર્યા કરતી હતી. જ્યારે વસંત-સિંહનો મુકદ્દમા ચાલતો હતો, ત્યારે તે આવીને આ કોર્ટના ઓરડાના દરવાજા પાસે બેઠી રહી હતી એના માટે જો કે પહેલાંથી જ અમને શક તો હતો જ અને તે શક જ્યારે અમે એના હાથમાં આ બે નાળાં ભરેલી રિવોલ્વર બેઠ, ત્યારે વધારે મજબૂત થયો. એક ખુદાની બંદી હોવાનો દાવો કરનારીને આવી રિવોલ્વર પોતા પાસે રાખવાની શી અગત્ય હશે? અને આ કોર્ટના દરવાજામાં બેઠી રહીને તેણે એ અઅશા માટે હાથમાં લીધું હશે? એનો ભેદ અમારા સમજવામાં ન આવવાથી અમે એને સાહેબ પાસે લઈ આવ્યા છિયે વધારે ખુદાનો એને પૂછીને સાહેબ મેળવી શકે તેમ છે,” એમ કહી સિપાહી પાંજરામાંથી નીકળી બહાર જઈ બેઠો રહ્યો.

ન્યાયાધીશને પણ એ બાબત માટે શક પડ્યો. તેથી તેણે સાચક મુખમુદ્રાથી તે ફફીરાણીને સવાલ પૂછ્યો કે, “ફફીરાણી! જે હોય તે સાચુ જ જણાવી દેજે. આ રિવોલ્વર રાખવાનું શું કારણ છે? ખુદાના ખુદાએને એવા હથિયારોની કાંઈપણ અગત્ય હોય એમ માફ ધારવું નથી.”

“આપનું ધારવું કદાચિત્ એમ નહિ હોય, પણ માફ ધારવું તો એમ છે ખરું ફફીરાણીને એ હમેશાનો દસ્તર છે કે બીજાઓને તેમના આકૃતના વખતમાં મદદ આપી અમે ફફીરાણી હમેશા એક જ દેકાણે બેસી નથી રહેતાં જંગલોમાં, શહેરોમાં અને ગામડાઓમાં ભટકવાનો અમારો ધંધો જ ધર્મ રહ્યો છે. આજકાલ વખત ધણે જ ખારીક છે બળવાની આગ જ્યાં ત્યાં સળગી ઉઠી છે એવા સમયમાં હથિયાર વિના ફરવું એ સરાસર નાદાની છે, અને હુ ફફીરાણી છું, છતાં પણ નાંજવાનું ઔરત છું જે હવસી અને ખરાબ ખસ્લતના ધન્સાનો હોય છે, તે ફફીરાણીપર પણ ખરાબ નિગાહ કરવાને ચૂકતા નથી એવો કાંઈ મોકો. બની ગયો તો મારા અસ્થનને અચાવવાનો એક સાધન તરીકે જ આ પિસ્તોલ મે મારા પાને રાખેલી છે. કદાચિત્

બીજાની મદદ માટે પણ એ કામ આવે છે થોડા જ દિવસની વાત છે કે, તમારી જ જાતિની એક મઝમ અને તેના એ નિરાધાર બાળકોને આ બંદીએ બચાવ્યા હતા જે વખતે એવો પ્રસંગ નહોતો, નહિ તો તેમને ધજા કરનારને મારી શક્તિ ચાલી હોત, ત્યાં સુધી તો છવત્તા જવા દીધા નહોત,” કુટીરાણીએ પોતાના ગાંભીર્યને જાળવીને ધણી જ દૃઢતાથી એ ખુલામો કર્યો

ન્યાયાધીશ કાંઈક બોલવા જતો હતો, પણ એટલામાં પેલી મઝમ તત્કાળ સાં દોડી આવી અને ન્યાયાધ્યક્ષને નમ્રતાપૂર્વક વિનવીને કહેવા લાગી કે, “એ કુટીરાણી જે કાંઈ પણ કહે છે, તે સર્વ સત્ય છે મારા અને મારા બાળકોના પ્રાણ બચાવનારી એ જ છે. રિવોલ્વર રાખવામાં એનો કાંઈપણ ખરાબ હેતુ હોય એમ જણાતું નથી એને છોડી મૂકો.”

કુટીરાણી રિવોલ્વર તૈયાર રાખીને અદાલતના દરવાજા પર ઊભી હતી, તેમાં નેનો હેતુ તો બીજો જ હતો. જો વસન્તસિંહને મરણદંડની શિક્ષા કરવામાં આવે, તો ન્યાયાધીશને એક ગોળાથી ઠાર કરી બીજી ગોળાથી તેનો આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય થએલો હતો. પરન્તુ વસન્તસિંહ ન ધારેલી રીતે છૂટી ગયો અને પોતે પણ કઢંગી હાલતમાં આવી પડી, ચારે તેણે સમયસૂચકતાનો ઉપયોગ કરી વાતને ફેરવી નાખી એટલામાં વળી તેના સહુલાખ્યોગે તે મઝમ પણ આગળ આવીને તેનો બચાવ કરવાને તૈયાર થઈ તેથી તેને આપેલા શ્રમમાટે ક્ષમા આપીને ન્યાયાધિકારીએ તત્કાળ તેને બંધનમુક્ત કરી દીધી અને એક અગ્રેજ અબળા અને તેનાં બાળકોના પ્રાણ રક્ષવામાટે તેને સારૂ ધનામ પણ આપ્યું. પાંચ વાગી ગએલા હોવાથી ટ્રાઈ બંધ કરવામાં આવી તે મઝમ કુટીરાણીને હશમત પામે લઈ ગઈ કુટીરાણીને જોતા જ હશમત આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ તેને તેણે ઓળખી હતી હશમતે પોતાને ઓળખી છે, એ કુટીરાણી તત્કાળ પામી ગઈ અને તેથી અચારે કાંઈ પણ ન બોલવાની તેણે તેને ઇશારત કરી હજમત, કુટીરાણી અને તે મઝમ ત્રણે અબળાઓ ગાડીમાં બેસીને હશમત અને અમૃતસિંહના ઉતારાવાળા મકાનમાં આવી પહોંચી અને તે મઝમનો પતિ અને વસન્તસિંહ પણ સત્વર આવવાના હતા, તેમની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી બેઠી. અમૃતસિંહ પણ આવી લાગ્યો.

તે મઝમના પતિએ વસન્તસિંહના છૂટકારાનો નિશ્ચય હોવાથી ટ્રાઈ-માંની એક ખાનગી ટ્રાટડીમાં અમૃતસિંહે આપેલા ગળપૂતને પહેરવાના વસ્ત્રો તૈયાર રાખેલા હતા તે જોવો છૂટ્યો કે તેને તે સાહેબ તે ઓરડીમાં લઈ ગયો અને આજ્ઞાવાચી થયેલા લાગ્યો કે, “હવે આ ફેદીના

કપડાં કાઢી નાખો અને તમારા આ અસલ વસ્ત્રોને ધારણ કરો. આ તલવાર પણ તમારા માટે ખાસ રાખવામાં આવી છે "

એ એક પરબતિનો, અને વિશેષમાં વળી શંકુઓના પક્ષનો મનુષ્ય તેની આટલી ખાતરખરદાસ શા કારણથી કરતો હશે, એનું રહી રહીને વસન્તસિંહને મહત્-આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. તોપણ એ વિશે ખુલ્લી રીતે સવાલ કરી શકાય તેમ ન હોવાથી થોડાં શબ્દોમાં તેનો આભાર માનીને ગુપ્તગુપ્ત તેણે કેદીનો પોષાક ઉતારીને પોતાનો રાજપૂતી પોષાક પહેરી લીધો અને કમરે તલવાર પણ લટકાવી "હવે ક્યા ચાલવાનું છે ?" વસન્તસિંહે તૈયાર થઈને પૂછ્યું

"તમારા મિત્ર અમૃતસિંહ અને તેમની પત્ની હરામત અદલાહાબાદમાં જ છે. તમારા ઇન્સાફના વખતે પણ તેઓ ડાઈમાં જ હાજર હતા તેઓ તમને પોતાને ઘેર લાવવાનું મને કહી ગયાં છે, માટે આપણે ત્યાં જ ચાલીશું ગાડી તૈયાર છે, માટે પધારો," સાહેબે ખુલાસો કર્યો

એથી વસન્તસિંહ ધણ જ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો, તે એ રહસ્યને જાણી શક્યો નહિ, મૂક મુખે તે સાહેબ સાથે તે ગાડીમાં બેઠો

ગાડી થોડીક ચાલવા પછી વસન્તસિંહનો ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાનો ભાવ થયો અને તેથી તે ઇચ્છા તેણે સાહેબને જણાવી સાહેબે ગાડીમાં બેઠો ગાડી ત્રિવેણીસગરે લઈ જવાનો હુકમ કર્યો તેઓ ત્રિવેણીનાં તીરે આવી પહોંચ્યા સધ્યાકાળનો રમણીય સમય હોવાથી શીતલ મદમદ પવનની લહરી દિવસના સૂર્યતાપથી તંબેલા મનુષ્યોને આનંદ આપતી હતી કલકલ ધ્વનિસહિત વહન કરતું ત્રિવેણીનું વિચિત્રરંગીય જલ નેત્રોને આનંદ આપતું હતું અને ત્યાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્નાન કરતા ભાવિક નરનારીઓને નિહાળીને હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થતો હતો. વસન્તસિંહ ગાડીમાંથી ઊતરી વસ્ત્રો ઉતારીને એક લગોટ બાંધી નદીના તીરપ્રવાહમાં ફેદી પડ્યો અને પોતાની ભાવના પ્રમાણે તે આજસુધી કરેલાં પાપોથી દેહશુદ્ધિ કરીને મુક્ત થયો. લગભગ અડધો કલાક તે ત્રિવેણીના નિર્મળ જળમાં તરતો રહ્યો, હવે સૂર્ય અસ્તાચલમાં જવાની તૈયારીમાં હોવાથી તે બહાર આવ્યો અને સાહેબ પાસેથી એ ચાર રૂપિયા લઈ તેના પૈસાપાઈ વટાવીને તે તેણે ત્યાં એકત્ર થયેલા ફીન અને કંગાલ ભિક્ષુકો તથા બ્રાહ્મણને વેહેચી આપ્યાં. ત્યારપછી વસ્ત્રો પહેરીને તે ગાડીમાં બેઠો અને અલાહાબાદ નગરની પુરાતન શોભાની સમીક્ષા કરતો કરતો પોતાના ઉગારનાર ગોરા સાહેબ સાથે અમૃતસિંહના રહેવાના સ્થળે આવી પહોંચ્યો

ધરની નીચે ગાડી ઊભી રહી, એવામાં ત્યાંથી પસાર થતા એક મરાઠા જતિના મનુષ્ય જાપર તેની દૃષ્ટિ પડી તેને ઝાંઝાળવાથી તત્કાળ

તેણે તેને “વ્ય કટરાવ” કહીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે પાસે આવતા જ તેણે તેને સવાલ કર્યો “કેમ તુ અઘાડાઆઘમાં શા કારણથી ?” તાર અહીં આગમન કેવી રીતે થયું ?” વ્ય કટરાવે, તેઓ નાનાસાહેબની પત્ની અને ખીજી સ્ત્રીઓને લઇને બ્રહ્માવર્તથી કેવી રીતે રવાના થયા હતા, માર્ગમાં બાળાસાહેબ અને તાત્યા ટોપીએ તેમને ગુપ્ત રીતે રહેવાના ઉદ્દેશથી અંહી મોકલ્યા હતા અને પોને મહારાષ્ટ્રદેશની મીમામા આવી મળવાનું કહ્યું હતું, ઇત્યાદિ સમગ્ર વૃત્તાત મરાઠી ભાષામાં તેને કહી સંભળાવ્યો. સાહેબને તેનું રહસ્ય સમજાયું નહિ. વસંતસિંહે તેમના ઉતારાના સ્થાનનું ઠેકાણું પૂછી લીધું અને કહ્યું કે, “માતૃશ્રીને કહેજે કે, વસંતસિંહ પણ અહીં છે અને તે આવતી કાલે પ્રભાતમાં આપના ચરણસ્પર્શ માટે આવશે. ખીજી જે કાંઈ પણ ગુપ્ત વાર્તા કરવાની છે તે રૂપરૂમા કહીશ તમારા સ્વામી પણ નિર્ભય છે, એ પણ અવશ્ય તેમને જણાવજે.” એમ કહીને તે અમૃતસિંહના ઘરમાં ગયો અને સાહેબ પણ ત્યાં સાથે આવ્યો. અમૃતસિંહને મળતા તેના નેત્રોમાંથી હર્ષાશ્રુ વહી નીકળ્યા, હશમતને પણ ઘણું જ આનંદ થયો. તેમણે પરસ્પર સુખદુઃખની કથાઓના કથન અને શ્રવણથી પોતાના દુઃખ હૃદયોને-શાન્ત કર્યા નાનાસાહેબની પત્નીને વસંતસિંહના અઘાડાઆઘમાં હોવાના સમાચાર મળતા જ તેના ચિત્તમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ થયો. તે તેને જોવાને આતુર થઈ રહી.

પ્રકરણ ૮ મું

ફકીરાણી કોણ હતી ?

રાત્રીના ભોજન પછી અમૃતસિંહ, વસંતસિંહ, હશમત અને ફકીરાણી પોતપોતાપર વીતેલી વાતોનું વર્ણન કરતા બેઠાં હતાં મડમ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ હતી પ્રથમ વસંતસિંહે પોતાની અથેતિ કર્મ-કથા કહી સંભળાવી, અને ત્યારપછી અમૃતસિંહે તથા હશમતે પોતાના છવનવૃનાતનો ઉદ્દેશ કર્યો, અને અંતે એક મડમને આશ્રય આપવાથી જ આજે તેને છોડવવાને તેઓ શક્તિમાન થયા હતા, એ પણ વસંતસિંહને કહી સંભળાવ્યું. વસંતસિંહે તેમનો ઘણો જ ઉપકાર માન્યો અને સાથે પાસે બેઠેલી ફકીરાણીનો ઉપકાર માનતા તેણે ગભીરતાથી કહ્યું, કે “ખરેખર આ ફકીરાણી પવિત્ર સન્યાસિની યુક્તમા અમને જેટલી કામ આવી છે, એટલું ભાગ્યે જ કાંઈ કામ આવ્યું હશે યુક્તોત્સાહક એના ઉદ્દેશાનનો ધ્વનિ અદ્યાપિ મારા કર્ણમાં ધ્રુમ્યા કરે છે અતે નાનાસાહેબને નમ્રાડવાનું કાર્ય પણ, જો મને એ ફકીરાણીની

સહાયતા ન મળી હોત, તો કોઈ કાળે પણ 'સફળ થાત નહિ. એના મારા શિરે એટલા બધા ઉપકારો છે, કે જે મારા શરીરની ચામડીના ખાસડા બનાવી એના પગોમાં પહેરાવુ, તોપણ એના આભારોના બારથી હું મુક્ત થઈ શકું તેમ નથી." વસત્સિદ્ધથી વધારે બોલાઈ શકાયું નહિ. તેના નયનો નીરથી ભરાઈ આવ્યા.

"થોડા ઉપકારને વધારે કરી દેખાડવો, એ યોગ્ય નથી કદાચિત્ એમ ધારો કે, મેં મારી શક્તિ ઉપરાત પણ સહાયતા કરી હોય, તો તે મારી ફર્જ હતી, ને તે મેં બળવી છે. એમા ઉપકાર કે આભાર જેવું કશું પણ નથી વળી આ કાર્ય માથે ઉપાડવામાં મારા એ અંતર્ય હેતુ સમાયલા હતા એક તો સ્વદેશની, નિજ જન્મભૂમિની સેવા અને દ્વિતીય ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિની આશા. સ્વદેશમેવા મારાથી બની શકે એટલી હું કરી ચૂકી છું, પણ દુર્ભાગ્યવશ સ્વદેશ માટે લડનારાએનો વિજય ન થયો, તેમા મારો બીજો ઉપાય નહોતો. હવે મારે જોવાનું છે કે, ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે કે નહિ? તે પદાર્થ અત્યારે પણ મારી દષ્ટિ સમક્ષ છે, છતાં પણ તેના માલેકની બ્યાસુધી રળ ન મળે ત્યાસુધી તેને હસ્તસ્પર્શ કરી શકાય તેમ નથી," કહીરાણીએ પોતાની નમ્રતાનું દર્શન કરાવીને પાછળથી દ્વિઅર્થી વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

"એવો તે શો પદાર્થ છે કે જેની પ્રાપ્તિ આપ એટલી બધી દુર્લભ માને છે? આ તમારા દાસને આજ્ઞા કરો, અને જુઓ કે તે પદાર્થ કેટલી વારમા આપને આવી મળી છે તે?" વસત્સિદ્ધે તેની આશાને પૂર્ણ કરવાના હેતુથી કહ્યું.

"હા, મારામાટે માત્ર એટલું જ કાર્ય આપે કરવાનું છે આપના વિના બીજા કોઈમાં એવી શક્તિ નથી કે એ પદાર્થ મને આપી શકે. એર, થોડા જ વખતમાં હું તમને જણાવીશ કે એ પદાર્થ શો છે તે હાલમાં તો એસો. આટલા દિવસ તો મારા મુખેથી માત્ર સ્વદેશપ્રેમના ગાનો જ આપે સાંભળ્યા હતા, પણ આજે મારી એક સાધારણ પ્રેમગીત ગાવાની ઇચ્છા થયેલી છે તે સાંભળો," કહીરાણીએ પુનઃ દ્વિઅર્થી શબ્દો કહ્યા.

એમ કહીને તેણે પોતાની વિશુદ્ધ સ્વરધારણી વીણના તાર મેળવ્યા અને નિમ્નલિખિત સંગીતના ગાનમા પ્રવૃત્ત થઈ—

સંગીત

(એરે આ માનવનું અભિમાન પળકમા ટળી જશેરે—એ રાહ.)

"લગે યે નયન મોરેં શરમાન લગન યે છુરી લગી રે,
અમાનક બાયલ લાઈ નાદાન જિગરમે છુરી લગીરે;

નીદ નયનોડી લગીરે, પહોળે અનજંગી જગીરે;
 દોહી દિન પહલે ગતિ મોરે મનકી હાંઆંઆયે ન થે,
 મોરે બદનમે કસદ મદનકી હાંઆંઆયે ન થે,
 જોગ્યન હુય બલવાને, લગે ચે નયન
 પતલી કમર ઇતની નથી, ચે નયન મતવાલે ન થે,
 હા પાસ ઇન્દ્રે કુન્દ છુરિયાં થી મગર લાલે ન થે,
 ચે રમ્મિયાં થી બે બટી જહરી ન થે કાલે ન થે,
 પલકે લવે જો કુછ બી થે, આકત કે પરકાલે ન થે,
 બને અબ ખાસે તીર કમાન, લગન ચે જુરી લગીરે”

પંડિત નારાયણપ્રમાદ બેતાબ દહલવી.

એ ગાનતુ શ્રવણ કરતા જ વસન્તસિહના મનમા અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અને વિલક્ષણ વિચારો આવવા માડ્યા. અને એ વિચારોની ધ્યાંયા તેની મુખમુદ્રામાં પણ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થતી હતી “આજે આ ફફીરાણીના અભાવમા આટલો બધો ફેરફાર એકાએક કેમ થઈ ગયો હશે ? શું એના ગૃહસ્થાશ્રમના સમયની સાસારિક વૃત્તિઓનો એના હૃદયમા પુનઃ આવિર્ભાવ થયો હશે, કે એમા ખીજુ કાઈ રહસ્ય સમાયલું હશે ?” ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો તે પોતાના મનને પૂછવા લાગ્યો. પણ એકેતું તેને સંતોષકારક ઉત્તર મળી શક્યું નહિ તે મૌન્ય ધારી બેસી રહ્યો.

“હવે મને વચન આપો, કે હું જે પદાર્થની ઇચ્છા કરીને બેઠેલી છું તે પદાર્થ અવશ્ય આપ મને લાવી આપશો ?” ફફીરાણીએ વસન્તસિહને કહ્યું.

“મારા જીવના જોખમે પણ હું તે લાવી આપવાને તૈયાર છું. તે પદાર્થ આપના હાથમા મોપીશ, સારે જ આનંદથી બેસીશ ત્યો આ વચન,” વસન્તસિહે દૃઢતાથી વચન આપી દીધું.

“પણ યાદ રાખજો કે, પ્રથમના જેવું ન થાય દિલ્લીના શાહી મહલમા વસનારી એક અમીરજાદીને આપેલું વચન જેવી રીતે પાળવામા નથી આવ્યું, તેવી રીતે આ વચનની પણ વખતે વિઘ્નવૃત્તિ થઈ ન જાય.” એમ કહીને વસન્તસિહ એનું કાઈ પણ ઉત્તર આપે તે પહેલાં તો તે પામેના ઝોરકામા વાયુના વેગે ચાલી ગઈ.

દિલ્લીના બાદશાહેને નાનાસાહેબનો સદેશો પહોંચાડવાને વસન્તસિહ દિલ્લી ગયો હતો અને લા તાજુનિસાએ તેની મહેમાનદારી કરી હતી, તે સમયે તેનો પ્રેમ થતા વસન્તસિહે પછીથી તેને આવી મળવાનું વચન આપેલું હતું, એ મટના વાંચનારાઓથી અજાણી તો નથી જ.

એની સ્મૃતિએ ફકીરાણીએ સા આટે કગવી? અને એને એ ખીનાની ખખર કયાથી મળી હશે? એવા એવા અનેક વિચારતરંગો તેના હૃદય-સમુદ્રમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યા. બલવાન વિચારોએ ચારે તરફથી વસન્ત-સિંહના મસ્તિષ્કને એટલી બધી દબાવી, ઘેરોં ઘાલ્યો, કે, અમૃતસિંહ અને હશમનને પણ એ વિશે તે કાંઈ પણ પ્રશ્ન કરી શક્યો નહિ તાલુ નિસાની સ્મૃતિ-કરાવવામાં ફકીરાણીનો- પણ એજ હેતુ સમાયલો હતો કે, અલૌકિક આશ્ચર્યમાં પડી જવાથી વાતચીત-કર્તાનું તેને લાન ન રહે અને ભેદભરિત નાટકનો પડદો ભેદથી જ ઉઘડે એ તેનો હેતુ સર્વાંશે પૂર્ણ થયો હતો, એમ ખીણ વાર કહેવું પડે તેમ નથી અમૃત અને હશમન પણ એ તમાશાને ધ્યાનપૂર્વક જોતા મૌન્ય ધારી બેસી રહ્યાં.

લગભગ અડધા કલાક પછી જે દ્વારમાંથી ફકીરાણી ખીજ ઓર-ડોમાં ચાલી ગઈ હતી તે દ્વાર ઉઘડ્યું અને ફકીરાણીને બદલે એક નવજવાન યુગ્મસૂરત નાજનીન પોતાના દિલ્લીશાહી-પોષાકમાં સજ્જ થએલી તે દ્વારમાંથી નીકળીને વસન્તસિંહ, અમૃતસિંહ અને હશમનના નેત્રો સમક્ષ આવીને ઊભી રહી અબ્રામ્ણાદિન આકાશમાં અધકારના સંહાર પછી જેવી રીતે ચંદ્રમાનો ઉદય થાય છે અને નિસર્ગની એ વિચિત્ર લીલાને અવલોકી મનુષ્યનું હૃદય ક્ષણેક આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જાય છે, તેવી રીતે એ દીન આગારમાં એ અલૌકિક અબળનું અચિન્ત્ય આગમન થતાં વસન્તસિંહ આશ્ચર્યમાં તલ્લીન થઈ ગયો. તે ઉડીને ઊભો થઈ ગયો અને તે નવીન આગત રમણી પ્રતિ અંશુલીનિર્દેશ કરીને “ઓહ, તાલુનિસા, અહીં ક્યાંથી?” એટલા શબ્દો તેણે ઉચ્ચાર્યા. તેનાથી વધારે બોલાર્થ ગકાયું નહિ. તેને ઘણો જ ગભરાયલો જોઈને અમૃતસિંહે હાથ ઝાલી તેને નીચે બેસાડ્યો, અને “ધૈર્ય ધરો, બધો ભેદ હમણા જ જાણવામાં આવશે,” એમ કહીને તેને આશ્વાસન દીધું.

“પ્રિયકર, આમ વિરમયતાથી ચકિત થવાનું કશું પણ કારણ નથી હા, હું તેજ બદનસીય તાલુનિસા છું કે, જે એક વાર દિલ્લીના રાજમહાલયમાં તમારામાં તનમનધનથી આસક્ત થએલી હતી. આપના કારણથી જ હું ઘરમાંથી નીકળીને નાહી હતી પણ શુક્ર હજાર હજાર તે દાવર દાદારના કે તેણે અંતે મારા દિલ્લદારની મુલાકાતથી આજે મને સરકરાજ બનાવી છે ફકીરાણી તેજ આ ગરીબ લાડી તાલુનિસા! ફકીરાણીએ માત્ર વસન્તસિંહના પ્રેમરૂપી અલબ્ય અને અપ્રાપ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે જ ફકીરી જામો-પહેર્યો હતો-ને આપવાનું તેના તરફથી વચન મળી ચૂકલું હોવાથી ફકીરી જામોને વધારે વાર ધારવાની કાંઈ

પણ આવશ્યકતા ન હોવાથી હું મારા અસલ પોપાકમાં આવીને મારા પ્યારાના કદમોમાં હાજર થઈ છું,” તાલુનિસાએ પોતાના ઇન્દ્રિય પદાર્થની એવી રીતે અલકારિક ભાષામાં માગણી કરતાં કહ્યું.

“અહા ! પ્રેમનો કેવો અલૌકિક પ્રભાવ છે ! અને અનુરાગમાં કેવી અલૌકિક શક્તિ રહેલી છે ! ! પ્રેમના પરિણમથી જ રાજમહાલયના વૈભવોનો ત્યાગ કરીને વનમાં ભટકી ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને એ તે તાલુનિસા પોતાના પ્રિયકરના દર્શનનો લાલ મેળવી શકી છે ઈશ્વર એવી જ અનુરાગિની અબળાઓને આર્યાવર્તમાં અવતાર આપે અને તે દ્વારા પુરૂષોના પાપોને કાપે ! !” અમૃતસિંહે તાલુનિસાના ભેદનું લજન થતા આભાવિક આતરિક ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“ખરેખર હવે જાતિભેદનું અવલંબન કરીને વસતસિંહ આ અનુરાગવતી અબળાનો અન્વીકાર કરે, તો એના જેવો કૂર બીજો કોઈ પણ પુરૂષ કહી શકાય નહિ- વળી રાજપૂત ગમ્યો પોતાના વચનથી ફરી બચ, તો તેના કુળને કલક લાગવાનો સંભવ છે, એ વાત પણ વસતસિંહે ધ્યાનમાં રાખવાની છે,” હર્ષમતે અમૃતસિંહને ઉદ્દેશીને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.

“હું મારા વચનનો ભંગ કરીશ અને આ તાલુનિસાને પરિહરીશ, એવી ભીતિ રાખવાનું કશું પણ કારણ નથી,” વસતસિંહે તેમને વધારે વાર શકામાં ન રાખવાના હેતુથી એકાએક પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાનો આરંભ કર્યો. “આપણા ધર્મના બંધનો બહુ જ પ્રબળ હોવાથી કદાચિત્ અન્નવ્યવહાર નહિ પણ રાખી શકાય, તો પણ મારો પ્રેમવ્યવહાર તો એના સાથે સદાને માટે અચલ રહેશે જ આજથી હું તાલુનિસાને તમારા સર્વના અને પરમેશ્વરના સાક્ષિત્વથી મારી અર્ધાંગના, મારી ધર્મપત્ની તરીકે સ્વીકારું છું. આજ પછી બીજા કોઈ પણ અબળા મારી પ્રેમભાગિની થઈ શકશે નહિ,” એમ કહીને તેણે તાલુનિસાને અનુલક્ષીને કહ્યું કે, “પ્રિયે, તું પણ મારો આવી રીતે શુદ્ધ પ્રેમથી સ્વીકાર કરવાને ઇચ્છાવતી છે કે ?”

“દીલખર, હું તમારી ભવોભવની દામી, ચરણકિંકરી છું આજે મારો સ્વીકાર કરીને આપે મારા સ્ત્રીજન્મની સાર્થકતા કરી છે અને તે માટે હું આપનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. આજથી તમે મારા અને હું તમારી થઈ ચૂકી, એનો ઈશ્વર સાક્ષી છે.”

તાલુનિસાના એ શબ્દોને સર્વેએ “તથાસ્તુ” અને “આમીન” શબ્દથી અનુમોદન આપ્યું અને સર્વના હૃદયમાં એક પ્રકારના નવીન આનંદનો ઉદ્ભવ થયો. આનંદની અતિશયતાથી વસત અને તાલુ-

૧૫૬ નાનાસાહેબ અથવા સ્વધર્મ માટે પ્રાણપાલ

નિસાના મુખમાંથી વધારે શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ પરંતુ તેમની મૌન્યમુખ્યતામાંથી પણ પ્રેમના અનેક લાવેનું પ્રકટીકરણ થતું જેવાંમા આવતું હતું જેવી અમૃતસિંહ અને હશમતની જોડી હતી, તેવી જ એ વસન્તસિંહ અને તાલુનિસાની પણ અદ્વિતીય જોડી બધાઈ.

વસન્તસિંહ આવા આદરથી પોતાનો સ્વીકાર કરશે, એ આશા તાલુનિસાના મનમાં સ્વપ્ને પણ હતી નહિ અને એ કારણથી જ તે આટલી વાર મુઠ્ઠી ગુમ વેગમાં રહી હતી પરંતુ વસન્તસિંહે જ્યારે તેના સદ્ગુણોને યોગ્ય માન આપીને તેનો અગીકાર કર્યો, અને તેનો અત્યંત આભાર માન્યો, ત્યારે તે આનંદથી ઉન્માદિની બની ગઈ, “જે મુખ આજે મને પ્રાપ્ત થયું છે, તે સ્વપ્ન તો નહિ હોયને?” એવા એવા અનેક વિચારો વાર વાર તેના દીલમાં આવવા લાગ્યા.

એવી રીતે આનંદમાં જ કેટલોક સમય વીસા પછી વસન્તસિંહે અમૃતસિંહ, તાલુનિસા અને હશમતને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, “આપણને તો આ આનંદ થયો છે, પણ આપણા કેટલાક સબંધી જનો અત્યારે આ અઘ્ઘાહાબાદમાં જ શોકસમુદ્રમાં ડૂબેલા છે, તેમને ડાઘ પણ રીતે તોરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણું એ અંતિમ કર્તવ્ય અદ્યાપિ અવશેષ છે અને તેને પૂર્ણ કરવાથી જ આપણે વર્ગના અધિકારી થવાના છીએ.”

“એ શોકસમુદ્રમાં ડૂબેલાં આપણાં સબંધી જનો કાણ છે? આપના કહેવાનો હેતુ શો છે? જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવો,” અમૃતસિંહ પ્રશ્ન કર્યો.

“નાનાસાહેબની પત્ની અને બીજા કેટલાક સરદારોની મિત્રો ગુમ વેશ અહીં આવી રહેલી છે. તેમનો મહારાષ્ટ્રમાં જવાનો મનોભાવ છે અને જવાના સાધનો તેઓ જોધ્યા કરે છે માટે ડાઘ પણ ઉપાયે એ નિરાધાર નારીઓને આપણે સ્વદેશમાં પહોંચાવી કરવી જ જોઈએ જે નાનાસાહેબ પોતે અહીં હોત અને તેની જાહોજલાલીનો સમય કાયમ રહ્યો હોત, તો તો અનેક મનુષ્યો તેમની સેવા કરવાને તૈયાર થયા હોત; પણ આવા સમયમાં જીવના જોખમે પણ સ્વામીના કુટુંબને સદાયતા આપીને સ્વામીની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી, એમાં જ ખરા અને એકનિશ સેવકની મહત્તા સમાયલી છે કેમ તમોગે શો વિચાર છે?”

“આપનો વિચાર તેજ માગે વિચાર છે,” અમૃતસિંહે કહ્યું.

“અને મારાવી બની શકતી સહાયતા કરવાને હું પણ તૈયાર છું,” તાલુનિસાએ પોતાની અનુમતિ દર્શાવી

રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગ્યાને શુભારે વચનનિહ શુભ વેળા ધરીને 'માનાસમાન પોતાના સ્વામીની સ્ત્રીના ઉતારે જવાને ધીમે પગલે પોતાના ધરમાથી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૯ મું

નાનાસાહેબનુ કુટુંબ

અલ્પાહ્યાદમાં આ વેળાએ સર્વત્ર શાંતિનો સચ્ચાં થઈ ગયો હતો. નગરના સર્વ નાગરિકો નિષ્ઠ નિદ્રાનો આશ્વાસ લેવામાં લીન થએલા હતા. માત્ર નગરસગ્લક સૈનિકોના સાવધાનતામૂલક ધ્વનિઓ જ ક્વચિત્ સાંભળવામાં આવતા હતા. એવા ગાત સમયમાં અનેક માર્ગો-માથી વિચરતો શુભ વેશધારી વસતસિંહ અતે એક સાકડી ગેરીમાં આવ્યો અને ત્યાં આમતેમ દષ્ટિ ફોડાવતો જિભો રહ્યો. એટલામાં દૂરથી “કાણુ વસતસિંહ કે ?” એવો કોઈ જને મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં પ્રશ્ન કર્યો. તેને “હા, એજ,” એવું ઉત્તર આપીને વસન્ત તેના પામે ગયો અને દ્વાર ઉઘાડીને ને મનુષ્ય વસતસિંહને અંગના ઓરડામાં લઈ ગયો. એ મનુષ્ય બીજો કોઈ નહિ, પણ વસતસિંહને ગાડીમાંથી ઉતરતા મળેલો નાનાસાહેબનો વકાદાગ નોકર વ્યકટગવ જ હતો.

“વાયદા પ્રમાણે તમે વખતચર આવી તો પહોંચ્યા અગ અને ધગ પણ બહુ જ ચાલાકીથી ગોધી કાઢ્યું. માતૃશ્રીને મેં આપના આગ મનના સમાચાર પ્રથમથી જ આપી દીધા છે અને તેઓ આપની વાટ જોતા અત્યારમુધી જાગતા એકેલા છે,” “વ્યકટગવે દારમાં પ્રવેશ કરતા કરતા કહ્યું.

“વાયદા પ્રમાણે આવવામાં મેં કાંઈ કાંઈનાપર જીપકાગ નથી કર્યો. માફ કર્તવ્ય હતું અને હું આવ્યો છું. માતૃશ્રીના દર્શન માટે હું પણ અત્યન્ત આતુર છું,” વસતસિંહે પોતાની નમ્રતાનું દર્શન કરાવ્યું.

તેઓ એક વિશાળ ઓરડામાં આવીને જિભા ગ્વા. બીતોપચથી બહુ જગ્યાએથી પોપડાં જતેલા હોવાથી અને વર્ષાના પાણીના રેલાના દાગો ઠેકઠેકાણે હોવાથી એ કોઈ બહુજ જૂનું મકાન હોય, એમ તત્કાળ જાણી શકાતું હતું. ઓરડાની વિશાળતાના પ્રમાણમાં સામાન કાંઈ પણ નહોતો, એમ કહિયે નો ચાલી શકે એમ હતું. એચાર કાચળા અને એકમે ળિજાના અહીતણી વિખરાયલા પડ્યા હતા અને દીવેલના એક મૃતિકાતીપકનો મદ પ્રકાશ ત્યાં વિસ્તરેલો હતો. એ ઓરડાના એક ખુણામાં એક ચટાઈપર લીતને અઢેલીને તથા માથે લાથ દઈ એક અળખા એઢેલી હતી. તેની એ વેળાની મુખચર્ચાથી તે અત્યંત

શોકમાં નિમગ્ન હોય, એવું સહજ અનુમાન થઈ શકતું હતું. તેના વચ્ચે પણ કાળા હોવાથી શોકને જ વ્યક્ત કરતા હતા. તેને જોતાં જ નેત્રોમાં અશ્રુ લાવી વસંતસિંહ “કાણુ માતૃશ્રી?” એમ કહીને તે અજાણના ચરણોમા પડી ગયો. તેણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો.

“માતૃશ્રી, તમારૂં કરી એક વાર આની રીતે મને અચાનક દર્શન થશે, એમ મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. પણ આપણે છેલ્લાં મન્યા હતાં. અને પાછા આજે મળિયે છિયે, તે સમયમા કેટલો બધો ફેરફાર? અરે! આપણા હૃદયથી તો ભારતવર્ષના સ્વાતંત્ર્યના નાશ સાથે સમસ્ત જગતનો નાશ થઈ ગયો છે.” વસંતસિંહ પોતાના હૃદયમાં વિવેચન કરતાં શોકયુક્ત મુદ્રાથી કહ્યું.

“જે થવાનું હતું તે તો થઈ ચૂક્યું. ભાવિએ પોતાનો પ્રભાવ બનાવી દીધો. પણ વત્સ, મારા પ્રાણનાથના મુખદર્શનનો હવે મને લાભ મળી શકશે ખરો કે? અરે, એક વાર, માત્ર એક જ વાર હું તેમના ચરણોને સ્પર્શવાનું મુખ ભાગવવાને શક્તિવતી થઈશ કે? વસંતસિંહ, કહે તો ખરો કે, અલારે મારા પ્રાણાધાર-મારા હૈયાના હાર કયા છે?” નાનાસાહેબની પત્નીએ અલ્પ આતુરતાથી પોતાના પતિના સમાચાર પૂછ્યા.

ઉત્તર આપે તે પહેલા તો વસંતસિંહના નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહીવા માડ્યો. તેના કંઠનો અવરોધ થઈ ગયો, અને પોતાની છાતી પર જળે કાષ્ઠએ ગિલા મૂકી દીધી હોયની, એવો તેના મસ્તિષ્કમાં ભ્રમ થઈ ગયો. સારાંશ કે, તેનાથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારી શકાયો નહિ.

રાણી ગભરાવા માડી તેના મનમા વળી ખીજ જ કેટલાક અશુભ વિચારો આવી ગયા, અને તે આકુળવ્યાકુળ થવા માંડી તેની આવી દશા જોઈને વસંતસિંહે મૌન્ય રાખવાનું ઉચિત ન ધાર્યું. તે છાતીને દબાવીને તેના બ્રમને ભાગવાના હેતુથી કહેવા લાગ્યો કે —

“માતૃશ્રી, આપ મનમા કશો પણ અશુભ વિચાર લાવશો નહિ. આપના પતિના જીવનની હાનિ થઈ નથી. નાનાસાહેબ અંગ્રેજોના હાથમા કેદ તો પકડાયા હતા, અને જો ઈશ્વરે મારા હૃદયમા પ્રેરણા કરીને મને તેમની સહાયતા માટે મોકલ્યો ન હોત, તો તેમનું મરણ પણ અવશ્ય હતું. પરંતુ તેઓ જાદીબાનામાંથી સહીસલામત છટકી ગયા છે, અને અલારે તેપાળના માર્ગમા સ્વેચ્છાશીલતાથી વિચરતા હશે, કે વખતે કયાક સુરક્ષિત સ્થાને પહોંચી પણ ગયા હશે જો કે તેઓ જીવતા છે, તોપણ માતૃશ્રી, આપણે તેમને જીવતા જીવતા પાછા જોઈ શકીશું કે નહિ, એનો પ્રશ્ન છે. હિંદમા તેઓ પાછા આવે તે હવે અસંભાવ્ય છે. માત્ર હવે

તો તેઓ ન્યા હાય ત્યા જુખી રહે, એટલી પ્રાર્થના કરીને જ આપણે તો સતોષ માનવાનો છું ”

“જેવી ઈશ્વરજી હાય, અને પેશવાના વંશનો આવી રીતે અન્ત થયોને? ખરેખર એ દ્રાઈપ્રયજ્ઞ પાપનું જ ફળ મળેલું હોયું જોઈએ. ન્યા ઈશ્વરનો જ કોપ થયો, ત્યા મનુષ્યનો તો હિપાય ચાલી શકે? વસંત, આજેવી હું તો મને વિધવા યાગેલી જ માનું છું,” રાણીએ શોક-પૂર્ણ હૃદયે કહ્યું

“અચાગમા જેમ સુખ છે, તેમ જ દુઃખ પણ અનેક પ્રકારનાં ભરેલા છે નજ, ગમ અને યુધિષ્ઠિર જેવા રાજાઓને પણ અનેક સકટો વેઠવા પડ્યા હતાં, સાચે આપણે તે શી શલુત્રીમા? માતાજી, હવે હૃદયમા શોકને લેશમાત્ર પણ સ્થાન આપજો નહિ તમને પતિનો અખડ વિયોગ તો થયો છે, પણ તમારા પતિ એક શ્રવણ, રણવીર અને સ્વદેશભિમાની પુરુષ હતા. સ્વદેશસ્વાતંત્ર્ય માટે તેમણે અનેક આપ-ત્તિઓ વેડી, એટલે તમે ધીરપત્નીની કીર્તિમતી પદવી પામી ચૂક્યા છો. એવી સતોષ માનીને જે દ્રાઈધન આપ પામું બાકી ગહેલું છે, તેની સહાયતાથી જીવન ટકાવી રાખો અને પોતાના તથા પોતાના પતિના, તે ન્યા હાય ત્યા, કલ્યાણ માટે એકનિશ્ચયી તે જગન્નિયતાની પ્રાર્થના કરતા રહો, એ જ હવે તમારું કર્તવ્ય છે,” વસંતસિંહે ગાળીને અત કર-ણની ખરી લાગણીપૂર્વક આવાસન આપનાં કહ્યું.

“યથાય છે તમારો અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે,” રાણીએ કહ્યું અને દાખીને વસંતસિંહના ઉપદેશનો સ્વીકાર કરતા કહ્યું, “પ્રાર્થના કરવા-માં જ હવે હું મારા જીવનનો અવગોષ ભાગ વીતાડીશ પરંતુ અહીંથી આપણા દેશમા કોઈ પણ પ્રકારે ક્ષેત્રકૃશળતા અને નિર્ચિન્નતાથી પટ્ટો-ચાડી દેવાનું કર્તવ્ય નાહ છે મને મરવાનો ભય નથી, પણ અંગ્રેજોના હાથમા ને હું નાનાસાહેબની ત્રી તરીકે પકડાઉ અને તેઓ ઘરવાળ-વાના હેતુથી મારી દુર્દશા કરે, તે જોવાને હું રાજી નથી અત્યારે તું જ અમારો સહાયકર્તા છે ”

“સહાયકર્તા પરમેશ્વર છે, હું તમારો મેવક છું. મારાથી બનતી સર્વ વ્યવસ્થા હું કરી આપીશ ચિન્તા કરજો નહિ,” એમ કહીને વસંત-સિંહ પાછો પોતાને મુકામે ચાલ્યો ગયો.

ખીજ દિવસે આઠ હથિયાળખધ માણસો, બે ગાડા અને ગણપતગવ તથા વ્યકટરાવ માટે બે ઘોડા નેણે તૈયાર કરાવ્યા ખીજે દિવસે અધ્યા-નાશના સમયે યાત્રાળુઓના સવના નિમિત્તે વસંતસિંહે નાનાસાહેબના કુટુંબને અને ખીજ સરદારશ્રીઓને ત્યાંથી રવાના કર્યા છટા પડતી

વેળાએ રાણીના અને વસંતના હૃદયમાં અસહ્ય વેદના થવો માંડી ઉભરનાં નયનો અશ્રુપૂર્ણ થઈ ગયાં. અને વસંતસિંહે રાણીને ઘેર આપીને કહ્યું કે.—

“માતાજી, રડો છો શા માટે? મારા પિતા નથી, તો હું પુત્ર તો એકો છું ને? આ બળવાનો અગ્નિ શાંત થતાં હું અવશ્ય આપને આવી મળીશ.”

સર્વે અને વિખૂટાં પડ્યાં. રાણી ઇત્યાદિ મુખરૂપ મહારાષ્ટ્રમાં પહોંચ્યાં અને પાછળથી તાલુકાસાક્ષિત વસંતસિંહ પણ તેમના પાસે જઈ વસ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

તાત્યા ટોપીનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત

આપણી વાર્તાના પાત્રોમાંથી જેમનું હું ખમા પર્યાવસાન થયું છે, એવા ત્રણ પુરૂષો છે, અને તેથી તેમનો વૃત્તાન્ત જાણવો આવશ્યકીય છે. એક તો નાનાસાહેબ પોતે, એનો વૃત્તાન્ત તો આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ અને થોડાઘણો બાકી હશે, તે હવે પછી જાણવામાં આવી જશે. દ્વિતીય બાળાસાહેબ, એનું પણ એમ જ છે. પરંતુ તૃતીય તાત્યા ટોપીને વારંવાર સિપાહીઓના સૈન્યમાં નાનાસાહેબના મેનાપતિ તરીકે જેવા છતાં આપણે એના જીવનચરિત્રને જાણી નથી શક્યા, તેથી અત્ર તેના જીવનવૃત્તાન્તને જાણવાનો આપણે થોડાઘણો પ્રયત્ન કરીશું, તો તે અનુચિત તો નહિ જ ગણાય.

કેટલાક અથકારોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, તાત્યા ટોપી પિઢારી જાતિનો એક પુરૂષ હતો પરંતુ તેમના એમ લખવામાં એક પ્રકારનો પ્રમાદ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કારણ કે, પિઢારી, એ તે કુર્મ જાતિ છે જ નહિ એ તો એક પ્રકારના વ્યવસાયી જનોના સમૂહનું એક નામ છે પિઢારી શબ્દનો સામાન્ય અર્થ છુટારો અથવા બળવાખોર એવો જ થાય છે જેની શરીરસપત્તિ સારી હોય, જેને ઉઘોગ કરવાનો કટાંગો હોય, ગૃહમાં અગાર વિશ્વા દારિદ્ર્ય વાસ કરવું હોય, અને દયાને સ્થાને જેના હૃદયમાં કાળમીઠ, પાપાણુ પડેલાં હોય, એવી સ્થિતિના અનેક જાતિના એકેત્ર થએલા લોકો તે પિઢારીના નિઘ નામથી ઓળખાતા હતા તાત્યા ટોપીને પિઢારી સિદ્ધ કરવાથી કાઠ તેના બાહ્યભૂતવનો નાશ નથી થઈ શકતો.

મહારાષ્ટ્ર દેશમાં જે વેળાએ સિધિયા, હોલકર અને પેશવા ઇત્યાદિના મોટા મોટા રાજ્યો હતા, તે વેળાએ વ્યવસ્થા જોઈએ તેટલી સારી અને પૂર્ણ ન હોવાથી કાણુ મારલૂટ કરે છે અને કાણુ રડાકેટ

કરે છે, એની રાન્યકર્તઓને ખબર પડી શકતી નહોતી અને યદા-
કદાચિત્ કાંઈ વાર એ વાત જાણવામાં આવતી હતી, તોપણ તેના
પૂરો શોધ કરીને તેના નિવારણનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરતું હતું
નહિ “બળિયાના બે ભાગ,” એવો જ પ્રકાર થઈ પડ્યો હતો એ
સમયમાં પિંઢારીઓએ પોતાનો દારૂમામ જતાવવા માંડ્યો અને દેશના
કેટલાક ભાગોમાં પ્રબળે ત્રાહિ, ત્રાહિનો પોકાર કરવાની ક્રરજ પડી.

ઔરંગઝેબ અને મરાઠાઓના વિગ્રહના સમયથી ઇતિહાસમાં
પિંઢારીઓના અસ્તિત્વનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં
માણિપતની રણબૃમિમા અહમ્મદશાહ અબ્દાલી અને મરાઠાઓનું જે
તુમુલ યુદ્ધ થયું હતું, તે વેળાએ મરાઠાના સૈન્યમાં પુખ્ત પિંઢારીઓ
સૈનિક તરીકે લડવાને આવેલા હતા જે અસહાય હોત, તો પિંઢારીઓ
દેશમાં આટલો બધો ઉપદ્રવ મચાવી શક્યા નહોત, પરંતુ અંદરખાનેથી
તેમને સિંધિયા અને હોલકરની યુક્ત સહાયતા મળતી રહેતી હોવાથી
તેઓ હૃદયી ઉપરાત ઢાટી ગયા હતા એ બે સંસ્થાનિકાના આશ્રયને
લીધે પિંઢારીઓના બે વિભાગ પડી ગયેલા હતા અને તે સિંધિયા-
સાથે પિંઢારી અને હોલકરસાથે પિંઢારી, એવા બે લિન્ન નામોથી
ઓળખાતા હતા.

સિંધિયાશાહી પિંઢારીઓને મહાદુર સિંધિયાએ ઇ. સ. ૧૭૯૪માં
કેટલીક જમીન ધનામમાં આપી હતી તે સમયે પિંઢારીઓના અગ્રેસર
તરીકે બે પુરૂષો હતા એકનું નામ હીર અને બીજાનું નામ ભુર્ડણ પિંઢારી-
ઓ વિજયા દશમીના મુહૂર્તે પોતાના સર્વ લોકો સહવર્તમાન લકબાર
એટલે લૂટના કાર્ય માટે નીકળતા હતા. સર્વ અશ્વપર આરૂઠ થતા અને
હસ્તમાં બધી અને ભાલા ઇત્યાદિ શસ્ત્રો રાખતા હતા. પોતા સાથે તેઓ
બીજા સામાન કાંઈપણ રાખતા નહોતા કારણ કે, “દેશમાં જે કાંઈ
પણ છે, તે સર્વ આપણું જ છે,” એવી તેમની માન્યતા હતી પોતાના
સ્થાનેથી અમુક સમૂહોથી નીકળીને પછી તેઓ લિન્ન લિન્ન માર્ગે વેરાઈ
જતા હતા પરંતુ જે દુર્દેવી ગ્રામના પાપનો ઘડો લગઈ ચૂક્યો હોય,
ત્યાં તેઓ પૂર્વ સંકેત અનુસાર સર્વ એકાએક આવીને એકત્ર થઈ જતા
હતા, અને ત્યાં જે કાંઈ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેમના જેવામાં આવે, તે
સર્વ તેઓ લઈ જતા હતા. ને પાછળથી તેઓ લોકોને રબડીને તેમના
પામેથી પૈસા કઢાવવાના કામમાં લાગતા હતા લોકોને રબડવાની તેમની
રીતિઓનું વર્ણન કરતા પણ અમારી લેખિની ધ્રુજવા માટે છે ધનવાન
જનોને પકડીને તેઓ તેમના મોઢે બિતી રાખનાં તોબરા ચઢાવતા અને
જાડપર બિંધા લટકાવીને નીચેથી મર્યાની ધુણી સળગાવતા. ગ્રામને
તેના આખા શરીરે લગાવના ચીવગ લપેટીને બિપર તેલ રેડી જમતા જ

સળગાવી દેતા હતા બીજા એ પણ શિક્ષા હતી કે, મનુષ્યને અત્તોપાટે સુવાડી તેની છાતીપર લાકડાનો એક તખ્તો ગાંધી એ છોડે એ પિંઢારીઓ બેસી જતા અને વચમાં એક પિંઢારી તે તખ્તનાપર મુહિતપ્રહાર કરતો જતો હતો માતાની છાતીએથી દુગ્ધાપાન કરતા બાળકને છીનવીને કુવામાં નાખી દેવાનું તેમનું એક સાધારણ કામ હતું તેમ જ બાળકને હવામાં જિંચા ઉડાડીને પાછા તેમને બાલાની અણીપર ઝીલી વીધી નાખવાં, એ કૃતિથી તેમને ધણો જ સતોષ થતો હતો. સ્ત્રીઓની પણ તેઓ અનેક પ્રકારે દુર્દશા કરતા હતા એવી એવી અનેક નિર્દયતાઓનો ઉપયોગ કરી તેઓ લોકો પાસેથી દ્રવ્ય કઢાવતા હતા, અને પોતે પોતાને સુખમાં ડોલાવતા હતા દુર્ભાગ્યવશતાથી જે જનો એ પિંઢારીઓના હાથમાં આવી પડતા હતા, તેમને એમ જ લાસતું હતું કે, “આના કરતા સાક્ષાત્ મૃત્યુ આવીને જીવનના બંધનને એક વારના પ્રહારથી તોડી નાખે, તો વધારે સારું ” તેઓ મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક નિર્દય મનાતા હતા.

હિરે અને મુર્હણનો ઇ સ ૧૮૦૦ માં દેહાન્ત થયો એ બન્નેના પુત્રો હતા પરંતુ એવા ઉચ્છ્રંખલ અને બંધનહીન ચોરમડળમાં શ્રેષ્ઠતાનો અધિકાર વશપરપરા ચાલી નથી શકતો. એ પુત્રોના અગમાં પોતાના પિતા જેવી કપટપટતા નહોતી, એટલે તેઓ અધિકારથી વંચિત થઈ ગયા, અને છોટું તથા કરીમખાન નામના અન્ય એ ખટપટી પુરૂષોએ તે અધિકાર પોતાના હાથમાં લીધો છોટું જાટ જાતિનો હતો. એ જ્યારે બાળક હતો, તે વેળાએ દુષ્કાળ પડવાથી તેના માબાપે તેને પિંઢારીઓને ત્યાં વેચી નાખ્યો હતો તે પિંઢારીના વ્યવસાયમાં પાછળથી એટલો બધો નિષ્ણાત થયો, કે દૌલતરાવ સિધિયાએ તેનાપર ખુશ થઈને એક જગીર આપી અને તેને નવાબની પદવીથી વિભૂષિત કર્યો. એ બતાવ ઇ. સ ૧૮૦૪ માં બન્યો - સાર પછી એ વર્ષે કાર્મ કારણથી સિધિયા તેનાપર એટલો બધો ક્રોધાયો કે, તેણે એકદમ છોટુંને કેદખાનામાં નાખી દીધો કારાગૃહમાં ચાર વર્ષ વીતાડ્યા પછી છોટુંએ પુષ્કળ ખડણી ભરીને પોતાનો છૂટકો મેળવ્યો અને પાછો પોતાની જગીરમાં જઈને રહ્યો. પાછી અનેક ખટપટ કરીને તેણે સિધિયાની અસત્તા મેળવી, તે એટલે સુધી કે, સિધિયાએ તેને ભોખાલની પ્રવં કેટલીક બીજા જગીર પણ આપી. એમ કહેવામાં આવે છે કે, એક ઇશારો કરતાં જ તેની સાથે નીકળવાને ૧૨,૦૦૦ ઘોડેસ્વારો હમેશ તૈયાર રહેતા હતા તેના લગ્નકરની છાવણી નર્મદાના તીરે નિમાડે નામક સ્થાનમાં રહેતી હતી.

કરીમખાન મતિનો રોહિલો હતો, પણ પાછળથી તેણે પિઠારી-
 મેના મંડળમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. દોલતરાવ સિંધિયા નિઝમ સાથે
 હાલમાં રોકાયેલો હતો, તે વેળાએ એણે સિંધિયાને બહુ જ સારી
 સહાયતા આપી હતી, ને લૂટકાટ કરીને બહુ જ સંપત્તિ મેળવી હતી.
 એણે ભોપાળના એક સરદારની પુત્રીથી લગ્ન કર્યું હતું, અને તેથી
 એને આ દેશમાં કેટલીક જગીર મળી હતી એવામાં વળી સિંધિયાએ
 પણ એને કેટલીક ઇનામી જગીર આપીને નવાબ્યો. એ સમયથી
 કરીમખાન નવાબના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. પાછળથી તેના મનમાં
 રાજ થવાની મહત્વાકાંક્ષાનો ઉદ્ભવ થયો, અને તેથી તેણે કેટલુંક પાય-
 દલ રાખ્યું એ વાત સિંધિયાને ગમી નહિ. એટલે તેણે કરીમખાનની
 એ મહત્વાકાંક્ષાના નાશનો નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ ખુલ્લી રીતે એમ કંવામાં
 કદાચિત્ વધારે થમ વેઠવો પડે, માટે યુક્તિથી જ એ કાર્ય સાધવું
 જોઈએ, એવો વિચાર દોલતરાવના મનમાં આવ્યો. એ વિચારને મન-
 માં જ રહેવા દઈ સિંધિયા જ્વાલિયરથી નીકળ્યો અને કરીમખાનને તેણે
 સંદેશો કહાલ્યો કે, “તમારે ત્યાં કેટલાક મહત્વના વિષયોનો હુમ વિચાર
 કરવા માટે હું આવું છું” એ સંદેશો સાંભળીને કરીમખાનના મનમાં
 બહુ જ સંતોષ અને આનંદ થયો, અને પોતાના અતિથિને મળવા માટે
 તે બહુ જ ધામધમથી સામે ગયો. બગસાઈ નામક સ્થાને કરીમખાન
 અને દોલતરાવનો મેળાપ થયો. ત્યાંની સિંધિયાની વતનપ્રણાલીથી
 કરીમખાને એવી કલ્પના કરી કે, “સતનગરીનો કિલ્લો લેવા માટે મે
 આટલા દિવસ શ્રમ કર્યો, પણ વ્યર્થ, એ કિલ્લો, તેના પર હલ્લો કરીને
 સિંધિયા મને બપોસમાં આપે” કરીમખાન મનમાં એવી રીતે બાઝ
 ખાતો હતો, એટલામાં અધૂરામાં પૂરું સિંધિયા પોતે તેને તેની જાવ-
 લીમાં મળવા ગયો એથી તે પિઠારી સરદારના મનમાં જે હર્ષ થયો તે
 અવર્ણનીય હતો. તેણે ૧,૧૨,૫૦૦ રૂપિયાનું આસન કરીને તે પર સિંધિ-
 યાને બેસાડ્યો એ આદરથી દોલતરાવ પણ અલત સતુષ્ટ થયો અને
 બહારના લાવથી તે કરીમખાનને કહેવા લાગ્યો કે, “અલ્યા મુત્રીમાં
 તમારો જેવો શરવીર અને રાત્રીની વ્યવસ્થામાં કુળજ એક પણ પુરુષ
 મારા જોવામાં આવ્યો નથી જે માગે તે આપવાને હું તૈયાર છું”
 સિંધિયાનાં એ વચનો સાંભળતાં જ તે પિઠારીએ પુઢળ જગીર માગી.
 સિંધિયાએ તેની વિનંતિ માન્ય કરીને તે માટેની સનદ અને એક હાથો
 પોશાક તૈયાર કરવાની પોતાના અનુચરને આજ્ઞા કરી. જે દિવસે મમા-
 રંબ કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો, તે દિવસ કરીમખાન
 પોતાના ચોરાક સૈનિકાને સાથે લઈને પોતાના મનોરથો પૂર્ણ થવાની
 આશાથી સિંધિયાની જાવલીમાં ગયો ત્યાં પ્રથમ તો તેનો ઉત્તમ મીનિનો

આદરસત્કાર કરવામાં આવ્યો. ત્યારપછી સિંધિયોએ પોતે તેને પોતાના તંબૂમાં બોલાવ્યો અને પોતે થોડી વાર કેડેકોઈ કાર્યનું નિમિત્ત કાઢીને ત્યાંથી ઉડી ગયો. સિંધિયાના ઉઠતા સાથે જ પૂર્વ સંકેત અનુસાર સિંધિયાના સૈનિકોએ તંબૂમાં પ્રવેશ કરીને કરીમખાનને કેદ કરી લીધો અને તેને તેઓ ગ્વાલિયર ઘડી ગયા. કરીમખાનના કુટુંબીય જનો અને ધનધાન્ય આદિ સર્વ સુખહલપુરમાં હતું, તે સર્વને પોતાના તાબામાં લેવાનો સિંધિયાએ ગતન કર્યો, પરંતુ કરીમખાનની માતા બહુ જ બુદ્ધિમતી સ્ત્રી હોવાથી તે કોટાના રાજા બલમસિંહને આશ્રયે જઈ રહી એથી સિંધિયાની ઇચ્છા અકળ થઈ કરીમખાનના કેદ થવા પછી તેનાં માણસો અનેક વિલાગોમાં વેહેંચાઈ ગયા અને તેઓ સિંધિયાના દેશમાં લૂટકાટ કરીને બહુ જ ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા એવી સ્થિતિમાં ચાર વર્ષ વીતી ગયા હવે સિંધિયાનો મનમાં એવો વિચાર થવા લાગ્યો કે, “કરીમખાનને વ્યર્થ કેદ કર્યો; એમ કરવાથી લાલ તો કરી પછુ થયો નહિ” એવો વિચાર આવવાથી છ લાખ રૂપિયા ખંડણી લઈને તેણે તેને છોડી દીધો. પાછળથી છોટુ અને કરીમખાન સાથે મળી ગયા. એ બંને પિંઢારી સરદારોનું એકત્ર સૈન્ય ૬૦,૦૦૦ તુ થયું અને તેમણે પાછો પોતાનો લૂટકાટનો પુરાતન વ્યવસાય ધમધોકાર ચલાવવા માંડ્યો.

એ છોટુ અને કરીમખાનના સમયમાં એક બ્રાહ્મણ પિંઢારીનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો હતો, અને તેને ત્યાં લગભગ ઈ. સ. ૧૮૨૦-કે ૨૨માં તાત્યા ટોપીનો જન્મ થયો હતો. છેલ્લા બાહુરાવ પેશવાના સમયમાં તાત્યા ટોપીનો પિતા એક લશ્કરી અમલદાર થવાને લાગ્યશાળી થયો હતો એની માતા વ્યવપાકની નિષ્પત્તિમાં ઘણી જ નિપુણ ગણાતી હતી. તાત્યાની બાલ્યાવસ્થાનાં ચરિત્રો વિશે આપણે વધારે જાણી શક્યા નથી, છતાં જે ઇતિહાસ અજવાળામાં આવ્યો છે, તેના અવલોકનથી એટલું તો જાણવામાં આવે છે કે, તે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં સદાસર્વદા પોતાના દેશી પોશાકમાં જ સજ્જ થઈને ફરતો હતો અને તેનો એ સાધારણ માનીતો પોશાક તે કેડ જાંપરનો રૂપાનો કદોરો ને એક નાની લગોટી હતી તે સમયમાં એ દેશનો પ્રત્યેક પુરુષ એજ પોશાક પહેરતો જેવામાં આવતો હતો. આજકાલ કેટલાક ઘાટીઓને આપણે એ પોશાકમાં જોઈ શકીએ છીએ તાત્યા નિત્ય પોતાના ગામના જોડિયાઓ સાથે ગામની આસપાસના જગલોમાં રમવા જતો અને ત્યાં કેટલીક વાર અખાડા પણ જમાવતો હતો દક્ષિણ દેશમાં અત્યારે જેવાં ગામડાં છે, તેથી કાંઈક ઉતરતી પકિતના ગામડાં તેવખતમાં હતા, અને તેવા જ એક ગામડામાં આપણો એ ભવિષ્યનો પિંઢારી સરદાર જાહરીને મોટો થયો હતો તે સમયના મહારાષ્ટ્ર દેશના એ ગામોનો આદર્શ આપણા મનમાં કોઈ

બૂદ્ધીજ્ઞ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યાંના સધળા ધરો મટોડી તથા પત્થરનાં જ બાધવામાં આવતા હતાં, અને દરેક ધરનો માલેક એક ઘોડો તો પોતાને ત્યાં અવશ્ય રાખતો હતો. ધરમાં એક તલવાર, એક ભાલો અને ટાલ વગેરે યુદ્ધનાં સાધનો પણ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા તેમ જ ધરના ખૂણામાં ખેતીવાડીને લગતાં કેટલાક હથિયારો પણ પડી રહેતા હતા; પરંતુ તે તદ્દન કાટ ખાઈ ગએલાં જોવામાં આવતા હતા એથી એવું અનુમાન બાધી શકાય કે, તે લોદ્ધા ખેતીવાડીને લગતા હથિયારો વાપરવાને વધારે ઉત્સુક નહોતા રહેતા. ધરના ઝોટલા હમેશા જાણ અને માટીથી લીધાતા હતા અને માર્ગમાં ગામના છોકરા દૂત-રાઓ સાથે ગેલ કરતા રમતા નજરે પડતા હતા. દરેક ધરના દરવાજા પામે લોટ દળવાની પત્થરની એક -ધટી ગોઠવેલી દેખાતી હતી અને પિંઢારણો આનદથી લોટ દળતી ગીતો લલકારતી સભળાતી હતી એ સધળા આદર્શનું તાત્યા ટોપીના મનમાં ક્યારનુયે પરિણામ થઈ ચૂક્યું હતું. શસ્ત્રાસ્ત્રોના ઉપયોગ માટે તેના હાથો ચવળી રહ્યા હતા અને વારંવાર તે માનસિક દેહથી યુદ્ધભૂમિમાં વિચરતો અને પોતાને સત્તુસંગે લડતો જોતો હતો. સમય આવ્યો, એટલે તેનો પિંઢારી સ્વભાવ ઉજળી આવ્યો અને એમ થવું સર્વથા સ્વાભાવિક હતું.

તાત્યા ટોપી જે વેળાએ એક સાધારણ વયનો મનુષ્ય હતો, તે વેળાએ પેશવા રાજ્યનો રવિ અસ્ત થવાની અણીપર હતો એ કાળમાં ફ્રાન્સના રિચેલ્યુના જેવો ગણ્યોતો દક્ષિણનો નામાંકિત અને લોકપ્રિય પ્રધાન નાના ફ્રાન્સીસ કે જેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો, તે-પણ મરણ પામ્યો હતો. અંગ્રેજો ઘાટની આસપાસમાં પોતાના રહેઠાણો કરવા લાગ્યા હતા તેમની લશ્કરી ટુકડીઓએ મીઝરમાં પડાવ નાખ્યો હતો અને મૉન્ટ્યુઅર્ડ એલિફન્ટને સગમ આગળ ઉતારે લીધેા હતો એટલે પેશવાના મનમાં એ ગેરી ચામડીવાળા અંગ્રેજ વિદેશીઓને હાકી કાઢવાનો વિચાર થઈ આવ્યો, એટલું જ નહિ, પણ જે અને તે સમસ્ત આર્યાવર્તમાંથી તેમના સ્થાનોનો વિધ્વંસ કરવો, એવો પણ તેનો મનોભાવ હતો એ વેળાએ તાત્યા ટોપી પણ પેશવાના રાજમહાલયમાં એક અધિકારીની પદવીએ નીમાયો હતો, અને તે પણ અંગ્રેજોને ધિક્કારતા શીખ્યો હતો. એટલે અગ્નિમાં વૃત્ત હોમાયુ તાત્યા ટોપીને જેવી બાજીરાવના નિશ્ચયની જાણ થઈ, કે ત્વરિત જ તે તેના પાસે ગયો અને જેટલું અંગ્રેજો માટે ખરાબ બોલી શકાય તેટલું બોલ્યો અને અતે તેને તેણે અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ યુદ્ધ કરવા માટે ઉમ્મર્યો. “રાજા, વાજા ને વાદરા” અથવા “આવ મારા હરખા ને આપણે બે સરખા” એ કહેવત પ્રમાણે તાત્યા ટોપીની ઉમ્મરણીથી પેશવા અંગ્રેજોને વધારે

ધિકારની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો અને અન્તે તેમના પર આક્રમણ કરવાને તૈયાર, —કટિબદ્ધ થયો.

અલ્દિન્-સ્ટનની અગમ બુદ્ધિએ તેને એ વાર્તા પ્રથમથી જ સૂઝાડી દીધી હતી; એટલે તે પેશવાના હુલા સામે ટક્કર ઝીલવાને પ્રતિપક્ષે તૈયાર હતો. પેશવાનો હલ્લો થતાં જ અલ્દિન્-સ્ટન અને લાયોનલે મળીને શત્રુના સૈન્યને મેગતરાની માફક ચગદી નાખ્યું અને સુદ્ધતુ પરિણામે એ આવ્યું કે, પેશવાને અગ્રેજના શરણાગત સુબુ પડ્યું. પેન્શન નક્કી કરીને પેશવાને કુટુંબપરિવારસહિત રહેવાને બીહૂર (અહાલર્ત)ની બગીચે આપવામાં આવી એ વાર્તા આપણે પ્રસ્તુત નવલકથાના પ્રથમ ખંડમાં જ જાણી ચૂક્યા છીએ. તાત્યા ટોપીનો પિતા પણ એ સમયે પેશવાની પતિત અવસ્થામાં પોતાના સ્વામી સાથે ગયો અને પાછળથી પોતાના પુત્રપરિવારને પણ અહાલર્તમાં બોલાવી લીધો. એ સમયથી તે ઇ-સ ૧૮૫૭ના બળવા સુધી બીહૂરના પેન્શન ખાનારાઓએ લોકોનું વિશેષ ધ્યાન એ ગ્યું નહોતું, પણ જ્યારે પેશવાનો દત્તક પુત્ર ઘોડાપંત ઉઠે નાનાસાહેબ આપણી વાર્તાના નાયક હથિયાર કાઢી અગ્રેજો વિરુદ્ધ લડવાને જોડો થયો, તે વેળાએ એ પેન્શનરો વિશ્વવિખ્યાત થયા નાનાસાહેબના સૈન્યમાં તાત્યા ટોપીને સૈન્યના એક બિલાગના સેનાપતિની પદવી આપવામાં આવી.

નાનાસાહેબના સેનાપતિ થયા પછી બળવામાં તેણે શું કાર્ય કર્યું અને અતે દેવગિરિ અથવા દેવશૈલ નામક એક સાધારણ પર્વતપર સિપાહીઓના જમાવ વખતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવીને સંન્યાસીના વેશમાં આવી પોતાની નિષ્ઠાજાતાને વૃત્તાંત સહજાવ્યો. નાનાસાહેબના પલાયન પછી તાત્યા ટોપી બાળાસાહેબ સાથે હતો, સાં સુધીનો વૃત્તાંત તો આપણે વાર્તાના પ્રસંગમાં જાણી આવ્યા છીએ, માટે તેનું વિશેષ વિવેચન ન કરતા તાત્યા ટોપીનો અંત કેવી રીતે થયો, એ જ હવે આગામી પ્રકરણમાં વર્ણવાતું છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

તાત્યા ટોપીના હલ્લા દિવસો

અને

સિપરીમાં સંહાર

પિંટારીઓનો ઉપદ્રવ જ્યાં સુધી એતદેશીય સાંસ્થાનિકાના રાજ્યમાં હતો, ત્યાં સુધી તો અગ્રેજોએ તેમના સહારમાં અધિક લક્ષ આપ્યું નહિ પરંતુ પાછળથી અગ્રેજોના રાજ્યમાં પ્રણે તેમણે જ્યારે ઉપદ્રવ

કરવા માંગ્યો, ત્યારે તેમને પકડવાની અને માગવાની અંગ્રેજ સરકારની ફરજ થઈ પડી બહુધા સર્વ પિઠારીઓનો નાગ થઈ ગયો, પણ બહાદુર તાત્યા ટોપી અઘાપિ તેમના હાથમાં પડ્યો નહોતો એક તો તાત્યા ટોપી પિઠારીઓનો સરદાર હતો અને ખીજુ તે ગતુનાયક નાના-સાહેબનો જમણો હાથ હતો, એટલા માટે તેણે અંગ્રેજોને તેમજ પ્રાનતું અન્ય નિધાન એટલું હતું. સર્વત્ર તાત્યા ટોપીની જ ચર્ચા થતી સાલ-જવામાં આવતી હતી સર્વત્ર તેની જ જન્મદયા વચાની હતી

બહુધા યુદ્ધ જેવા જીવસંટોચના પ્રસંગે જ વીર પુરુષોની શુદ્ધિ-શક્તિ, સાહસ અને વીરતાની પરીક્ષા થાય છે એ તો નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્ત છે કે, મહાત્મ વીર પુરુષો બહુધા યુદ્ધ, બળવો કે રાજ્યના કોઈ અન્ય મહાભારત પરિવર્તનના સમયમાં જ બહાર પડીને પ્રસિદ્ધિમાં આવી શક્યા છે. હદયિત્ આખરે વિદેશી ગાંધીજીના અત્યાચારથી કટાણીને પોતાના દેશના રક્ષણ માટે બહાર પડેલા વોલેસ, ટેલ, ગેરિ-બાઈ અને મેઝીની જેવા મહાપુરુષોને બાદ કરીએ, તો પણ ઇતિહાસના અવલોકનથી એવો જ નિશ્ચય થાય છે કે, બહુધા સર્વ વીરનરે યુદ્ધ, બળવો અથવા તો ગાંધીના અન્ય પ્રકારના મહાભારત પરિવર્તન જેવા કટાકટીના સમયમાં જ બહાર પડ્યા હતા, અને પોતાના નામો અમર કરી ગયા હતા એમના શ્રેણક ઉદાહરણો આપણે અહીં આપીશું -

જે જોકેકને સમક્ષ ગાંધીના મારીને હુકડેટુડા કરી નાખવામાં આવ્યો હતો, તે સમયથી ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં તાત્યા ટોપીના અતકાળ મુધીમાં થઈ ગયેલા મહાપુરુષો જેમ મહાલોકપ્રિય અને વિલક્ષણ હતા, તેમ તેમણે સુખદુઃખનાં અનેક પરિવર્તનો જોયા હતા. ઇંગ્લાંડના પ્રથમ આર્થિક ગાંધીના કાળમાં ત્યારે તેની વ્યવસ્થા હતા શિખરે પહોંચી અને પ્રાનના હક્કો અને સ્વતંત્રતાનો નાશ થવા માંડ્યો, ત્યારે હટીંગડનનો દાક ગાળનામે ઓલીવર ક્રામ્પ્ટન બહાર પડ્યો અને ગુલામગિરીની ઝૂસ-રીમાં ઝૂરતી પ્રજાને મુક્ત કરી. ઓસ્ટ્રિયા દેશમાં ત્યારે અત્યંત અત્યાચાર થવા માંડ્યો, ત્યારે નેપોલેયન બોનાપાર્ટના નામના એક માછીમારે દોઢ લાખ માણસની સરદારી લઈ વીએના (ઓસ્ટ્રિયાના પાટનગર)ના વાઈસરોય (ઓસ્ટ્રિયાના ગાંધીના પ્રતિનિધિ)ને તેના મહેલમાંથી પકડી નેપોલેયનના હાથે ફાંટ્યો, અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ચાલુ જાહેર કર્યું અમેરિકાના સંઘાનો ત્યારે અંગ્રેજ પ્રધાનમંડળના હૃદયી બળભળી ગયા હતા ને બોસ્ટન નગરના પ્રજાપ્રિય દેશબંધો ત્યારે એક કુળ સંન્યાસિનીની ગોધમાં હતા, ત્યારે વર્ગનિયમો બેટન વોશિંગ્ટન બહાર પડ્યો અને તેણે તેમના સંન્યનું આધિપત્ય ચીકાગી બીટિશ પરત્રતાની શૂંપલાને ઇતિહાસ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની વિજયપતાકા

ચંદાવી જ્યારે જૂદી જૂદી રાજકીય મંડળીઓ નાસની રિપબ્લિકન મંડળીની વિરુદ્ધ થઈ, ટ્રાસિકાનો એક સૈનિક તોપચી ત્યારે નેપોલિયન બોનાપાર્ટ રણભૂમિમાં આવ્યો અને તેણે પ્રજાસત્તાક સૈન્યનું આધિપત્ય લઈ, બળવો દાબી, આદ્ય પર્વત ઓળાઈને ઇટલી જીતી લીધું અને આખા યુરોપને ધુળવી પોતાને મનગમતી મુલેહ કરી સ્પેનના તાબાના અમેરિકાના બળવામાં બોલીવર બહાર પડ્યો અને પીરને પરત ત્રતાથી મુક્ત કર્યું. પેરુએની રાજકીય મંડળીના અત્યાચારતા સમયમાં ડોક્ટર ક્રાન્સિયાયે દેશમાં શાંતિ પથરાવી અને મત આપનારાઓમાં મુદારો કરવા માટે ગુપ્તજોએ સામા પડીને બાદશાહન કાઢી મૂક્યો અને રાજ્ય સ્થાપ્યું. એશિયામાં તેમ જ યુરોપ અને અમેરિકામાં અંગ્રેજ-ખાનના સમયથી તે છેલ્લા પિઠારી સરદારના સમય સુધી પ્રત્યેક બળવાની વેળાએ એક એક મહાપુરૂષ બહાર પડવાનું ઇતિહાસદ્વારા આપણા જોવામાં આવે છે પરંતુ આપણા બારતવર્ષના ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના સમયમાં તો અનેક અગ્રેસરો મેદાનમાં આવીને જિલા રહ્યા હતા ઝાસીની રાણી, નાનાસાહેબ અને તાત્યા ટોપી તેમનામાં મુખ્ય ગણાય છે, અને તેથી જ તાત્યા ટોપીનું વિસ્તૃત ચરિત્ર લખવાનો પરિશ્રમ અત્રે અમારે શિરે ઉઠાવ્યો છે હવે બળવામાં અગ્રેસરપણુ લેવામાં તાત્યા ટોપીએ સત્ય માર્ગનું અવલંબન કર્યું કે અસત્યમાર્ગમાં પ્રયાણ કર્યું, એ એક વિવાદાત્મક વિષય છે, પરંતુ એ તો નિર્વિવાદ છે કે, તે એક અદ્વિતીય શરવીર અને રણધીર તથા સ્વદેશાભિમાની પુરૂષ હતો.

નાનાસાહેબના પલાયન પછી તાત્યા ટોપી અને બાળાસાહેબ સાથે હતા, પણ પાછળથી તેઓ પણ જૂદા પડી ગયા. કેટલાક ઇતિહાસવેત્તાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, બાળાસાહેબે પણ નેપાળનો જ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો તાત્યાના મનમાં અઘાપિ ઉત્સાહની મદત મળેલી નહોતી તેણે ત્યારપછી પણ પોતાના સૈન્યની સહાયતાથી અંગ્રેજો સાથે ઘણી ઝપાઝપીઓ કરી, પણ અતે દુર્ભાગ્યવંશતાથી તેનો પરાજય થયો. અંગ્રેજોના હાથે પરાજય પામ્યા પછી જ “મારે કેટલા સાવધાન અને દૃઢ મનવાળા સૈન્ય સામે લડવાનું છે?” એનો કાષ્ઠક વિચાર તેના મનમાં આવવા માડ્યો. હવે તેણે જીવ બચાવવા માટે ક્યાંક નાસવાનો વિચાર કર્યો અને તે વિચારને અમલમાં પણ મૂક્યો તેણે સૈન્ય સહિત પલાયન કરવા માંડ્યું, પણ ગ્વાલિયરથી ગુજરાત સુધીના ઇસ્માઇલની લખાઈના પ્રદેશમાં સર્વત્ર તેને અંગ્રેજસૈન્ય પોતાને પકડવાને આવતું દેખાતું હતું જે કે તે મરાઠો હતો અને જીવ બચાવવાને નાસતો ફરતો હતો, તોપણ તેના પાછળ પડનારાઓની અચળ અને ઉત્સાહી ઝડપમાંથી નામી છૂટવાને જેટલી ત્વરા જોઈએ, તેટલી ઝડપ

તાત્યાના સૈન્યમાં હતી નહિ. પ્રત્યેક સ્થાન, પ્રત્યેક નગર અને પ્રત્યેક માર્ગમાંથી, નાગપુરથી મહુ સુધી, આનંદેશની ખીજોમાંથી, બેઠકુબ અને હોશંગાબાદથી પ્રત્યેક માર્ગમાં અને પ્રત્યેક નદી, ઉલ્લંઘવાના સ્થળેથી તેને હાંકી કાઢવામાં આવ્યો. અગ્રેજ સૈન્યે પણ તેને પાટો હટાવ્યો.

તે આખા આર્યાવર્તમાં, મુખ્યત્વે દેશી રાત્રીઓમાં અર્થાત્ જે દેગો સદાસંવદા અગ્રેજોના અધિકારમાં નહોતા, એવા દેગોમાં ઝડપથી ફરતી ચૂક્યો હતો. પરંતુ સર્વત્ર તેનું શત્રુસૈન્ય પૂર્ણબળથી તેના સામું લડવાને તત્પરને તત્પર તેના જોવામાં આવતું હતું. ઉદયપુરના પરાજય પછી તેની પડતીતો સમય આવેલો અષ્ટ દિગ્વિજયર થતો હતો. રાજપૂતાનામાં પ્રવેશ કરવાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી વાણીક દાર ખાઈને તે યમુના નદી ઉલ્લંઘીને આગળ વધવા લાગ્યો, અને તેમ કરતાં શાહજાદા શ્રીરાજગાદને મળી જઈ શક્યો.

શ્રીરાજગાદ જે તાત્યાટોપી સાથે મળી ગયો, તેનું કારણ એ હતું કે, અવધમાંથી પસાર થઈ જવા વિના તેના માટે ખીજો માર્ગ જ નહોતો. નેપાલમાં જવાથી નેપાલીઓ વિદેશીઓને મારી નાખતા હતા, તેથી ત્યાં જવાનું તેને ભય કર લાગ્યું. શ્રીરાજગાદ સાથે મળવા છતાં પણ વિચાર કરવાનો તેને બહુ જ થોડો સમય મળ્યો. કાગલુ કે, તેની પાછળ પડેલી દુકડીઓ નજદીકમાં જ હતી ભાવલપુરમાં દાખલ થવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થયા પછી શ્રીરાજગાદથી જુદો પડી તે કાલણમાં ગયાંથો ગયો અને મીરાહીના જંગલમાં છુપાઈને ગેહવા લાગ્યો.

શ્રીરાજગાદ અને તેના કેટલાક સિપાહી સાથેઓને પણ પાછળથી ચિચ અને રિસેલિસની દુકડીએ ભારી કલ્થથી હાટી ઢાલીને તે જ સિરોહીના જંગલમાં આશ્રય લેવાની કઠ્ઠ પાડી શ્રીરાજગાદે ત્યાંથી પણ નામી જવામાં સલામતી ધાગી, પણ તાત્યાટોપી પોતાના એક માનસિંહ નામના મિત્રસગે તે જંગલમાં જ પડી રહ્યો તે દોષ વાર એક ગામડામાં તો દોષવાર જંગલમાં રાતવાસો કરતો હતો એવામાં માનસિંહ માણીની શરતે મેળો મીડને શરણ થયો, અને તાત્યાટોપી એ વાતથી બિલકુલ અજાણ્યો હતો.

તાત્યા એક દિવસ એક ગામડામાં ત્યાંથી નેપાળમાં નામી જવાના વિચારથી છુપાઈ બેઠો હતો અને પરિશ્રમથી વિશ્રાંતિ લેતો પોતાના ભવિષ્યના વિચારોમાં લીન થયેલો હતો, એવામાં અચાનક માનસિંહ ત્યાં આવ્યો અને તે પણ તેના વિચારમાં સદાનુબૃતિ દર્શાવતો સભાપણુ કરવા લાગ્યો. અતે તાત્યા પોતાના બળવાખોર મિત્રમાં પૂરો વિશ્વાસ રાખી થાકેલો હોવાથી મોર નિદ્રામાં મોરતો પડ્યો માનસિંહે અંગ્રેજ

સૈનિકાને પ્રથમથી જ આસપાસમાં તૈયાર રાખ્યા હતા, એટલે જેવા તાત્યો નિદ્રામાં પડ્યો, તેવો જ તે દ્વારપર આવ્યો અને તેણે જોઈતી નિશાની કરી. થોડી પળમાં તે મકાન અંગ્રેજ સોલ્જરોથી ભરાઈ ગયું અને લખતાં જેટલો સમય જાય તેના કરતાં પણ ઓછા સમયમાં સોલ્જરોએ તાત્યાટોપીને લોઢાની મજબૂત સાંકળોથી જકડી લીધો. તાત્યો તરત જ તેના માટે લાવેલી ડોળીમાં કાંઈ પણ તકરાર કર્યા વિના અથવા ગાળગોળાચ દીધા વિના દાખલ થયો અને તેના માટે નિયત કરેલા સિપરી નામક સ્થાને ચોડીપહેરા તળે આવી પહોંચ્યો.

વિશ્વાસઘાતથી જ તાત્યાટોપીની મરણધટિકા આવી પહોંચી. માત્ર તાત્યાટોપીનો જ વિશ્વાસઘાતથી વિધ્વંસ થયો, એમ નથી કિન્તુ જે જે શરવીર નરોનો તે સમયમાં નાશ થયેલો છે, તેમાં તેણે ટકા વિશ્વાસઘાતથી જ મુખ્યા. નહિ તો અતે પોતાના પ્રાણ બચાવવાની શક્તિ પણ તેમનામાં નહોતી, એ તો સર્વથા અસંભવિત અને અશક્ય જ કહી શકાય. “ધર ફૂટે ધર જાય,” એ કહેવત કાંઈ ખોટી નથી. સોરઠના શરવીર રાજ રાવ ખેંગાર અને તેની રાણી રાણકદેવી તમામ તેમના બે પુત્રોનો સિદ્ધરાજના હસ્તે નાશ થયો, તે માત્ર તેમના બાણેજ દેશજના વિશ્વાસઘાતનું જ પરિણામ હતું. નહિ તો અડતાળીસ વર્ષે પણ સિદ્ધરાજ જૂનાગઢનો કિલ્લો સર કરી શક્યો નહોત. એવાં એવાં ઉઢા-હરણો તો ઇતિહાસમાંથી આપણને અનેક મળી આવે છે. માટે તાત્યાટોપી માટે વિશેષ શોક કરવા જેવું તો નથી જ. અખરરાજ માનસિંહના નામરાશીએ પોતાના માનસિંહ નામની સાચકતા કરી. મિત્રને મરણના મુખમાં આપીને પોતાનું પાપી જીવન ટકાવ્યું. કોટિ કોટિ ધિક્કાર હો એવા કપટી મિત્રોને !!!

ઈ. સ. ૧૮૫૬ના એપ્રિલ માસની ૧૫ મી તારીખે કોર્ટ માર્શલ (લશ્કરી કોર્ટ)માં તેની તપાસ થઈ. તેનાપર અનેક આરોપો મૂકવામાં આવ્યા હતા; પણ તેમાં બળવામાં ભાગ લેવાનો અને પિંઢારીપણ કરવાનો, એ બે આરોપો મુખ્ય હતા. કોર્ટે ન્યાય જણવામાં કાંઈ ધણો વખત લીધો નહિ. આખી છાવણીમાં વાયુના વેગે સમાચાર ફેલાઈ ગયા કે, જગતપ્રસિદ્ધ તાત્યાટોપીને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી છે. એપ્રિલની ૧૮ મી તારીખે સાંજના પાંચ વાગ્યાને શુભાર ત્રીજ બગાળી યુરોપિયન પાયદળની ટુકડીના ચોડીપહેરા તળે તેને ફાંસી આપવાની જગ્યાએ લઈ જવામાં આવ્યો.

વીસ મીનિટ પછી તેના પર મૂકાયેલા આરોપો અને લશ્કરી કોર્ટ કરેલી સજાનું ટુકમનાયું તેને અંગ્રેજોમાં વાંચી સંબળાવવામાં આવ્યું.

એનું ભાષાન્તર તેને પ્રથમથી જ સહજાવેલું હતું. જ્યારે તેને ફાંસીના માચડા પર ચઢવાની આજ્ઞા કરવામા આવી, ત્યારે કોઇની મદદ, આચકો કે ભય ખાધા વિના તે સડસડાટ ફાંસીના માચડાપર ચઢી ગયો. જે વેળાએ તેના ગળામા ફાંસીનું દોરડું વીંટાળવામા આવ્યું, તે વેળાએ તેના હૃદયમા લેશમાત્ર દુઃખની છાયા પણ નહોતી અને તેની મુખમુદ્રા શાંત અને ગંભીર હતી. કોઈ પણ જાતનો પોકાર કર્યા વિના તેણે પોતાના પ્રાણ પરમેશ્વરના ચરણોમા અર્પણ કર્યા. મરણ-સમયનું શૌર્ય તે અરેખર દેવી શૌર્ય જ કહી શકાય.

પોતાના મંરણથી થોડીવાર પહેલાં જો કે પોને કાનપૂરની કલ્લમા મુખ્ય ભાગ ભગ્નવવાનો તેણે અસ્વીકાર કર્યો હતો, પણ તે વેળાએ પોતે ત્યાં હાજર હતો, એ વાત તેણે સ્વીકારી હતી. અહીં એટલું તો અવશ્ય જણાય છે કે, ખાસ કાનપૂરની કલ્લમા અપરાધ માટે તેને ફાંસીએ ચઢાવવામા આવ્યો હતો, તે અપરાધ તેનાં પર સિદ્ધ કરવાના અગ્રેજો પાસે જોઇએ તેટલા અને તેવા મનુષ્ય પૂરાવા હતા નહિ. મનુષ્યની થોડીધણી સાગણી બતાવી હોય, તો તાત્યાટોપીએ માચડા પર ચઢતી વેળાએ જ બતાવી હતી તે પોતાના કુટુંબનાં જનો અગ્રેજોના હાથમા છે, એ સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી મરણસમયે તેણે એક પ્રાર્થના કરી કે, “અગ્રેજ સરકાર મારો વધ કરતી હોવાથી તે મારાં બાલબચ્ચાની સંભાળ લેશે એવી મને આશા છે” એ પ્રાર્થના તેણે વારવાર કરી હતી એથી જાણવામા આવ્યું કે, મુકુમાર બાળકો માટે તેના હૃદયમા બહુ જ પ્રેમભાવ હતો, અને મરણ પર્યન્ત તે પ્રેમ જેમનો તેમ દબતાયી ટકી રહ્યો હતો. મનુષ્યસ્વભાવની શ્રેષ્ઠતાનું એ જ એક ઉદાહરણ તેના પાસેવી અતની ઘડીએ મળી શક્ય હતું જ્યારે તેને એવું આશ્વાસન આપવામા આવ્યું કે, “તમારા બાલબચ્ચાપર કાંઈપણ જીલમ ગુજરશે નહિ,” ત્યારે તેણે જરા પણ આનાકાની વિના મરણને આવકાર આપ્યો. દેહાન્ત દરમિયાન શિક્ષા થવા છતાં પણ તેણે ક્ષમાની ચામત્યા કરી નહોતી. પોતાના જીવનકાળમા તેણે ખીજ કાંઈ પર દયા કરી નહોતી અને પોતે મરતી વેળાએ કોઈની દયા માગી નહોતી. શત્રુઓ વિરુદ્ધ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના તેણે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું જેવી રીતે કાનપૂરના કુવા આગળ તેણે ફૂરતા ધારણ કરી હતી, તેવી જ ફૂરતા તેણે પોતાના મરણસમયે પણ બતાવી હતી. તાત્યાટોપીના વય વિશે લોકો અનેક પ્રકારની ભિન્નભિન્ન કલ્પનાઓ કરે છે, પણ તેની મુખમુદ્રા કહી દેતી હતી કે, તે ચાળીસ કે પિંતાળીસથી વધારે વયનો હતો નહિ. તે એક ગંભીર અને લડાયક

દેખાવતો પુરુષ હતો. તેના આંધ્રમદેસમાં કુદિમતાનાં જિન્દો સ્થળ દેખાતાં હતાં અને કરતા પણ પ્રકટ અણુર્ધ આવતી હતી. તેથી મુખ મુઠા તેની ગતિનાં મનુષ્યો પ્રમાણે સાધારણ આકૃતિની હતી અને ઘણી મૂંઝામ મ્હેન ઉગેતાં થોડાં ધના ઉદ્ભવ ધમ્મેડો હતો. ત્યારે તે નાના સાહેબના સૈન્યનો અધિપતિ હતો, ત્યારે તામે ધાંધ તો તેને જીવનદાન આપવાની અગ્રેજીએ અનેક વાર ઈન્જા પ્રદર્શિત કરી હતી, પણ તેણે વારવાર એ ઈન્જાનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. તેણે તો નાનાસાહેબને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું અને તેથી તેને રક્ષાવવા કરતા અને મરવાનું તેણે વધારે પસંદ કર્યું. સ્વામિનિશ અને સ્વામિએવાના મુજબી તો તે અવગ્રહ કર્યોતો ભાગી જ યએડો હોયો નેહએ.

તાત્યાટોપીના મરણ પછી તેણેનો તદ્દન શાંત થઈ ગયા, અને સજાદનો પણ અંત આવી ગયો. લોકો પોતપોતાના વ્યવસાયમાં લાગ્યા અને રાજ્ય સુવ્યવસ્થાથી ચાલવા લાગ્યું. ખરેખર એ માનસિકે તાત્યાટોપીને વિશ્વાસઘાતથી રક્ષાએ ન હોત, તો તે અગ્રેજીનો કાળે થઈ લાગ્યો હોત, એટલો બધો અગ્રેજી પ્રતિ તેના દાસમાં તિરસ્કાર હતો.

હવે બાળાસાહેબનો અંત કેવી રીતે થયો તે જાણવાનું રહ્યું. એના વિશે એવું સામન્યવામાં આવે છે કે, જંગલમાં બેઠકતા જ કર્યાંક તેને દેહાંત ધમ્મેડો હોયો નેહએ. પરંતુ તે ધ્યાં કેવી રીતે અને કયે સમયે મરી ગયો, એની સત્તાવાર માહિતી કે વાવકા મળી શકી નથી.

વિજ્ઞાનમાં નાનાસાહેબની વતીજાન કરવા બએલા અર્ધમુસ્લાના મુઝાના સમય, સ્થાન અને કારણની પૂરી માહિતી મળી નથી શકી. પરંતુ કોઈ પણ રીતે બાકમાં બાક નો મારી મએડી દોરી જ નેહએ, એમ કહીને આપણા મનમાં આપણ સંતોષ માની લઈએ.

હવે આપણે દિમાસપંના પાર્વતીય અર્ધવામાં વિચરવાનું છે.

મહાદેવ" અને "દીપ્ત દીન"ના ધ્વનિ વારંવાર સંભળાતા હતા, ત્યાં હવે મંદિરોમાં શાંતિદર્શક "હરહર મહાદેવ" અને મન્થુદોમાં "અલ્લાહ અકબર"ના ધ્વનિ કર્ણગોચર થતા હતા. સર્વત્ર શાંતિનું જ સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગએલું જોવામાં આવતું હતું. એક મીઠું હેગિગટન નામના યુગે-પિયને સત્ય જ લખ્યું છે કે, 'દેશમાં એની તો શાંતિ પ્રસરી ગઈ છે કે, એક નવયૌવના નારી પણ એકલી પ્રવાસ કરી શકે છે. વ્યાપાર આદિની પણ દિવસે દિવસે ઉત્તતિ થતી જોવામાં આવે છે અને લોકો ખુલ્લું જ સ્વચ્છ છે. કેટલાક ભાગેલા બંગલા અને તોડી નાખેલી ઝોડીઓ ઉપરાંત બળવાની ખીછ કોઈ પણ નિશાનીઓ જોવામાં આવતી નથી જ્યારે આપણે ભારતવર્ષના વિપુલ પાકથી સ્મિત કરતી ભરતશ્રુમિતુ અવલોકન કરીએ છીએ, ત્યારે ભારતવર્ષમાં આવેો ભયકર બળવો થયો હશે, એની સ્મૃતિ પણ ભાગ્યેજ આપણા મનમાં આવી શકે છે ખેડુતો આનંદથી જમીન ખેડવામાં અને વાવણી કરવામાં નિમગ્ન થએલા છે અને જો કે બળવાથી ઘણી જ હાનિ થએલી છે, તોપણ હાલની સ્થિતિ જોતાં એ હાનિને બદલે આબાહનીથી સન્ધર જ વળી રહેશે, એવી સોજેસોજ આના આશા રાખી શકાય છે" ઈશ્વર કરે ને એવી શાંતિને અને સૌખ્યને આર્યાવર્તને સદૈવ ઉપભોગ મળ્યા કરે!

બળવાના અગ્નિની શાંતિ પછી જેવી રીતે આર્યાવર્તમાં શાંતિને વિસ્તાર થએલો હતો, તેવી જ રીતે અત્યારે આપણે જ્યાં વિચરિયે છીએ, તે ગિરિરાજ હિમાલયના પાર્વતીય પ્રદેશમાં પણ ઋતુગંજ વસંતનું આગમન થએલું હોવાથી સર્વત્ર શાંતિ અને અનેક પ્રકારના વિશ્વહોથી ભરેલાં નગરો અને પુરીઓનું નિરીક્ષણ તો બધાએ કર્યું હશે, પણ અત્યારે હિમાલયના નિર્ગ્ન વૃક્ષો તથા વનસ્પતિથી ભરેલા પ્રદેશમાં વિચરવાથી આપણને શો બોધ અને શો આનંદ મળે છે, તે જોવાનું છે, અને જોઈને તેનું અન્ય જતોને શિક્ષણ આપવાનું છે

આર્યાવર્તમાં હિમાલયને ગિરિરાજના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે માત્ર એ જ કારણથી કે, એના જેવો મહાન પર્વત આ દેશમાં ખીજે એક પણ નથી હિમાલયની લંબાઈ ૧૫૦૦ માઈલની અને પહોળાઈ ૨૦૦ માઈલની છે તેમ જ એની ઊંચાઈ લગભગ ૪ માઈલ કરતા પણ વધારે છે એ પર્વતે એક સુગોલિત દુર્ગને આઝર ધારીને ભારતવર્ષના ઉત્તર પ્રદેશને ઘેરી લીધો છે પવતની તળેથી કેટલાક દૂરના ક્ષેત્રોમાંથી એ પર્વત બાજે વાદળોની એક લાખી હાર ગોઠવાયેલી હોયતી, તેવો જ આબેહૂબ દેખાય છે. કારણ કે, ત્યાં હિમને વિશેષ ભાગ હોવાથી તેમાંથી એક પ્રકારનો વાદળો જેવો ધૂમાડો સદૈવ ફિટ નીકળ્યા કરે છે.

પવતની તળેટીમાં એક સાંકડો ધાસવાળો જમીનનો ભાગ છે અને તે તરાઈના નામથી ઓળખાય છે એ સ્થાને ગાયો અને બેસેના અસંખ્ય સમૂહો ધાસ ચરીને સતૃપ્ત થાય છે પરંતુ એ સ્થળે ઢોરોમાં એક જાતિના જવર સર્વદા ફેલાયેલો રહે છે અને કેટલીક વાર ફાડી ખાનારા જગલી-પ્રાણીઓના પણ તેઓ શિકાર થઈ પડે છે. તરાઈથી જરાક આગળ એક લગભગ ૩૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈ વાળી પર્વતશ્રેણી આવેલી છે, અને તે સાલ-નામક મૂલ્યવાન વૃક્ષોની ધાટી ધટાથી ઘવાયેલી છે. એના પાસેના જ પ્રદેશના કેટલાક ભાગોમાં ફળદ્રુપ અને જળ-સપત્તિથી ભરપૂર કેટલીક ખીણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તે ધુસના નામથી ઓળખાય છે એ ખીણો ઠેક પહાડની તળેટી સુધી લાંબાયેલી છે. ત્યાર પછી પર્વતની એક અન્ય શ્રેણી આવે છે, અને તે વધતાં વધતાં છેક ૮૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચેલી છે એ પર્વતશ્રેણીપર મનુષ્ય જેમ જેમ વધારે જાયું ચઢતું જાય છે, તેમ તેમ નીચેના વૃક્ષો દૃષ્ટિથી દૂર થતાં જાય છે, તે એટલે સુધી કે, ત્રણ માઈલની ઊંચાઈએ ચઢતા સુધીમાં તો નીચેના ભાગની સર્વ વૃક્ષાવલી અદૃશ્ય થએલી ભાસે છે, અને નિત્ય નિયમિત રીતે વર્ષતા હિમથી પર્વતના કૃષ્ણ પાપાણો આચ્છાદિત થતા અને પોતાના કૃષ્ણ વર્ણને શ્વેત રંગમાં બદલી નાખતા જોવામાં આવે છે

હિમાલયની શૈલશ્રેણી ભારતવર્ષને બહુ જ લાભકારિણી છે સમુદ્રતું જળ હિમના આકારમાં એ પર્વતપ્રદેશમાં જઈ પડે છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુનો રવિ, જ્યારે એ હિમની શિલાઓને પીગળાવે છે, ત્યારે તેમાંથી અસંખ્ય જળપ્રવાહો નીકળે છે અને તેઓ નદીતુ રૂપ ધારણ કરીને ઉષ્ણતાના સમયમાં તમે જુમિને શીતલ બનાવે છે અને પાકની નિષ્પત્તિતું પણ કારણ થાય છે. વળી એ ગિરિપક્ષિત અત્યંત ઉચ્ચ હોવાથી ઉત્તર દિશામાંથી આવતા રોગકારક વાયુનો અવરોધ કરે છે અને તેથી દેશમાંની પ્રજાને રોગથી બચાવે છે. એવી રીતે એ પર્વત-શૃખલા આર્યાવર્તને અનેક પ્રકારે ઉપયોગિની થઈ પડે છે આપણા પુરાતન ઋષિમુનિઓએ એના શુભોના પ્રભાવથી લક્ષ્યાર્થને સૂચવતું “દેવીસ્થાન” તુ એને નામ આપેલું છે, એમાં પણ કાંઈક રહસ્ય મમાયલું છે ખરું

પવિત્ર ગંગા નદીનો પ્રવાહ પણ એ હિમાલયમાંથી જ નીકળેલો છે. ગંગાસાગરમાં ગંગાનું મુખ છે અને ગંગાત્રી તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ગંગાજળ બહુ જ પવિત્ર મનાય છે અને તે માટે પુણ્યસ્થાન તરીકે એની આખ્યાયિકા છે કે, ગંગા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનના પગના અંગુષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થએલી છે કેટલાકો શિવની જટામાંથી પણ ગંગાની પત્તિ માને છે. કપિલ ઋષિના શાપથી બળીને ભગ્મીભૂત થએલા

સગર રાજના ૬૦,૦૦૦ પુત્રોની રક્ષાને પવિત્ર કરવા માટે ભગીરથ રાજની પ્રાર્થનાથી ભગવાને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુલોકમાં મોકલી હતી, તેથી ગંગા ભાગીરથીના નામથી પણ ઓળખાય છે. સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુલોકમાં આવતાં ગંગાના મનમાં ક્રોધ થયો અને તે ક્રોધથી સાંસારિક જનોને ખયાવવા માટે શિવે તેના પ્રવાહને પોતાની જટામાં ઝીલી લીધો અને તેના મદનું ખંડન કરી નાખ્યું. જે વેળાએ ગંગાનો જળપ્રવાહ મૃત્યુલોકની ભૂમિમાં પડ્યો, તે વેળાએ જન્મુ ઋષિ યજ્ઞવિધિ કરતો હતો, તેના વિધિમાં એથી અવરોધ થયો અને ક્રોધીને ક્રોધમાં તે ગંગાનું બધું જળ પી ગયો. પરંતુ પાછળથી તેને પોતાના એ ક્રોધ માટે પશ્ચાત્તાપ થવાથી તેણે કર્ણકારથી ગંગાજળનો પ્રવાહ પાછો વહેવડાવી દીધો. એથી ગંગાનું એક બન્હવી નામ પણ પડેલું છે એક દેવી તરીકે ગંગા હિમાલયની પુત્રી કહેવાય છે, અને ઉમા-પાર્વતી તેની ભગિની મનાય છે. ગંગાનો સાન્તતુ રાજસંગે વિવાહ સંબધ થયો હતો તેથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર બ્રીહ્મ હતો, કે જે ગાગેયના બીજ નામથી પણ લોકોમાં જાણીતો છે. ધર્મની એક અમુક રીતિથી તે કાર્તિકેયની માતા પણ થઈ હતી ગંગાનદીના પ્રવાહથી આઠ માઇલની ઉંચાઈએ ગંગોત્રીનું મંદિર આવેલું છે. ગાયના મુખમાંથી ગંગાનો પ્રવાહ નીકળેલો છે, એમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તો હિમની એક ગુહામાંથી જ એ પ્રવાહ બહાર પડે છે એ મંદિરમાં ગંગા અને ભગીરથ ઈત્યાદિની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવેલી છે ઉત્તરપ્રદેશમાં યાત્રાળુઓ ગંગોત્રીને પોતાના પ્રવાસની મીમા માને છે. એથી આગળ ક્રોધવધનું નથી ગંગોત્રીની આસપાસમાં મનુષ્યને વસવાનાં ગૃહો કે મનુષ્યોની વસ્તી બિંદુલ નથી, ને તેથી યાત્રાળુઓ મંદિરમાં દર્શન કરીને ગંગોત્રીનું પાણી એક પાત્રમાં ભરી ત્યાંના પંડ્યાનું તેનાપર સીલ કરાવીને તટકાળ લાંથી પાછાં ફરવા માંડે છે. એ પાણી અન્ય સ્થળોમાં એક બહુજ મૂલ્યવાન પદાર્થ મનાય છે ગૃહસ્થોના નિવાસ માટે જેવું એ સ્નાન અનુપયોગી અને અયોગ્ય છે, તેવું જ તે લાગી, વિરગી અને યોગી જનોના નિવાસ માટે યગ્મ ઉપયોગી અને યોગ્ય છે ગંગોત્રીના આસમન્તાત્ પ્રદેશમાં ઋષિમુનિઓના મઠો અથવા આશ્રમો આવેલા છે અને તે આશ્રમના નિવાસિયો નિત્ય ગંગોત્રીમાં સ્નાન કરીને ભગવાન્તા ધ્યાનમાં જ પોતાના જીવનનું અવસાન કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ગિરિરાજ હિમાલયમાં ઋતુરાજ વસંતનું આગમન થયું હતું, એ આપણે જાપર કહી ગયા છીએ. વિદેશમાં ગએલા સ્વામીના પાછા પધારવાથી જેવી રીતે કાંતા આનંદમાં ડાહ્યા કરે છે, તેવી જ રીતે વસંતના આગમનથી વસંતરા આનંદમાં પ્રજ્વલ થએલી જોવામાં આવતી હતી,

પધારેલા વસંતરૂપી મૃદ્ધીપતિનો સંકાર કરવાના હેતુથી તરલતાઓએ જીવ પદ્ધતિને લાગીને નૂતન પદ્ધતિનો શૃંગાર ધારણ કર્યો હતો. નાના પ્રકારના ભૂષણોથી શૃંગારિત સુદરી જેવી રીતે નેત્રોને સુખદાયિની થાય છે, તેવી રીતે નવીન સુમનોથી સુશોભિત માધવી મનને આનંદ આપતી જોવામાં આવતી હતી. નીલ, પીત, ધવલ અને ગુલાબી પુષ્પો મનોહર વનમાં વિકસિત થયાં હતાં અને તેમાં મોગરા, જાંઘ, જૂંઘ, કેતકી અને ચમેલીનો સમાવેશ થતો હતો. જેવી રીતે રમણી પોતાના રમણના કંઠમાં હસ્ત નાખી આલિંગીને જીભી રહે છે, તેવી રીતે જ્ઞાતાઓ પોતાના નવ પુષ્પરૂપી હૃદયો તરફના ગળામાં નાખી આનંદથી ડોહતી દેખાતી હતી. જાણે પતિનું પુષ્પો મરીને ભૂમિપર પડી ગયા હોયની! તેવો જ જીવ ગળી પડેલાં કુસુમોનો દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. અથવા તો તરૂંએ માર્ગમાં શ્રમહારક કામલ શય્યા બનાવી રાખી હોયની, એવો એક બીજો ભાવ પણ તેમાંથી વ્યક્ત થતો હતો. કાંઈ પુરૂષપર ભાગ્યદેવી પ્રસન્ન થતા જેમ તેના શુદ્ધ અગણિત જનો આવવા માટે છે, તેવી રીતે વસંતની પ્રસન્નતાથી વૃક્ષોને સુમનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ થતાં અજિના અનેક સમૂહો ત્વરાથી વૃક્ષની શાખાઓમાં આવીને બેસતા દેખાતા હતા. નિર્મળ અને નિશ્ચળ જળાશયોમાં કમળો વિકસિત થએલાં હતા અને જ્યારે ભ્રમરો તેમના પર આવીને બેસતા હતા, ત્યારે પ્રણયી જનોને જાણે તે પોતાની પ્રિયતમાની વેણી હોયની! એવો ભ્રમ થઈ જતો હતો. જલકેલી માટે પક્ષિઓ અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં વિચરતાં હતાં અને પક્ષોને ફફડાવતાં જઈ જઈને વારંવાર જલાશયના તીરે બેસતાં હતાં. શીતલ અને સુખકર વાયુની મદ મદ લહરીઓ આવતી હતી અને તે ભ્રમ તથા ચિતાનો વિધ્વસ કરીને હૃદયમાં શાંતિ સ્થાપતી હતી.

રસપાન કરવાના હેતુથી કૃષ્ણ કાકિલાઓ આવી આવીને આશ્રયસ્થાન પર વિરાજતી હતી અને રસનું સેવન કરી મદોન્મત બનીને પોતાના પચ્ચમ સ્વરૂપ ગાનનો આલાપ આરંભતી હતી. એવી રીતે સંક્ષેપમાં કહિયે તો વસંતઋતુનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય નેત્ર અને કણોને એક સમાન આનંદ આપનાર થઈ પડ્યું હતું. સૃષ્ટિમાંથી શોકનો સર્વથા સંહાર થયો હોય, એમ જ દેખાતું હતું.

સંધ્યાકાળનો સમય વ્યતીત થવાની અણીપર હતો સૂર્ય અસ્તાચક્રમાં ગયો હતો અને ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરેલી હતી. પક્ષિઓ પોતાના માળામાં જઈને વિશ્રાંતિ લેવાની તૈયારી કરતા હતા અને ઢોરો પણ પોતાના ગોડામાં જઈ પહોંચ્યા હતાં દિવસના અમને ટાળવાના હેતુથી કેટલાક ગોવાળિયાઓ અને ધાર્મિક જનો ધર્મપ્રાર્થના કરતા હતા અને કેટલાક મોહથી એ સંધ્યાકાળીન નૈસ-

ગિંક સૌન્દર્યનું સમીક્ષણ કરતા હતા. ચંદ્રનાં શુભ કિરણો પુષ્પોની શોભાને વધારતાં હતા. ગંગા નદી પોતાનો ગંભીર ધ્રોણ કરતી વહેતી હતી. એવા સમયે ગંગાનીરસ્થ ધન વૃક્ષરાજામાંથી નીકળીને એક ગંભીર આકૃતિનો પુરૂષ ગંગાના તીરે આવીને ઊભો રહ્યો. એના શરીરનો રંગ શ્યામ અને આકાર લંબ હતો. તેમ જ દાઢી અને જટાના વાળ પણ બહુજ લાંબા વધેલા હતા. મુખમાં કરચોળિયો પડી ગએલી હોવા છતાં પણ એનું વય પચાસથી વધારે હોય, એમ જણાતું નહોતું આ વેળાએ એનું શરીર જોકે કૃશ હતું, તોપણ પહોળી છાતીના દેખાવથી પૂર્વે તે પુષ્ટ હોવું જોઈએ, એવું સહજમાં જ અનુમાન કરી શકાતું હતું. તેણે અત્યારે એક ધોતિયું પહેરેલું હતું અને એક કાંપાય વસ્ત્રથી વક્ષસ્થળને આચ્છાદિત કર્યું હતું. થોડી વાગ ગંભીર ભાવનાથી તે ગંગાના પ્રવાહને જોતો સ્તબ્ધ ઊભો રહ્યો, અને ત્યારપછી સ્વગત કહેવા લાગ્યો કે,—

“શું આ તે જ ગંગા છે કે જેને આર્યાવર્તના લોકો પતિતપાવનીના માનયુક્ત નામથી ઓળખે છે? શું આ તે જ ભાગીરથી છે કે, ભાગીરથના યત્નથી સ્વર્ગ ત્યાગીને મૃત્યુસોકમાં આવેલી મનાય છે? ના, ના; તે ગંગા આ નથી, અને કદાચિત્ હોય, તોપણ પૂર્વનો પ્રબલ પ્રભાવ એનામાં રહ્યો નથી. જો એનામાં પવિત્ર કરવાનો પ્રભાવ હોય, તો અપવિત્ર અને અવરદેશવાસી મેચ્છોના પદ્મસ્પર્શથી એ પોતે જ કેમ અપવિત્ર થાય? “દેવ ગયા દ્વારિકા, ને પીર ગયા મકે, પીરગીના રાજ્યમાહિ, ઢેડ મારે ધકે,” એ કહેવતની સત્યતા હવે પ્રતીત થાય છે. ખરેખર આર્યોના રાજ્યનો નાશ થયો, તે સાથે આર્યોના ધર્મનો અને આર્યોના આચારવિચારનો પણ સંહાર થયો. અને હવે પાછો પતિત ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર થાય એવી આશા પણ નથી. ઈશ્વરનો ભરતખડપર મહા દ્રોષ થયેનો છે, અને તે દ્રોષે અનેક ભારતસંતાનોના પ્રાણની આહુતિ લીધેલી છે હાય!”

એમ કહીને એ પુરૂષ ત્યાં પડેલી એક પાષાણુ ગિલાપર બેસી ગયો અને મસ્તકે હસત રાખીને બાળક પ્રમાણે નેત્રોમાંથી શ્રાવણુલાહ-પદની જળવૃષ્ટિ સમાન અનુવૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યો એ વેળાએ તેને આશ્વાસન આપીને શાત કરે, એવી કાંઈ પણ વ્યક્તિ એ નિર્જન વનમાં ન હોવાથી પ્રતિલણે તેના ગોકના અગ્નિની જ્વાળા વધારે અને વધારે જ બળવા લાગી. ગત કાલની અનેક ઘટનાનું અનુક્રમે તેના મનમાં અંગણ થવા લાગ્યું અને એનું પરિણામ એ થયું કે, તેના મસ્તિકમાં ઉન્માદનો આવિર્ભાવ થયો ને ઉન્મત્ત બની ગયો ઉન્માદની પ્રબળતાથી વાતાવરણમાં તેને અનેક પ્રકારના અદ્ભુત અને અશ્રુતપૂર્વ આશ્ચર્યો

દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા. મનઃકલ્પનાની નૌકા સપ્ત સમુદ્રને બેઠીને પાર નીકળી ગઈ એમ થતાં થતા લગભગ અર્ધરાત્રિનો સમય થયો.

સર્વત્ર અધિકારની ભીષણ કૃષ્ણ છાયા પ્રસરી ગઈ હતી. માત્ર નભોમંડળમાં નક્ષત્રપંક્તિનો મંદમંદ પ્રકાશ જ જોવામાં આવતો હતો. એટલામાં આકાશથી તે અવનીતલ પર્યન્ત પહોંચતો રથનાં ચક્કોનો ધર્ધર ભીષણ નાદ ત્યાં એકાએક સંભળાયો. થોડી વાર પછી એક વિશાળ રથ તે ઉન્મત્ત પુરૂષને દેખાયો. તે રથમાં તે પોતે કૃષ્ણ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને અને અગ્નિમુકુટ ધારણ કરીને બેઠો હોય, એવો તેને લાસ થયો. તે ચારે તરફ નજર નાખતો બેઠો હતો. તેના આસપાસમાં અત્યંત અગ્નિજ્વાળાઓ બળતી હતી તે પુરૂષની મુખમુદ્રા ભયંકર હતી અને તેના રક્તવર્ણ નેત્રોમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી હતી. તેના ઓઢોપર દ્રેષ-કરતા કૂરતાની હાસ્યછટા વિશેષ દેખાતી હતી. તે કોઈ અત્યંત કૂર અને તામસી પ્રકૃતિનો નર દેખાતો હતો. તે એકદમ ખૂબ મારીને કહેવા લાગ્યો કે,—

“દયા, માયા અને પ્રીતિ ઈત્યાદિનો ત્યાગ કરીને આગળ વધો. માનવજાતિના નાશ માટે નિર્માણ થએલી શક્તિઓ, મારી અનુયાયિની થાઓ. મારો સૌન્દર્ય, દયા અને સત્યના રક્ષણ માટે નિર્દય, કુરૂપ અને અસત્ય જનોપર આક્રમણ કરવાનો વંશપરંપરાનો સ્વભાવ છે. મારી સત્ય વૃત્તિથી અત્યારે તો હું પરમેશ્વરનો પશુ વૈરી થએલો છું. નરકનું રાજ્ય હાલમાં બહુ જ વિસ્તૃત અને વૃદ્ધિગત થતું ચાલ્યું છે એની વૃદ્ધિમાટે જે જીવસંહારોનો પ્રયત્ન કરે છે, તેનાં સ્તુતિસ્તોત્ર ગાઓ. મનુષ્યની વૃદ્ધિગત થતી મહત્વાકાંક્ષામાં હું મારા બમણા થતા પ્રાંતોની ગણના કર્યા કરું છું. મનુષ્યની સ્વાર્થપરાયણતાના વિષવાહક વાતાવરણમાં હું શ્વામોચ્છવાસ કરીને મહા આનંદથી કાળનો વ્યય કરું છું. વર્તમાનકાલીન અને ભવિષ્યમાં થનારાં મનુષ્યો મારું ભક્ષણ છે. મારી આજીવિકાનો આધાર તેમનાપર જ રહેલો છે. મૂર્ખાં, પશુતુલ્ય અને અધ માનવ જોવા મારી આજ્ઞાને અનુસરે છે અને પરમેશ્વરનો તિરસ્કાર કરીને ભયંકર અધોગતિનો સ્વીકાર કરે છે. ખરેખર તેમને એ કૃત્ય માટે નિષ્કામ કર્મમાટે અવશ્ય યોગ્ય ઉપહાર મળવાનો જ જેવી રીતે વાતાવરણથી આ સમસ્ત સૃષ્ટિ વ્યાપ્ત છે, તેવી રીતે મારી શક્તિથી તેમના હૃદયો વ્યાપ્ત છે અને તેમના કુકર્મોનાં ફળ હું તેમને મારી ઈચ્છા અનુસાર આપું છું.”

તે ભયંકર રથ ભીષણ નાદ કરતો આગળ વધવા લાગ્યો, અને તેની પાછળ કેટલીક ભયંકર આકૃતિઓ પણ ચાલતી જોવામાં આવતી

હતી - જગતના સૌંદર્યનો લોપ થયો હતો અને જ્યાં ત્યાં કૃષ્ણ વર્ણ લય કર અધકારનો પ્રસાર થયેલો હતો સમસ્ત વાતાવરણ ગંધક જેવી જવાળાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું. વનસ્પતિઓ શુષ્ક થઈ ગઈ હતી અને પર્વતોમાં ભાગ પડી ગયા હતા સમુદ્ર, નદી, સરેવર અને નિર્ઝરમાત્ર નિર્મળ નીર કદંભમય થયેલું દષ્ટિગોચર થતું હતું. સવ પ્રદેશ ઉજ્જડ વેરાન સમાન લાસતો હતો સુદરનીલવર્ણ ક્ષેત્રો અને ઉપવનોમાથી લય કર નગરોની ઉત્પત્તિ થએલી હતી અને તેમાથી નીકળતો ધૂંત્રસમૂહ આકાશના અનન્ત પ્રદેશમાં બહુતાથી વ્યાપી ગયો હતો.

એ નગરમાથી એકસરખો આકૃન્દનો ધ્વાન સાલળવામાં આવ્યો. આરોગ્ય, સદ્ગુણ અને પ્રામાણિકતાનો સર્વથા નાશ થવા લાગ્યો તે લય કર રથે પોતાના ભીષણ નાદ સહિત એ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં શ્વામોચ્છવાસ માટે વાયુનો અભાવ હતો; વિચાર માટે કાળનો અભાવ હતો અને અવલબન માટે બીજા સર્વ સન્કલ્પોનો અભાવ હતો અર્થાત એને અભાવનગરી નામ આપિયે, તો તે ચાલી શકે એમ હતું તે લય કર પાછો પોકાર કરીને કહેવા લાગ્યો કે,-

“હવે પણ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વને તમે ભૂલી જશો કે? હવે તો લડો, નહિ તો તમારા માટે દુર્ગતિનો જ માર્ગ છે હવે આમાથી કોઈ આવીને તમારું રક્ષણ કરશે, એમ તમને લાગે છે ખરું કે? કદાચિત લાસતુ હોય, તો તે ભ્રમ છે કોઈ પણ તમારું રક્ષણ કરનાર નથી, કારણ કે, કૃતાન્તના દૃતો પોતાનાં લય કર વાઘો વગાડી રહ્યા છે. તેમના આક્રોશનો અવરોધ કરવાને કાણુ શક્તિમાન છે? આ મેઘગર્જના અને વિદ્યુદ્વલતાનો કોઈ પ્રતિબંધ કરી શકશે કે? આ લય કર ભૂક પને કાણુ થોભાવશે? વૃક્ષલતા અને ક્ષેત્રો બળીજળીને ભસ્મીભૂત થયાં છે અને સર્વ દિશાઓ નિખિડ અધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલી છે આપણને હવે વધારે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા નથી, અને સ્વર્ગસુખની ઇચ્છા નથી સન્માન તે મૂર્ખ મનુષ્યોના પૃથ્થ ભાગની શૂલ છે અત્યારે તો રાખ્ત્રનો ઉદ્ધાર તે જ આપણા આયુષ્યનું મુખ્ય જીવન છે. માટે રાજ્ય માટે, અને રમા (લક્ષ્મી) માટે લડો અને મરો, પણ સ્વતંત્રતાને મેળવી સપત્તિને ગળામાં બાંધો, સુખશય્યામાં શયન કરો અને અતે આનંદ સુખમાં મરો મરો હું તમને વિપુલ વિત્ત આપીશ, તેમાં જ લીન રહો જ્યાં સ્વાતંત્ર્ય માટે આપણા દેહ અને આત્માનું આપણે વેચાણ કરવું જોઈએ આપણા એ વ્યાપારને વધારવામાં સહાયતા કરનાર નરકમાં અસંખ્ય બૂતો છે સસનો તિરસ્કાર કરો, ન્યાયનો પરાજય કરો, દુર્ગુણ અને દાંભિકતાને છૂપાવવા માટે તેનાપર સદ્ગુણનું

આજીવન કરે. અને જ્યાં સુધી મૃતપ્રાય થઈને ભૂમિપર ઢળે ત્યાં સુધી માસાહારથી પુષ્ટ થવાનો પ્રયત્ન આદરે. ગમે તો વિશ્વવિજેતા થાઓ કે ગમે તો મૃતિકામાં સત્ત્વર મળી જાઓ, એવી વિધાનો પાઠ હું તમને લખાવું. આપણા શત્રુઓના નાશનાં સાધનો તેમણે પોતે જ તૈયાર કર્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે.—વિદ્યુચ્છાકિતને તેમણે પોતાની દાસી બનાવી છે, પણ તે જ તેમનો સંહાર કરશે. પૃથ્વીને પોલી કરી નગર-રક્ષા માટે સુશોભિત માર્ગો તેઓ બધાવે છે, પણ એ જ માર્ગો અમશાનતુ રૂપ ધારણ કરશે અને ઘેરો દૂરી પડવાથી નાશનાં કારણ થઈ પડશે. તેઓ વળા વાયુને સ્વાધીન કરી આકાશમાર્ગે પ્રવાસ કરતાં શીખ્યા છે, એટલે મેઘમંડળમાં મરણ તેમની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતું નિત્ય જીલું રહે છે તેમના અસ્તિત્વની મલીનતાથી અશુદ્ધ થએલા વાતાવરણને શુદ્ધ કરવા માટે પરમેશ્વરે અને નિર્માણ કરેલો છે. માટે જે પાતકીઓ પરમેશ્વરને ધિક્કારે છે, તેમનો હું નાશ કરીશ. કર્મફળ ભોગવવાનો સર્વનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે.”

પુનઃ પૂર્વ કરતા પણ અધિક વેગથી અને ભયંકર રૂપથી તે રથ આગળ ચાલવા લાગ્યો ખદિરંગારના ગોળા તેમાંથી ઊડીઊડીને સર્વત્ર પડવા લાગ્યા અને તેની આસપાસ ચાલતી આકૃતિઓ મહાભયકર તથા અકરાળવિકરાળ દેખાવા લાગી. જ્યાંત્યાં ધોર અધિકારની છાયા ભયકારક થતી ગઈ અને વાતાવરણમાં પણ અભેદ ધનતાનો આવીર્ભાવ થયો. આકાશસ્થ નક્ષત્રમાળા ગળી પડી અને રથચક્રના ભયકર ધ્વનિમાં અન્ય બીજા ધ્વનિ આવી મળવાથી ત્યાં બીજાણતાં જ સાત્રાન્ત્ર વ્યાપી ગયું. વૃષ અને નાગના ભયંકર આક્રોશો, વિલાપો અને હાહાકાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયા, અને તેથી એ રથની ગતિમાં કાંઈક ન્યૂનતા થવા માડી સહસ્રાવધિ સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકો ભેતભેતામાં મરણશરણ થઈ ગયા અને તે રથ મનુષ્યના શોણિનથી સમસ્ત ખરડાઈ ગયો—અસંખ્ય નષ્ટ થએલા રાષ્ટ્રો અને મનુષ્યોના મૃત દેહોપરથી તે રથ પોતાનો માર્ગ લેવા લાગ્યો અને તે વેળાએ તેમાં એકેલો ભયકર કાળ ગગન-ભેદક ધ્વનિ કરીને કહેવા લાગ્યો કે—

“હજી આગળ, ત્વરા કરે. અઘાપિ એક રથળ અવશેષ છે અને ત્યાં પહોંચવા માટે આપણે ત્વરા કરવી જ જોઈએ. જે માર્ગમાં વિચાર-રૂપી પુષ્પો એકઠાં કરવાનો અવકાશ નથી, જે આ ગોલકને મનુષ્ય પ્રાણીઓએ પોતાના અગણિત પાતકો વડે ભ્રષ્ટતામય કરી નાખ્યો છે, તેના કરતા પણ જ્યાં અસંખ્ય સુંદર તારકો પરમેશ્વરના બદરે જનારી નીકા પ્રમાણે તરતા જોવામાં આવે છે, તેવા સ્વર્ગને એક વાર જોઈને જેઓ પણ અમમ નથી, આશાસ્પી કોકિલાના ખરૂર આન જાલ-

જવાની અને આરોગ્યરૂપી ઝળઝળ વહેતા ઝરાના જળનું પ્રાશન કરવાની જ્યાં આજ્ઞા નથી, શાંતિના ક્ષેત્રમાંથી તડતડ કપિત થતા ધાસના ધ્વનિને સાંભળવાની વેળા નથી, ત્યાં વિશ્રાંતિ નથી, શાંતિ નથી, શ્વાસોચ્છવાસના વ્યાપાર માટે વાયુ નથી એવા ભયંકર સ્થળે મારી સાથે ચાલો; એટલે તમારી ગતિની તમને તત્કાળ પ્રાપ્તિ થશે. તમારે આપણા શત્રુઓને સર્વદા આ વિશેષણોથી જ બોલાવવાના છે. સાંભળો, તેમને કહો કે, અરે મૂર્ખ શિરોમણિઓ, તૃષ્ણાના કીટકા, આવો. જગતના દંભથી ફૂલેલા દેડકાઓ, આવો અકરાતિયા થઇને ખાનારા અત્યાહારી કાઠાઓ, આવો નિર્લજ્જ અને પાતિપ્રત્યના દલ દેખાડનારી નારીઓ, આવો. અસત્ય, ઢોગી, દગલખાળ અને દાલિક છવો, આવો પ્રિય રાક્ષસ, આવો અમારી સમક્ષ લડો. અપવિત્રતાના પોશાક પહેરનારા પાપીઓ, આવો. દુર્ગુણની પ્રતિમા અને સદ્ગુણનું સત્યાનાશવાળનારાઓ, જમણા હાથમાં ધર્મ દેખાડીને ડાખા હાથે મિત્રોનાં ગળા વાઢનારાઓ, આવો રાષ્ટ્રના સન્માન માટે દૂત રમનારાઓ, માદક અને વિષવાળા પદાર્થોના લકતો, આવો અને મહા પ્રતાપી આ સ્થાયક તળે ચગદાઇને સ્વર્ગમાં સિંધારો વિધ્વસને પામેલા અને નામશેષ થએલા રાજાની રક્ષાને ખૂદતા આગળ વધો તમને ચાતુર્યની તે વળી શી આવશ્યકતા છે? પવિત્ર અને સદાચારી થઇને તમારે ક્યાં પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવાની છે? સદાચારો તો તમારા માટે લજ્જાસ્પદ પદાર્થ છે એમનો નાશ કરો અને નિર્લજ્જ થઇને અમારા સમક્ષ લડવાને આવો.”

સારપક્ષી અગ્નિજ્વાળા પ્રમાણે પ્રદીપ્ત થએલો તે સ્થ રાત્રિના અંધકારને ભેદતો આગળ ચાલ્યો અને સાથેની ભયંકર આકૃતિઓ અગ્નિશિખા સમાન રક્તવર્ણ દેખાવા લાગી.

“હવે કાઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના કરશો નહિ, આશા રાખશો નહિ અને હૃદયમાં પ્રેમ, વાતસલ્ય કે અણુયને સ્થાન આપશો નહિ,” તે ભયંકર પુરૂષે વળી પાછો બોલવાનો આરંભ કરતા કહ્યું, “અંચલ અને છદિષ્ટ થાઓ. સ્થિર નહિ, પણ સદોદિત ગતિવાળા થાઓ તમને જૂની વસ્તુઓનો કટાણો આવ્યો હોય, તો મારા પાગેથી નવી વસ્તુઓ લેવો લડવાથી તમારા શરીરો લક યશે, માટે બિભત્સ અને દુર્ગુણી શત્રુઓને યુદ્ધ માટે બોલાવો બસ, હવે સર્વત્ર વિપયજીવિતો જ વિસ્તાર થવાનો છે. સદ્ગુણોને ન્યાયના કાટાનો લેશ માત્ર પણ સ્થળ મળવાનું નથી. આયુષ્યના મધુર ગાયનનો સ્વર કર્કશ થશે અને ગૃહપ્રેમ તે ગતવૈભવરૂપ બાસશે. તારૂણ્ય વિશેની મમતા અને વૃધ્ધો વિશેનું સન્માન, એ સર્વ ભૂતકાળની કલ્પના મૂળ જવાની ઓ મારા આત્મવેરીઓ,

લૌકિક વાયુને દાંભિકતાથી રંગે અને સ્વતંત્ર તથા બંધનહીન વારાંગનાઓની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાવે. સદાચારી અને સુદામનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરીને તેમને સતાવે, કવિઓની અવહેલના કરે અને ખૂની મનુષ્યના નામનો સર્વ સ્થળે જયજયકાર પ્રસારે. શ્રીમતો સમક્ષ આજ્ઞાવતા કરે અને ગરીબોને પગતળે દંડાવે તમે કાવત્રા વિના ખીણું કાંઈ શીખ્યા નથી અને હવે પછી રીખશો પણ નહિ. ચાડિયાઓની જીભમા હજી પણ વધારે ઝેર ઓપો, અને સદાચારી તથા સૂરવીરોની કીર્તિનો વિધ્વંસ કરો. જે કાંઈ પણ સદાચાર, પરાપકાર કિંવા પરમેશ્વર વિષયક કૃત્ય હોય, તેમાં સહાયતા ન આપશો. સલનો નાશ અને અસલનો પ્રકાશ કરો. નવા નવા વ્યાપારોપર વ્યાપારો કાઢો. એક પછી એક મંડળીઓની યથાપના કરો. એક પછી એક રાષ્ટ્રો ગડપ કરતા જાઓ. તમારી ખાલી ડોળની અને મૂર્ખતાની કાચળીઓ ભરાય અને ફૂલે સા સુધી હાય હાય કરતો જ રહે. શાંતિના વિધ્વસકો, જગદ્વિનાશકો, ચાલો, મારા સમક્ષ લડવાને તૈયાર થઈ જાઓ. હવે મારા હાથમાંથી તમારો છૂટકો થવાનો નથી તે સ્પષ્ટિકર્તાએ પાપીઓનો સંહાર કરવા માટે મને ખાસ આ પૃથ્વીતલપર મોકલેલો છે, માટે લડો અને મરો. કારણ કે, તમારા માટે નરકના દ્વાર ક્યારનાય ઊઘાડાં રાખવામા આવ્યા છે. નરકના દ્વારમા પ્રવેશ કરો અને કૃતકર્મનું ફળ ભોગવો.”

પુનઃ વિદ્યુલ્લતા પ્રમાણે તે રથ ઊંચો ચઢવા લાગ્યો અને તેનાં ચક્કોના ધર્ષણથી જવાળામુખી પ્રમાણે લય કર જવાળાઓ નીકળવા લાગી તે રથ પ્રચંડ મેઘરાશિને ભેદીને ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ ચઢવા લાગ્યો અને તેમાં એડેલો પુરષ ડોકુ બહાર કાઢીને ખડખડ અદ્ભુત કરવા લાગ્યો.

વળી તે કહેવા લાગ્યો કે, “આવી રીતે સમસ્ત જગતનો લય થશે. સમસ્ત સૃષ્ટિના લોકો મૂખતાથી ઉન્મત્ત બની ગયા છે. સર્વત્ર અધિકાર અને સત્તા મેળવવા માટે અનેક પ્રકારના અન્યાયો અને કપટતંત્રો ચાલી રહ્યા છે પરંતુ અતે તો સર્વનો નાશ થવાનો જ. મારા અખિંસ અનુયાયિજનો, હવે સ્થિર થાઓ. હવે પછી તમારે ભ્રમણ કરવાનું નથી તમારા દ્રવ્યના રાશિઓ. હવે જેમના તેમજ પહેલા રહેવા ઘો હવે એમનો કરો પણ ઉપયોગ થવાનો નથી જેવી રીતે પંકમાંથી પકળ વિકાસ પામે છે, તેવી રીતે બળીને ભસ્મીભૂત થએલા આ જગતની ભસ્મમાંથી પુનઃ ઉત્પત્તિ થશે, માટે આનંદમાં રહો. હે રત્નાકર, તું પણ વિશ્રાંતિ લે, અને મંજુલ સખ્દ કરતી વનરાજીઓમાં વિહાર કરનારા પક્ષિઓ, હવે પછી માનવી રાક્ષસી હાથ તમને પકડવા માટે કિંવા તમારા કોમલ પ્રાણ હરવા માટે કદાપિ

આગળ વધવાનો નથી. મનુષ્યોને મધુર જ્ઞાનો બિખોગ આપનારાં શીતલ વૃક્ષો, હવે પછી તમારાપર કોઈ પણ માનવી કુકારનો પ્રહાર થવાનો નથી અને તમારું ઉન્મૂલન પણ થવાનું નથી એ ગિરિશુદામાં વાસ કરનારાં પશુપક્ષિયો, હવે માનવરૂપી અવિશ્વાસની મૂર્તિ જગત-માથી સદાને માટે નબ્ત થવાની છે, માટે તમારે ભય પામવાનું કશું પણ કારણ નથી હે સૃષ્ટિનિર્માણકર્તા, પોનાનો આ પૃથ્વીગોલ પાછો લે અને તેને શુદ્ધ કરીને પુનઃ અન્ય જગત્ નિર્માણ કર.”

તે રથ વન્દિતી ન્વાળા પ્રમાણે મેઘ સમાન નાદ કરતો વળી ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ માર્ગે વિચરવા લાગ્યો, અને ઢાળના પણ અર્ધ લાગમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. સારપછી તેમાં ખેડેલો પુરુષ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના મધ્યમાં છાયા પ્રમાણે બિભો રહ્યો અને તેની આસપાસમાં અસંખ્ય ભયંકર આકૃતિઓ, નબ્ત થએલી નાકાઓ પ્રમાણે, કેટલીક છિન્નલિન્ન સન્માન પતાકાઓ પ્રમાણે, કેટલીક સજ્જ થોદાઓ જેવી, કેટલીક રૂઢિત રમણીય સ્ત્રિયો જેવી દેખાતી દીન મુખ કરીને તેની પ્રાર્થના કરતી બિભેલી જેવામાં આવતી હતી પરંતુ હવે તે ભયંકર પુરુષ તેમનામાં ધ્યાન રાખતો હોય, એમ દેખાતું નહોતું તે પુરુષની ભયંકર ગર્જના વિના ખીલું કોઈ પણ ત્યા સાબળવામાં આવતું નહોતું. થોડી વાર પછી એ સર્વ ભયંકર આદર્શનો લોપ થયો વિદ્યુદ્ભવના ચમકવા લાગી, મેઘની ગર્જના થવા લાગી અને ચાતેતરું ચક્રમાનો સ્વચ્છ અને શુભ પ્રકાશ પ્રસરી ગયો નમોમહામા ઉદિત ચંદ્ર-પરમેશ્વરના અતિત્વની સાક્ષી આપતો હતો.

મગાતીરે બિભેલો પુરુષ ભ્રમના આભાસમાં દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો હતો. ધૈર અને ધૈરનો વન્દિ જ તેના હૃદયમાં બળ્યા કરતો હતો. તેનાથી એક ડગલું પણ આગળ કે પાછળ ભરી ગયાનું નહિ. થોડી વાર બે તે એમનો એમ બિભો રહ્યો હોત, તો ખરેખર ગગાના પ્રવાહમાં પડીને તણાઈ ગયો હોત, પણ મારનારથી તારનાર પાસે છે, એ કહેવતની સહતાને વ્યક્ત કરવા માટે અચાનક ત્યા એક મહાપુરુષ આવી પહોંચ્યો.

એ મહાપુરુષ તે એક લંબ અને પુષ્ટ શરીરવાળો, લંબ મુખ-મુદ્રાશાળી અને શાંત પુરુષ હતો તેનાં નેત્રો વિશાળ અને બાહુ જાતુ પર્યન્ત લંબાયલા હતા દાઢી પેટ સુધી વધેલી હતી અને ભૂ પણ નેત્રોને આચ્છાદિત કરતી જેવામાં આવતી હતી, કેમ સર્વ દૂધ સમાન શ્વેત વર્ણુ થઈ ગએલા હતા. શરીરને આચ્છાદિત કરવા માટે એક સગોડી અને તેના પર કટિલાગેથી એક મૃગચર્મ તેણે લપેટી લીધું હતું.

શિરોભાગે પાધડીને યથાને યુક્ત થઈ જતા વીંટાળા દીધી હતી. એ મહાપુરુષ ઋષિરાજ ત્યાં આવતાં જ એ બ્રમિષ્ટ પુરુષને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને થોડી વાર પછી તેની મનોવ્યથાને જાણી ગયો. એટલે થોડી વાર સુધી તે તીવ્ર દૃષ્ટિથી તેને જોઈ રહ્યો. દૃષ્ટિની એકતાનતાથી તે બ્રમિષ્ટ નર કાંઈક શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો અને ઋષિને ઓળખતાં જ, “ગુરુ મહારાજ, મારા તમને નમસ્કાર હો,” એમ કહીને તે તેના ચરણોમા પડી ગયો.

ગુરુએ આશિર્વાદ આપીને ખીજું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના હસ્તાંશુલીથી તેને પોતા પાછળ આવવાનો મંકત કર્યો અને આગામે આધીન થઈ તે ગુરુની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

એ બ્રમિષ્ટ પુરુષ અને એ મહાપુરુષ કોણ હશે, એ જાણવાની વાંચકોના મનમાં અલત જિજ્ઞાસા થઈ હશે, પણ એનું રહસ્ય પાછળથી યોગ્ય સમયે વ્યક્ત કરવામા આવશે હાલ તો તેઓ ક્યા જાય છે અને શું કરે છે, એ આપણે જોવાનું અને જાણવાનું છે. ચાલો ત્યારે કાલ્પનિક ભાવથી પ્રિય પાઠકો, તેમની પાછળ અને જુઓ તેમની ચર્ચા

પ્રકરણ ૧૩ મું

રાજમુકુટ

તે મહાત્મા અને તે તેમોગુણી શિષ્ય ચાલતા ચાલતા એક ગુહાના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા, અને દ્વાર પરના પાંખાણને ખસેડીને ગુહાના અંતર્ભાગમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો.

પૂર્વકાળમાં ઋષિમુનિઓ પોતાના પવિત્ર જીવનને સાંસારિક પ્રપંચોથી મુક્ત અને એકાન્તમા વ્યતીત કરવા માટે નિર્જન વનોમાં ગુહા અને કન્દરાનો શોધ કરી કંઈને તેમાં જ નિવાસ કરતા હતા. એવી ગુહાઓ બહુધા જળ અને ખીજી આવશ્યકીય સામગ્રીઓવાળા સ્થાને જ શોધવામાં કે બનાવવામાં આવતી હતી, અને ઘણીક વાર પર્વતોમાં પણ એવી ગુહાઓ સ્વાભાવિક બનેલી અથવા તો મનુષ્યોની બનાવેલી મળી આવતી હતી. જે કોઈ બહુ જ સારું સ્થાન હોય, તો પર્વતને બેઠીને યોગિજનો પોતાના નિવાસથેત્ય ગુહાઓ બનાવી પણ લેતા હતા.

બહુધા ભારતવર્ષની એવી સર્વ ગુહાઓની આસપાસની પ્રાકૃતિક શોભા મહા અપૂર્વ જ જોવામા આવતી હતી પરંતુ સ્વાભાવિક શોભા અને એકાન્તતાના વિષયમા દિમાસ્ય સાથે ખીજા કોઈ પણ સ્થાનની ગુહાના થઈ શકે એમ નથી સ્વાભાવિક સૌન્દર્યસંગે ઋષિમુનિઓના જીવનનો બહુ જ ધનિષ્ટ અર્થ હોતો જે જનો આનંદપરાયણ અને

ઉત્તમ શુવનલાભના પ્રયાસી થતા હતા, તેમના નિવાસ માટે તો જલ-પ્રવાહનો ઉચ્ચ વા મૃદુ ધ્વનિ, મન્દ મન્દ પવનના સ્પર્ગથી નીકળતો વૃક્ષપત્રોનો સરસર શબ્દ, આઠાશમાર્ગમા મેઘમાળાઓનું ધત-સ્તતઃ સંચયણ, વૃક્ષજતા આદિનો ગદસ્યમય જન્મ અને તેમની વૃદ્ધિ, અરણ્યચારી શુવસમૂહોનું વિચિત્ર શુવન, એ સર્વ તેમના શુવનને ઉત્તમ માર્ગે દોરી જવાનાં સાધનો થઈ પડતાં હતાં.

પાપાણુને કાપીને જે મન્દિર અથવા ગૃહ બનાવવામાં આવે છે, તેજ સર્વથી અધિક કાળઝાથી અને નિવાસ માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે હિમાલયની ગુહાઓ મનુષ્યના નિવાસ માટે પૂર્ણ યોગ્ય અને ઉપ-યોગિની હતી તેમની છતોમાથી પાણી ટપકતુ નહોતું અને વર્ષાઋતુમાં જળનો પ્રવાહ પણ ગુહાઓથી બહુ જ નીચે ગરુનો હતો. ઉષ્ણકાળમાં ગુહાઓમાં ધણી જ શીતળતા રહેતી હતી વર્ષાઋતુમાં જ્યારે સર્વત્ર હરિત તૃણશય્યા પથ્થર્થ જય છે અને વૃક્ષો પત્રપુષ્પોથી સુશોભિત થાય છે, તે સમયે હિમાલયની શોભા અવર્ણનીય અલૌકિક, સ્વર્ગીય દેખાય છે અત્યારે આપણે જે ગુહાનુ વર્ણન કરીએ છીએ, તેની પાસે જ એક જલપ્રવાહ હતો અને તે એક સોપાનપરથી બીજા સોપાનપર કૂદકા મારતો જઈને નીચેના જલપ્રવાહ સાથે મળી જતો હતો સમ સોપાન પરથી એ જળપ્રવાહ નીચે ઊતરતો હોવાથી એને સમકુંડના નામથી સર્વ ઓળખતા હતા. સર્વથી નીચેના કુંડમાં બારે માસ પાણી રહેતું હતું. અદાપિ એ કુંડમાં સ્નાન કરવાને દેશપ્રદેશના યાત્રાળુઓ એક વાર્ષિક નિયત દિવસે આવ્યા કરે છે

ગુહાનો અર્થ અહીં નાનીનાની કન્દરા, એવો નથી લેવાનો. એ ગુહા એક વિશાળ મહાલય જેવી હતી, અને અંતર્ભાગમા તે અનેક વિભાગોમાં વિભક્ત થએલી હતી પ્રથમ ઓરડો જ એક સો શીટની પહોળાઈ અને બસો શીટની લંબાઈવાળો હતો. એમા સ્થળે સ્થળે સ્વાભાવિક રીતે કાંતરી કાંટેલા વિશાળ પાપાણુસ્તંભો પણ જોવામાં આવતા હતા અને કાંક સ્તંભ તૂટી જઈ છતમા અર્ધ લટકી રહેવાથી નૈસર્ગિક શોભામા કાષ્ટ વિચિત્ર સૌન્દર્યનો આભાસ કરાવતા હતા. ભીંતો, દ્વાર અને છતોમા તથા છતોના આધારભૂત સ્તંભોમા યોગિ-જનોના લિત્ર લિત્ર યોગાસન, યોગમી આસનના ચિત્રો પણ કાંતરી કાંટેલા હતા એકદર યોગવિદ્યાની વૃદ્ધિના ત્યાં સર્વ સાધનો એકત્ર ઉપસ્થિત થએલા હતા

શરદ્ઋતુમાં ગુહાને તમ રાખવાના હેતુથી ગુહાના પ્રથમ ઓર-ડામાં બેઠીના આકારનું એક અગ્નિચ્છાન એવામાં આપતુ હતું અને

તેમાં થોડા થોડા અગ્નિ તો બારે માસ બળ્યા કરતો હતો. અગ્નિ-સ્થાન પાસે જ એક સિંહચર્મ પાથરેલું હતું અને તેપર યોગસાધના માટેની એક વિરાગિની પડેલી હતી.* હરિ નામના સ્મરણ માટે સ્ત્રી કેટલાંક વટકલો પણ લટકતાં દષ્ટિગોચર થતાં હતા એક ખૂણામાં યોગને લગતાં તાલપત્રપર લખેલાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ મનુષ્યનું ધ્યાન ખેંચતાં હતાં અંદરના લાગમા આવેલા બે નાના ઓરડાઓમાં તૃણની શય્યાઓ ફેરેલી હતી અને તેમનાપર આચ્છાદન તરીકે કૃષ્ણ મૃગાજિનો પાથરેલાં હતાં રાત્રિનો સમય હોવાથી હિમાલયમાં એક પ્રકારનાં વૃક્ષો થાય છે, તેની ગોલાકૃતિની ઉતરતી છાલ સ્ત્રી બળતી હતી અને તે જાણે વર્તમાન કાળની મીઠુબત્તી હોયતી, તેવી જ લાસતી હતી, એનો પ્રકાશ પણ આબેહૂય મીઠુબત્તી જેવો જ પડતો હતો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ મન્દ પ્રકાશયુક્ત ગુહામાં તે મહાત્મા અને તે બ્રહ્માત્માએ પ્રવેશ કર્યો મહાત્મા તેને તૃણશય્યાવાળા એક ઓરડામાં લઈ ગયો અને કાંઈ પણ બોલ્યા વિના નિદ્રાવશ થવાની તેણે તેને આજ્ઞા કરી. કાણુ જાણે તે ભ્રમવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં તે મહાનુભાવનો એટલો બધો શો પ્રભાવ પડી ગયો હતો કે, એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના તે તેની આજ્ઞાને આધીન ગયો તૃણશય્યામાં પડીને નિદ્રાવશ થયો. તેના નિદ્રાવશ થયા પછી તે મહાત્માએ કાંઈ મહામંત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો અને મંત્રની સમાપ્તિ પછી તે ઉપ કાળનો સમય થવા આવેલો હોવાથી સ્નાન-વિધિ માટે ગંગાતીરે ચાલ્યો ગયો.

યોગીના ગમન પછી તે નિદ્રિત મનુષ્ય અનેકવિધ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં બિચરવા અને સચાર કરવા લાગ્યો પરંતુ અંતમાં તેણે જે એક મહા સ્વપ્ન જોયું, તેનું તેના હૃદયમાં વિચિત્ર પરિણામ થતું હોય, એમ તેની મુંક મુખચર્યાથી વ્યક્ત થતું હતું. તેની મુખમુદ્રામાં અનેક પ્રકારની પરિવર્તનો થતાં જોવામાં આવતાં હતાં ગત પ્રકરણમાં જાણીત અવસ્થામાં જેટલો તેણે કાંપ દર્શાવ્યો હતો, તેથી પણ વિશેષ બળવાન શક્તિના લાવો આ વેળાએ નિદ્રાયુક્ત અવસ્થામાં તેના મુખમંડળમાં શીતળ શશિક સમાન પ્રકટી નીકળ્યા હતા ખરેખર શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામાં અર્જુને મનને ચંચલ, પ્રમાથી, બળવાન, દદ અને જેનો નિગ્રહ ન થઈ શકે તેવું કહેલું છે, તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે અને કાંઈ કાળે પણ એક જ સ્થિતિમાં હોતું જ, રહેતું જ નથી તેવું એ વિચિત્ર અને પ્રભાવશાળી સ્વપ્ન નીચે પ્રમાણે હતું :-

* વિરાગિની તે એક અંગ્રેજી (I) અક્ષરની આકૃતિની કાઢતી બનાવેલી વસ્તુ હોય છે અને યોગીએ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થતી વેળાએ હાથ રાખવા માટે તેના ઉપયોગ કરે છે.

અસ્તાચલમાં જતા આદિત્યનાં રક્તવર્ણાં કિરણો એક રાજ મહા-
લયમાંના કીનખાખથી મઢેલા રાજયાસનપર રાખેલા સાર્વભૌમ રાગના
રાજમુકુટપર ગવાક્ષિમાંથી આવીને પ્રતિબિંબિત થએલાં હતાં. મસ્તકે
વિરાજમાન થયા પછી પ્રભજનોને સિંહાસનના ચિન્હ અને ગાબડવૈભવ
રૂપ દેખાતા એ મુકુટને આવતી કાલે મસ્તકે ધારણ કરવાની ભાવનાથી
ત્યાં રાખવામાં આવ્યો હતો. તે મુકુટમાં રતો જડવાના કાર્ય માટે
સહસ્રાવધિ કુશલ રત્નાકારોને રાત્રિદિન કામે લગાડવામાં આવ્યા
હતા અને આજે જ તેમનું કાર્ય પૂર્ણ થએલું હતું માત્ર આજની
રાત્રિ જ એ મુકુટ ત્યાં રાખવાનો હતો કારણકે, રાજમહાલયનાં
ધરત્રીમાં કરતાં એ સ્થાન વધારે સુરક્ષિત હતું. એ મહાલયને એક
દ્વાર હતું અને દ્વારના બહિર્ભાગમાં એ સંરક્ષક અહોરાત્ર શસ્ત્રાસ્ત્ર
સહિત ઉભો પહેરો ભરતા હતા એ મુકુટમાંનાં રતોનાં કિરણો સૂર્ય-
બિંબ પ્રમાણે ચમકતા સર્વત્ર પ્રસરી ગયાં હતાં. દિનરાજ ક્ષિતિજતળે
અસ્તધામમાં ચાલ્યો ગયો, અને તેના કિરણો ધીમે ધીમે નિમ્નેજ થતાં
અદૃશ્ય થઈ ગયાં આકાશમાં સંખ્યાનો પ્રકાશ ઝળકવા લાગ્યો, અને
ક્ષણપશ્ચાત્ તેનો પણ લોપ થયો સારપછી સર્વત્ર અધકારનો અધિ-
કાર વિસ્તરી ગયો અને ન્યાંત્યાં શાંતિના સામ્રાજ્યની છટા વ્યાપી
ગઈ. એ વેળાએ પહેરેગીરોના સાવધાનતાસૂચક આલભેલના શબ્દ વિના
બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો નહોતો.

રજનીનાથ સુધાકરનો નભોમંડળમા ઉદય થયો અને ચદ્રોદય
પછી થોડી વારે રાત્રિ કરતાં પણ વધારે કાળો અને ભયંકર અધકાર
મહાલયમાં આવીને એકત્ર થયો, અને મુકુટના આસપાસના ભાગમાં
ભયંકર મેઘ પ્રમાણે એકઠો થવા લાગ્યો. ધીમેધીમે તે અધકારે એક
આકાર ધરવા માંડ્યો પ્રથમ અધકારે લખ રૂપ ધારણ કર્યું અને
પછી તેમાંથી ફૂર મુદ્રાવાળી એક ભયંકર આકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ અને તે
કહેવા લાગી કે, “આ મુકુટ મારો છે, આ પ્રજા મારી છે, આ
રાષ્ટ્ર મારું છે, અને હું પોતે રાજા છું” એમ કહીને રાજમુકુટ
ઉપાડવા માટે તેણે બે હાથ લાગ્યા કર્યા, એટલામાં તે મહાલયની ભીત-
માંથી એક તેજપુજા જ્વાળા નીકળી અને તેનો સ્વચ્છ પ્રકાશ સર્વત્ર
પ્રસરી ગયો વળી પ્રભાતકાલીન સૂર્યપ્રકાશ જેવી લખલખની એવી
એક બીજી સૌમ્ય દૈવિ આકૃતિ પણ ત્યાં ઉદ્ભવી અને તે પ્રથમની
ભયંકર આકૃતિને પાછળ હટાવીને મધુર અને મૃદુ સ્વરથી કહેવા લાગી
કે—“આ મુકુટ મારો છે, આ પ્રજા મારી છે, આ રાષ્ટ્ર મારું છે,
અને હું પોતે રાજા છું.”

એવી રીતે તે દેવી અને દાનવી આકૃતિયો કેટલીક વાર સુધી યુદ્ધ એક બીજા સામે ઉભી રહી અને રાજમુકુટ તેમના મધ્યમાં પડેલા હતા. એટલામાં અચાનક ત્યાં એક પાણીદાર તલવાર આવી પડી. તે તલવાર લઇને લય કર આકૃતિ તે દેવી આકૃતિના અગર ધસી ગઈ અને કહેવા લાગી કે—

“સત્રામ ! અનાદ્યન્ત સત્રામ ! ! કારણકે, સર્વ પાપો માટે શિક્ષા તો નિયત કરેલી છે જ ! ! !”

એટલામાં વિમુક્તતા પ્રમાણે ઝળકતી બીજી એક તલવાર ઉત્પન્ન થઈ અને તે દેવિ આકૃતિએ હસ્તમાં ધારીને લય કર આકૃતિને ઉત્તર આપ્યું કે, “શાંતિ, અને વૈભવ એ સત્ય અધિકારીને જ મળવા જોઈએ. જગતમાંના પાતકીઓને તેમનાં પાતકોની શિક્ષા મળવાની જ.”

એમ કહીને એ બન્ને આકૃતિઓ યુદ્ધ કરવા લાગી, અને તેમના એ લય કર યુદ્ધથી આસપાસના વાનાવરણમાં ધનતા વ્યાપવા લાગી. રાજમુકુટ રક્તના પ્રવાહમાં તરવા લાગ્યો. લય કર રૂપ ધારતું એ યુદ્ધ પ્રતિ-ક્ષણે પ્રધતુ જ ચાલ્યું અને કેવળ દ્રેષ તથા ક્રૂરતાની પ્રતિમા-રૂપ તે રાક્ષસી આકૃતિએ બે વાર તે દેવી આકૃતિને પૃથ્વીપર પછાડી નાખી, તેમજ બે વાર તેના શરીરપર તલવારના વાર પણ કર્યાં. એ તલવારની પટ્ટીપર “અભંગ મૃત્યુ !” એવા બે શબ્દો કોતરેલા હતા. યુદ્ધ ચાલતું હતું એવામાં અંદ્રના કિરણોએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો અને તેથી મુકુટમાંનાં રત્નો વધારે ચમકવા લાગ્યા. મુકુટમાંથી બીજી પાંચ આકૃતિઓનો ઉદ્ભવ થયો. તેમાંની એક આકૃતિ બોલી કે—“હું” મૌકિતક દેવતા છું. હું આજ યુગોના યુગ થયા જોતી આવી છું કે, બળવાન તે હજવાન અથવા બળિયાના બે લાગ, એજ ન્યાય સર્વદા રહેલો છે અને હવે પછી પણ તેજ ન્યાય કાયમ રહેશે.”

બીજીએ કહ્યું કે, “હું” માણિક્ય દેવતા છું. મેં આજ સુધીમાં જગતનાં અનેક યુદ્ધો અને તેમાં થતા જયપરાજયો જોએલાં છે. અત્યંત ધીર સત્રામથી અને અત્યંત દુઃખથી પ્રીતિ અને શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો મારો પૂરેપૂરો અનુભવ છે. સ્વદેશના વૈભવ માટે દુષ્ટ, તામસી, સદ્ગુણી અને મહાપુરુષ સર્વને મેં યુદ્ધ કરતા જોયા છે, અને એ યુદ્ધનો પ્રકાર જગતના લય પર્યન્ત અચલ અને અભંગ જ રહેવાનો, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.”

ત્રીજી પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતી કહેવા લાગી કે, “હું” ધન્વનીલમેણિ દેવતા છું. ન્યાયદેવતાના સર્વ પરિવર્તનો અને હીલચાલો હું આજ પર્યન્ત જોતી આવી છું, અને કૃષ્ણી પ્રેરણાનો હું અનુભવ

લઈ ચૂકી છું. દયા, માયા, રાગ, દ્વેષ અને દુઃખના ચોગે પરમેશ્વર, રાજ અને રાજ્યને ગતિમાન બનાવે છે આ યુદ્ધ અને પરિવર્તનો જોઈ બળવાન છે ખરાં, પણ સત્ય એવી પણ વધારે બળવાન છે. એ રીતિ પૂર્વાપરથી ચાલતી આવેલી છે અને એવીજ રીતે હવે પણ ચાલ્યા કરવાની.”

ત્રીજાનાં બોલવાની સમાપ્તિ થતાં ચોથી આકૃતિ આગળ વંચીને પોતાના લાપણુ મગળાયરણુ કરતી બોલવા લાગી કે, “હું હીરકદેવતા છું, અને જગતના આરભથી અત્યારમુધી નિર્ધનોના અશ્રુ, રોગપ્રસોના વ્યાધિ, નિરાધારોનાં દુઃખો અને પ્રવામીઓની પીડાને અવગણતી આવી છું અને જ્યારે જ્યારે રાજના મુખમડળમાં હું મારા પ્રકાશની છાયા પ્રસાર છું, ત્યારે ત્યારે તેના હાથે કરણનાં અનેક કૃત્યો થાય છે. આ જગત દિવસે દિવસે સારી અને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચતું જાય છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે કારણ કે, મનુષ્યોના અંત કરણમાં દેવ કરતાં મમતાનો અધિક વાસ છે, એવી મારી ધારણા છે. રાજનો વૈભવ દાતૃત્વમાં જ ભરેલો છે અને હવે પછી પણ તે તેવો જ રહેશે.”

પાંચમી આકૃતિ કાષ્ઠક વિચિત્ર મુખમુદ્રાથી કહેવા લાગી કે, “મારું નામ રત્નદેવતા છે, અને જ્યાં જ્યાં પ્રકાશ પડે છે, ત્યાં ત્યાં સ્વાતંત્ર્યનો પૂર્ણ વાસ થાય છે અથવા થએલો હોય છે. જ્યારે મારો પ્રકાશ જઈને વાતાવરણમાં મળી જાય છે, ત્યારે મારો એક પણ દાસ એક ક્ષણુ માત્ર પંજુ છવવાને સમર્થ થતો નથી. પ્રગતિ, પ્રીતિ અને દક્ષતા મારી આજ્ઞાને આધીન છે સ્વાતંત્ર્ય અને વૈભવ એ બે જ આજ સુધીમાં રાજના મુખ્ય પ્રિય પદાર્થો મનાયલા છે અને હવે પછી પણ રાજની સદોદિત એ જ ભાવના રહેશે.”

ત્યારપછી તે પાંચે આકૃતિઓએ એકબીજાના હાથમાં હાથ મેળવીને તે રાજમુકુટની વર્તુલાકાર પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી.

આટલી વાર સુધી તે ભય કર રાક્ષસી આકૃતિ પોતાની તલવારના આધારે ઊભીઊભી એ સર્વ લાપણુ સાલળ્યા કરતી હતી તેમનું લાપણુ પૂર્ણ થયા પછી તે દ્વેષયુક્ત હાસ્ય કરીને કહેવા લાગી કે, “અહો! મૂર્ખ, નિર્થક અને સર્વ વિનાશક દેવતાઓ, મારા જેવી મૃત્યુની મૂર્તિ સમક્ષ તમારાથી યુદ્ધ કરી શકાશે ખરું-કે? મારા સમક્ષ તમારી શક્તિ તે શી ગણનામાં? મહાસાગરની પ્રચંડ લહરી સાથે એક તૂટે સ્પર્ધા કરવા જેવું આ તમારું લાપણુ હાંસ્યાસ્પદ છે, જુઓ. જગતની સપત્તિ, દાલિકના, અવિષ્ટતા, કરના અને નિર્દયનાનો પ્રકાશ આ મુકુટમાંથી નીકળે છે તે! અરે દુઃખ અને ત્રાસની દર્શિકાઓ.

ત્વરા કરો અને આ મુકુટમાં પોતાનું વસતિસ્થાન બનાવો. રાજાના મુખમંડળમાં મારા પ્રકાશની છાયા પ્રસારીને તેને આજી નાખો. નાશના હેતુ રૂપ દેવતાઓ, મારા હેતુની સિદ્ધિ માટે હું તમને આ મુકુટમાં રાખું છું.”

મુકુટની આસપાસ રત્નની જે પ્રભા વર્તુલાકાર યએલી હતી, તે એ આસાથી અત્યંત તેજ પુજ થવા લાગી. એવામાં વાતાવરણમાંથી “અહો! દૈવિ આકૃતિઓ, લડો, હજી વધારે લડો, ધોર યુદ્ધ કરો.” એવા શબ્દોનો કોઈ અદૃશ્ય કંઠમાંથી ઉચ્ચાર થયો. એટલે તે દૈવિ આકૃતિએ પોતાની તલવાર ઉપાડી અને પોતાના શત્રુના શરીર પર ધસારો કરીને તેની તલવારના રાઈ રાઈ જેવડા કકડા કરી નાખ્યા. એટલામાં પાછો વાતાવરણમાંથી ધ્વનિ સંભળાયો કે, “છૂછું અને નવીન સર્વ એક જ છે. ભૂત અને ભવિષ્ય તે વર્તમાન સ્થિતિ છે. દૈવિ પ્રાણી, ડરીશ નહિ આમ જ યુદ્ધ કર્યા કર. કારણ કે, યુદ્ધ કરવાનો ખરો સમય તે આ જ છે.”

પુનઃ યુદ્ધનો આરંભ થયો અને અસંખ્ય પ્રાણીઓના આઘાતો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા. દુઃખ અને શ્રમથી મ્હાન યએલી સ્ત્રિયો, તોરણમાં વધતે પામેલા અને પ્રેતસસ્કાર થયા વિનાના સૈનિકો, દ્રવ્યની લાલસાથી અહોરાત્ર તળવળનારી નારિણીઓ, દુષ્ટ અને વ્યભિચારિણી નારીઓ ઇત્યાદિના કશ્ચોત્પાદક આદર્શો એક પછી એક દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા, અને થોડી થોડી વારે અધિકારમાં પાછા અદૃશ્ય થવા લાગ્યા. રાત્રિ બહુ જ વ્યતીત થયા છતાં પણ તે દૈવિ આકૃતિ સાથે તે ભયંકર આકૃતિ મહાત્વેષપૂર્વક લડતી હતી એ પ્રમાણે આનંદદાયક, ભીતિજન્ય, આદાસિન્યજનક અને ભયંકર આદર્શો દેખાતા અને અદૃશ્ય થતા હતા, એટલામાં પુનઃ તે મંજુલ ધ્વનિ સંભળવામાં આવ્યો.—

“આ તમારી તલવારો મ્હાન કરો તમારા આ યુદ્ધનો હવે અંત આણો. તમારા દ્વેષના આ કડકશ નાદને બંધ કરી શાંતિનો આનંદ અનુભવો. તમે પરસ્પર બધું છો, એ વાતોને વિસરી કેમ ગયા હો તે પરમેશ્વરે સર્વ રાષ્ટ્રોના અને તમે સર્વનો એક જ પિતા નથી કે શું ત્યારે આટલો બધો વિરોધ શામાટે? આ ભેદભાવના અથવા દ્વેદભાવને છોડીને શુદ્ધ અત કરણ અને આનંદથી પરસ્પરનો હસ્ત ધરો.”

તે મધુર સ્વર ધીમેધીમે અશ્રુત થઈ ગયો અને પ્રાત કાલના પ્રકાશ પ્રમાણે આનંદદાયક અને સ્વચ્છ પ્રકાશ ચતુર્દિશાએ પ્રસરી ગયો. તે દૈવિ આકૃતિ બહુ જ થાકી ગઈ હતી, તોપણ મહા હિંસાહવી

પોતાના યત્ન સાથે લલતી હતી. એટલામા તે ભયંકર આકૃતિએ એકા-
એક તે દૈવિ આકૃતિપર ધસારો કરીને તેના હાથમાની તલવાર છીનવી
લીધી, એટલે તે દૈવિ આકૃતિ પોકાર કરીને કહેવા લાગી કે, “હે
પરમેશ્વર, હે ન્યાયસાગર, હે દયાધન, તારા આશ્રયથી ટકી રહેલી
તારા ભક્તની આ પુણ્ય ભૂમિનો આવી રીતે નાશ થવા ન દે ? આ
દુર્દિન રૂપી મેઘસમૂહને તું વિખેરી નાખ દારિદ્ર્ય, અવહેલના, રોગ
અને દુઃખથી ધવાયલા તારા આજ્ઞાને સુખના દિવસો દેખાડ રાખના
વૈભવરૂપી મુકુટની મારા શિરે પુનઃ સ્થાપના કર. માફ રાખ્ય અને
પાછું આપ.”

તે દૈવિ આકૃતિની એ પ્રાર્થના પૂરી થતા જ ત્યાં એક તેજસ્વી
પુરુષ એકાએક પ્રકટ થયો અને તે રાક્ષસી આકૃતિને સમોર્ધાને કહેવા
લાગ્યો કે, “હે ભયંકર પુરુષ, જે તારું નથી અને કદાપિ નહોતું તેના-
પર તું તારો અધિકાર ન બતાવ પરંતુ અત્યારે ભારતવર્ષનું રાજ્ય-
સૌખ્ય તારા કર્પાલમા લખેલું છે, માટે લે આ રાજમુકુટ અને મૌન્ય-
મુખે અહીંથી ચાલ્યો જા. અત્યાચારીઓને આ મુકુટ સુખ નથી આપતું,
એ સિદ્ધાંતને ભૂલીશ નહિ, જા.”

રાક્ષસી પ્રકૃતિ મુકુટ હાથમા લઈને તે સિંહાસને જઈ બેઠી અને
તે દૈવિ પ્રકૃતિને બહુ જ પ્રેમલાવથી તે તેજસ્વી પુરુષે કહ્યું કે, “તું
અત્યારે આ આર્યાવર્તના અધિકારની આશા ત્યાગી દે કારણ કે, હવે
પછી એ અધિકાર વિદેશવાસીઓના હાથમા જશે, એવો વિધાતાનો
લેખ છે અને તે લેખને મિથ્યા કરવાની ય કશિત મનુષ્ય પ્રાણીમાં શક્તિ
નથી. રાજ્યના પ્રપંચોથી મુક્ત થઈ હવે ભારતવાર્મીઓએ ગિરિનુદામા
શાંતિ અને સર્વેશ્વરની મેવાનો ઉપભોગ કરવો, એ જ તેમના માટે ઉત્તમ
માર્ગ છે. કાળનું સદાસર્વદા એકદે બીજા રૂપમા પરિવર્તન થયા જ
કરે છે. આજે તે જ પરિવર્તનનો સમય આવી પહોંચ્યો છે આર્યોના
રાજ્યના નાશના શા શા કાગળો છે અને પઠેલીઓને આર્યાવર્તના
અધિકારી બનાવવામા પરમેશ્વરનો ગો હેતુ છે, એનું વિવેચન હું તને
એકાન્તમાં કરી સભળાવીશ માટે ચાલ મારા સાથે એકાન્તવાસમાં
અને સુખી થા.”

જે કે રાજ્ય અને રાજમુકુટ છોડી જતાં દૈવિ આકૃતિનાં નેત્રો-
માંથી અશ્રુનું પતન તેમ થયું, પણ તે તેજસ્વી પુરુષની પ્રભાવશાલિની
આજ્ઞાનું તેનાથી ઉદ્ધવન કરી શકાયું નહિ તે તેની પાછળ પાછળ
ચાલતો થયો, જતા જતા તે બન્ને પુરુષો અધકારમા અદૃશ્ય થઈ ગયા.

તે બંને પુરુષો અધકારમા અદૃશ્ય થઈ ગયા અને ગુહામાં નિદ્રા-
વશ થયેલા ઉન્મત પુરુષના નેત્રો જીવડી ગયા. સ્વપ્ન તે સ્વપ્ન થઈ ગયું

અને તેને પ્રભાતકાલીન શીતલ અને મંદ પ્રકાશનું દર્શન થયું. તે ઊઠ્યો અને જોયું, તો ગુરુદેવ પોતાના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થએલા અભિ-
રથાન પાસે વિરાગિનીપર બાહુ અને તેના પર શિર રાખીને બેઠેલા હતા.
હવે એના ઉન્માદની ન્યુનતા અતી જતી હોવાથી ગુરુને તેણે માનસિક
નમન કર્યું અને સ્નાનવિધિ માટે ગંગાના તીરે ગમન કર્યું.

પ્રભાતકાલીન આળસવિના કિરણોના પતનથી વૃક્ષરાશ્ટ્રથી આવજા-
દિત પર્વતશ્રેણી બહુ જ રમણીય અને મનોહારિણી દેખાતી હતી.
ગંગાના સ્ફટિક સમાન, સ્વચ્છ, નિર્મળ અને નીલવર્ણ, જલના પ્રવા-
હમાં ઉદ્ભવતા તરંગોથી નેત્રોને કાર્ષી વિચિત્ર પ્રકારેના આનંદ મળતો
હતો. સ્નાનવિધિ સમાપ્ત કરીને શાંતિથી એક વેળા તે પુરૂષે ભારત-
વર્ષના વિશાળ પ્રદેશનું માનસિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું અને એક
દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી નીચે પ્રમાણેના ગ્રન્થોનો ઉચ્ચાર કર્યો -

“ગયું ગયું ભારતવર્ષનું અમામિત્વ આર્યપુત્રોના હસ્તમાંથી સદાને
માટે તામસી આકૃતિના અધિકારમાં ગયું હવે રાજ્યની આશા વધ્યા-
પુત્ર અને આકાશકુસુમ સમાન છે.”

એમ કહીને શોકાતુર મુદ્રાથી તે ગુહામાં આવ્યો અને જગૃત
ધ્યાનથી મુક્ત થએલા ગુરુને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરીને તેમના સમક્ષ
વિનયથી બેઠો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

અભેદાનન્દનો ઉપદેશ પરાજયનાં કારણો

“નાનાસાહેબ હવે આવી રીતે શોક કરીને વ્યર્થ પોતાના
જીવમાં એક પ્રકારની પીડા ઉત્પન્ન કરતી, એ ઉચિત નથી. દેશ કયો
છે, આપણા મિત્રો કેણું છે, આપણા શત્રુ કેણું છે, કાળ કેવો છે,
આપણા પાસે સાધનોની કેટલી વિપુલતા છે અને આપણામાં પોતોમાં
કેટલી શક્તિ છે, એનો આપણે સદા સર્વદો મનમાં વિચાર કરવો
જોઈએ એનો વિચાર ન કરવાથી જ અતે પશ્ચાન્નાપનો સંમય આવી
પહોંચે છે. જ્યારે દૈવ પ્રતિકૂલ થાય છે, ત્યારે સર્વ કાર્યો પ્રતિકૂલ
પરિણામો જ દર્શાવનાં જાય છે જે અનર્વાતું હતું તે બની ચૂક્યું છે.
હવે તારા શાયે, ઉન્માદ કે ઉચ્છ્વજ્વલનાથી કશો પણ લાભ થવાનો
નથી. માટે હવે માત્ર ધૈર્યનું અવગ્રહન કરીને પ્રસુલજનમાં પોતાના
જીવનનો અવશેષ કાળ વ્યતીન કરવો, એ જ તારું કાર્ય છે.” નાના-
સાહેબના હિમાલયવાસી ગુરુવચ્ચ અભેદાનન્દે પોતાના કુખ્યચિત્ત શિષ્યને
ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કરતાં હતાં.

માથાના દુખાવા તથા 'વા'ના દરદો ઉપર
રામબાણુ મલમ

કેપીટો બામ (રજીસ્ટર્ડ)

ગરમી અથવા સરદીથી થતો માથાનો દુખાવો, શરદી, ગળેખમ, નસોનું જઠડાઈ જવું, વાથી કમરનું રદી જવું વગેરે દરદો ઉપર કેપીટો બામ મસજવાથી જલદી આરામ થાય છે કી. એક શીશીના રૂ. ૦-૮-૦. વી પી ખર્ચ ૦-૫-૦ બુદો.

માથાનો દુખાવો આધાશીશી ઉપર

ટ્રેઓ ટેબલેટસ

અછરણ અથવા કોઠાના બગાડથી ન્યારે માથાનો દુખાવો થઈ આવે છે ત્યારે ફક્ત ટ્રેઓની બેએક ટીકડી પાણી સાથે ગળી જવાથી દુખાવો ખાય મીનીટમા નરમ પડી જાય છે કી. ૨૦ ટીકડીની એક બાટલીના રૂ. ૦-૧૨-૦ વી પી ખર્ચ બુદો.

દરાજ ધાધરને માટે

કીશોલાઇન (રજીસ્ટર્ડ)

અફસીર મલમ છે દરાજ અથવા ધાધર ચેપી ફરદ જેવું છે જે લાગમા આ ફરદ થાય છે તે ઠેકાણે મીઠી ચળ આવ્યા ફરે છે અને જેમ જેમ ખજવાળતા જઈએ તેમ તેમ તેના જંતુઓ વધારે જગ્યામાં ફેલાતા જાય છે તેટલા માટે તરતજ બે દીવસ કીશોલાઇન મલમ લગાડવાથી ફરદના જંતુઓ મરી જાય છે, અને ફરદ આગળ વધતું અટકે છે કી. બા ૧ ના ૩ ૦-૪-૦ ખરીદતી વખતે કીશોલાઇન નામ વાચીને બાટલી લેને

સોલ એજન્ટ—

ધી એંગલો ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું,

નં ૧૫૫ (ઇ) બ્રુમા મસજદ, મુંબઈ નં ૨.

ટેલીફોન-૨૦૫૬૫.

સોના, ચાંદી

અને

ઝવેરાતના દાગીનાઓ છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના મેળવવાનું સુખંધની પ્રજાનું
જાણીતું મથક

સોની

નરોત્તમદાસ ભાઉ

ચાંદીની દુકાન
સુતાર ચાલ

ઝવેરી

સોનાની દુકાન
શેખમેમન સ્ટ્રીટ

સોના ચાંદી તથા ઝવેરાતના હરેક જાતના
દાગીનાઓ તૈયાર મળશે તેમજ ઓરડરથી
બનાવી આપવામાં આવશે. એક
વખત સુલ્લાકાત લઈ મનપસંદ
ચીજ ખરીદ કરો.

બહારગામના ઓરડરો માટે પુરતું
ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

સુખંધ.

અહીં જણાવવું જોઈએ કે, ગંગાતીરે ઉન્મત્ત ઘઘને વાતાવરણમાં રથમાં વિરાજી કલ્પિત સૈન્યને લડવાની આજ્ઞા આપનાર તે આપણી વાતની પદ્મજી નાયક નાનાસાહેબ જ હતો અને તેને ત્યાંથી લઈ જઈ ગુહામાં સુવરાવનાર મહાત્મા તે તેનો ગુરૂ અભેદાનન્દ હતો. દિલ્લીથી નાનાસાહેબ તેપાળ જવાના મનોલાવથી નાકો હતો, એ વાતને તો વાંચકો ભૂટયા નહિ જ હોય, પરંતુ તે વેળાએ આર્યાવર્તમાંથી પોતાના દેશમાં આવનારા પ્રવાસીઓને જ ગલી નેપાલીઓ મારી નાખતા હોવાથી નાનાસાહેબને ત્યાં આશ્રય મળે, એવી આશા ન લાગી. તેથી તે નેપાલની સીમાપરથી હિમાલયમાં પ્રાણુત્યાગ કરવાના હેતુથી આવતો થયો જે વેળાએ તે ગંગોત્રી પાસે આવી લાગ્યો, તે વેળાએ એ અભેદાનન્દ મહાત્મા ત્યાં જ્ઞાનવિધિ કરતો હતો નાનાસાહેબે તેને નમસ્કાર કર્યા અને તેના પૂછવાથી પોતાનો બધો ખરેખરો વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યો. મહાપુરુષને તેનાપર બહુ જ કશ્ણા આવી અને તેથી આત્મહત્યાનું પાતક કરવાને બદલે સાધુતાનો સ્વીકાર કરીને ત્યાં જ જીવન વીતાડવાનો તેણે તેને ઉપદેશ આપ્યો. નાનાસાહેબે તે ઉપદેશને શિરસાવંધ કરીને ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને રહ્યો ખરેખર સાધુ કે યોગી સસારથી ગમે તેટલો પણ વિરક્ત અને ઉદાસ થયો હોય, પણ પોતાના જાતિબાંધવને અસહ્ય દુઃખમાં જોતા તેના મનમાં પણ દયા અને પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેની એ મહાત્માએ પૂરેપૂરી સત્યતા સિદ્ધ કરી દેખાડી નાનાસાહેબને પુત્ર પ્રમાણે તેણે પોતા પાસે રાખ્યો જેને ક્યાંય પણ આશ્રય મળવાનો સંભવ નહોતો, તેને તેણે પોતાની ગિરિગુહામાં આશ્રય આપ્યો.

“ગુરૂદેવ, આપણો દેશ ભારતવર્ષ છે, ભારતનાં સંતાનો આપણા મિત્રો છે, વિદેશી યવનો આપણા શત્રુ છે, કાળ અનુકૂળ છે, આપણી પાસે સાધનોની બહુ જ વિપુલતા છે, હું પોતે ભારતવર્ષનો રાજ્યકર્તા છું અને મારામાં પૂર્ણ શક્તિ છે, એવો વિચાર મેં કરેલો હતો છતાં પણ હું વિજયી થઈ ન શક્યો, એમટે મને અત્યાર સૂધી આશ્ચર્ય થયા કરે છે દૈવની અનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતામાં મારો વધારે વિશ્વાસ નહોતો.” નાનાસાહેબે નમ્રતાથી પોતાના ભાવો વ્યક્ત કર્યા.

“પુત્ર, તારી એ ભાવનાઓ બ્રમથી ભરેલી છે બળવાનુ અત્રે-સગપદ સ્વીકારવામાં તે લાગ્યો વિચાર કર્યો હોય, એમ લાગતું નથી,” અભેદાનન્દે પરાજ્ઞના કારણો શાં હતાં, તે તેને બતાવવાના હેતુથી કહ્યું “ભારતના જાતિબધુઓના અધિકારમાંથી બ્યારથી ભારતવર્ષનું રાજ્ય ગયું, ત્યારથી તેના ભારતવર્ષ નામનો પણ તારે નાશ થયેલો જ

માની લેવા. હવે તો આ હિન્દુસ્તાન છે; એટલે કે હિંદુ તે ચોર અથવા કાફિર અને સ્તાન એટલે સ્થાન, ટુંકમાં કાફિરાનું સ્થાન. યવનો અધિકારી થવાથી તેમણે આપણા આર્યોને કાફિર નામ આપ્યું હતું, તેનો સૂચક એ શબ્દ છે 'ખીણું' ભારતનાં સંતાનો આપણા મિત્ર છે, એમ ધારવામાં પણ તારી ભૂલ છે અને હતી, કારણ કે, મિત્રતા રાખીને પોતાના દેશબંધુને સહાયતા કરી શકે એટલી હવે અહીંના મનુષ્યોમાં શક્તિ જ ક્યા રહેલી છે? એમનાથી કાર્ષ્ક કાળે મિત્રતાનો ધર્મ પાળી શકાય જ નહિ. વિદેશી યવનો આપણા શત્રુ છે, એનો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી કદાચિત્ હું સ્વીકાર કરું, તો તારી-પાસે તેમના નાશમાટે સાધનોની શી વિપુલતા હતી? મુખ્ય તો સૈન્ય એકનિષ્ઠ અને શૌર્યથી લડનાર જોઈએ, તે જ તારી પાસે ક્યાં હતું?"

"શું મારી પાસે સૈન્ય નહોતું? ભારતના રણક્ષેત્રમાં વિદેશી ગૌરગોવિંદ લગભગ લાખ દોઢ લાખ સૈનિકો લડતા હતા. એમાં તમારે લેશ માત્રે પણ અસત્ય માનવું નહિ" નાનાસાહેબે જરાક ઉસ્કેરાઈને કહ્યું.

"લાખ બે લાખ નહિ, પણ કદાચિત્ ચાર લાખ સૈનિકો લડતા હોત, તો પણ શું થયું?" અબેદાંનદે પોતાના વિચારનું આગળ વધીને સમર્થન કરતા કહ્યું. "કારણ કે, તેમનું યુદ્ધ હેતુવિનાનું હતું. બિનબિન પ્રકારના યુદ્ધકર્તાઓમાં કેટકેટલો ભેદ રહેલો હોય છે, તે હું તને જણાવું છું. જગલી સ્થિતિમાં જેટલા કુટુંબના મુખ્ય પુરોષ કિંચકુના સમાજમાંના જેટલા પુરુષ હોય તે સર્વ લઢવાને સમર્થ હોય છે, અને ન હોય, તો સમર્થ થવાની તેઓ દિનરાત ખટપટ કરી શકાય તેટલું લાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. સર્વ સમાજ પર આવેલા કે વીતેલા સંકટનો વિચાર કરવાને મુખીઓ બેગા થાય, ત્યારે તે સંકટનિવારણમાટે જાતી ઠોકીને લઢવાને આગળ પડનારા પણ તે સમાજના મનુષ્યો જ હોય છે. હવે એમાં ખાસ કરીને એ જ આપણે જોવાનું છે કે, સમાજના સર્વ મનુષ્યોનો સમૂહ તે સૈન્ય, એવો પ્રકાર હોવા છતાં સૈન્ય, સૈન્યવિભાગ, સેનાપતિ ઇત્યાદિ બેદો પડીને લોક અને સૈન્ય બિન કેવી રીતે થઈ જાય છે? બહુધા જગલી સ્થિતિના સર્વ મનુષ્યો લડાયક જ હોય છે; એટલું જ નહિ, પણ યુદ્ધના પ્રસંગે પોતપોતાની આયુધસામગ્રી અને ખાદ્યસામગ્રી લઈને પ્રત્યેક કુટુંબના

એક મનુષ્યે યુદ્ધમાં આવવું જ જોઈએ, એવો તેમનામાં બલાત્કાર-
દર્શક એક નિયમ હોય છે પરંતુ જેમ જેમ યુદ્ધના પ્રસંગોમાં ન્યૂનતા
થતી જાય છે, તેમ તેમ લોકો ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયમાં વધારે ને વધારે
ચિત્ત પરોવવા માટે છે. એટલે પછી ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયને ત્યાગીને
યુદ્ધમાં આવતાં તેમને બહુ જ કષ્ટ થઈ પડે છે. એવા સમયે પોતાને
સ્થાને સમરમાં ખીજીને મોકલવામાં ધનનો વ્યય થવા માટે છે.
કિંવા સમાજનો નાયક, “ધન આપો અથવા તો યુદ્ધપ્રસંગે લડવા
આવો” એવો પોકાર કરે છે. જે લોકો શાંતિથી ઉદ્યોગ અને વ્યવ-
સાયમાં ગુંથાયલા હોય છે, તેઓ યુદ્ધના પ્રપંચમાં ન પડતાં ધન આપીને
પોતાના બદલે ખીજીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં પઠાવે છે. એથી એક એવું મહત્ત્વનું
પરિવર્તન થાય છે કે, યુદ્ધના વ્યવસાયવાળાઓનો એક ભિન્ન સમાજ
બધાઈ જાય છે, અને ખીજી પરિવર્તન એ થાય છે કે શાંતિથી ઉદ્યોગ
ને વ્યવસાય કરનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, અને લડનારાઓની
સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે. આજે આ સ્થાને તો કાલે ખીજી સ્થાને,
એવી રીતે નિત્ય અહીંતહીં બટકતા લોકોને યુદ્ધકૌશલ્યની વધારે
આવશ્યકતા હોય છે, પરંતુ તેજ લોકો કૃષિકર્મ ઇત્યાદિના વ્યવસાયમાં
પડી સ્થિરતા પામે છે, એટલે તેમનામાંથી યુદ્ધનો વાયુ નીકળી જતાં
લડનારાની સંખ્યા ન્યૂન અને ભિન્ન થતી જાય છે. સમાજની વ્યવસ્થા
રાખનારા મંડળથી કેવળ યુદ્ધના સમયમાં જ અગ્રભાગે આવનારા-
ઓનું મંડળ નિરાળું થયું એટલે તે મંડળને નિયમનમાં રાખવામાં
એક નાયકની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં સૂધી લઠાઈઓ અને
મારાંમારીઓ નિત્ય થતી રહે છે, ત્યાં સૂધી સૈન્યાધિકારી જ ઇતર
સામાન્ય પ્રસંગે પણ પોતે જ અધિકારી બન્યા કરે છે એટલું જ નહિ,
પણ સામાન્ય સમાજવ્યવસ્થા અને સૈન્યવ્યવસ્થા એ બન્ને સર્વથા
પરસ્પરથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ કોઈ એક વેળાએ કોઈ જાલિમ
સેનાપતિ પોતાના અને પોતાના સૈન્યના પરાક્રમોના બળથી સામાન્ય
વ્યવસ્થામાં પણ પોતાનો હાથ પ્રવેશાવે છે; કિંબહુના તે સર્વ અધિ-
કાર પોતાના જ હાથમાં કરી લે છે પરંતુ સાધારણતઃ એવો નિયમ
જોવામાં આવે છે કે, એક વાર સૈન્યવ્યવસ્થા અને સામાન્ય વ્યવસ્થાનું
પૃથક્ત્વ થઈ ગયું, એટલે તેમના નાયકો પણ ભિન્ન ભિન્ન નીમાય છે
જ્યાં વાર વાર યુદ્ધ થયા કરે છે, ત્યાં સૈન્યાધિકારી જ સર્વાધિકારી બની બેસે
છે. પણ જ્યાં તેમ નથી હોતું અને લોકો ઉદ્યોગવ્યવસાયમાં જ મગ્ન હોય
છે, ત્યાં એથી વિરુદ્ધ પ્રકાર જોવામાં આવે છે, એટલે કે, સામાન્ય વ્યવ-
સ્થાનો અધિકારી સર્વાધિકારી બને છે, અને સેનાધિકારી તેના હાથતળેનો
એક પદવીધર મનાય છે. એવી રીતે જંગલી સ્થિતિથી આર લાયલી સુધાર-

છાથી સમાજની રચનામાં અને તે સાથે પૃથક અવયવોની રચનામાં પરિવર્તન થતાં થતાં સૈન્યવ્યવસ્થામાં પણ પરિવર્તન થતું જાય છે. જેવી રીતે જંગલી સ્થિતિમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતા માટે જ પ્રયત્ન કરે છે. એકલો જ લડે છે, ચાર પછી સમાજ બંધાતાં સર્વ લડાયક લોકો એક સાથે મળીને બીજાના તંત્રથી લડવા માટે છે અને અતે ભિન્નભિન્ન સમાજો એકત્ર થઈને પ્રસંગાનુસાર કોઈ એક નિયત નાયકના તંત્રથી લડવા લાગે છે; તેવી જ રીતે સૈન્યમાં પણ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. પચાસ પાયદળ સિપાહીઓની એક ટોળા અને તે ટોળાનો એક સરદાર વળી એવા પચાસ સરદારોપર એક બીજો સરદાર, તેવા સરદારોની, એક નિયત સંખ્યાનો એક વળી તેથી ચઢતી પંદવીનો અધિકારી અને સર્વથી મોટો સેનાપતિ, એવી સૈન્યમાં વ્યવસ્થા કરવી પડે છે એથી યુદ્ધની તૈયારી બહુ સારી કરી શકાય છે એવી વ્યવસ્થા પૂર્વ સ્થિતિમાં થવી અશક્ય છે, કારણ કે, પૂર્વ સ્થિતિમાં યુદ્ધના સમયે અમુક મનુષ્યો એકઠા થાય છે, પણ યુદ્ધ પછી કોઈ કોઈની આજ્ઞામાં રહેતું નથી. વિરૂદ્ધ પક્ષે નિયમિત જનો સદાસર્વદા યુદ્ધમાટે જ પળાયલા હોવાથી તેમને જોઈએ તે વેળાયે જોઈએ તેવો દંડ અને જોઈએ તેવું શિક્ષણ આપી શકાય છે, અને એવા દંડ ભોગવીને જેમણે યુદ્ધનું શિક્ષણ લીધું હોય, તેવા જનો માત્ર અમુક પ્રસંગે જ યુદ્ધમાં આવનારા મનુષ્યો કરતાં વધારે ઉપયોગી અને વિશેષ વિજયની નીવડી શકે છે —”

“પરંતુ તમારા એ વિવેચનનો હેતુ શો છે, તે અદ્વાપિ જણાવું નહિ.” નાનાસાહેબે વચમાં જ તેને બોલતો અટકાવીને શકા દર્શાવી

“મારા વિવેચનનો હેતુ ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ જણાઈ રહેશે” અભેદાનન્દે નાનાસાહેબની શંકાનું સક્ષિપ્ત ઉત્તર આપીને પોતાના વિષયને આગળ લખાવતાં કહ્યું કે, “આપણા આચાર્યજીની સ્વતંત્રતા જળવાય, એવું એક પણ સાધન અભારે આપણી પાસે હોય, એમ જણાતું નથી મેં જે જંગલી અને સુધરેલી સ્થિતિના સૈન્ય અને લડાયક જાતિનું વિવેચન કર્યું, તેનો હેતુ એટલો જ છે કે, આપણા દેશમાં નથી હવે જંગલી લડનારાઓ કે નથી નિયમિત સૈન્યની વ્યવસ્થા. વ્યવસ્થિત સૈન્ય કરતાં પણ જો પ્રજાજનો યુદ્ધક્ષેત્રમાં લડવાને આવે, તો તેઓ એક રીતે વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે, કારણ કે, તેઓ પોતાના દેશની, પોતાના ગૃહની અને દેશબાધવોની સ્વતંત્રતાના રક્ષણમાટે એક જ ભાવનાથી લડતા હોય છે, અને પગારદાર સૈનિકોનો હેતુ માત્ર ધનપ્રાપ્તિમાટે જ લડવાનો હોય છે, એટલે કે, જીવ જોતાના સમયે વ્યવસ્થિત સૈન્ય પાછું પડી જાય, એવી ક્ષણે ક્ષણે બીજી યથા કરે છે.

આપણા દેશમાં અનેક વાર પરદેશીઓના હલ્લા થઈ જવાથી અને વર્ષોથી પરત્રતાની શૃષ્ણલામાં પ્રજા બધાયલી હોવાથી મનુષ્યોનો ઉત્સાહ મદ પડી ગયો છે, તેમ જ ક્ષત્રિયો તો માત્ર નામનો જ રહ્યા છે, કારણ કે, અત્યારે તેમણે વૈશ્યવૃત્તિ સ્વીકારેલી હોવાથી તેમનામાં શસ્ત્રોના ઉપયોગની શક્તિ રહેલી નથી તેમ જ રાજ્યોના પણ અનેક વિભાગો થઈ ગયેલા હોવાથી અને તેમના પર કોઈનું સાર્વભૌમત્વ ન હોવાથી વ્યવસ્થિત સૈન્ય રાખીને કોઈ વિદેશી શત્રુ સામે લડી શકે, એ શક્તિ પણ આર્યોમાં નથી. સર્વ પોતપોતાની સંપત્તિને જ જળવવાના યત્નમાં નિમગ્ન રહે છે અને વિદેશીઓની સહાયતાથી જો પોતાની સંપત્તિ જળવાતી હોય, તો સ્વદેશીઓના સંહારમાટે પણ તેઓ તૈયાર થઈ જાય છે. એવી આપણા દેશની શોચનીય સ્થિતિ થઈ પડી છે, એટલે યુદ્ધમાં આપણો પરાજય થવો જ જોઈએ, એ નિશ્ચિત છે.”

“આપનો એ અભિપ્રાય યથાર્થ છે. પરંતુ સિપાહીઓના ધર્મ-યુદ્ધમાં તો સર્વ પ્રજાજનોએ અને સ્વદેશી સૈનિકોએ જ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, છતાં પણ પરાજય મળ્યો એનું શું કારણ હોયું જોઈએ ?” નાનાસાહેબે નમ્રતાથી પૂછ્યું.

“જો કે મારા પૂર્વોક્ત વિવેચનમાં એનું ઉત્તર પણ આવી ગયેલું છે, તો પણ સ્પષ્ટતાથી તારા સમજવામાં આવે, એટલામાટે હું તેનાં કારણો તને જણાવું છું,” એમ કહીને અભેદાનન્દે સિપાહીઓ અને અન્ય અમીરાદિના પરાજયનાં કારણોનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે- “કદાચિત્તું આગળ વધીને એમ પણ કહીશ કે, વિધર્મી મુસલમાનો પણ દ્વૈતભાવને ત્યાગી હિંદુઓ સાથે મળી ગયા હતા, તો પણ સિપાહીઓ કેમ હાર્યા? તો એનું ઉત્તર બહુ જ સરળ છે. હિંદુ સૈનિકો માટેનો કાર્ત્ત્વસમા ગાયત્રી ચરણીનો ઉપયોગ થવાનો છે, એ વાતથી હિંદુઓ લડવાને તૈયાર થયા અને હુક્કરની ચરણીની અફવા સાંભળી મુસલમાનો ખળભળ્યા. કોઈ હિંદુઓમાટે મુસલમાનો અને મુસલમાનો માટે હિંદુઓ નિ સ્વાર્થ છુદ્ધિથી લડવાને જોડ્યા નહોતા એમા પોતપોતાના ધર્મનો જ સ્વાર્થ સમાયલો હતો. એમાંથી જેને તેના ધર્મની રક્ષા માટેની ખાત્રી કરી આપવામાં આવે, તે ચુપ થઈને બેસી જાય, એવો સભવ હતો એટલે એ અન્તર્પર્યત ટકી શકનાર બળ તો ન જ કહી શકાય બીજું એ બળવો ઉઠાવવામાં એક પ્રકારની ઉચ્છ્વલતા ઉપરાંત બીજો એક સાર્વજનિક હેતુ કોઈના પણ મનમાં સમાયલો નહોતો એ પ્રયત્ન સ્વદેશની સ્વતંત્રતા, સ્વદેશસંપત્તિની રક્ષા કે જન્મસિદ્ધ હક્ક માટેનો નહોતો. વિરૂદ્ધ પક્ષે સ્વદેશબાધવાને જ લૂંટવાનો અને તેમને દુઃખ

દેવાનો એ લડાઈ કરવામાં સૈનિકોનો ગર્ભિત હેતુ સમાયલો હતો. કોઈ પણ વિચારશીલ પુરુષ તત્કાળ કહી શકશે. જ્યાં મૂળમાં આવે. અધમાધમ હોય, ત્યાં પરાજય વિના બીજું કોઈ પણ મળી નહિ. વિજયની આશા એવા હેતુથી રાખવી વ્યર્થ છે.”

“વળી સર્વ સિપાહીઓનો હેતુ અધમ હતો; એટલું જ નહિ, પણ તારો પોતાનો અંતઃસ્થ હેતુ પણ ઉત્તમ નહોતો, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી,” થોડી વાર વિશ્રાંતિ સર્જકેટલીક ઘટનાઓનું સ્મરણ કરીને મહાપુરુષ અબેદાનદે વિશેષ ગંભીરતાથી કહેવા મોકલ્યું: “તારા કરતા તારા પિતાના સમયમાં આર્યો વધારે બળવાન હતા, તો પણ તેમને અંગ્રેજોની આધીનતા સ્વીકારવી પડી હતી અને તમે પદબદ્ધ તરીકે બ્રહ્માવર્તમાં વસતા હતા. એનું સ્મરણ કરીને તારે વિચાર કરવો જોઈતો હતો કે, હવે આપણને કાળ અનુકૂળ તો નથી જ. અંગ્રેજોએ તારા પિતાનું વર્ણસન તને ન આપ્યું, તેમાં તેમનો અન્યાય તો હતો જ, એની કોઈ પણ ના પાડી શકે તેમ નથી. પણ એ પોતાને ક્યેલા અન્યાયનું પૈર લેવું, એ વિના સિપાહીઓનું નાયકત્વ સ્વીકારવામાં તારો બીજો કશો હેતુ હતો નહિ. તું કોઈ દેશમાટે, તારી જાતિના કે હિન્દના લોકોના રાજ્યની સ્થાપના કરવામાટે લડતો નહોતો. જો તારો હેતુ જળવાય, તો પછી બલે સમસ્ત ભારતવર્ષ તેમના પગ તળે ખંદાય અને ચગદાય, એમાટે તારા મનમાં જરા જેટલી પણ સાગણી હતી નહિ. આ મારાં વચનોની તારે મન તને સાક્ષી આપતું હશે. સ્વદેશાભિમાન કે સ્વદેશજનનીના ઉદ્ધાર જેવું એમાં કશું પણ નહોતું. વળી સિપાહીઓની અનાયાસ સહાયતા તને ન મળી ગઈ હોત, તો સ્વતંત્ર સૈન્ય રાખીને અંગ્રેજો સામે લઢવાની તારામાં શક્તિ નહોતી, એ વાતનો તો તું પણ સ્વીકાર કરીશ જ અને કાર્તૃસનો ઝગડો ન નીકળ્યો હોત તો સિપાહીઓનો વિરોધ થાત જ નહિ, એ વાતનો કોણ અસ્વીકાર કરે એમ છે વાર ? સારાંશ કે, જ્યાં સ્વાર્થપરાંયણતા, વ્યક્તિ-વિક્રમ, વૈભવની વાંચ્છના અને વિષયલાલસા શિખરે પહોંચી જાય-છે, ત્યાં અવશ્ય પરાજયની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. મારા ઉપદેશનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, તમારામાં કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોવાથી તમારો જય ન થયો, માટે હવે શોક કરવાનું કશું પણ કારણ નથી, આ મારો સામાન્ય સાંસારિક દૃષ્ટિથી આપેલો ઉપદેશ છે, અને તેથી પણ જ્યારે શોકને સ્થાન નથી મળતું, ત્યારે પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી જોતાં તો શોકને-સ્થળ ક્યાંથી જ મળે ?”

“પરંતુ ગુરુદેવ, અંગ્રેજોના અભ્યાચારનું સ્મરણ થતાં શરીરપર શામાંય થઈ આવે છે અને નેત્રાંમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહી નીકળે છે !”

નાનાસાહેબે વળી પણ અજ્ઞાન-અધિકારથી આવૃત્ત થયેલા હૃદયની લાવના કહી સંભળાવી. એના ઉત્તરમાં અભેદાનન્દે કહ્યું કે:-

“શિષ્યવર્ચ! અંગ્રેજોને ગમે તેવા અને ગમે તેટલા અસાધારી હોય, તો પણ સિપાહીઓ જેવા તો તેઓ અત્યાચારી કર નથી જ, એમ હું જાતી ઠોકોને કહી શકું છું. એનું માત્ર હું તને એક જ પ્રમાણ એવું પ્રયત્ન બતાવીશ કે, મારું કથન સર્વથા સત્ય છે, એ વિશે તારા મનમાં નિશ્ચય અને તે પણ દૃઢતમ નિશ્ચય થઈ જશે જે વેળાએ દિલ્લીમાં તોફાની સિપાહીઓએ પોતાની ધાવણી નાખેલી હતી, તે વેળાએ તેમની દિનચર્યા ને રાત્રિચર્યા કેવી હતી, એ તો તું જાણતો હોવો જ જોઈએ. જે દીવાને ખાસ અને દીવાને આમમા દિલ્લીના બાદશાહો અને મોટા મોટા અમીરઉમરાવો વિરાજતા હતા, તે સ્થાનેને સિપાહીઓએ ઘોડા બાંધવાના તળેલાતું રૂપ આપ્યું હતું અને જે બાદશાહે તેમને આશ્રય આપ્યો હતો, તેના મહાલયની પર્દેનશીન લીડીઓને અને કેટલીક આબરૂદાર ઔરતોને પકડી લાવી જાહેરમાં પોતાના મતેનાર જન-માટે ગવડાવવામાં અને નાચ નચાવવામાં તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલા માનતા હતા. કોઈની માલમિલકત લૂટવી અને કોઈની વહૂદીકરીની લાજ લેવી, એ તો તેમનું એક સાધારણ કાર્ય થઈ પશુ હતું અને ઈશ્વરની લીલાનો કેવો ચમત્કાર કે, જ્યારે દિલ્લીમાં અત્યાચારની સીમા થઈ, ત્યારે ત્યાં જ તેમનો નાશ પણ થયો અને તને અહીં નાગી આવવું પશુ દિલ્લીના બાદશાહને પણ જન્મદેશનિકાલની સજા કરીને રગૂન મોકલી આપવામાં આવ્યો છે એ પણ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. હવે તું કહીશ કે, તું અને સિપાહીઓ શું સત્ય માર્ગે હતા?”

“કદાપિ નહિ આવા વિચારો મારા મનમાં કોઈ દિવસ આવ્યા જ નહોતા.” નાનાસાહેબે પોતાના પ્રમાદનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું.

“ક્યાથી આવે? કારણ કે, સ્વાર્થ સદાસર્વદા આંધળો જ હોય છે એ એક સ્વાભાવિક નિયમ જ છે, એમાં તારો દોષ નથી. જેમ થવાનું નિર્માયલું હતું, તેમ થયું છે, હવે જગ્યા ત્યાંથી પ્રભાતનો સમય માનવાનો છે. અસ્તુ. હવે આપણે એના પારમાર્થિક વિચારના માર્ગમાં વિચરીશું.” એમ કહીને થોડીવાર શાંત રહી પુનઃ અભેદાનન્દે બોલવાનો આરભ કર્યો -

“મૂળ તો આ જગત જ મિથ્યા હોવાથી એના અધિકારની આકાંક્ષા ધારીને શાંત જીવનમાં અશાંતિ ઉપજાવવી, એ જ એક મોટી ભૂલ છે. વૈભવ અને દારિદ્ર્ય, સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતા એ સર્વ કહેવાની જ વાતો છે; કારણ કે, જે સાર્વભૌમ બ્રૂપાલોની વિજયપતાકાઓ પૂર્વથી પશ્ચિમ

અને ઉત્તરથી દક્ષિણ પર્યન્ત સર્વત્ર ઉડતી જોવામાં આવતી હતી, તેમનાં સ્મરણચિહ્નો હવે ક્યાંક ક્યાંક સ્મરણનોમાના સ્મરણસ્તંભોમાં અને કબ્રસ્તાનોમાંની કબ્રોમાં જ અવશેષ રહેલાં જોવામાં આવે છે. ખીજે ક્યાંય તેમના નામની નિશાનીઓ જોવામાં આવતી નથી, અને એ નિશાનીઓ પણ કાળના પ્રચંડ પ્રવાહમાં નણાઈ જવાની. શું મહાભારતનો આ શ્લોક તે નથી સાબળ્યો? “અહ્યહનિ મૃતાનિ ગચ્છેતીદમ્માલયમ્। શેષા સ્થાવરમિચ્છતિ કિમાશ્ચ્યમતઃ પરમ્।” પ્રતિદિવસ અનેક મનુષ્યોને કાળનાં બળિદાન થતાં જોવા છતાં પણ શેષ સર્વ મનુષ્યો સ્થાવર-અમર રહેવાની ધારણા રાખે છે, એના જેવું ખીજું આશ્ચર્ય તે કયું હોઈ શકે વાર? પોતાને સ્થાવર ધારીને જ સર્વ જન વિગ્રહ કરે છે, પણ એ મૂઢતા છે. એ જોશનું નામ નાતજ રજાકારી છે, નહિ તો ખરી રીતે જોતાં નિવૃત્તિ સમક્ષ પ્રવૃત્તિ તે કાણ બિચારી છે? લાચાર કરતાં તાજદારને જેટલું સુખ છે, દુઃખ તેથી બમણું હોય છે અને તે માત્ર યોગિજનો જ જાણી શકે છે. પરંતુ જે સર્વજનો નિવૃત્તિપરાયણ થઈ બેસે, તો આ સંસારનું ચક્ર ચાલી ન શકે, તેથી જ પ્રવૃત્તિ અથવા પ્રપંચનો આટલો બધો પ્રબળ પ્રસાર થયેલો જોવામાં આવે છે. હવે તારે પોતાનું મન પ્રવૃત્તિમાંથી કાઢીને નિવૃત્તિમાં નાખવું, એ જ તારા માટે હિતાવહ માર્ગ છે. મારો એ જ ઉપદેશ છે અને તેને અનુસરવામાં જ તારો બાવી લાભ સમાયલો છે.”

એ પછી નાનાસાહેબે પોતાના સ્વપ્નનો ઇત્યંશ્રુત વૃત્તાંત તે મહા પુરૂષને કહી સંભળાવ્યો અને સ્વપ્નમાના તેજસ્વી પુરૂષે રાજમુકુટ રાક્ષસી આકૃતિને આપી દીધો, તે વિશે શંકા કાઢતાં પૂછ્યું કે, “સારે ગુરૂદેવ, ભારતવર્ષનું રાજ્યસુખ હવે આસુરી આકૃતિના લાગ્યમાં જ લખેલું છે કે? શું આર્યો કરતાં, દૈવી સ્વરૂપ કરતાં તે વધારે કુશળતાથી અને ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવશે કે?”

એના પ્રત્યુત્તરમાં અભેદાનન્દે ગભીરતાથી જણાવ્યું કે: “વત્સ, એમાં પણ એક રહસ્ય સમાયલું છે તારામાં એ રહસ્યને સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી જ તે સ્વરૂપ તારી દૃષ્ટિમાં રાક્ષસી આકૃતિ સમાન લાસી હતી. એ તો તું પણ માનતો હોવો જોઈએ કે, ઈશ્વરની ઇચ્છા વિના કોઈ પણ કાર્ય બની નથી શકતું. આર્યાવર્તમાં અગ્રેજોનો અધિકાર થયો, એમાં ઈશ્વરની ઇચ્છા તો હોવી જ જોઈએ. વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના દશમ અધ્યાયના ૨૭ માં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે: ‘દેરાવતં ગજેન્દ્રાણા નરાણાં ચ નરાધિપમ્’ અર્થાત્ ‘હસ્તિ-ઓમાં મને ઐરાવત અને નરોમાં નરાધિપ એટલે રાજા જાણુ.’ અત્યારે

અગ્રેજો આર્યાવર્તના રાજ થયા છે, એટલે તેમનામાં દેવી અશ-
હોવો જ નેષએ ઉત્ક્રાંતિ અને અપક્રાંતિનો નિયમ જગતના સર્વ પદા-
થોને લાગૂ પડેલો જ છે. એક સમયે ભારતવર્ષની એટલી બધી ઉત્ક્રાંતિ
હતી કે ભરતખંડ જેવો સુધારામાં આગળ વધેલો દેશ પૃથ્વીતલમા ખીજે
એકે હતો નહિ, પણ આસરે તેની અપક્રાંતિનો અવસર આવેલો છે
અને જંગલી તથા મૂર્ખામાં ગણાતા પશ્ચિમ દેશની ઉત્ક્રાંતિના સૂચનો
ઉદય થયા માંડ્યો છે અને તેનો પ્રકાશ પૃથ્વીતલમા સર્વત્ર પ્રસરી ગયો
છે. એ મહાપરિવર્તનથી ધ્વિરે ખતાવી આપ્યું છે કે, તેની લીલા
કેવી અગમ્ય અને આશ્ચર્યકારક છે, ‘લાલ, હાનિ, જીવન, મરણ, પશ
અપયગવિધિ હાય,’ એ સાર્વજનિક સિદ્ધાન્તની સત્યતા પણ એથી
સારી રીતે પ્રતીત થઈ શકે છે હવે તારો જે એ પ્રશ્ન છે કે, ‘શું
આર્યો કરતાં, દૈવિ સ્વરૂપ કરતા તે વધારે કુશળતાથી અને ન્યાયથી
રાજ્ય ચલાવશે કે ?’ એનું ઉત્તર આપવા પુનઃ મારે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી
કેટલાક અંતિહાસિક નિયમોનું વિવેચન કરવું પડ્યું અને તેથી તું
તત્કાળ જાણી શકીશ કે અત્યારે ભારતવાસિયો કરતા એ પાશ્ચાત્યો રાજ્ય
ચલાવવાની વિશેષ યોગ્યતા ધરાવે છે કે નહિ ? જગતનો ઇતિ-
હાસ જોતાં એવો એક સિદ્ધાન્ત સર્વત્ર મળી આવે છે કે, જ્યારે લોકોમાં
શાંતિ અને વૈભવવિલાસની લાલસા અત્યંત વધી જાય છે, ત્યારે
તેમની અવનતિ અવશ્ય થાય છે. એટલામાટે જ કહેલું છે કે, ‘ઋતિ
સ્વર્વર્જયેત્,’ આપણા આર્યાવર્તમાં ધર્મની લાવનાઓ દિવમે
દિવમે વધતી જવાથી અને તેમાં શાંતિપ્રસારક તત્ત્વોની વિપુલતા
થવાથી લોકો ઉદ્વેગહીન થઈ ગયા છે. ‘ઋતિસા પરમો ધર્મઃ’ એ સિદ્ધાંતે
તો લોકોને એટલા બધા સત્વહીન બનાવી દીધા છે કે ખીજની સપત્તિ
હગવાની વાત તો દૂર રહી, પણ પોતાની સંપત્તિ, પોતાની ઓ અને
પુત્રીની લાજ સાચવવાની પણ તેમનામાં શક્તિ રહી નથી ત્યાં નિવૃત્તિ
અને શાંતિનો પૂર્ણતાથી નિવાસ થયેલો હોય, ત્યાં ગૌર્ય અને વીર્ય હોઈ
શકે જ નહિ અને જેમનામાં ગૌર્ય તથા વીર્યનો અભાવ હોય, તેઓ રાજ્ય
ચલાવવાને યોગ્ય ન જ હોય, એમ એક બાળક પણ કહી શકશે વર્તમાન-
કાળનો આર્યધર્મ સર્વથા જ્ઞાનાત્મક થઈ ગયેલો છે, કર્મત્મક નથી.
જ્ઞાન સર્વદા એ પ્રકારનું હોય છે: એક આંતરિક અને બીજું બાહ્ય અત્યારે
આર્યાવર્તવાસિજનો માત્ર આંતરિક જ્ઞાનને જ પકડી બેઠા છે, પરંતુ
ત્યાંસુધી બાહ્ય જ્ઞાન ન થાય, ત્યાંમુઘી આંતરિક જ્ઞાન થવાનો સંભવ
છે જ નહિ અહીંનું જ્ઞાન થયા વિના સુદમનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે.
સારાંશ કે, સાંપ્રત સમયમાં આપણા બાહ્યજ્ઞાનનો સર્વથા નાશ થયેલો

છે, અને તેથી જ આર્યોના અધિકારનો પણ લોપ થયેલો છે. આર્યોના અધિકાર પુનઃ આર્યવર્તમાં થાય, એવી જ તારી હોય, તો દેશબંધવાને બલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, એવી તારી પાસે યાચના કરવી જોઈએ. આ સમયે ભારતવર્ષમાં અભાવ છે, તે જ્ઞાન શીખવનારા શિક્ષકોનો પણ અભાવ છે અને એ પોતે એનું શિક્ષણ આપવામાં પ્રવીણ નથી, એટલામાટે પરમેશ્વર બાલજ્ઞાન બીજા દેશના વાસિયોદ્વારા આપણને શીખવવાની ચે કરેલી છે. અંગ્રેજો એ બાલજ્ઞાનમાં બહુ જ નિષ્ણાત છે અને બીજાને તેનું શિક્ષણ આપવામાં પણ તેઓ અદ્વિતીય મનાય છે. માટે એ સ્વ-એકત્ર કારણોને લીધે હાલમાં ભારતનું રાજ્યસુખ તો આંગલબૂમિ-વાસીઓ જ ભોગવશે. અંગ્રેજોના શિક્ષણથી આપણા દેશબંધવો બંદિ-સ્તત્ત્વાત્મક જ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે સંપ્રાપ્ત કરશે અને તેથી અંતસ્તત્ત્વને જાણવામાં પણ તેઓ પૂરા સમર્થ થશે એમ થયા પછી આર્યોના અધિકારનો સર્વત્ર પ્રસાર થવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય રહેશે નહિ, અને એક વાર આર્યોના રાજ્યાધિકાર જામ્યો, એટલે તે પોતાની મેળે જ દિવસે દિવસે ઉન્નતિને પામતો જશે. પરંતુ એક વાર-પરદેશી-ઓની સત્તા થયા વિના આર્યો જ્ઞાનવાન, ગુણવાન અને બળવાન કદાપિ થવાના નથી. આર્યો જ્ઞાનવાન, ગુણવાન અને બળવાન થતાં સૂધી, હિન્દુ અને મુસલમાનો આલોકના વ્યવહારમાં ધર્મને અલગ રાખી એકદલ થાય નહિ ત્યાં સૂધી અંગ્રેજોના અધિકાર અક્ષય અને અબ્યાધ્ય રહેવાનો જ અંગ્રેજોના રાજ્યમાં પ્રજા સુખમાં દિવસો વ્યતીત કરશે અને અબ્યાધિત ધર્માચરણ થતું રહેશે. અર્થાત્ અંગ્રેજો સામે લડવાનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખ અને ભગવદ્ભક્તિના રસને આસ્વાદ્યપૂર્વક ચાખ.”

અજ્ઞાનાધિકારથી આચ્છાદિત જવનિકામાંથી નીકળીને નાનાસાહેબે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવાહિની રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે મહાપુરુષરૂપી પોતાના જ્ઞાનદાતા સૂત્રધારના ચરણોમાં પડીને તે કૃતાર્થ થયો તે ગંદગંદ કંઠે કહેવા લાગ્યો કે: “આપ મારા પરમેશ્વર છો અને આપ જ મારા મોક્ષદાતા ગુરુ છો. સસારના સર્વ પ્રપચોને આજથી હું ત્યાગવાની પ્રતિજ્ઞા કરૂ છું અને પ્રપચને સ્થાને પરમાર્થને મારા હૃદયમાં ભરૂ છું. અજ્ઞાનથી મારા હાથે થઈ ગયેલા અપરાધની ધ્વજા મને ક્ષમા કરે, એ જ મારી હવે તે જગન્નિયતા જગદીશ્વર પાસે અનન્ય ભાવે યાચના છે.”

“જો એવી જ ભાવના છે, તો ધ્વજા તાર અવશ્ય કલ્યાણ કરશે. આજથી તું યોગની દીક્ષા લે અને હિમાલયના શ્રીત પ્રદેશમાં ખ્યાન,

ટેલીફોન નં. ૨૧૮૫૪ તારતુ' મીરનામું Apothecary
સ્થાપીત સને ૧૮૫૮

ભીખા કલ્યાણજીની કંપનીની

અમૃત તુલ્ય દવાઓ

બહોળા પ્રમાણમાં ખપે છે એજ તેમની
અકસીરતાની ખાત્રી છે.

વધુ વીગત માટે સુચીપત્ર મંગાવો.

ડાક્ટરોના પ્રીસ્ક્રીપ્શનો સંભાળપુર્વક તથ્યાર કરી
આપવામાં આવે છે.

ગાડીવ એન્ટી-ક્રેટીક ખામ.

માથાના ડુખારા ઉપર તેમજ ગમે તેવા સંધીયા ઇપર તથા કોઇપણ
દુખતા ભાગ ઉપર મસજવાથી તુરતજ આરામ થાય છે
કી ખાટલી ૧ નો ૩ ૦|| મોટા પોટની કી ૩ ૦||

બકાલ એન્ટીમેન્ટ.

ગમે તેવી જલની દરાજ તથા ખુજલી ઉપર બેથી ત્રણ વખત
લગાડવાથી જડ મુજબાથી કાઢી નાખે છે કી ખા ૧ નો ૩, ૦||

સજીવન મીક્ષર.

ઝાડા, હલદી, કોલેરા, અપચો તથા પેટના ડુખારા ઉપર અકસીર
ધલાજ. કી મત ખાટલી ૧ નો ૩ ૦||.

તાવનું અકસીર મીક્ષર.

ગમે તેવા જેરી તાવને કકત છ કલાકમા નાખુદ કરે છે
કી મત ખાટલી ૧ નો ૩ ૦||.

થાઇમોપેપકા

(સરવે દરદો ઉપર એક કદવી અમરત)

એકજ દવા પણ ઘણા દરદો નાખુદ કરે છે

દરેક ઘરમા આ ખાટલી જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે છે

કી મત ખાટલી ૧ નો ૩ ૨||

વધુ ખુલાસા માટે જરૂર લખો યા મળો -

ભીખા કલ્યાણજીની કું.

જયથાખંધ તથા છુટક દવા વેચનારા.

શેખ મેમણ સીટ, મુળજી જેઠા મારકીટ પાસે, મુંબઈ

ધી ધર્મરક્ષક સોપ ફેક્ટરી

દીલ્હીમાં બનેલા ન્હાવાના સાબુઓ પવિત્ર અને ઉત્તમ પ્રકારની ખુશબોથી ભરપુર છે, વરસા સુધી બગડતા નથી, સોનાની ચાદો મેળવેલ છે. વળી આપણા દેશનો ઉદ્યોગ ખીલે છે માટે દરેક હિદીએ આ સાબુ વાપરવા એ તેની પવિત્રમાં પવિત્ર ફરજ છે. હુસ્નઆરા, ગુલા, રોઝ, ખસ, કુસુમ, મોરનીંગ લાઇટ વગેરે ખસ, ખુબલી, દરાજ તથા ગડગુમડ માટે:-

કારખાલીક, લીમોળી, પીપરમીટ, કપુર વગેરેના સાબુઓ રામખાણુ ઇલાજ રૂપ છે.

એન્ટ-મેસર્સ ઓધવળ નારણદાસની કુંઠ,
ન્યુ વીકલ સાયના બીલ્ડીંગ લોહારચાલ મુંબઈ નં. ૨.

કારખાનુ:-ધર્મરક્ષક સોપ ફેક્ટરી,
દરીયાગંજ, દીલ્હી.

પ્રસિદ્ધ પીતાંબરની પહેલ છે.

કાહીનુર

સીકા છાપ માહીમ હલવો છે. સર્વોત્તમ બનાવટનો છે. ચોખ્ખા ધીની ચડતી ક્વોલીટીનો છે લાગે વખત ટકી શકે છે ફ્રેન્સી બાડસોમાં પેક આવે છે આફ્રિકા, ચીન, જાપાન, વિલાયત આફ્રિકા દુર દેશ-વેશમાં જાય છે અને વખણાય છે સીલબંધ બાડસોમાં પેક બધ હોવાથી બહારગામ મોકલવો સગવડભર્યા છે છતાં બાવ બજાર ભાવ છે વાપરી જોવાથી સંતોષ થશેજ. વહેપારીઓ માટે ખાસ ભાવ.

પીતાંબર આણંદજી મીઠાધવાળા,

દરેક જાતની મીઠાઈ અને પાકો બનાવનાર.

ભુલેશ્વર-મુંબઈ.

ધારણા તથા સમાધિના આનંદમાં તારા જીવનના શેષ ભાગને વ્યતીન કર." એમ કહીને તે મહાત્મા અમેદાનંદે તેને ગુરુમંત્રનો ઉપદેશ કર્યો અને રમેગુણી રાત્ર્યકર્તા નાનાસાહેબ સત્વગુણ ધારીને યોગીશ્વર થયો.

આ સંવાદમાં લગભગ સધ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો, એટલે અમેદાનંદ તથા નાનાસાહેબ ગંગાતીરે સ્નાનવિધિમાંડે જવાને નીકળ્યા. તે ગુરુશિષ્ય વધારેમાં વધારે ચારસો ડગલા ચાલ્યા હશે તેવામાં અચાનક ધનધોર અરણ્યમાંથી તેમને વાઘનો મંદ ધ્વનિ સંભળાયો. સિતારના સ્વરો મેળવીને ડાઈ ગાવાની તૈયારી કરતુ હોય, એવો તેમને ભાસ થયો. એ વન હિંસક પ્રાણીઓ, વનવગહો તથા જંગલી હાથીઓથી ભરેલું હોવાથી સંધ્યાસમયે ડાઈ જાણીતો પુરૂષ તો ત્યાં આવી નિર્ભયતાથી નજ એમે, એટલે અવશ્ય તે ડાઈ અજાન પ્રવાગી જ હોવો જોઈએ, એવી અમેદાનંદે મનમાં જ કલ્પના કરી લીધી, અને જો તેમ હોય તો તેના પ્રાણ અચાવવાના હેતુથી નાનાસાહેબને લઈને દિશામાંથી સિતારનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો તે દિશામાં તેણે ચાલવા માંડ્યુ. એક લયંકર વૃક્ષરાજીને ઉઘ્ઘીને તેઓ એક મેદાનમાં આવી ગિભા. ત્યાં પાસે જ એક ખીજ ઝાડીનો આરંભ થતો હતો. અહીં એક નિર્મળ જળનો પ્રવાહ વહેતો હતો અને તેના તીરપર આવેલા એક વૃક્ષનજે એકેલા મનુષ્યના સિતારના ધ્વનિ સાથે જળપ્રવાહના કલકલધ્વનિનું સમિશ્રણ થતાં તેમાંથી એક પ્રકારનો અપૂર્વ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થતો હતો તે સિતારધારક મનુષ્ય શું કરે છે, તે પ્રથમ જોઈ લેવાના હેતુથી તે મહાપુરૂષ અને નાનાસાહેબ એક વિશાળ વૃક્ષના થડની આડમાં સતાઇને ગિભા રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું

વસન્ત-દર્શન

તે સિતાર મેળવીને ગાવાની તૈયારી કરતો પુરૂષ શરીરે કિંચિત પુષ્ટ, લંબ આકૃતિ અને સ્થામવર્ણ હતો. આ વેળાયે ગળાથી પગ સુધી લાખી ઘેરૂઆ રંગની કફનીથી તેણે પોતાના શરીરને આચ્છાદિત કરેલું હતુ અને શિરોભાગે પાધરીને સ્થાને પણ એક લાજુ કાપાય વસ્ત્ર લપેટી લીધું હતું. તેના પગ ઉઘાડા જેવામાં આવતા હતા.

સાયંકાળે ભગવાન દિનરાજ અસ્તાયલમાં જતા હોવાથી તેમનું તેજ જોકે મદ થયેલું દેખાતું હતું તથાપિ તેમના વિશાળ બિંબ અને આરક્તવર્ણપ્રભા ઇત્યાદિથી એક પ્રકારની મહા વિલસણ ગોલા દષ્ટિ-જોયર થતી હતી શુક્લ પક્ષમાં, નક્ષત્રરત્નો વડે અલકૃત થયેલી રાત્રિ

રમણીનો ઉપસોગ લેવામાટે નિશ્ચયપતિ ચંદ્રમા આનંદપૂર્વક આગળ વધતો આવતો હતો. હંસ, મયૂર, કબૂતર અને કોકિલ ઇત્યાદિ પ્રક્ષિયો જળક્રીડા આદિ વિહારોની સમાપ્તિ કરીને ત્વરથી આ વૃક્ષેથી પેલા વૃક્ષપર ઉડતાં ઉડતાં અને મંજુળ શબ્દ ઉચ્ચારતાં તેમ જ કેટલાંક પોતાના અચ્ચાંમાટે ચાંચમાં ચારો લઇને પોતપોતાના માળામાં જતાં જોવામાં આવતા હતાં. સૌગંધિક વાયુની મંદમંદ લહરી સ્વચ્છ ગતિથી આસ-મન્તાત્ ભાગમા વિહાર કરતી હતી, અને તેથી પુષ્કળ પ્રાણીઓના શ્રમ તથા ખેદનો પરિહાર થતા તેમને આનંદનો અનુભવ મળતો હતો. સૂર્યવિકાસિની કમલિની ઘોળે દિવસે મકર દની ચોરી કરનારા ભ્રમરોને પોતાના અતલગિમા બદ્ધ કરીને શિક્ષા આપતી દેખાતી હતી. ચંદ્ર-વિકાસિની કમલિની પતિદર્શન થવાથી પ્રપ્રલમ્બુખી થઇને આનંદથી હાસ્ય કરતી હતી. સિંહ તથા વ્યાઘ્ર આદિ દૂર શાપદો પોતાના છુપાઈ રહેવાના સ્થાનોમાથી બહાર પડવાના વિચારથી રાત્રિની છાયા પ્રસરી કે નહિ, તે જોવામાટે માથું બહાર કાઢી કાઢીને જોતા હતા. ગોવાળિયાઓ પર્વતપર અને અરણ્યમાં ચરતાં પોતાના ઢોરોને એક સ્થળે એકઠાં કરીને તેમના સમૂહોને ગામમાં લઈ આવવાની ગડગડમાં ગુથા-યલા જોવામા આવતા હતા.

પરંતુ સિતારવાળા સાધુનું એ પ્રપંચમાં લેશમાત્ર પણ ધ્યાન હતું નહિ. તે તો પોતાના સિતારના તાર મેળવવામા જ તનમનથી લીન થઈ ગયો હતો. તારોની એકસ્વરતા કરીને તેણે નીચે પ્રમાણેની એક ઉર્દુ ગજલ ગાવાનો આરંભ કર્યો,—

ગજલ

“ગઈ થક બચક જો હવા પલટ, નહીં દિલકો મેરે કરાર હય,
કુરૂ ગમ સિતમકા મયં કયા બયા, મેરા ગમસે મીનાં ફિગાર હય.
સારી રેયાયા હિન્દ તખાહ હુઈ, કહું કયા જો ઉનપે જફા હુઈ?
જિસે દેખા હાકિમે વક્તને, કહા રહે તો કાબિલે દાર હય—ગઈ.
રહે સિતમ કિસીને બી હય સુના, કે દી ફામી લાખોકો બેગુનાહ,
વલો કલમે ગોયોકી તફસે, અબી દિલપે ઉનકે ગુબાર હય—ગઈ.
ન દખાયા જોરે ચમન ઉન્હે, ન દિયા હય ગોરો કફન ઉન્હે;
ચારો, કિસને કિયા હય દફન ઉન્હે, બેઠિકાને ઉન્કો મઝર હય—ગઈ.
જો સલૂક કરતે થે ઔરસે, અબ બહો દેખો હુઈ કિસ તૌરમે,
તંગ હય બહો ચર્ખકે જોરસે, રહા તનપે ઉનકે ન તાર હય—ગઈ.
યે જમાના બહો હય યુરા ફલક, ચલો બચકે સંજમે અલગ અલગ,
ન કિસીકા કોઈ રશીક રહા, ન કિસીકા રહા કોઈ ચાર હય—ગઈ.
શબો રોજ ફૂલોમે જો તુલે, ક્યું ન ખારે ગમસે બહો જબ રહે;

મિલી તો કે ક્યદમે' જળ ઉન્હે, કહા બદલે શુલકે મહે દાર હય-ગર્ધ.
 એ વખાલ તનપે હય સર મેરા, નહીં જન જનકા હરે જરા;
 બમે મમસે નિકલે હય દમ મેરા, મુઝે અપની જિન્દગી બાર હય-ગર્ધ.
 મહા હાલે તંગ જો સખકા હય, મહે કરિશ્મા કુદરતે રખકા હય;
 ચા બહાર તો બહા ખિજા હુઈ, ફિર ખિજા મે દેખે તો બહાર હય-ગર્ધ.
 વલે શહર દેહલી મહે થા અમન, કે સખતહુકા યહા થા અમન;
 બહો ખિતાબ ઇસ્કા જો મિટ ગયા, ફક્ત અબ તો ઉજડા દયાર હય-ગર્ધ.
 ન તો દુશ્મની કુછ હય ગયરમે, ન તો અપના દોઈ હય દહરમે,
 અલા તીર અજલકાબી શહરમે; દિયા લાખોકા જો શિકાર હય-ગર્ધ.
 મહે પેડ જો ખોએ થે ફૂલકે, ફૂલ ઉન્મે અબ જો કે હય લગે;
 જયસે જયમે હમને શુનાહ કિયે, યે ઉન્હી શુનાહોકા બાર હય-ગર્ધ.
 પડે આદિ જનોપે અયસી બન, કે નિશે હુવે સબોકે હરન;
 જિસે દેખતા હું પડા હુવા, મહે ગલેમે' અઝાકાં હાર હય-ગર્ધ.
 જિસને ગમ દિયા હય મહે બર્મલા, ખુશી બી કહી દેગા બહો ખુદા,
 ધમેતો હર બશર હય જનતા, કે ખિજા કે ખીચ બહાર હય-ગર્ધ.
 હય ગમ જફર તુઝે હથકા, જો ખુદા રખે તુઝે બર્મલા;
 તુઝે હય વસીલા રસૂલકા, બહો નહી તેરા હામી-યે-કાર હય."-ગર્ધ.
 (જફર)

“શુરાજ, આપના ઉપદેશરૂપી જળના સિંચનથી મારા હૃદયમાંની
 દુઃખરૂપી અમિતી જવાળા છુટાઈ ગઈ હતી, તે આ ગાયનના શ્રવણથી
 પુનઃ પ્રજળવા માંડી છે. એ દોઈ અવશ્ય બળવાના સમયથી અને તે
 સમયે થયેલા અત્યાચારથી બાળીતો પુરૂષ હોવો જોઈએ મારા મનમાં
 હવે ધૈર્ય રહી નથી શકતું. મને એને પૂછવાની આજ્ઞા છે ?” જાડંતી
 આડમાં ઊભેલા નાનાસાહેબે ગાનનો ભાવાર્થ સમજીને પોતાના ગુરૂને
 ધીમેથી કહ્યું.

“નાનાસાહેબ, અઘાપિ તારા મનમાંની ઉચ્છ્વલતાનો નાશ
 થયો નથી,” અબેદાનન્દે તેને અટકાવીને કહેવા માડ્યું: “અંગ્રેજોને તારા
 શોધમાટે દિનરાત અત્યંત કષ્ટ કરતા હશે, વખતે એ દોઈ તેમનો જ
 શુભ રાજદૂત હોય અને તને શોધવાના હેતુથી જ અહીં આવ્યો હોય,
 તો? માટે પ્રથમ મને એની પાસે જવા દે અને પૂછવા દે કે, એ કાણુ
 છે; પછી તારે જે વાત કરવી હોય, તે આનથી કરજે.” એમ કહીને
 અબેદાનન્દ તે નવીન આવેલા પ્રવાસી પાસે ગયો અને તેને શાંતિથી
 તેણે પૂછ્યું કે. “હે પ્રવાસિન, તું કાણુ છે અને આવા ભયંકર સ્થા-
 નમાં શામાટે આવ્યો છે ?”

પ્રશ્ન પૂછતાં જ પ્રથમ તો તે પ્રવાસી એ મહાત્માનાં મુખ જોઈ રહ્યો. તેનાથી કોઈ પણ ઉત્તર આપી શકાયું નહિ. પરંતુ સાહસ કરીને તે નમ્રતાથી બોલ્યો કે- “હું એક પ્રવાસી છું અને છું. ઘેરથી બદ્ધિકાથ્રમની યાત્રાનો વિચાર કરીને નીકળ્યો હતો, નાગર્થી અસ હોવાને લીધે ભૂલમાં અહીં આવી ચડ્યો છું. અહીં રાત્રિ વીતાડીને પ્રભાતમાં ન્યાંભાગ્ય લઈ જશે, સા ચાલ્યો જઈશ.”

“પરંતુ આ અરણ્યમાં રાત્રિ વીતાડી શકાય-તેમ નથી. સિંહ, વ્યાધ અને અરણ્યવાસી-કૂર હસ્તિયોથી આ વન ભરેલું છે, એટલે અહીં રાતવાસો કરનાર મનુષ્ય સવારમાં પાછો જીવતા પોતાના ઇચ્છિત સ્થાને જઈ શકતો નથી. તને મારો એ ઉપદેશ છે કે, કોઈ વધારે નિર્ભય સ્થાને જઈને રાત વીતાડે તો વધારે સારું.” અભેદાનન્દે તેને સભ્ય સ્થિતિનું ભાન કરાવીને યોગ્ય ઉપદેશ આપતા કહ્યું.

“મહાત્મન, આપ કોઈ યોગી હો, એમ જણાય છે, અને તેથી જ હું હૃદયનો ભેદ જણાવતાં આપને કહું છું કે, પોતાના દેશમાં જ જ્યારે અમારા માટે કોઈ નિર્ભય સ્થાન રહ્યું નથી, તો આવા નિર્જન વનોમાં અમને નિર્ભય સ્થાન મળી શકે, એવા અમારાં ભાગ્ય ક્યાંથી હોય? જ્યારે દેશ ગયો, સ્વાતંત્ર્ય ગયું અને સર્વ નષ્ટ થયું, સારું જીવન નય, તો ભલે જય, એમ ધારીને જ મેં અહીં રાત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” પ્રવાસીએ નિરાશાથી ઉત્તર દીધું.

“તારી જાતિ શી છે અને તું શું નામ ધરાવે છે?” મહાત્મા અભેદાનન્દે તેનું ઉત્તર સાંભળીને પાછો પ્રશ્ન કર્યો. તેના નિષ્કપટ ઉત્તર અને સરળ મુખાકૃતિથી મહાત્માનો નિશ્ચય તો થઈ જ ગયો હતો કે, એ કોઈ અંગ્રેજોના પક્ષનો મનુષ્ય તો નથી જ; તો પણ વધારે આત્મી કરવાના હેતુથી તેણે એ સવાલ પૂછ્યો.

“હું રાજપૂત, ક્ષત્રિય જાતિનો મનુષ્ય છું અને મારું નામ વસંત-સિંહ છે.” પ્રવાસીએ શાંતિથી એક નિઃશ્વાસ નાખીને ઉત્તર આપ્યું.

“આર્યાવર્તમાં તારા નિવાસનું સ્થાન ક્યાં હતું?” યોગીએ પૂછ્યું.

“મધ્ય આર્યાવર્તમાં બ્રહ્મવર્ત,” તેણે જવાબ આપ્યો.

“ત્યાં તું શું નાનાસાહેબનો કોઈ કર્મચારી હતો?” યોગીએ તેને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવો સવાલ કર્યો અને ખરેખર એ સવાલ સાંભળતાં જ તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ, તેણે “હા,” કહીને સામે પ્રશ્ન કર્યો કે “મહારાજ, આપને એની જાણ ક્યાંથી થઈ? શું આપ અત્યામી છો; તેથી એ રહસ્ય જાણી શક્યા?”

“વત્સ, અત્યામી માત્ર પરમાત્મા જ છે, મનુષ્યપ્રાણી અત્યામી થવાનો અધિકારી નથી તારા વિશેનો સર્વ વૃત્તાંત-મેં તારા સ્વા-

મુખથી જ સાંભળ્યો છે. જે આર્યાવર્તમાં તોરા જેવા સ્વામિ-
અને સ્વદેશસેવકો સર્વ જ જન્મ્યા હોત, તો દેશની આજે જે
જા અવનતિ થઈ ગઈ છે, તે થવા પામી હોત નહિ.” મહાત્માએ
વસન્તસિંહની શંકાનું નિવારણ કર્યું.

એથી તો વસન્તના આશ્ચર્યની વળી વધારે વૃદ્ધિ થવા લાગી. તેણે
આશ્ચર્યમાં જ પૂછ્યું કે: “ત્યારે શું નાનાસાહેબ સાથે આપનો મેળાપ
થયો હતો? અને આપ જાણો છો કે અત્યારે તેઓ ક્યાં છે અને કેવી
દશામાં છે? જીવિત છે કે નહિ?”

“હા, જીવિત છે, અને તેનું જીવન તાર જ આભારી છે!!
તારા મુખથી હજી ભારતવર્ષની પૂરેપૂરી દુર્દશાનો વૃત્તાંત સાંભળવા-
માટે નાનાસાહેબ હજીસુધી જીવતો રહેલો છે. અને તે આ તારા સમક્ષ
જાહેરો નિર્લાંગી પુરુષ પોતે છે.” અભેદાનન્દના ખોલવાથી પ્રથમ જ
નાનાસાહેબે ત્યાં દોડી આવીને વચમાં જ જવાળ આપી દીધો અને
પોતાના પ્રાણરક્ષક કૃતચ કર્મચારી વસન્તસિંહને બાથ બીડીને હર્ષ
અને શોકના મિશ્ર અશ્રુઓ વર્ષાવવા લાગ્યો. તેનાથી વધારે ખોલી
શકાયું નહિ.

વસન્તસિંહના કંઠનો પણ અવરોધ થઈ ગયેલો હોવાથી તેના
મુખમાથી પણ એકે શબ્દ તત્કાળ બહાર નીકળી શક્યો નહિ.

આ બધો પ્રકાર ચાલ્યો, એટલામા લગભગ અર્ધ પ્રહર જેટલો
રાત્રિનો સમય વ્યતીત થયો હતો, એટલે અભેદાનન્દ તેમને ભાગી-
રથીના તીરે લઈ આવ્યો અને સાંસ્નાનવિધિ આટોપીને તેઓ પોતાની
ગુહામા આવીને બેઠા. કંદમૂળ અને ફૂળ આદિનો આહાર કર્યા પછી
નાનાસાહેબે વસન્તસિંહને પૂછ્યું કે: “હિમાલયના આ ભયંકર પ્રદેશમાં
તારે આવવાનું શું પ્રયોજન?”

“માત્ર આપના જીવનનો અંત થવા પૂર્વે પુનઃ એક વાર દર્શન,”
વસન્તસિંહે ઉત્તર આપવા માડ્યું. “આ યોગીશ્વરને બ્રહ્મિકાશ્રમની યાત્રાનું
કારણ મેં જણાવ્યું, તે મારે અસત્ય ભાષણ હતું. નેપાળમાં જ્યારે
આપનો શોધ ન લાગ્યો, ત્યારે કદાચિત્ હિમાલયમાં આપ મળશો,
એવી આશાથી ધણા દિવસ થયા હું અહીં આવ્યો છું અને અભારમૂઢી
મેં ભટકવામાં સમય વીતાડ્યો છે, પણ અતે મારી આશા અખિલેશ્વરે
પૂર્ણ કરી ખરી.”

“તારી ગાયેલી ગજલ મેં સાંભળી અને તેથી લગાઈ પછી લોકો
પર સાધારણ રીતે થયેલા અત્યાચારોની કલ્પના તો હું કરી શક્યો
છું પરંતુ એ ગજલ પાછી એક વાર મને ગાઈ સંભળાવીશ?”
નાનાસાહેબે કહ્યું.

“બહુ જ આનંદથી,” એમ કહીને વસંતસિંહે તે ગજલ પાછી માર્ક સંભળાવી. ગજલ મવાઈ રહેતાં નાનાસાહેબે સવાલ કર્યો કે: “એ જરૂર કાણુ હતો અને તેણે એ ગજલ શા હેતુથી રચેલી હોવી જોઈએ?”

“એ જરૂર તે બીજો કાંઈ જ નહિ, પણ દિલ્હીના બાદશાહ બહાદુરશાહ જ હતો. જે વેળાએ બળવા પછી તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો, તે વેળાએ પોતાના હૃદયના ભાવો તેણે ગજલમાં જણાવ્યા હતા. તે હમેશા કવિતા જરૂરના તખ્તલુસ ઉપનામથી જ લખતો હતો. હું જ્યારે જ્યારે એ ગજલોનો આલાપ કરું છું, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે મારાં નેત્રોમાંથી વહેતા અશ્રુપ્રવાહનો હું અવરોધ કરી શકતો નથી, એટલી બધી અસર એ ગજલમાં સમાયલી છે.” વસંતસિંહે પ્રશ્નનું ઉત્તર આપીને પોતાના વિચાર જણાવ્યા.

ત્યારપછી નાનાસાહેબે સવાલ કર્યો કે. “મારા ગયા પછી બીજા ત્યાં જણવા જેવી શી શી બીનાઓ બની છે? અને મારાં કુટુંબી મનુષ્યો અત્યારે કેવી સ્થિતિમાં છે, જીવતા છે કે મરી ગયાં છે?”

એના ઉત્તરમાં વસંતસિંહ બોલ્યો કે “જણવા જેવી બીનાઓ બહુ બની છે, અને તે સંભળવામાટે તમારે પાપાણુ હૃદયી થવું પડશે.”

એમ કહીને તેણે નીચે પ્રમાણે બળવા પછીનો વૃત્તાંત બહુ જ શોકપૂર્વક મુખમુદ્રાથી વર્ણવવા માડ્યો:—

પ્રકરણ ૧૬ મું

બળવા પછીનો વૃત્તાંત
(જેમી ગ્રીન.)

“આપના પલાયન પછી અંગ્રેજોના મનમાં બહુ જ ગલરાટ થવાથી તે લોકો બહુ ધોં ગાંડા જેવા બની ગયા હતા, અને આપના જેવી મુખાકૃતિ કે શરીરાકૃતિનો જે કોઈ પણ પુરુષ હાથમાં આવતો હતો, તેને ચમત્ક્રીમાં મોકલીને જ શાત થતા હતા. એવો પ્રકાર લગભગ એ વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. એટલા સમયમાં અનેક કદિપત નાનાસાહેબો ફાસીને લાકડે લટકીને કે પછી બન્દૂકની ગોળા અને તોપના ગોળાનાં બળિદાન થઈને સ્વર્ગગામી થયા હતા. પણ જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૫૯ ના આરંભમાં આપણા શરવીર સેનાપતિને ફાસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો એટલે નાનાસાહેબથી બીજા પક્ષિયે ગણાતા તાત્કાટીકીનો નાશ થયો, કે ત્વરિત જ સર્વત્ર શાંતિની ઝાંખા પ્રસરવા લાગી, અને સાર પછી લોકોપરનો વિદેશીઓનો બુદ્ધિમય પણ ઓછો થતો ગયો. બાળા સાહેબના જીવન કે મરણનો અભાવિ મને પત્તો મળ્યો નથી, તેમ તેઓ ક્યાં વસે છે, એ પણ જણવામાં નથી આવ્યું.”

પોતાના બધું વિશે આવા અસમાધાનકારક સમાચાર સાંભળીને નાનાના મનમાં બહુ જ ખેદ થવા લાગ્યો. અને તે ખેદના ભાવને વ્યક્ત કરતી મુદ્રાથી પૂછવા લાગ્યો કે “સ્વાભાવિક રીતે જ તેના વિશે કાંઈ પણ તમારા જાણવામાં નથી આવ્યું, કે પ્રયત્ન છતાં પણ તેનો પત્તો નથી મળતો?”

“હા, અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તેમનો સોધ નથી લાગી શકતો, અને તેથી અમે બધા નિરાશ થઈ ગયા છીએ.” એમ કહીને અલ્લાહાબાદમાં તે પોતે નાનાના કુટુંબને કેવી રીતે મળ્યો હતો અને પોતે કેદમાંથી કેવી રીતે છટક્યો હતો તથા સ્વામિની ઇત્યાદિને તેણે કેવી રીતે મહારાષ્ટ્રમાં પહોંચાડ્યાં હતાં, એ સઘળી ખીના વસન્તસિંહે વિસ્તાર પૂર્વક કહી સાંભળાવી.

એ સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને નાનાસાહેબના હૃદયમાં હર્ષ અને શોકના મિશ્રિત ભાવનો આવિર્ભાવ થયો. થોડી વાર સુધી તો તેનાથી કાંઈયે ખોલી શકાયું નહિ. અતે તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે —

“ક્યા ચંદન ક્યાં મલયગિરિ, ક્યાં સાગર ક્યાં નીર?”

ત્યમ ત્યમ આપદ્ શિર પડે, ત્યમ ત્યમ સહે શરીર.”

“સસ્ય વાર્તા છે. પરંતુ હજી તો એક એનાથી પણ વધારે ભય કર વાર્તા તમારે સાંભળવાની છે. અને તે સાંભળવા છતાં ધૈર્ય રાખવું એ તમારું કર્તવ્ય છે.” વસન્તસિંહે સળંગની આગમાં ઘી હોમ્યું. પણ તે નિર્દોષ હતો.

“ધૈર્ય ધરવાની તો મેં પ્રતિજ્ઞા જ કરેલી છે; કારણ કે, ભયંકરતા માટે હવે મારા મનમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ રહ્યું જ નથી.” નાનાસાહેબે નિરાશાપૂર્વક કહ્યું.

“બળવા પછી માથા તો અસંખ્ય માણુઓનાં ઉતારી નાખવામાં આવ્યાં હતા, પણ તેમાં તાત્કાલિક અને જેમી ગ્રીન જેવાઓના વધની ઘટનાઓ બહુ જ ધ્યાન ખેંચનારી થઈ પડી હતી. જેમાંથી તાત્કાલિકતાના મરણનો વૃત્તાંત તો મેં આપને સંભળાવ્યો છે અને જેમી ગ્રેનના સાહસોનો વૃત્તાંત સંભળાવું છું તે સાંભળો —

“સિપાહીઓના ઘેરામાંથી લખનૌનો ખીજ વાર ઉદ્ધાર કરવા માટે અગ્રેજ સૈન્ય ઉનાવમાં ઝાવણી નાખી પડ્યું હતું એવામાં એક દિવસત્યા એક પિષ્ટક વેચનાર આવ્યો અને તે “પ્રથમ ચાખો અને પછી રાખો,” એ અગ્રેજ કહેવત ખોલવા લાગ્યો. (Taste and try, before you buy.) વેચનારના આવા મધુર આવાહનથી તેની આસપાસ જલ્દીજ સૈનિકોની મોટી ભીડ થઈ ગઈ. જેમ જેમ તેનો અવાજ સાંભ-

જવા લાગ્યા, તેમ તેમ ધણાં માણસો તેની પાસે આવીને ઊભા લાગ્યા. તેમા પણુ તેની આવી સરસ અને સરળ નીતિથી માનના ધર્મા સૈનિકાને કાંઈ પણુ આપતિનો સંભવ જણાયો નહિ. એક સા શિબિરપરિચારક કરતાં એ વ્યાપારીની મુખાકૃતિ અને શરીર ખડુ જ વૈલક્ષણ્ય જોવામાં આવતું હતું. એનો લલાટ પ્રદેશ પહોળો નાસિકા ઉત્તેજ અને ચક્ષુ પ્રતિલાબ્યજનક જણાતાં હતાં.

“તે વ્યાપારી પોતાને જેમી ગ્રીનના નામથી જાણખાવતો હતો, અને માનનીય એફ્રિયાન હોપ સાહેબના હાથની સહી સાથનું એક અનુમતિપત્ર (1888) બતાવતો હતો. એવી રીતે પોતાના માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવીને મિસ્ટર ગ્રીન મિકલ સાહેબ પાસે સુવાદપત્ર જોઈ તેના પગ આગળ બેસીને બળવા વિશેના સર્વ સમાચારો અને બળવો બેસારી દેવાં માટે અંગ્રેજો તરફથી થતાં આ યોજનાના સંબંધમાં તેની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યો. તેની વિશુદ્ધ અને ધારાવાહક અંગ્રેજી ભાષા સાંભળીને મિકલ સાહેબ ખડુ જ અન્યય થવા લાગ્યો. એટલામાં પિષ્ટકનો સ્વાદ લેવામા લીન થયેલા અનવરોધ સૈનિકામાંના એક સૈનિક અને ગ્રીનના નોકર વચ્ચે કીમતની બાબતમા તકરાર જાગી. તે જોઈને જેમી ગ્રીન હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો કે “આ ઉપહાસ, માત્ર ઉપહાસ વિના બીજું કાંઈ જ નહિ. પણુ એક જ જણનો માલ ખાઈ કીમત ન આપવી, એ તો ખરેખર જ હાયલેંડનો ઉપહાસ જ.” એથી સર્વ સૈનિકા એટલા બધા ખુશીમા ગરકાવ થઈ ગયા કે, તે સૈનિક પાસેથી તેમણે તંત્રાળ તેના પૈસા અપાવી દીધા. પૈસા લીધા પછી તેમના મુખેથી કેટલાક નવા ગુપ્ત સમાચારો સાંભળી લઈને જેમી ગ્રીન પિષ્ટક વેચનાર ત્યાંથી બીજી છાવણીમા જવામાટે ચાલ્યો ગયો.”

“તે બીજી કઈ છાવણીમા ગયો?” નાનાએ અધીરતાથી વચ્ચે પૂછ્યું.

“બીજી છાવણીમાં તે જવા જ ન પામ્યો,” વસંતસિંહે વાતને આગળ ચલાવી, “તે જ દિવસે સંધ્યાકાળે જેમી ગ્રીનને મિકલ સાહેબ પાસે બીજા જ સ્વરૂપમાં લાવી હાજર કરવામાં આવ્યો. બળવાખોરોના ગુપ્તચર તરીકે જેમી અને તેના નોકરને રાતના કેદી તરીકે મિકલના તાબામાં રાખવામાટે મોકલવામા આવ્યા હતા. પ્રથમ દર્શનસમયે જેમીની વિદ્વત્તા અને યોગ્યતા વિશે મિકલના હૃદયમા જે ઉચ્ચ વિચારો બંધાયા હતા, તેની સાથે તેના સામાન્ય શિબિર પરિચારકવેશની તે સરખામણી કરી શક્યો નહિ. જો કે ગુપ્તચરો સદાસર્વદા ધૂણાને જ પાત્ર હોય છે, પણુ મિકલની તો જેમીમા એટલી બધી શ્રદ્ધા બેસી ગઈ હતી કે, તે તેની ધૂણાને પાત્ર થવાને બદલે કૃપાપાત્ર જ થયો. મિકલ

અમુલ્ય તક

તમેને પૈસા ક્યાંથી મલશે અને કેટલા મલશે તે
જો સચોટ જાણવું હોય તો શ્રી. ડા. બે કહીયે
ત્યાંથી ન મલે અગર ઓછા મલે તો એક શો
રૂપીઆ ધનામ બેઘડક પુછાવો.

સી. વી. ટના-શલાયા.

કાઠીયાવાડ.

૨૭૨૨૬

“હુસેની” તેલ.

૨૭૨૨૬

માથું કુખતું હોય, સરદી સ્વેખમ સખત ચક્ષુઠ કાંતાં હોય ત્યાં
આ તેલની માત્ર બેજ સલી પ્યાળપર ધસો કે તુરતજ આરામ થઈ જશે
ડમેરીઝમ થયું હોય, હાથ પગના સાવાઓ ઝલાઈ કે અન્ધાઈ
મયા હોય, કમર કે સાંઝાઓમા સખત પીડા થતી હોય તેમજ સંધીવા
કે એવા કોઈ બીજા વાથી પીડા થતી હોય ત્યાં આ તેલનો જરૂર
કયયોગ કરો જરૂર આરામ થઈ જશે કારણ કે આ તેલ દરેક ભતનો
વા નાણુ કરવાનો અદ્ભુત ગુણ ધરાવે છે

આ તેલ પવિત્ર વસ્તુઓમાથી બનાવવામાં આવે છે જેથી
કોઈ પણ ધર્મવાળાને વાપરવામાં હુન્નત આવતી નથી

એ વખત વાપરી ખાતરી કરો

ખાટલીની કિંમત ૮ આના. વેપારીઓ માટે ખાસ ભાવ.

દરેક નાના મહોટા શહેરોમા એજન્સી આપવી છે

લખો — “હુસેની” ઓઇલ ડીપો,

પોસ્ટ બોક્સ નાં ૫૦૨૩, મુબઈ, નાં ૬

લાકડાથી પોતાનો બચાવ કરવા અત્યારે પોતાના સ્વદેશીય અને સ્વધર્મીય આંધવોના જીવનનો કાળ થઈ બેઠેલો છે. પણ એ વિશ્વાસપાત્રતાનો બદલો તેને નરકાગ્નિમાં રીઝારી રીઝાઈને ભોગવવો પડશે," એમ કહીને વસતે આગળ જણાવ્યું કે, "એ શાપની સફળતા થઈ ચૂકી છે, જેમીને કુસાવનાર પાપીને પણ તેણે બરેલીમાં પોતાના માલિકના કરેલા ખૂનના અપરાધ માટે ફાંમીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો. જેણે કરે તેણે ભરે, એનું એ એક સારું ઉદાહરણ છે."

"ગ્રીન પાછો બોલવા લાગ્યો કે, 'શુ તમે મારું નામ જાણવા માગો છો? શુ તમે મારા જેવા એક દુર્લાભીનો આત્મવૃત્તાંત તમારા સ્કોટલેન્ડના મિત્રોપર લખી મોકલશો, એમ કહો છો? જો એમ જ હોય, તો મને એમાં કોઈ પણ જાતનો વાંધો નથી હું જાણું છું' કે, ઈંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડનાં માણસો ન્યાયી છે માટે તેમનામાંના કોઈ કોઈ આ ખુદાના બદાપર રહમ પણ લાવશે સાહેબ, લડન અને એડિનબરોમાં મારા કેટલાક સ્નેહીઓ છે. કારણ કે, બંને સ્થાનની મે બે વાર મુલાકાત લીધી છે મારું નામ મહમ્મદઅલીખાન છે. રાહિ-લખંડમાંના એક ઉચ્ચ ખાનદાન હુદુબમાં મારો જન્મ થયેલો છે. મેં પ્રથમ બરેલી કોલેજમાં મારો અભ્યાસ આરબ્યો હતો, અને સર્વ અંગ્રેજી વિષયોમાં ઉચ્ચ નબરો મેળવીને હું રૂડીની એંગ્લીકન યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો હતો. કંપનીના હાથ નીચે વ્યવસાય મેળવવાની આસા-થી જ મેં એ વિદ્યા શીખવા માંડી હતી અને થોડા જ વખતમાં અમારી કોલેજમાંના સારા વિદ્યાર્થીઓમાંના એક ઉત્તમ વિદ્યાર્થી તરીકે શીખીને હું બહાર પડ્યો હતો. સાધારણ અને સૈનિક બંને ગ્રેજીના યુરોપિયન વિદ્યાર્થીઓ કરતાં પરીક્ષામાં હું વધારે માર્ક મેળવી જતો હતો. પરંતુ એનું કૃણ શું મળ્યું? મને કંપની બહાદુરના એંગ્લી-યરોમાં જમાદારની પદવીને થોડો ગણવામાં આવ્યો, અને હામતાપ્રાપ્ત કાર્યકારકરૂપે પહાડી રસ્તાઓ ઉપર કામ કરવાને એક ટોળા સાથે મોકલવામાં આવ્યો. પણ ખરી રીતે જોતાં તો મને એક ગૌરાંગ સૈનિકના હાથતળે જ રહેવું પડતું હતું. જે કેકેટલીક પશુશક્તિઓ કરતાં ખીજ સર્વ પ્રકારે તે ગૌરાંગ મારા કરતાં હલકો જ હતો અમે તેનામાં એવી કોઈ પણ કળા નહોતી, કે જેના બળથી વિલાયતમાં કોઈ દિવસે પણ તે એક શિલ્પશાસ્ત્રી કે વા સુવધારની ઉચ્ચ ગ્રેજીમાં ઉત્તિ મેળવી શકે ઉદ્ધતતા, અવજ્ઞા અને સ્વાર્થપરતા છતાં સર્વ દોષો તેનામાં પ્રચુર રીતે પ્રકાશેલા જેવામાં આવતા હતા. આ અમારા દેશના સુશિક્ષિત મનુષ્યો સમે પરિશ્રમ કર્યા વિના એવા એક મનુષ્યથી જ તમારી જાતિનું

નામ કેટલું અને કેવું વગોવાય છે, એની તમારા મનિષ્કમાં કલ્પનાય નથી. આપની જાતિની સ્વાર્થપરતા અને પક્ષપાત દૃષ્ટિના એવા ખીન્ન પણુ જોઈએ નેટલા ઉદાહરણો મળી શકે એમ છે. મેં કંપનીની નોકરી કાંઈ દ્રવ્યના લોભથી સ્વીકારી નહોતી, પરંતુ કોઈ સન્માનજનક પદપ્રાપ્તિની આશાથી જ હું એ ખાનામા જોડાયો હતો. જેને હું જીવન મનથી અપ્રિય માનતો હતો, એટલું જ નહિ, પણ હું જેને ધૂણાતી દૃષ્ટિથી જોતો હતો, તેના તાબે રહીને કાય કરવાનો પ્રસંગ આવવાથી હું પ્રવેશદ્વારમા જ હેયતા અને અસન્માન વિના ખીજું કશું પણ મેળવી શક્યો નહિ. મેં મારા પિતા પાસેથી મારું કાર્ય લાગી દેવા માટેની આજ્ઞા માગી હતી, અને તેમણે તે મનન મળતા થઈને લખ્યું હતું કે:—જિલ્લિખિત અવસ્થામાં આપણા જેવા રાજવંશીયોથી કાર્ય ચર્ચ શકે નહિ. હુંકમાં મારી નોકરી છોડીને હું ઘેર ગયો અને મનમા વિચાર કર્યો કે, અયોધ્યાના મૃત નવ્વાળ નસીરૂદીન બહાદુર પાસે કામ મેળવવા માટે અરજી કરીશ પરંતુ મને લખનાંમા દાખલ થતા જ ખબર પડી કે, તેપાલના જગમહાદુર કે જે હાલમા ગોરખપુરમા રહે છે તે વિલાયત જેવા જવા માટે તૈયાર થએલા છે, અને એક અગ્રેજી ભાષા જાણનાર સહાયકારીના ગોધમા છે. મેં ત્વરિત જ તે સ્થાન મેળવવા માટે અરજી કરી અને કેટલાક દેખી રાજગમે તથા અગ્રેજ કર્મચારીઓનાં ભલામણપત્રો પણ સાથે મોકલ્યા, કે જેથી મને તે સ્થાન સહજમા મળી શક્યુ હું મદારાજ જગમહાદુરની દલગલ સાથે પહેલ વહેલો ઇંગ્લડને દિનારે ઊતર્યો અને ખીજા પણ કેટલાક મ્થાનો જોતાં જોતાં એડિનબરો પણ જોયું ત્યાં તમારી નવમી હાયલેડ પલટને મદારાજની અધ્યક્ષતા માટે અન્માનવર્ધક રક્ષક સંન્યતુ કાર્ય અનવ્યું હતું. ત્યારે મેં પાયજનમા પહેરેલા સંનિકાને પ્રથમ વાર જ જોયા, સારે મને જાણે પણ એ વિચાર મનમાં આવ્યો નહોતો કે, કોઈ વેળાએ હિન્દુસ્તાનની સમતલ ભૂમિમા એમના ગિયિરમા જ હું દેઢ થઈશ. પરંતુ જે બનવા કાળ છે, તેને કાણ ટાળી શકે એમ છે?

“ગમે તેમ થયું, પણ હું પાછો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો અને ઇ સ ૧૮૫૪ સુધી જૂના જૂના રાજવાડામા જૂનાં જૂનાં કાર્યો કરી અજમુલ્લાખાન સાથે પાછો વિલાયત જવાને તૈયાર થયો હું ધાર છું કે, બળવાના કાર્યના કારણથી અજમુલ્લાખાનનું નામ તો તમે અવશ્ય સાલજ્યું હશે જ પેશવા આઝાદના મળણ પછી નાનાસાહેબે તેને પોતાનો પ્રતિનિધિ બતાવ્યો હતો. તે પણ મારી પેઠે કાનપૂર ગવર્નમેન્ટ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર ગગાદીનના ગિલણથી અગ્રેજી ભાષામાં બહુ જ નિખ્યાત થએલો હતો. અજમુલ્લાનો એવો દંડ નિમય હતો કે,

ઇંગ્લંડ જવાથી પેશવાનું કાર્ય અવશ્ય પોર પડશે. જ્યારે હું તેને ત્યારે તે વિલાયત જવાની તૈયારી કરવામાં રોકાયેલો હતો. સાધારણ રીતે પોતાની આજીવિકા માટે પૂર્ણ થાય અને જરૂર પડે તો ત્યાંના મોટા ચારીઓને ઉત્ક્રાંત-લેટ કે લાય તે મનમાં ધારવાનું છે-આપી શકાય એટલું દ્રવ્ય અને ખીજાં સાધનો પૂરતાં પ્રમાણમાં તેણે પોતા સાથે લઈ લીધેલાં હતાં. પરંતુ અમારા ઉદ્દિષ્ટ કાર્યનો પૂરેપૂરો વૃત્તાંત આપને સંભળાવવાની હું કાંઈ પણ આવશ્યકતા જોતો નથી. એ તો આપ પ્રથમથી જ જાણી ગયા છો કે, લડનનાં અભ્યર્થનાગૃહોમાં કે ખેડકાખાનામાં સામાજિક ભાવે અમારી કૃતકાર્યતા કાંઈ ઓછી નહોતી, પણ અમારા ઉદ્દેશની સિદ્ધિ વિશે રાજનૈતિક દૃષ્ટિથી અમારી અકૃતકાર્યતા થઈ ચૂકી હતી. અમે લડનમાં પાંચ રૂપિયાપર પૂજા મૂક્યો, તોપણ સફળ મનોરથ મળી શક્યા નહિ એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ થઈને પુનઃ હિન્દુસ્તાનમાં આવવા માટે અમે ઇંગ્લંડનો કિનારો સદાને માટે છોડ્યો. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલથી અમે ક્રીમિયા જોવા ગયા હતા અને ત્યાં, ખરે કે પછી અનાવડી હોય તે તો ખુદ જાણે, પણ એક રાશયન દૂત અમને મળ્યો હતો અને જો અજીમુલ્લા હિન્દુસ્તાનમાં બળવો જમાવી શકે, તો તેને રશિયાની મદદ મળશે, એવો તેણે લોભ ખતાવ્યો હતો. તે સમયથી અજીમુલ્લાએ અને મે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજ્યનો ખર્ચ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. શુક્ર ખુદાના કે અમારી ધારણામાં અમે ફળીભૂત થયા છિયે કારણ કે, તમારા જ માણસો તરફથી મને જે જે ખબરો મળી છે, તેથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, કંપનીના રાજ્યના દિવસો હવે ગણાઈ ચૂક્યા છે. દુકાંમાં દસ્તુતાં તથા વિત્તાપહરણનો હવે તેને અધિકાર આપવામાં આવશે નહિ. જો કે અમે અંગ્રેજોના હાથમાંથી અમારા દેશને છોડવાનો કાયમી તો નિષ્ફળ નીવડ્યા છિયે, છતાં પણ મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, અમે કેટલેક અંગે પણ અમારા દેશનું ભલું કરું છું એ ખરું. સારાશ કે અમે જે આત્મોત્સર્ગ કર્યો છે, તે સર્વથા વ્યર્થ ગયો નથી. હું દહેતાપૂર્વક કહી શકું છું કે, પાલમિન્ટનું રાજ્ય કંપનીના રાજ્ય કરતાં વધારે ન્યાયી થશે અને તેથી અમારા પ્રતીક્ષિત અને વિદલિત દેશબાધવો સારા દિવસોનાં દર્શન કરી શકશે. જો કે હું તો તે જોઈ શકવાનો નથી, પરંતુ મારી ધારણા તો ફળવાની જ."

"સાહેબ, હું કાંઈ તમને સારું લગાડવાને કે તમારો સ્નેહ મેળવવાને આમ જોલતો નથી. કારણ કે, તમારો સ્નેહ તો એ પ્રથમથી જ મેળવ્યો છે અને હું સારી રીતે સમજું છું કે, એથી વધારે ખીજા સહાયતા કરવાને તમે શક્તિમાન નથી. કદાચિત્ તમે તેમ કરી પણ શકતા હોત, તોપણ તમારે કર્તવ્યજ્ઞાન તમને તેમ કરતાં રોકેલું."

સારી રીતે જાણું છું કે, મારે મરણને તો માન આપવું જ પડશે. જે અપૂર્વ દેવા તમે મારા પ્રાંત દેખાડી છે, તે જ મને માગ અંતઃકરણની પ્રયેક વાર્તા તમને કહી દેવા માટેની પ્રેરણા કર્યા કરે છે. હું અંતઃકરણમાં ઘૂણા અને સુખમાં અભિનંદન લઈને તમારી છાત્રાલયમાં આવ્યા છો. પણ તમારી ક્યાંએ આ દુનસાગરને ખીંડવાર, લખનાં છોડા પછી ખીંડવાર બળવાના સમયની નૃસંસતાને મારે અધોનુષ્ય અને લગ્નિગત બનાવી દીધો છે.”

“એ આત્મવૃત્ત સાંભળીને મિટ્ટેલે સ્વાલક કર્યો કે, ‘બળવા વખતે તમે કાનપૂરમાં હતા કે નહિ?’ એટલું કહીને વસન્તસિંહ નાનાસાહેબનું સુખ જોવા લાગ્યો.

“એના ઉત્તરમાં તેણે શું કહ્યું?” નાનાસાહેબે અધીર થઈ પૂછ્યું. એના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, “વસન્તસિંહ પોતાની કથા આજળ લખાવતાં કહ્યું, ‘જુદે તે પરવરદિગારના કે, હું તે વેળાએ કાનપૂરમાં હતો નહિ. હું રોહિલખંડમાં મારે છેડે હતો. જેઓ રાજ-ભૂમિમાં રમદોળાયા છે, તેમને આદરતાં ખીલ જાહેના યોદ્ધાથી મારા હાથ લાલ થયા નથી વિપત્તિ આવવાની જે અગમચેતીઓ થતી હતી તેથી હું ચેતી ગયો હતો, અને મારાં સ્ત્રીપુત્ર આદિને આપત્તિથી દૂર રાખી આવવાના હેતુથી ઘેર ગયો હતો. મીરટ અને ખરેલીમાં બળવો જમવાના સમાચાર મને મારે ઘેરજ મળ્યા હતા, એ સમાચાર સાંભળતાં જ પણ માનવો પણ વિલંબ કર્યા વિના હું-ખરેલીના લક્ષ્મણમાં આવી મળવાને ઘેરથી નીકળી પડ્યો અને તેમના સાથે કેટલેક દિવસી સુધી ગયો. ત્યાં હું સર્વોપરી એન્ટનીયર નીમયો અને સુદયાવાના સમયમાં રૂઢીથી મીરટ સુધી જે બધા એન્ટનીયરો બળવાખોરો થયા હતા, તેમની સલામતી સર્વનાં આશ્રયસ્થાનોની દરતા કરવા લાગ્યો. અંગ્રેજોએ સાટેમ્પર માસમાં દિલ્હીનો કબજો લીધો, ત્યાં સુધી હું પણ દિલ્હીમાં જ હતો. ત્યાર પછી હું વીખસાર્થગએલા સેનિટાને જેટલી સંખ્યામાં એકઠા કરી શક્યો, તેટલી સંખ્યામાં એકઠા કરીને તેમને લઈ લખનાં તરફ દૂર કરી ગયો.”

“મદમ્મદઅલીખાન દિલ્હીમાં હતો, ત્યાંસુધીની કેટલીક વાતો તો માગ જાણવામાં પણ છે, પરંતુ ત્યાં પછીનો વૃત્તાંત હું જાણતો નથી.” નાનાએ કહ્યું.

“તે હવે જાણી શક્યો. તેના પોતાના જ ગમ્મોમાં તેનો વૃત્તાંત આપના સાંભળવામાં આવશે, એ વધારે રસદાયક થશે,” વસન્તસિંહે કહ્યું. “શ્રીને આવળ આલનાં જણાવ્યું કે:-

“પ્રથમ અમે લખના જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં સૈન્યના પલાયન માટે નવો પૂલ બધાય, તેની અમે અપેક્ષા કરવા લાગ્યા એ સમયે પણ શીરોજશાહના સેનાપતિ યુક્તખાનના હાથ નીચે ત્રીસ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસોનું સૈન્ય હતું લખના પહોંચતા જ મને મુખ્ય એન્જનીયરના માનનીય પ્રદર નીમવામાં આવ્યો. જ્યારે નવેમ્બર માસમાં અગ્રેજ લશ્કર રેમીડન્સીના ઉદ્ધાર માટે સહાયક સૈન્ય તરીકે આવ્યું, ત્યારે પણ હું લખનામાં જ હતો સિકન્દરાબાદની બચાવ કર કલ્પ મેં જોઈ હતી એ ખૂનામરકાના આગલા દિવસે અને રાત્રે પ્રત્યેક આશ્રય-સ્થાનનું તત્ત્વાવધાન કરી જોયું હતું, અને તમે જે વેળાએ સિકન્દરાબાદને ઘેરા લાલ્યો તે વખતે હું પોતે એ બનાવ જોતો શાહનજદમાં બેઠેલો હતો મેં લખનામાં ત્રણ હજાર કરતાં પણ વધારે અને હુશિયાર સૈનિકોને સિકન્દરાબાદમાં રાખેલા હતા કારણકે, તે જ તે સમયની અવસ્થાના વિપક્ષ પ્રવેશદ્વારનું સ્વરૂપ હતું પરંતુ એમાંનો એક પણ સૈનિક અથવા પાંચો નહિ. હું એક રીતે મૂર્ચ્છિત જેવો જ થઈ ગયો. જ્યારે મેં જોયું કે, આગલી રાત્રે મારી રોપેલી જયમ્બજના સ્થાનમાં તો હાયલેંડ ટોપીની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે, એટલે મારા લોહીનું પાણી થઈ ગયું હવે હું સારી રીતે જાણી ગયો કે, સર્વ ઘટનાઓનો અંત આવી ગયો છે એથી શાહનજદમાંના સર્વ બેન્દૂકવાળાઓને મેં સિકન્દરાબાદ બીપર ગોળી વર્ષાવવાની શીઘ્ર આજ્ઞા આપી દીધી. સાર એ કે લખનામાં અને ખીજા સ્થાનોમાં નિર્માણકાર્યની કલ્પના, આશ્રય-સ્થાનની વ્યવસ્થા અને ખીજાં તત્ત્વાવધાનો હું જ કરતો હતો. એ તમે ત્યાં જશો એટલે જોઈને બધું જાણી શકશો જે સર્વ સિપાહીઓ અને ગોલંદાઓ અઘાપિ દઢ લાવથી લડવાને બિલા હશે, તો લખનાનો કપ્પો મેળવવા પહેલાં તમારા અગ્રેજ લશ્કરનો ધણો ભાગ તમે ઓછો થએલો જોશો.”

“એ સાંભળીને મિઠલ સાહેબે તેને સવાલ કર્યો કે, ‘જૂલાઈ મહિનામાં નાનાસાહેબે જેમને અગ્રેજોનાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી હતી, તેમનામાંનો જ તમારો અનુચર પણ એક ખૂની છે કે નહિ?’ એ સવાલના જવાબમાં મહમ્મદઅલીખાને જણાવ્યું કે, ‘હા, મારો અનુચર તેમનામાંનો જ એક ખૂની છે. પણ જ્યારે મેં એને મારા ખાસે મોકલ તરીકે રાખ્યો, ત્યારે હું એ વાતથી બિંદુબદ્ધ અનુભવ હતો જે હું તેને બાળકો અને અબળાઓના સહારક તરીકે જાણતો હોત, તો તેનાથી કદાપિ સબધ રાખત નહિ કારણ કે, અમારી દુર્દશના હેતુઓ એવા જ અધમ પુરૂષો છે. અમારા અદ્વૈતમાં હવે એ પાપનાં ફળ ભોગવવાનું જ સંભવલું છે એક અગ્રેજ કહેવત

છે કે, ‘ડામરને અડીને કદાપિ કાળાશથી બચી શકાય નહિ’ એટલે પાપોતુ ફળ અમારે ભોગવવું જોઈએજ કારણ કે, અઘ્ઘાહ ધન-સાંધી છે એના જેવા પાખંડીઓનાં એવાં વિગઠિત કાર્યોથી જ અમારા શિરે અઘ્ઘાહતઆલાનો ભારી કોપ ઊતરેલો છે”

“હત્યા કરવા પહેલાં યૂરોપિયન યુવતીઓ સાથે બળવાખોરોએ અમર્યાદ આચરણ કયું હતું, એ વાતમા કેટલી સત્યતા છે?” મિકેલે પાછો સવાલ કર્યો અને તેનો જવાબ આપતા મહમ્મદઅલીખાને જણાવ્યું કે, “સાહેબ, તમે પરદેશના નિવાસી છો, નહિ તો આવો પ્રશ્ન તમે કોઈ કાળે પણ પૂછત નહિ. જે કોઈ પણ આ દેશની રીતિ, નીતિ અને જાતિ વિભાગના પ્રધાતથી જરા પણ જાણીતો હશે, તે તત્કાળ કહી શકશે કે, એ સર્વ ગામગપાટા જ છે જાણે ઉભય પક્ષના જાતિ વિદ્વેષનો અગ્નિ પૂરેપૂરો લડકયો ન હોયની! એમ ધારીને એ દ્વેષના અગ્નિને પૂરેપૂરો લડકાવવાના હેતુથી એ સર્વ ગપાટા વિદ્વ-સંતોષીજનો તરફથી ઉપજવી કાઢવામાં આવેલા છે. યૂરોપિયન યુવ-તીઓ અને બાળકોને નિર્દયતાથી કાપી નાખવામાં આવ્યાં હતા, એ વાતનો હું સ્વીકાર કર છું, પણ તેમનાથી બળવાખોરોએ અમર્યાદ વર્તન ચલાવ્યું હોય, એ વાત આપ સ્વપ્ને પણ માનશો નહિ કાન-પૂરની બીતો ઊપર લખવામાં આવ્યું છે કે, ‘અમે હજીમોના હાથમાં ફસાયાં છીએ. અને બળવાખોરોએ યુવતી અને વૃદ્ધાસ્ત્રીઓ ઉપર એકસરખી રીતે બળાત્કાર કર્યો છે’ અને એવા બીજાં જે જે વાક્યો હિન્દુસ્તાનનાં પત્રોમાં છપાયા છે અને પછીથી ઇંગ્લંડનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયાં છે, તે સર્વ દ્વેષથી ઉપજવી કાઢેલી અસત્ય વાતો છે સેનાપતિ આઉટ્રમ અને હેવલોકના સૈન્યે પાછું કાનપૂર પોતાના કબ્જામાં લીધું, સાર પછી એ વાક્યો બીંતો પર લખવામાં આવ્યા હતાં. જે કે તે વેળાએ હું પોતે તો સાં હતો નહિ, પણ જેઓ સાં હતા તેમના મુખથી મેં એ વાતો જાણી લીધી છે, અને મારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, મેં જે જે વાતો અત્યારે તમને કહી સંભળાવી છે, તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે”

“નાનાસાહેબે ત્રિયોપર બળાત્કાર નહોતો કર્યો અથવા કરાવ્યો, પણ તેમને રેંસી નાંખવાનું કાપુરખને યોગ્ય કાર્ય તો તેણે કર્યું, એનો તો તમે સ્વીકાર કરશો ખરા કે નહિ?” મિકેલે પાછો એક આડકતરો સવાલ કર્યો અને મહમ્મદઅલીખાન કહેવા લાગ્યો કે, “હાલમા એશિ-યાના પુરૂષો બહુજ દુર્બલ પ્રકૃતિના બની ગયા છે અત્યારે તેમનાં વચનોમાં વિશ્વાસ રાખી શકાય, એવો સમય નથી. ભારતવાસીજનો જ્યારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તે વેળાએ તે પ્રતિજ્ઞાના પાલન માટે તેમનો

દહ અભિપ્રાય હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે પ્રતિજ્ઞાપાલન અસુવિધાનું જણાય, ત્યારે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ભૂલી જાય છે. નાનાસાહેબના સંબંધમાં પણ એમ જ બન્યું છે. મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, બાળકો અને સ્ત્રિઓને છોડી દેવાની જ તેણે ઇચ્છા કરી હતી. પરંતુ તેના અંતઃપુરની એક રાક્ષસી દાસી કન્યા તેની એ ઇચ્છાની પ્રતિવાદિની થઈ હતી. વળી નાનાના અનુયાયિજનોમાં પણ એવા કેટલાક પુરૂષો હતા, કે જેમની એવી જ ઇચ્છા હતી કે, નાનાસાહેબ બળવામાં એવો તો સંજ્ઞક જ કડાઈ જવો જોઈએ કે, તેના પ્રત્યાવર્તનની પાછી સંભાવના જ રહે નહિ. એવા પુરૂષોમાં અજીમુલ્લાખાનની પણ ગણના કરી શકાય ખરી. એવા કર્મચારીઓની દુષ્ટ મંત્રણાથી જ તે દાસી કન્યા પ્રબળતાપૂર્વક નાનાસાહેબની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કાર્ય કરાવવાને તત્પર થઈ હતી, અને તેની સહાયતાથી જ દુષ્ટો અંગ્રેજ અબ્બાસોના અને અર્લકાના વધની આગ મેળવી શક્યા હતા. દેશી છટ્ટીપાયદળ પલટન અને નાનાસાહેબના રક્ષક સૈન્યે એ ભયંકર કાર્ય કરવાની જ્યારે તાપાડી, ત્યારે એ કાર્ય કરવાને તૈયાર થયેલા દુરાત્માઓને તે દાસી કન્યા જ લેગા કરીને બોલાવી હતી. સેનાપતિ તાત્યાટોપી કે જે એ કાર્યમાં નાનાથી વિરૂદ્ધ પડ્યો હતો, તેના સુખથી જ મેં આ વાત સાંભળેલી છે મેં જે કહ્યું છે, તે જ સત્ય છે કાનપૂરમાં યુરોપિય સ્ત્રી અને બાળકોની થયેલી અકારણ હત્યા માટે એક રાક્ષસી સ્ત્રી જ ખરેખરી અપરાધિની છે. કારણ કે, સ્ત્રિઓ જેવી બીજી કોઈ પણ રાક્ષસી નથી. પરંતુ અંગ્રેજોની હતભાગ્ય સ્ત્રિઓ માટેના વૈરનું તેના મનમાં શું કારણ હતું. તે જાણવામાં નથી આવ્યું, તેમ તે જાણવાનો મેં પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી.”

“બીજે દિવસે મહમ્મદઅલીખાનને તોપને મોઢે બાંધી હેડાવી દેવામાં આવ્યો હતો,” એમ કહીને વસન્તસિંહે પોતાનો વૃત્તાંત પૂરો કર્યો.

“ખરેખર મારો એમાં અપરાધ હતો જ નહિ. પરંતુ એ શુભ વાર્તા એના જાણવામાં ક્યાંથી આવી, એનું જ મને રહી રહીને આશ્ચર્ય થયા કરે છે. વસન્તસિંહ, તારા સભળાવેલા વૃત્તાંતપરથી તો એવું જ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, *મહમ્મદઅલીખાન ખરેખરો સત્યવક્તા અને

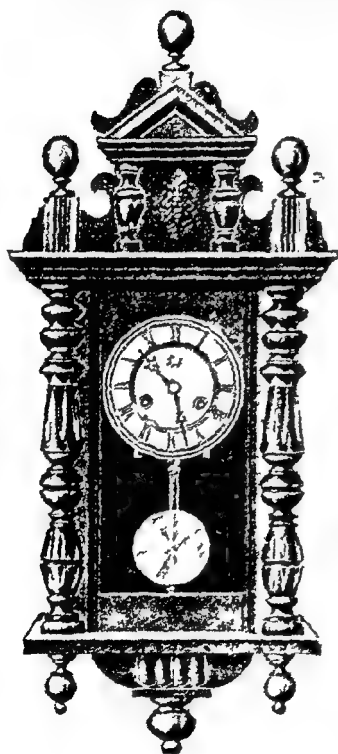
* મહમ્મદઅલીખાનનો આ વૃત્તાંત વિલિયમ ફોર્બસ મિટ્ચેલ સાહેબના “મહા વિદ્રોહ સ્મૃતિ” (William Forbes Mitchell's Reminiscences of the Great Gutyiny) નામક ગ્રંથના આધારે લખવામાં આવ્યો છે એ જ ગ્રંથમાં આગળ ચાલતા એ સાહેબ જણાવે છે કે,

“મહમ્મદઅલીખાનના વૃત્તાંતની સત્યતાનું એક બીજું પણ પ્રબળ પ્રમાણ પાછળથી મળી આવ્યું છે ક્રિસ્ટ નામનો એક યુરોપિયન જ્યારે છટ્ટી

૪૨ વરસના જુના

અને

જગપ્રસિદ્ધ ઘડીયાલી

અમારે ત્યાં દરેક મેકરના
નીકલ, ચાદી, તથા સોના
ના ભારે અથવા હલકા,
ખીસાના તથા હાથે ખાંધ
વાના છેલ્લામાં છેલ્લી
ડીઝાઈનના ઘડીયાલો તથા
દરેક મેકરના જરમન,
અમેરીકન અને જાપાનીસ
ધણાજ ટકાઉ અને સસ્તા
કલોક તથા ટાઇમપીસો
જથ્થાખંધ અને છુટક
કીફાયત ભાવે મળી
શકશે.

આજેજ પધારો
નીચેને ઠેકાણે

શા. મોહનદાસ કુમળશી,

૩૦ મંમદેવી પોસ્ટ ગ્રાફીસની ખાલુમાં,

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૧૩૩.

રેલ્વે કોન ૨૫૮૨૫ મુંબઈ
આફ્ટ દ્યોક ટાવર

વચર ઇલાએ વાળ કાઢવા માટે જાનપ્રસિદ્ધ

બાદશાહી સાબુ

રજીસ્ટર નં. ૫૨૬

બાદશાહી સાબુ-સફાઈથી વાળ દુર કરવા માટેજ છે ચામડીને કાઈ પણ નુકસાન થતું નથી, વાપરનારા સંપૂર્ણ સંતોષ પામ્યા છે અને તેની ઉત્તમતા માટે કલકત્તા તથા કરાચીના પ્રદર્શનોમાંથી સોનાના ચાંદ મળ્યા છે

નકલી માલથી સાવચેત રહેજો.

બાદશાહી સાબુની દરેક ગોટી ઉપર બાદશાહી સાબુ નામ તપાચીને ખરીદવા ખાસ બલામલુ છે, વેપારી પાસે માગતા વધુ નફો મેળવવા માટે બજતાજ નામનો અગર તેવા બજતાજ લેબલનો માલ આપે તો તે લેવો નહિ

બાદશાહી સાબુ-ત્રણ ગોટીના બાકસનો રૂ. ૧) પો. ૪ આના

હજન-ગોટીના રૂ. ૮) પો. માફ.

ફ્લેન્ડર એક આનાની ટીકીટ ખીડી મફત મંગાવો

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું, મુંબઈ ૨.

ચંબલીના કુલોનો બહાર.

સેંટના રાજ

ચાંદા માલિયા

જેનાં

માત્ર થોડાંજ

દીવાલોમાં વખત

મુઘી તાજ કુલોની

ખુશબો આપે છે. નાની

બાટલી ખરીદી અજમાયસ કરો.

કીમત ઐશ ૦૧ ની રૂ. ૨-૦-૦.

ફ્રામ ૧ ની ૦-૧૨ અડધો ફ્રામ ૦-૮.

એકલા બનાવનારાઓ-મોહીની એન્ડ-સી.

જુમામસીદ, મુંબઈ.

સ્વદેશભક્ત પુરૂષ હોવો જોઈએ. આર્યાવતમાં એના જેવા પુરૂષો ઉત્પન્ન નહિ થાય, ત્યાં સુધી ઉદય કે ઉત્તરિની આશા વ્યર્થ છે એના મરણના સમાચાર સાંભળી મારા પોતાના બધુના મરણ જેટલો મારા હૃદયમાં ખેદ થાય છે, પણ ઈશ્વરેગ્જા બલીયસી છે, એમ ધારીને કાઈ પણ બોલી શકાતું નથી

પાયદળ પલટન બળવાખોર થઈ, ત્યારે ભેગી વગાડવાના કામ ઉપર હોતા પોતાનો જીવ બચાવવા માટે કિચેટ મુસદ્દમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરીને ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ઓક્ટોબર માસમાં જે પોલીસ ઈન્ચાર્જો રાખવામાં આવ્યા હતા, તેમના સમૂહમાં કેપ્ટન દીધો હતો. કિચેટ કોઈ બળવાખોર પલટનમાં નોકરી કરી છે, એવી ન્યાયે મત્તાવાળાઓને લાગુ થઈ, ત્યારે તેને જાનપૂરમાંની ક્લક વિશે કેટલાક સવાલો પૂછવામાં આવ્યા હતા એના ઉત્તરમાં તેણે ધણીક જાણવા જેવી બાબતો જણાવી, પણ તેમાં પૂર્વવિવૃત્ત ઘટનાની સમર્થન-કારિણી સાક્ષી સર્વ કરતા વધારે સત્ય અને સુસંબદ્ધ ગણાઈ હતી. કિચેટ સાક્ષી આપતા જણાવ્યું કે, “છઠ્ઠી ફેશી પાયદળ અને ખીજી પલટનના સિપાહીઓ, જેમના સાથે નાનાસાહેબનું અંગરક્ષક સૈન્ય પણ જોડાયેલું હતું, તે સર્વ, ખીખીર એટલે અત પુરમાં અબળાઓ અને બાળકોની હત્યા કરવાના કાર્યમાં અસમત થયા હતા ત્યારપછી નાનાની દાસી કન્યા કે ઉપપત્ની તરફથી પાંચ માણસો લાવવામાં આવ્યા, એમાં જે વાતક, જે ગામડિયા અને એક બલવાન રોમશહસ્તવિશિષ્ટ વિલાયતી (અર્થાત્ વિદેશીય સિપાહીઓમાં અકગાન અથવા નબૂલીના સંબંધમાં એ ગબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો) હતો.” ઘાતકના એક મનુષ્યના સ્વરૂપના સંબંધમાં કિચેટ જે વર્ણન વ્યૂં હતું, તેનું મહમ્મદઅલીખાનના ભારવાહુ અનુચર સાથે બહુ જ સાદૃશ્ય વ્હાળી શકાતું હતું. કિચેટના વર્ણન પ્રમાણેની આકૃતિનો એક મનુષ્ય જાનપૂરના ગોચનીય પ્રસંગે એક બળવાના નાયક તરીકે આઠ માસ પહેલાં ફાસીને લાકડે લટકી ગયા હતા એ વાત કિચેટના જાણવામાં હોય એવો લેશ માત્ર પણ સંભવ હતો નહિ; કારણ કે, એ ખીના કોઈ પણ વર્તમાન પત્રમાં પ્રકટ થએલી નહોતી આઠ મહિના પછી કિચેટની સાક્ષી સાથે મહમ્મદઅલીખાને વર્ણવેલા વૃત્તાંતનું અક્ષરેઅક્ષર સાદૃશ્ય થયું હતું અને એ જ મહમ્મદઅલીખાનના વૃત્તાંતની સત્યતા બતાવી આપવાને પૂર્ણ બળવાન સાધન હતું. સારંગ કે, અગ્રેજ પક્ષના ઇતિહાસ લેખકો દ્વારા જ તેમજ અંગ્રેજોની સાક્ષીના બળથી જ નાનાસાહેબ અને સિપાહીઓના ગિરે ચઢેલા દુરપનેય કલ હતું. સહુજમાં નિવારણ વઈ જાય છે. ભારતસંતાનો એટલા બધા નિષ્કુર હોઈ ગયે જ નહિ એવી નિષ્કુરતા હોય અને તેને “આર્ય”ના નામથી ઓળખવો, એ એક બહુ જ લાઘવભરેલું અને પાતરી કૃત્ય કહી શકાય. નાનાસાહેબના કપાળમાંથી એ કલ હતું નિવારણ થયું એ બહુ જ આનંદ-દાયિની ઘટના છે અસ્તુ.

“આપણા મનથી તો જ્યાં સમસ્ત ભારતવર્ષનું જ મરણ થઈ ગયું છે, ત્યાં એવા એક પુરુષના મરણનો શોક કરવાનો સંભવ જ ક્યાં છે. પ્રભો, એના કરતાં પણ વિશેષ આશ્ચર્યકારક ઘટના તો મેં અંગ્રેજોની છાવણીની એક હોસ્પિટલમાં જોઈ હતી અને તે જ્યારે આપના જાણવામાં આવશે, ત્યારે આપ પણ આશ્ચર્યચકિત થશો અને વિશ્વના અસત્ય મોહને ભૂલી જશો.”

“એવી જ્ઞાનદાયિની તે તે શી ઘટના છે? મને તે સત્વર કહી સંભળાવ,” નાનાસાહેબે ઉત્કંઠાથી તેને તે ઘટનાના વર્ણનનો આમ્રહ કર્યો.

“અત્યારે તો ઉપકાળ થવા આવ્યો છે, અને થોડા સમયમાં પ્રભાત થશે. માટે ચાલો અત્યારે તો ગંગાતીરે નિત્ય કર્મ આટોપી ફલાહાર કરી જરાકે વિશ્રાંતિ લઈને પછી હું એ કયા આપને સંભળાવીશ,” વસન્તસિંહે સમયનું ભાન કરાવીને કહ્યું.

ખરેખર વાતોમાં આખી રાત વીતી ગઈ હતી. પણ પ્રવૃત્તિપ્રિય નાનાને તેનું ભાન રહ્યું નહોતું. માત્ર નિવૃત્તિપરાયણ અભેદાનંદ એ કર્મકથામાં વિશેષ લક્ષ ન આપતાં પોતાનું પ્રભુભજનનું કાર્ય કરતો જતો હતો. તોપણ એ સર્વ વાર્તા તેના ધ્યાનમાં તો હતીજ વસન્તસિંહનો ગંગાતીરે જવાનો વિચાર જાણતાંજ તે જીડીને જોતો થયો અને સર્વ સ્નાન કરવાને ચાલ્યા ગયા. સ્નાન કરી આવી, ધ્યાનધારણા આદિ કર્મ આટોપી ફળનો આહાર કરીને પાછા તેઓ ગુહામાં વાતો કરતાં એઠા અને વસન્તસિંહે નિમ્નલિખિત વૃત્તાત કહેવા માંડ્યો:

પ્રકરણ ૧૭ મું

જ્ઞાનદીપકનો પૂર્ણ પ્રકાશ

“ટયૂનાના યુદ્ધ પછીની એક લય કર રાત્રિના સમયે હું હિમાલય પર્વતના એક હિમાચ્છાદિત પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરતો હતો અને ફરતાં ફરતાં હું એકાએક એક તખ્ત પામે જઈ પહોંચ્યો. એ તખ્ત ટયૂનાના યુદ્ધમાં જખ્મી અને ધાયલ થએલા સૈનિકો માટેની હોસ્પિટલ તરીકે વપરાતો હતો, એમ પાછળથી મારા જાણવામાં આવ્યું. એ તખ્તમાં એક શિખખ સિપાહી કણસતો પડ્યો હતો અને એટલામાં ડાહીવાળા ત્યાં એક બીજા સિપાહીને ડાળીમાં નાખીને લઈ આવ્યા અને જમીન પર તેને સુવાડીને પાછા ચાલ્યા ગયા. એ બીજો સિપાહી તે જાતિનો ગારબો હતો, એમ તેના પાછળથી સાંભળેલા બાપણથી હું કદપના કરી શક્યો હતો. તેમના વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંભાષણનો આરંભ થયો,” એમ કહીને વસન્તસિંહે તેમનો સંવાદ વર્ણવવા માંડ્યો.

“આ વળી કાણુ ?” શિખ સિપાહીએ સવાલ કર્યો
“જેવો તું, તેવોજ હું; કાણુ તે કાણુ ?” ગોરખાએ વિચિત્ર
ઉત્તર આપ્યું.

“તારો દેશ કયો ?” શિખે પૂછ્યું,

“નેપાળ,” ગોરખાએ જવાબ દીધો.

“તારા શરીરમાના આ ભાગમા જન્મ થયેલો છે ?” શિખે પૂછ્યું.

“મારા પગમાં ગોળા વાગેલી છે,” ગોરખાએ કહ્યું.

“જે પગ તને તારા દેશ નેપાળમાંથી અહીં ખીંજતી સીમાપર
અન્યાયથી આક્રમણ કરવાને લઈ આવ્યા, તે તારા પગને ત્યારે તો એ
યોગ્ય શિક્ષાજ મળેલી કદી શકાય ખીલું શું ?” શિખ સિપાહીએ
પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ત્યારે તારો દેશ કયો ?” ગોરખાએ સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હું આર્યાવર્તના પંજથ નામક દેશનો નિવાસી છું અને તલ-
વારના વારથી મારો આ હાથ ધવાયો છે,” શિખે પોતાની ત્રિયતિતું
વર્ણન કર્યું.

“પણ એ માટે તારા મનમા રોક થતો નથી કે શું ?” ગોર-
ખાએ પૂછ્યું.

“રોક શા માટે થવો જોઈએ ? જેવું કરવું તેવું ભરવું મેં
ખીંજના ધરમાં જઈને ચોરી કરવા માડી એટલે તેણે મારો હાથ કાપી
નાંખ્યો એના માટે મારે રોક શાને કરવો જોઈએ ?” શિખે જેવું
હતું તેવું કદી સહનહતું.

“શું તું ચોરી કરતો હતો ?” ગોરખાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ચોરી નહિ તો ખીલું શું ? આપણે ક્યાં આવ્યા છિયે અને
શા માટે આવ્યા છિયે, એની તને ખબર છે કે ? તું અત્યારે ક્યાં
છે, એ કહે જોઈએ ?” શિખે સંવાદમાં વિચિત્ર રીતે વેગથી સત્યાર
કરવા માડ્યો.

“આ તિબેટ નામક દેશ છે,” ગોરખાએ તત્કાળ ઉત્તર આપ્યું.

“આ પારકા ધરમાં તું જાણીજોઈને શામાટે આવ્યો ? તિબેટના
વાસીઓએ પોતાના ધરમાં આવવાની તને પરવાનગી આપી હતી કે ?”
શિખે પૂછ્યું.

“હું લટવામાટે આવ્યો હતો,” ગોરખાએ જવાબ આપ્યો.

“લટવામાટે ? તિબેટના લેફ્ટા સાથે લટવાને તું શા કારણથી
આવ્યો ? શું તેમણે તારું કાંઈ બગાડ્યું હતું ? તારાં બાથડીછોકરાંને
મારવામાટે, તારાં ધરખાર બાળાં નાખવાને કે તારી એતીવાડીનો નાશ

કરવામાટે કે તારે ત્યાંથી દોલત લેઈ જવા માટે એ તિબેટના લોકો કાઈ કાળે તારા દેશમાં આવ્યા હતા કે? તારે તેમણે એવું તે શું બગાડ્યું છે કે, તું તેમના માથાં વાઢવાને જ તૈયાર થયો છે?” શિખે ગભીરતામાં આગળ વધવા માડ્યું.

“આ યુદ્ધ પૂર્વે તિબેટી લોકો કાળા છે કે ગોરા, એ હું જાણતો સુદ્ધાં પણ નહોતો. એટલે નજરે જોવાની વાત તો દૂર જ રહી. તેમણે મારું નુકસાન કરીને મને અન્યાય આપ્યો છે, એમ મારાથી કેમ કહી શકાય વાઈ?” ગોરખાએ નિષ્કપટતાથી પોતાનો મનોભાવ દર્શાવ્યો.

“ત્યારે તું એ નિરપરાધી જનોના રક્તની નદી વહેવડાવવાને અહીં આવ્યો એ તારી કેટલી અધી મૂર્ખતા?” શિખે તેના અસાનનું તેને ભાન કરાવ્યું.

“મારી પલટન આવી, તેથી હું પણ આવ્યો,” ગોરખાએ વળી મૂર્ખતા બતાવી.

“પણ તારી પલટન શામાટે આવી? પલટનના બીજા સિપાહીઓને પણ અહીં આવવાનું તારા કરતાં વિશેષ બળવાન કારણ તો હતું નહિ જ. આપણે બીજાઓને મારવા શાને જઈએ છીએ અને તિબેટી લોકોએ આપણું શું બગાડ્યું છે, એ વિશે પલટનનાં એક પણ સિપાહીએ કદાપિ વિચાર કર્યો હતો કે?”

શિખના એ વિવેચનના ઉત્તરમાં તત્કાળ ગોરખાએ કડક અંગાળ ઉત્તર આપતા જણાવ્યું કે, “ના અમને એવી જાતના વિચારો કરવાની ટેવ જ નથી જેમના પગાર ખાઈએ તેમનો ઈશારો થયો કે, બંદૂક ચાલી, એવા અવિચારોમાં જ અમારો જન્મ વીતી ગયો છે. સાહેબે પલટનને હુકમ આપ્યો કે, જેન્ડ વગાડતી અમારી પલટન નીકળી અને જાણે લગ્નમાં જતી હોયતી તેમ ચાલવા લાગી,” એમ કહીને તે ગોરખો જરાક શરીરે શિથિલ થવા લાગ્યો.

“પણ સાહેબો પોતાની પલટનના સિપાહીઓને હવા અને ટાઢમાંથી તેમ જ બદ્માંથી પસાર થવાના હુકમો શામાટે કરે છે, એ વિશે તમારામાંથી કોઈએ પણ તેમને સવાલ કર્યો છે ખરો કે?” શિખે વેગ વધારવા માંડ્યો.

“સાહેબોને એવા પ્રકારના સવાલો અમારામાંથી કોઈએ કદાપિ પૂછ્યા નથી અને ત્રણ પેઢીથી લડાઈનો ધંધો કરિયે છીએ. મારો દાદો, મારો બાપ અને હું, પણ અસારસુધીમાં અમે એ સાહેબને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી,” ગોરખાએ પોતાની નિર્દોષતા જણાવી દીધી.

“ત્રણ ત્રણ પેઢીથી તમે લડાઈનું કામ કરો છો, ત્યારે તો તમે એકાદ મોડું રાજ્ય મેળવ્યું જ હશે?” શિખે તેનો ઉપહાસ કર્યો.

“પરમેશ્વરના આ વિસ્તીર્ણુ વિશ્વમાં મારી માલેજીની હોય, એવી એક વેંત જેટલી પણ મારી જમીન નથી,” ગોરખો સિપાહી નિઃશ્વાસ નાખીને બોલ્યો.

“એમ અને જ નહિ. તું મારી મશ્કરી કરે છે,” ગિજ્જે કહ્યું.

“હું પ્રતિજ્ઞાપર્વકકહુ છું કે, હું અસત્ય બોલતો નથી,” ગોરખો બોલ્યો.

“ત્રણ ત્રણ પેઢીથી તારો લઢાઈનો ધંધો, અને તે છતાં એક વેંત પણ જમીન તારી નહિ! ત્યારે તમે લાલ રો મેળવ્યો?” ગિજ્જે આશ્ચર્ય દેખાડીને પૂછ્યું.

“અમે અમારું પેટ ભર્યું છે અને બદલામાં અમે અમાગ શોયંથી ભારતવર્ષમાંનાં અનેક દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ બહાદુરોને છતી આપ્યા છે, એ જ અમે લાલ મેળવ્યો છે,” ગોરખાએ ઉત્તર દીધું.

“ત્યારે તો તમારા જેવા પગેપકારી પુરૂષો જગતમાં ભાગ્યે જ મળી શકે! જે દેશી રાજ્યોનાં રાજ્યોની તમે પાયમાલી કરી, તેમણે અવશ્ય તમારો એવો ટ્રાઈ મોટો અપરાધ કચેલો હોવો જોઈએ નહિ તો તમારા જેવા ધર્મયોદ્ધાઓ નિરપરાધિયોના શરીરપર મત્ર ચલાવે, એ સંભવે જ કેમ?” ઉપાલભમા પૂર્ણતાએ પહોંચતા ગિજ્જા સિપાહીએ એ વાક્યો ઉચ્ચાયાં.

“ના, એમ નથી દેશી રાજ્યોએ અમારો હગો પણ અપાય કયો હતો નહિ, હલટા તે અને અમે એક દેગના નિવાસી, એક ધર્મના પાળનારા, એક જ રક્તમાંથી ઉત્પન્ન થએલા અને એક અસ્થિ-મામ્ધારી બધુઓ હતા. અને અમારા અનેક પૂર્વજોએ અનેક વાર તેમનું અન્ન ખાઈને પોતાનું જીવન વીતાડ્યું હતું,” ગોરખાએ એમ કહીને પોતાની કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“એમ છતાં પેટને ખાતર પરકીય દેગમાંથી આવેલા અને વિધર્મીઓના પક્ષનો સ્વીકાર કરીને તમે પોતાના દેગબાધવોનો નાગ કરી નાખ્યો, એટલે એ પરદેશી પરધર્મીઓએ તમને મોટી મોટી જાગીરો, સરજામો અને ઇનામો તો આપ્યા હશે જ કારણ કે, ધૃતની આગા વિના ઉગિછટ બોજન કોણ કરે?” શિજ્જે વળી પણ એક ઉપાલભનો ભાવ વ્યક્ત કરતા કહ્યું.

“જાગીર કે ઇનામ જે ગણો તે, બધું અત્યારે મારા ગળામાં જ છે. અંગ્રેજ બહાદુરે આપેલા ગિલા(ગદા)ની માળા માગ ગળામાં પહેલી છે. અમારા રાજતા મનમાં પોતાના રાજ્યનું ક્ષેત્રકળ વધારવાની ઇચ્છા થઈ આવવાથી તેઓ અમને આગળ કરીને પોતાના સામ્રાજ્યનો નિત્ય વિસ્તાર વધાર્યા કરે છે,” ગોરખા સિપાહીએ પોતાની જેવી સ્થિતિ હતી, તેની જણાવી દીધી.

“શું ? બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અભાર એક કરોડ માઇલ કરતાં પણ વધારે ક્ષેત્રફળ છે, તે તેમને પૂર્ણ થતું નથી ? મનુષ્યના દેહને માપી જોતા તે સાડાત્રણ હાથ જેટલો થાય છે. સાડાત્રણ હાથના શરીરમાટે એક કરોડ માઇલ કરતાં પણ વધારે ક્ષેત્રફળવાળી પૃથ્વી ! અને તેમ છતાં પણ તૃપ્તિ નહિ ! સાડાત્રણ હાથના શરીર માટે મનુષ્યને એટલી બધી જમીની શી આવશ્યકતા છે ? જેને એક કરોડ માઇલથી અધિક વિસ્તારની પૃથ્વી પણ પૂરી નથી ભાસતી, તેનો દેહ કેટલો બધો વિશાળ હોવો ?”

“એ તો હીક, પણ તું, એ એક કરોડ માઇલ કરતાં પણ અધિક વિસ્તારની પૃથ્વી જરાક સાકડી ભાસવાથી, પોતાના સાડાત્રણ હાથના દેહ માટે કોઇક વધારે પહોળા અને સગવડવાળા કરવાના-હેતુથી આ હિમાલયના હિમરાશિમાં આવીને મરણોન્મુખ થઈ પડ્યો છે, તે તારા પોતાના મૃત્યુ પછી તને દાટવાનો સમય આવતાં તારી કબરને વધારે જમીન મળી શકે, એ માટેની તે કાંઈ વ્યવસ્થા કરી રાખી છે કે ?”

શિષ્યે તેને કટાક્ષથી પૂછ્યું

“વધારે જમીન શું કરવાની છે ? કાંઈ રાજ્ય હોય કે મારા જેવા રંક હોય, પણ મરણ પછી તો બધાને સાડાત્રણ હાથ જમીન બસ થાય છે કાંઈના તાળામાં કરોડો માઇલ જમીન હોય, તો પણ મરવા પછી તો તે માત્ર સાડાત્રણ હાથ જમીનનો જ માલિક રહે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવા છતાં પણ મનુષ્ય લોભને વશ થઈને અચિન્ત્ય કૃત્યો કરવાને તૈયાર થાય છે, એ જાણનીય છે,” ગોરખાએ હવે પોતાનું વિજ્ઞાન બતાવવા માડ્યું અને અંતઃકરણના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“અને તમારા જેવા ગર્દભો તેવા લોભુષોને તેમના અન્યાયનાં કાર્યોમાં સહાયતા કરવાને તૈયાર છે ! એ જાણનીય નથી કે ? આવી રીતે જ આપણે આપણો દેશ ખીજાઓના હાથમાં સોંપીને આજે તેમના ગુલામ બની ગયા છીએ !” શિષ્ય સિપાહીએ દેશદ્રોહીપર ધિક્કાર વર્માવતા કહ્યું

“આપણે ગુલામ બની ગયા છીએ, એ હવે હું સમજી શકું છું. કારણ કે, સોલ્જરો અને આપણે એકસરખા પરાક્રમો કરતા હોવા છતાં કિબલુના તેમના કરતા આપણે વધારે ધૈર્ય દેખાડતા છતાં આપણને પગાર થોડો અને ત્રાસ વધારે હોય છે એથી આપણે ગુલામ છીએ, એ પોતાની મેજેજ જણાઈ આવે છે. ખીજાએ તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ આપણા દેશના નામથી જેને ઓળખવામાં આવે છે, તે દેશ કૃત્યો અને તેના માટે આપણે શું કરવું જોઈએ, એ વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી,” ગોરખાએ શિષ્યના મતને મળતા થઈને શંકા બતાવી

“ભારતવર્ષ તે આપણો દેશ હિમાલય પર્વતથી તે લંકા મુધીનો જે વિસ્તીર્ણ અને સુંદર પ્રદેશ છે, તેજ આપણો દેશ છે એજ દેશમાં આપણાં બધાનો જન્મ થએલો છે. એક માતાના ઉદરમાંથી જેવી રીતે અનેક બાળકો જન્મ પામે છે, તેવી રીતે આપણે આર્ય બ્રહ્મમાં ઉત્પન્ન થયા છિયે, આપણે એકમેકના માર્ગા ક્ષાદિયે, મદ્રાસના લોકો મધ્ય હિન્દુસ્તાનના લોકોને ગાલિપ્રદાન કરે, અને દક્ષિણ દેશવાસીઓ પળખના રહેનારાઓને પીડા આપે, એ રીતિથીજ આપણો નાશ થએલો છે અને હજી પણ થશે જે તારો ભાઈ તારા સામે આવીને બેઠો રહે અને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવ તને આજ્ઞા કરે કે, “આને તું મારી નાખ,” તો તારાથી તેને મારી શકાશે કે? કદાપિ નહિ” શિખખ સિપાહીએ ગોરખા સિપાહીને સમજવામાં ન આવી શક્તી વાત વિસ્તારથી સમજાવીને કહી સંભળાવી અને તેના ઉત્તરની તે વાટ જોતો બેઠો.

“તમારે કહેવું સત્ય છે. કદાપિ નહિ, પોતાના ભાઈને તે ઠાર ક્રમ કરી શકાય?” ગોરખાએ બહુજ અભિમાનથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“તારા એ શબ્દો અસત્ય છે માત્ર મુખથી જ તું એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છે; પણ તારા અંત કરણમાં એ ભાવના નથી. કારણ કે, આજ સુધીમા હજારો વાર તે પોતાના ભાઈઓને ગોળી મારીને મારી નાખેલા છે. તું જાણે છે કે, આર્યાવતના નિવાસીઓ અને ભારતસંતાનો તે તારા ભાઈઓ જ છે. સર્વ પશુઓમાં અત્યંત મૂર્ખ પશુ તે બેલ-બળદિયો મનાય છે, અને તમારા લોકોની એ કૃતિ બળદિયા જેવી જ છે, એમ કહેવામાં કશી પણ અતિશયોક્તિ નથી,” શિખએ કહ્યું.

“પોતાના દેશમાં જ અમે હજી કેરવિયે છિયે અને તે હજીનો ભાર અમે પોતાને શિરે જ ઉઠાવિયે છિયે, એ જોઈ ખરૂં છે, પણ એ હજીને તાણનારો માત્ર હું એક જ બળદિયો છું એમ નથી, કિન્તુ મારી જોડીનો એક ખીન્નો બળદિયો પણ છે, એમ મને લાગે છે,” ગોરખાએ ધીરે રહીને મેણ માર્યું.

એનું ઉત્તર આપતાં તત્કાળ શિખખ સિપાહીએ કહ્યું કે, “તારું વચન અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે મારા કૃત્યો પણ તારા કૃત્યો જેવાં જ છે. તને દોષ આપતા હું મને પોતાને કાંઈ તે દોષથી અલિપ્ત માનતો નથી આપણે બધા એકસરખા દૂષિત થએલા છિયે, અને આપણા સઘળાના હાથે ભૂલો થએલી છે માત્ર શોકનો વિષય એટલો જ છે કે, આપણા અપરાધ માટે તને અને મને જેવું ગાસન મળ્યું છે, તેવી જ રીતે અન્ય અપરાધીઓને પણ યોગ્ય શિક્ષા મળવી જોઈએ. પણ અક્ષ-

સોસ કે, તેઓ શિક્ષાથી મુક્ત રહે છે તેમના હાથપગ કપાઈ નથી જતા। પોતાની કુખુંદિતુ દલન કરીને તેઓ આવાં કુકૃત્યોથી પરાવૃત્ત થાય, એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એવા દેશદ્રોહીઓ લૂલા અને લંગડા જ થવા જોઈએ, અથવા તો તેમના પાતકો જોતાં એ શિક્ષા પણ ઓછી જણાશે માત્ર તેમના હાથપગ દુટવાથી ન્યાયદેવતાના મનનું સમાધાન થવાનું નથી। પોતાના બાળકો જ પોતાને ખાનારા નીકળે, એવા અમગળ કીટની જાતિનો જ સમૂળ-ઉચ્છેદ થવો જોઈએ. પોતાની મેળે ભગતા જગલી ધાસનો દાવાનળથી જ્યાં સુધી નાશ નથી થતો, ત્યાં સુધી તે ભૂમિમાં ધાન્યનો ઉદ્ભવ થઈ નથી શકતો.”

“એ એ જખમી સિપાહીઓનો એ સવાદ ચાલતો હતો, એટલામાં હિમાલયમાં અચાનક એક ભયંકર વાદળ ચઢી આવ્યું અને આકાશ-માથી ભયંકર હિમતી વૃષ્ટિ વર્ષવા લાગી ઝઝાવાતથી હોરિપટલનો તંબુ ભડી ગયો અને હિમાલય પર્વતનો એક ઉચ્ચ ભાગ એકાએક ધસી પડવાથી એ એ દેશવિનાશક અને પથ્થાત્તાપ કરતા સૈનિકો તે તળે દબાઈને પોતાના કુખુંત્યોનો હિસાબ આપવાને યમનો સદનમાં ચાલ્યા ગયા,” એમ કહીને વસન્તસિંહે કહ્યું કે, “આ વાર્તા તમને સંભળાવવાનું મારા ભાગ્યમાં બાકી રહેલું હોવાથી હું ત્યાંથી ખસી ગયો અને તેથી ઈશ્વરકૃપાએ જીવતો બચી ગયો.”

“હવે ગુરૂવર્ષ અભેદાનદના ઉપદેશની સત્યતાને હું સંપૂર્ણતાથી જાણી શક્યો દેશકાલ અત્યારે આપણને અનુકૂળ નથી કુસપનો અત્યારે આર્યાવર્તમાંથી લોપ થવાનો નથી અને ઈશ્વરનો ક્રોધ જવાનો નથી. હાલ તો શાંતિ ધારીને ભગવદ્ભજન કરવામાં જ ખરું સુખ સમાયલું છે આજથી હું મારા મનોવિકારનો સંહાર કરીને ભગવદ્ ભક્તિના દ્વારમાં સ્થાયી કરીશ, અને યોગની સાધનામાં જ જીવન અતીત કરીશ,” એ સૈનિકોનો વૃત્તાત સાંભળીને વિરક્ત બાવને પામેલા નાનાસાહેબે પોતાનો આતરિક ભાવ દર્શાવ્યો.

“તો હું પણ અહીં જ રહીને મારાથી બની શકશે, તે આપની સેવા કરતો ગ્રહીશ પણ હવે આ જગતમાં મારે શું રહ્યું છે કે, પાછો સંસારના પ્રહારને સહન કરવા આપથી દૂર થાઉં? તાણુનિસાનું મરણ થઈ ગયું છે અને ભારતવર્ષ પારકું થયું છે. આપ મારા સ્વામી અહીં છો, માટે અહીં જ મારે નિવાસ કરવો, એ જ વિશેષ ઉત્તમ છે,” વસન્તસિંહે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

નાનાસાહેબે એને અનુમોદન આપ્યું અને અભેદાનદે પણ કહ્યું કે, “ભોગમાં રોગનો ભય હોય છે. કુળમાં નાશની ભીતિ રહેલી છે,

ધન હોય તો રાજ્ય તરફથી ઉત્પાત થવાનો સભવ મનાય છે, માનમાં દૈન્યની ભીતિ અનુભવાય છે, શાસ્ત્રમાં વાદની શંકા ઉદ્ભવે છે અને અળમાં શત્રુની ભીતિ રહ્યા કરે છે એવી જ રીતે શરીરને દિનરાત મૃત્યુના ભયથી શાંતિ મળતી નથી માટે જેમા રોગ, નાશ, ઉત્પાત, દૈન્ય, વાદ કે શત્રુ અને મરણની ભીતિનો સભવ જ નથી, એવો પુરૂષો માટે નિર્ભય માર્ગ તે વૈરાગ્યનો જ માર્ગ છે અને તે ભાગ્યશાળીને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આટલાં સકટોમાંથી ઉગરીને અંતે વૈરાગ્યનો માર્ગ તમને મળ્યો છે, તો તેમાં વિચરીને મુક્તિપ્રદેશમાં પહોંચવાનો યત્ન કરો.”

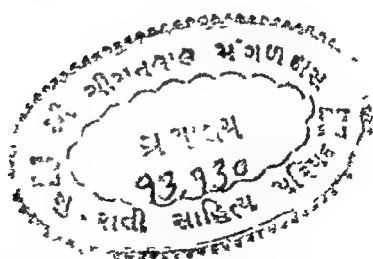
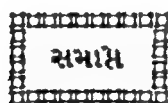
“અમે ગુરૂની આજાને આધીન છીએ !” નાના અને વસન્તે દડવત પ્રણામ કરીને શાંતિથી કહ્યું

“ઈશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે,” એમ કહીને અભેદાનદે નીચેનો આશીર્વાદ આપ્યો;—

“સર્વેષ્વ સુલ્લિનઃ સંતુ સર્વે સંતુ નિરામયાઃ।

સર્વે મદ્રાણિ પદયંતુ મા કિંચિદુગ્મમાપ્નયાત્ ॥

એ દિવસથી અભેદાનંદ, નાનાસાહેબ અને વસન્તસિદ્ધ (નિર્ભયાનંદ અને વિવેકાનંદ) એ યોગિત્રિપુટી હિમાલયની ગિરિગુહામાં યોગ-સાધનામાં આનંદથી પોતાના શુભનું વ્યય કરવા લાગી.

મહિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈએ

“ગુજરાતી ન્યુસ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

છાપી પ્રકટ કર્યું.

દુકે સુદત મારેજ ખાસ ઘટાડેલી કોમત

અતિશય સરળ, સુવોચ્ય, સંદુપદેશપૂર્ણ

અનુપમ અદ્વિતીય ગ્રન્થ.

કેવળ જીન સેટ સિલ્લક છે, વહેલો તે પહેલો !

ભારતાર્થ પ્રકાશ

અથવા

મહાભારત

પર્વ ૧ હું આદિ પર્વ	૫-૦-૦
,, ૨ જી સભા ,,	૨-૦-૦
,, ૩ જી વન ,,	૫-૦-૦
,, ૪ થું વિરાટ ,,	૩-૦-૦
,, ૫ મું ઉદ્યોગ ,,	૪-૮-૦
,, ૬ મું ભીષ્મ ,,	૩-૦-૦
,, ૭ મું દ્રોણ ,,	૫-૦-૦
,, ૮ મું કર્ણ ,,	૩-૦-૦
,, ૯, ૧૦, ૧૧ શલ્ય, સૌપ્તિક અને સ્ત્રી પર્વ	૩-૦-૦
,, ૧૨ મું શાન્તિ પર્વ ભાગ પહેલો...	૫-૦-૦
,, ,, ભાગ બીજો	૬-૮-૦
,, ૧૩ મું અનુશાસન પર્વ,	૪-૦-૦
,, ૧૪ મું આશ્વમેધિક ,,	૨-૦-૦
,, ૧૫ થી ૧૮ આશ્રમવાસિક, મહા પ્રસ્થાનિક
મૌસલ અને સ્વર્ગશિક્ષણ	૨-૦-૦

આખો સટ એકી વખતે મંગાવનારને

ફક્ત રૂ. ૩૫.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલ્યાણેવી રોડ-મુંબઈ

આવી ગયો છે ?

આવી ગયો છે ?

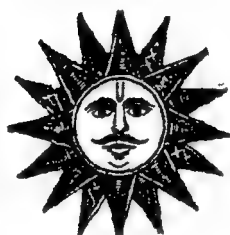
૧૯૨૫-૨૬ નો નવો માસ

વજ્રાણાયકું અને લોકોનું જાણીતું

સૂરજ છાપ પવિત્ર

કેસર

૨૭૨૬૩

ટ્રેડ માર્ક

જૈનોનું માનિતું લેખસેળ વગરનું વતસ્પતિમાંથી બનાવેલું

સૂરજ છાપનું કેસર વાપરો.

સૂરજ છાપ કેસર ચોખ્ખું લેવું હોય તો
નીચેના ઠેકાણેથી મગાવો.

એસ. નારાયણની કુંઠ,

સૂરજ છાપ કેસરના માલીક.

નં. ૨૯ હમમ સ્ટ્રીટ, કાટ-મુંબઈ.

હીપનોટિક બામ

ખરેખર એમાં નામ પ્રમાણે જ ગુણ છે. ઘણા બામો વાપર્યા હશે પણ આની બદુલ અસર તમે અનુભવી ફરી બીજી જાતના બામ નહિ વાપરો એ ખાતરી છે.

માથાનોદુખા
વેા, સાંધાની
લચક, શરદી
સહેબમ

ધરનો સાચો
સાથી. ઘણા
ઘટો પર કામ
લાગશે.

ડૉ. સ્વદેશી ઓધલ એન્ડ પરફ્યુમરી મેન્યુ. કું.
માલાડ. બી. બી. રેલ્વે.

જૈહર શિલાજીત.

હમે હિમાલય અને ઈમેટના હુર્ગમ પહાડીઓમાંથી વિશ્વસ્ત સુત્રથી અસહી શિલાજીત પ્રાપ્ત કરી તેને ઘણી જાણીબુઝીઓના રસની લાવના આપી રસાયનિક ક્રિયાદ્વારા તેનું જૈહર કાઢી આ જૈહર શિલાજીત તૈયાર કર્યો છે જેની ભારતના પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધવિદ્વાન, વધકા, હકીમો, ડાક્ટરોએ પરીક્ષા કરી સર્ટીફિકેટો આપ્યાં છે.

જૈહર શિલાજીત-પાણી જેવી પાતળી અને મલીન ધાતુને સફેદ તથા ઘટ બનાવી બીસે પ્રકારના પ્રમેહો અર્થાત પેશાબની પહેલાં યા પછી ધાતુ જવી, ધબ્બો, લાગવો, પથરી, સુત્તક, સુત્રરોગ, સ્વપ્નરોગ, શીઘ્રપતન, ધાતુક્ષીણતા, નંપુંસકતા, નિર્બળતા વીગેરે વીચ સંબંધી તમામ રોગોને દુર કરવામા રસાયન છે તથા- મંદાગ્નિ, જીર્ણજ્વર, ગુરદાના દરદ, માર વાગ્યાનાં દરદ, કંકુશય, હરસ, ગહીઆ, કોઠ વગેરે લયકર રોગોમાં ઘણો લાભદાયક છે ત્રણચારવાર ખાતાજ વીજળીની પેઠે આપણા શરીરમા પોતાનો ગુણ પ્રકટ કરે છે, પુરા ૪૦ દિવસ થયા ૧૫થી સેવન કયાથી અપાર શક્તી પેઠા થઇ વૃદ્ધ પણ જીવાન અને જીવાન બળવાન બની જાય છે ચહેરો શુભાખના કુલ જેવો લાલ બની જઇ કાન્તીમાન બને છે આજ રીતે સ્ત્રીઓના મારીક કોષ, પ્રદર, સુવાવડ સબધીના રોગોનો પણ નાશ કરીને, હતમ બળવાન સતાન પેદાશ કરે છે ૪૦ ટંક (વાર) નાં પાચ તોલાના ૩૦ ૪, તોલા ૧૦ ના ૩૦ જા, તોલા ૨૦ ના ૩૦ ૧૪, તોલા ૪૦ ના ૩૦ ૨૭, તોલા ૮૦ ના ૩૦ ૫૦, ટપાલ અર્થે જીવુ

ડૉકાજ-મેનેજર શિલાજીત ડીપો નં ૦૨૩ હરદાર; ઝ. બી.

ઇભરાહીમ કરીમ

એન્ડ સન્સ.

(૬૫ વર્ષોના જુના અને જાણીતા)

છત્રીઓના વેપારી

વાપરે “હરણ છાપ”
ની વોટરપ્રુફ, તેમજ ખીલ
અનેક જાતની છત્રીશમ
શીલ્કની ફેન્સી હાથાવાળી
છત્રીઓ જેની ઉત્તમ બનાવટ
અને ટકાઉપણા માટે સખ્યા-
બંધ ગ્રાંદો અને સરટીફિકેટો
મળેલા છે.

દરેક ગામના જાણીતા વેપારીઓ પાસેથી
મળી શકશે.

મુખ્યમાં મળવાનું ઠેકાણું

જથાબધ માલ માટે — પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, રહીમ બીલ્ડીંગ.

કુટક માટે: — જુમામસજીદ અને પાયધુની પોલીસ થોડી સામે.

શાખા દુકાનો: — મદ્રાસ અને કલિકટ

બહારકાટ જુમા મસજિદ સામે વીસરામ રામજીની અને
 પેશતનજી ગાંધીની દુકાને મળશે. તેમજ કાટમાં નીચે
 આર. ડી. કટેલીની કું. ના ઠેકાણેથી દરેક ચીજ મળશે.

આર. મારટીનની ગોળી નં.

(૩૫) વરસની જાણીતી અને પ્રખ્યાત થએલી

નાદાનીઅતપણામાં હાથરસ (હસ્તક્રીયા) ક્રીધાની ખુરી-ટવથી એ
 પરીણામ હપજે તેને માટે ઘણું પસ્તાવું પડે છે, આ નાદાનીઅત ટપાલી
 મરદાઈ જતી રહે છે એમા ફોસફરસ દામીયાનાની નામીથી દવાની મેળવણી
 સમાયલી છે મરદાઈ ખોઈ જેઠેલાઓને અતી હપયોગી છે આ ગોળીઓ
 ધાતુપુષ્ક, ખુરદાના તેમજ છાતીના દરદો, જીખ વધારનાર અને હજીમીઅત
 વરનારી છે મરદ તેમજ ઓરતોના સુસ્ત અને નરમ થઇ ગયેલા ઇંદ્રીના
 સર્વ તંતુને તેમજ નસોને અતિશય મજબુતી આપે છે, ધાતુના વહેવાથી એ
 નબળાઈ તેમજ નાકહવતી થાય છે તે પર રામખાણુ ઇલાજ છે.

કીંમત શીશી એકના રૂ. ૧-૧૨-૦ છ સામટી શીશીના રૂ. ૬-૦-૦.

આર૦ મારટીનની પરમાની દવા.

ગરમીના શેગથી અથવા તો ખરાબ સંજતથી હત્યન થયેલા પરમો
 (પ્રમીઓ) ગમે એવા લાખા વખતનો જડ ધાલી જેઠેલા અથવા તો તરતનો
 થયેલા મરદ તેમજ ઓરતોને આ જાદુઈ દવાની માત્ર એજ શીશી વાપરવાથી
 અમલદારીક રીતે ગુણુ કરે છે. આ દવાનો પહેલોજ ભાગ પીધાથી પીશાખમા
 થતી અગન નરમ પડે છે, અને તનખ મારતી બધ કરીને પીશાખ ખુલાસાથી
 સાફ લાવે છે. પીશાખ સાથે વહેતી રશીનો જડમુળથી અટકાવ કરે છે.
 પીવામા ઘણીજ સ્વાદીષ્ટ છે, અને વાપરવાથી કોઈ પણ રીતની ગરમી
 આંગ ઉપર કુટી નથી નીકળતી આ દવામાં માઇસોરનુ ઉચું અને
 ચોખ્ખુ મુખડનું તેલ સમાયેલુ છે.

કીંમત રૂ. ૧-૧૨-૦. છ શીશીનો ૬-૦-૦.

આર૦ મારટીનની જાદુઈ ગોળીઓ નંબર ૧.

વીર્ય અને બંધની અગતિ, જીવોનીગા અથવા બુદાપણમાં થતી ગુમ
 ભાગની કમલોરી, સ્વપ્નાવસ્થા, અપ્રેમા દરકોઈ તરલસર ધાત જેવી, ધાતુક
 પાતળું થવું, જ્ઞાનતત્ત્વની નબળાઈ, સાધાનું દુખવું, હાથનુ ધરજવું, કમરનો
 દુખાવો, ઘાટ, અણગમો, મગજની બેચેની વગેરે એક મોહીનીની માફક દેશ
 એજ શીશી, વાપરવાથી મગજ તર થાય છે કીંમત શીશીના રૂ. ૧-૨-૦.

બહારગામવાળાઓએ-આર. ડી. કટેલીની કું. પર લખવું.

ઠેકાણુ-શ્રીઅરદોડ નં. ૩૧. કુવારાની આગળ, તાડીવાળાનું ઘર, કાટ મુંબઈ.

પરદેશથી માલ મંગાવનારાઓએ ટપાલ અને ચેકીંગ ખરચ સાથે પૂરા
 તાણાં આગેપર મોકલવાં.

શું આપને ડોક્ટર અને વૈદ્યની ફી અચાવવા ઇચ્છા છે ?

તો

મથુરાની મુખ્ય ચારક હંપનીના

સુધાસિન્ધુ ની એક ખાટલી મંગાવી ધન્યા રાખો આ હિંદુ-
સ્તાન અને જર્મન સરકારમાં રજીસ્ટર્ડ વ્યવસ્થા

૩૫ વર્ષનું અનુભવસિદ્ધ ઔષધ છે, ઉધરસ, કમ, શૂળ, સંક્રાંતિ, અતિમાર, પેટનો દુખાવો વાયુ, નગીરનું ક્ષયનું, ઇન્ડુએન્ડ્રા ઇલાદિ રોગ માટે પાણીમાં મેળવી એક માત્રા પીવાથી શુભ બતાવે છે પીવામાં તે સ્વાદિષ્ટ છે બાળકોને લીલાપીળા ઝાડા થવા, ઉદા-
રિયા ઉપર રામખાણ છે પ્રત્યેક ખાટલીની કિ ૮ આના પોસ્ટ ખર્ચ
૧ થી ૨ શીશી માટે ૬ આના.

શિયાળામાં તમારા બાળકોને શરદી અને ઉધરમથી
અચાવવા હોય તો

ખાલસુધા વાપરો આ દવા પીવામાં મીઠી અને સ્મિતના
પણ સસ્તી છે છોકરાને આ દવા આપવાથી તેઓ
શરીર પુષ્ટ થાય છે, અન નિરોગી બને છે સર્વ દવા વેચવાવાળાને
લા મળે છે કિ ૧૨ આના ૮ ન ૯ આના

શરીરમાં શક્તિ હશે તોજ લોક તમારાં વખાણ કરશે.

શરીરમાં શક્તિ હોવાથી
સ્ફુર્તિ આવે છે, કામ કર-
વાની હોશ વાય છે બળ-
વાન મનુષ્યની પ્રગંસા, મા-
આપ, સ્ત્રી સહુ જે છે, તો
આપ એક ખાટલી જીવન
સુધા વડી મંગાવી ના માટે
વાપરતા નથી ? આના થોડે
મનુષ્યની ઇન્દ્રિયા મળજ વધે
નગરમાં રક્ત અને લોહી
વધે છે, નસોમાં તાજત આવે
છે, ખાટલી થયેલો ખતનો

બરાબ છે સંસારપ્રતિ વેગવ્યને હટાવી અનુગ્રહ વધાડે છે ૧૫ વર્ષ
થી ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત આ જાણી ગુલ્યારક છે આ
જાણીઓ પ્રબળ લગોનેજક છે સ્મિત ૧ જોખીઆની ગીશીનો,
૩ ૧ પોસ્ટ ખર્ચ ૧ થી ૨ મુઘી ૭ આના

મળવાનો પત્તો-મુખ્ય ચારક હંપની મથુરા.

૨૧. ૨૧. ઠંકુર નારાયણની એક નવીન સાહિત્યકૃતિ

સંસાર પારિજત

અથવા

આદર્શ આર્ય અખળા

ના ટંક

પ્રકાશક-ઠંકુર નારાયણ વિસનજી

આજકાલના કટલાક દ્રુષ્ટીઓ વિશ્વાસપાત કરીને પોતાને સૌપાયલા લક્ષ્યાવધિ તથા ડોટયવધિ રૂપિયાના દ્રુષ્ટાને કેવી રીતે ઓળખા કરી નય છે, તે સપત્તિના મૂલ અધિકારીને કેટલી સીમા પર્યન્ત પીડે છે તથા માર્ગમાના ભટકતા લિધુકા બનાવી દે છે, કેટલાક ક્ષોલિસિટરો જ્યાં કેવા જાળાં ધોળા કરીને શ્રીમાન્ થાય છે, કેટલાક ક્ષાલિક સુધારકોના અતઃરણો કેટલા ભયંકર પરિમાણમાં લાળા હોય છે, પુરુષોચિત પાશ્ચાલ શિક્ષણના ધોગે સ્ત્રીભક્તિની ડાગળી કેટલી હદ સૂધી ચસી નય છે, આર્ય અખળા તથા આર્ય પુરુષની વિશુદ્ધતા, સ્વાર્થ લાગિતા તથા પ્રેમશીલતા કેટલી સીમા પર્યન્ત આદર્શ તથા અનુરણીય હોય છે અને અંતે ધર્મને જય તથા પાપનો પરાજય કેવી રીતે ચમત્કારિક રીતિથી થાય છે એ આ નાટકમાં ચર્ચાયલા વિષયોનું તાત્પર્ય છે. આ નાટક રંગભૂમિ પર વર્ષો પર્યન્ત ભજવાઇને સર્વત્ર પ્રજ્ઞતા આદરને પાત્ર થયું છે

કાલિન ૧૬ પેલ કલ્પા એક દર (૨૪=૧૮૪ મળીને) ૨૦૮ પૃષ્ઠ, ચિત્ર સંખ્યા ૮, અને સોનેરી નામવાળું સુંદર પાકું પૃકું

મૂલ્ય રૂ. ૨-૪-૦ (સગવા બે)

પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ વધારે

મળવાનું સ્થાન —

“ગુજરાતી” પત્રની ઓફિસ,

કાળાબોડા પોસ્ટ, એક હાઉસ બેન,

ગાંધી, સુઅઈ.

વાંચો! વાંચો!! સમજો! સમજાવો!! અને વિચારો!!!

હમારી નક્કલ કરનારાઓથી સાવચેત રહેજો!

તમારા ખ્યાલમાં વાત નહીં આવતી હોય તો તમારા મિત્રો અને અલ્પવત મનુષ્યની કંપીટીમાં હુમાની કળ્યાણ મુક્તિ જેઓ અલ્પવત હોય તે સમજશે અને સમન્વયશે.

પેટન્ટ લીવર "એલ્વે રેગ્યુલર" અથવા "સેસ્ટોપ સીસ્ટમ"

"આલારમ ટાઇમ પીસ" અને ૬૦ જાતનાં પેટન્ટ સીલીન્ડર સીસ્ટમ વોચ

તમે પસંદ કરો તે મતપસંદ ઘડિયાળ માત્ર છ આનામાંજ મળે છે. રીત બહુ સહેલી છે

આજ સુધીમાં ૧૦૦૦૦
ફન હંતર ઘડિયાળ આપ
વામાં આવ્યા છે, અને હવે
પણ આપવાના આવુજ છે
તમે પણ એક મેળની ગણો
પ્રથમ ગરબાતમાં હમારી
કંપની ઉપર એક કંપીઓ
ચલક આના મનીઓર્ડરથી
મોકલી તમારું નામ રજી
સ્ટર કરાવો એટલે હમે
તમારી ઉપર ચાર કીટીટાનું

કુપન પાસ મોકલી આપીશું જેમાની ફ્રેડ કીટીટ તમારા લાગતા વળગતા કોમ્પ્ટ ખીરાફરોને છ આનાની કીમતે વેચી નાખજો અને તેમને સહેજે કે તે પણ તમારી માફક કે કોઈક પની ઉપર મોકલી આપે આ પ્રમાણે કરવાથી તમારા કુપનની કીમત તમને મળી જશે અને તમારા ગ્રાહકોને પણ તમારી માફક ખીજી ચાર કીટીટાનું કુપન મોકલવામાં આવશે તમારા ચારે ગ્રહકોના મનીઓર્ડર મળી ગયા પછી તમને તમારું પસંદ કરેલું ઘડિયાળ મોકલવામાં આવશે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી તમારા કુપનનો નંબર લખવો, તેમજ મનીઓર્ડર કરતી વખતે મનીઓર્ડરના કારમમાં તમે ખરીદ કરેલી કીટીટનો નંબર લખવો કોઈ પણ જાતની કુચાઈ, કચાઈ છે એવું સાબીત કરી આપનારને કે ૧૦૦૦ ઇનામ મળશે કોઈ પણ જાતની કચાઈ કરતી વખતે તમારી કુપનનો નંબર લખવો અને તમારો મનીઓર્ડર હમને કઈ તારીખે મળ્યો છે તે લખવો એ આનાની પોસ્ટની કીટીટ મોકલનારને ૧૦ થોળના ફોર્મ મળશે એક આનાની કીટીટ મોકલનારને ડેટલોક મળશે

મનીઓર્ડર મોકલવાનું અને પત્રવહેવાર કરવાનું ઠેકાણું:-

દીલાવર એન્ડ કંપની,

ભીમસગડ ચાલ, બુલેશ્વર-નં. ૨ સુબર્ક.

જર્મન ડોક્ટર સુસ્સલરની ધોળી ગંળી ખાર જીવનરસાયન દવાઓ

આ રોગમાં કઈ દવા લેવી તે જણવા પ્રિન્સીપાલ ડૉક્ટીઆ
કૃત રૂ. ૧૧ નું જીવનરસાયન શાસ્ત્ર મંગાવો - ૧ ઓંશની ખાર
ગીળી રૂ. ૭૦. સ્વચ્છ પત્ર મંગાવો.

તાનું કુલો, વસાણા અને મીઠાતલના તેલ ઉપર અનુરૂપ

પ્રાણી આંખના તેલ

નં ૧૨૧૪-નમુના માટે ૦)-કીક્રટ મોકલો.
૩ ઓંસ ૦-૮-૦, ૬ ઓંસ ૦-૧૨-૦, ૧૨ ઓંસ ૧-૪-૦

ચંપકલાદ્ર મનગલાલની કું. ભાવનગર.

એન્ટ -

વિશ્વ જ્યોતિ કાર્યાલય, ભાગાતળાવ, સુરત.
વાઈ. એન. હકીમ, ટાવરરોડ, વડોદરા
છગનલાલ લક્ષ્મીદાસ બુચ, નાગરવાડા, જુનાગઢ.

પુશ્પોનો ખજનો યાને કુશુમતા હેર ઓધલ

મીઠી મધુરી તાજા ફુલોની પુશ્પોથી ભરપુર.

આ તેલ છેલ્લી ટકા મુજબ મગજને શાંતિ આપે તથા
ખાલને વધારી રોલાયમાન ખનાવે તેવા વસાણાથી ખાસ મહેનત
કરી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે

નવાળો, જગીરદારો તથા મેકડો કુટુંબોએ વાપરી સતોપ
ખતાવેલ છે, અને કુશુમતા તેલ વાપરવા ખીજને પણ લલા-
મણુ કરે છે, તેજ તેની શ્રેષ્ઠતાની પૂરતી સાબીતી છે
ફિંમત ૪ ઓંશની શીશીનો રૂ. ૧-૮-૦ ચોસ્ટેજ માફ.

શહેનશાહી અંતર પુષ્પ તારા

ખટમોગરો, જીર્ધ, મોલશરી વિગેરે ફુલોની પુશ્પોશે ભરપુર

૦૧ ઓંશ શીશી રૂ. ૧૧, ૧ ડ્રામ શી. રૂ. ૦૧૧.

૦૧૧ ડ્રામ શી. રૂ. ૦૧૨

ગોવિંદજી ડી. કોઠારી,

(પ્રોપ્રાયટર) ભગવાન એન્ટ કું., હૈદરાબાદ. દખન.

રોલ્ડ ગોલ્ડ સોનાના ઘરેણા

ખમીસ ખટનો રૂ. ૩ વાસકોટ ખટનો રૂ. ૩ ચંદ્રહાર
રૂ. ૪ મગમાળા રૂ. ૩ હીંગકઠી રૂ. ૪ મોહનમાળા રૂ. ૪
ઘડીઆળનો છેડો રૂ. ૩ લવીંગીયા બેઠ રૂ. ૧૧ એરીંગ રૂ. ૧૧
ખગડીઓ બેઠી રૂ. ૨૧ વીંટી રૂ. ૧ પોચી રૂ. ૪.

વાળ કાળા કરવાનો ખીજખી સાથુ.

આ સાથુથી વાળ કાળા થઈ હુંમેળાં રહે છે તથા
ડખીનું ખાકસ રૂ. ૧-૮-૦.

વાળ કાળા કરવાની ગોળીઓ.

આ ગોળીઓથી વાળ કાળા થઈ હુંમેળા રહે છે.
શીશી રૂ. ૧-૮-૦.

વજ્રફદારની કું

અમૃતવાડી, ગીરગામ મુંખઈ.

તીનેરીઓ ખરીદવા શા માટે હું દેગાવર નવ્યો છો અને નાહુના
ખમણા તથા ધણા પેસા ખર્ચા ચરો માલ લઈ આવો છો ?

ત્યારે આપને માટે

અમદાવાદમાં તીનેરીઓનું

ત્રીસ વર્ષનું નૂનું અને અપ્રસિદ્ધ નાગખાનુ પાનકોરને નાંક આવેલું છે
જ્યાં માલિકની નતમહેનત અને બાહોજ નરીગગેના સ્થાકથી
પેટ દ અભયજી ગુપ્ત લ હારવાળી

ફાયરગ્રુફ તીનેરીઓ

આપના દિલને ડોલાવી નાખે તેવી તૈયાર મળે છે અને ચોઈથી
પણ બનાવી આપવામા આવે છે આગમાં અખતરા કરવામા
આવેલ છે જેના સર્વિશીક્ટો અને ચાદો બેવા માટે મોનુક છે
પધારો શો રમની મુલાકાત લ્યો અને ખાત્રી દો આ તીનેરીઓ
રાત મહારાતઓ, બે દા અને સગાકી પેઢીઓમા કાયમ વપરાય છે
કારખાનું અને } પાનકોરનાના હુકાન ન ૩૦૪૯ અમદાવાદ.
શો રમ } માલિક-મીત્રી વલ્લભરામ એચ. એન્ડ સન.

ભેદ ભરમથી ભરપુર ઘણીજ રસિક વખણાતી નોવેલો
એક સાથે રૂ. ૧૦) ની ખરીદી કરનારને રૂ. ૩) નાં નોવેલો ભેદ
એક સાથે રૂ. ૧૦૦) ની ખરીદી કરનારને રૂ. ૫૦) નાં નોવેલો ભેદ

શુદ્ધીસ્તાનનું શુદ્ધ ઘણીજ રસિક	૫-૦	ગોઝ વિલાયત સચિત્ર	૫-૦
ખોસ્તાનનું શુદ્ધ ઘણીજ રસિક	૫-૦	અંચન ભા ૧-૨ રમીક વાર્તા	૩-૦
તળો નાગ રદ્ય ભેદ	૩-૦	રાજના ગીયુ રાજ ખટપટ	૨-૦
ખાટો શ્રાવ ખદમાસીની વાર્તા	૨-૦	ચીનેની મુસાફરી સચિત્ર	૫-૦
ખાપના શ્રાવ ઝણાજનક વાર્તા	૨-૮	સીલોનની ત્વારીખ	૨-૦
સ સાર ઘણીજ નીતીમાન વાર્તા	૨-૮	હુટાઝ મુખારક બેદી વાર્તા	૧-૮
૭ રો ૭ ઘણીજ દીવ ઉચ્છેદનારી	૨-૮	બે ભેદી ડીટકડીવ વાર્તા	૧-૮
કલોરીસ ધરે ૭ સસારની વાર્તા	૨-૮	પરગ્તાને ચક્રમ રમુજ	૨-૦
રોતક મહાલ આન આપનારી	૨-૮	કુમુદા અને દાના રસિક વાર્તા	૧-૮
અદેખાધની આજ નેચાણુ ઝાઝ	૩-૮	પેટાજ ટેલર ૧૮૫૭ નો અળવો	૧-૮
દાદીખાનો દીકરો તવંજરી વાર્તા	૮-૦	બ્રહ્મદેગની રાણી ખગ્મા પતન	૧-૮
જોતમાળા સચિત્ર હસાહસ	૪-૦	છેદકુમાર રદ્ય ભેદ વાર્તા	૧-૮
ટોચન સંગ્રહ રમુજ	૪-૦	ચંદ્ર સિંહ અને ચંદ્ર મુખી	૧-૮
રમુજ ફગ્ગા સંગ્રહ હુચ્ચેસ	૪-૦	રસિક લલિતા ઘણીજ રમી	૧-૮
શુદ્ધશુદ્ધમણી અદ્ભૂત વાર્તા	૪-૦	હેમચંદ્રા સચિત્ર વાર્તા	૨-૦
૭૬૫ ગોગાલી ચોકાવનારી વાર્તા	૪-૦	અમૃતમાં ઝેર ગૃહારીક	૧-૮
નીનમી વાર્તાઓ	૧-૮	સ્ત્રીમય સસાર ભા ૧-૨-૩	૮-૮
સેનાનનો હવાલો ખદમાસીની હક	૩-૦	રવિચાન્ત વેદાન્ત સગ્લ અન્થ	૩-૦
ને ખસલતે નરગીજ (તાગપોર)	૪-૦	હુત્ર પ્રકાસ સંગ્રહ કરવા થોગ્ય	૨-૦
ભપાનીસ ભમુસ ડીટકડીવ	૨-૦	નસીબનો નાજ અજળ નોવેલ	૨-૦
હુખીદીના ઝણાજનક	૩-૦	સોમાધદી રેદુ ખારસી સંસાર	૨-૦
અક્લના સમુદ્ર હસાહસ	૮-૦	મંચીમંગે સેતાનીયત	૩-૦
નીચમ ડ વીલાનો વારસ	૨-૮	સુધારાતુ સીખર ઘ હપાયોગી	૫-૦
હુણીનો ફેજ ચોકાવનારી વાર્તા	૧-૮	ત્વારીખેચાનીયાન ઐતિહાસી	૫-૦
અન ગમોહીની ખંખાલીપરથી	૩-૮	સતી લીલાવતી સ્ત્રી હપાયોગી	૧-૮
સંસારદર્શન વીરગસ વાર્તા	૩-૦	સતી ત્રાવેણીઝ સ્ત્રી હપાયોગી	૨-૦
રજપુત વીરગસ કથા	૧-૦	નવનારી સ્ત્રી હપાયોગી	૨-૦
તક્કીરની તકોખરી રસીક વાર્તા	૨-૦	સતી મહળ લા ૧-૨	૭-૦
નખરાખાજ નસીબ લાખમા એક	૪-૦	ગરખાવળી સ્ત્રી હપાયોગી	૦-૧૨
કુમુદ કળા પાના ૮૫૦	૫-૦	ગુલ યજ્ઞન ગય વધતું શુદ્ધ	૧-૦
અળખાની આત્મકથા	૨-૦	વિલક્ષણ વેર રદ્યભેદ	૨-૮
વિશ્વલીલા વાંચવા લાયક	૨-૦	સેનીન્દી મુદરી રદ્યભેદ	૪-૦
અંધકારપ્રગ પ્રજામ વાંચવા લાયક	૨-૮	મુંદરી સ્ત્રી હપાયોગી	૧-૦
રતન લોહજીતું રમખોણ	૩-૦	શ્રીમતી વિજયા ઘણીજ હપાયોગી	૩-૦
પ્રમાદ ધનની પ્રમુતા	૪-૦	મેરીમદમ ફેસનેણ	૨-૦
મોતીના પડદા સપુર્ણ	૫-૦	કામની અને કાચન લા ૧-૨-૩	૩-૦
તાલેવ તની તેમી ખેચાણુકાર	૫-૦	હકકારનો હક ડીટકડીવ	૨-૦
ખેમાન સંગ્રહ સચિત્ર	૫-૦	જનાન ખાનાની ખીખીઓ ટરકીસ	૧-૮
લક્ષ્મી લવજ રમુજ	૩-૦	ચાદખીખી સુરવીર સુલતાના	૧-૮
એક પથરના પ્રતાપ રમુજ	૩-૦	ગમણી કે રાક્ષસી ઠંકુર કૃત	૨-૮
ગંધાતો શુદ્ધાજ કાવત્રાખાજ	૩-૦	રમણી એ ગ્લમાજ હપાયોગી	૧-૮

એલ. એમ. ડકર યુકસેલર કાલખાદેવી મુંબઈ નં. ૨.

રત્નમાળા ઐતિહાસીક ...	૧-૮	શુભચાર મનોવેદિક વાર્તા ...	૩-૦
માઝી ચવિત્રી સચિત્ર વાર્તા	૪-૦	મહેશ્વરલાલ રંગીન વાર્તા .	૩-૦
સાચી પણ કાચી નીતીમાન .	૪-૦	લક્ષ્મભટ્ટ હાસ્યરમણો દોળ	૨-૦
* સ્મૃતિયંત્રાળીનું લાપાન્તર	૧-૦	ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર બોધ	૨-૮
અડગ હાવગીર ભા ૧-૨	૮-૦	અનગ વિદ્યા સચિત્ર વાર્તા	૩-૮
વેરવસુલ સચિત્ર ભા ૧-૨-૩-૪	૧૨-૦	રત્નગદની ૨ ભા સચિત્ર	૨-૮
પ્રેમની ખુમારી ભા ૧-૨ સચિત્ર	૬-૦	વિધીનું વીધાન અધ્યાત્મક	૨-૮
મહાસાગરનું મોતી સચિત્ર	૨-૮	સૌંદર્ય જવાબા ભા ૧-૨	૩-૮
બાદશાહ બીજબલ સોનેરી .	૧-૦	સારદાનું સ્વા અર્પણ	૨-૮
સુલતાના ભેદી વાર્તા .	૫-૦	દર્પણ સસાગી અપુર્વ ચિત્ર	૨-૦
માશુકનો ઇસાગે .	૫-૦	લડન ગુરુજીનાં વાણીનાં વાત્રા	૧-૮
બતરીસ પુતળીની વાર્તા .	૪-૦	લડન ગજ રહસ્ય ભેદભરમ	૧-૮
મુશકીન આસાન મરજબાન કૃત	૪-૦	પ્રભાત એક શુભર વાર્તા .	૧-૮
તત્તલીલી તાજ રેનોડનું	૩-૦	પથ રત્ન કીરત્ન ધામગી	૧-૮
ફેલજંગ દહેર મોટો બદમાસ	૨-૦	ઇનસાફની આરસી ડીટેન્ડીવ	૩-૦
પ્યારનો એક પુલ રસથી ભરપુર	૧-૮	મુંદ્રા અને કુલીન બે આલુકાક	૨-૦
બીલોરનો ખુશ લુપીન .	૩-૦	એક તળીબની તવારીખ	૩-૦
બનકે છગર બે આલુકાક	૩-૦	રહેવત માળા ભા ૧-૨ જે	૧૦-૦
જવતુ દોળખ સેતાનથત	૩-૦	સેતાનનું ચક્ર મનોહર વાર્તા	૨-૮
ખુશનુત દાન્ડ વાંચો .	૩-૦	નજર ભેદભરમથી ભરપુર	૧-૦
તયવાગની ધાર ભેદનવાર્તા	૧-૦	એક પરણેતરનો પ્યાર વાર્તા	૧-૮
હમસીરક સમસીર દીલકસ	૩-૦	ગજતયોગી ભા ૧-૨ ઐતિહાસીક	૮-૦
બુરાનોભેદ ગેબી વાર્તા	૩-૦	ગજ ધર્મ ધણુ જ દુપયોગી	૧-૮
હસીના ડીટેન્ડીવ વાર્તા .	૩-૧	નિતીલતાહુ જંવીતા સ અહ	૧-૦
ડીટેન્ડીવ દેવેન્દ્ર	૧-૮	અલેક્ઝાન્ડ્રા વખતનું હિંદ	૩-૦
અમર શિંહ ડીટેન્ડીવ વાર્તા	૩-૦	કિરણ સિંહ ચોહાણોના પ્રા	૧-૮
સીતમંજર ગદ્ય ભેદક	૩-૦	બોળો લીખ આશુ ગંઢનું યુદ્ધ	૧-૮
શુભસ્તો રમુજ રમુજ વાર્તા	૫-૦	નવિનીજન્ત રસીક વાર્તા	૧-૮
અહસ્તાપુમ ધણીજ દુપયોગી	૨-૮	અલ્લાહદીનનો હથ સચિત્ર	૩-૦
લતાલવિતા સચિત્ર ભા ૧ થી ૫	૮-૮	મુંદ્રા અને વિધાનક સચિત્ર	૧-૪
અલકકીસોરી સસાગી વાર્તા	૧-૦	સ્નેહ લતા પ્રેમનુ ચિત્ર	૧-૪
કુમુદ જી અદ્ભૂત નવલ કથા	૧-૮	ચાહનહાનના છેલા દીવસો	૨-૮
કુમી દલાન્ટ (મી કાળગાળ કૃત	૨-૮	દલાન્ટ લઈ મી વણીજ બોધ-વાર્તા	૧-૦
મધુ-ર સામાજીક રસિક વાર્તા	૨-૦	નાખોદાખાક ભેદ વાર્તા	૮-૦
પ્રવાસીનાપત્રો સાહિલ ભંડાર	૨-૦	કોટાઆક્રી કોટાઆક્રી સી	૧-૦
હુબતુવાણુ રવીંદ્રનાથ ટાગોરકૃત	૪-૦	અ ક્રિસ્ટો સસાર પ્રવાસ	૧-૮
પહેમીયનીતા વાચવા લાયક	૨-૮	કુશલલાલના નવત્રા .	૧-૦
કુંજકીસોરી અદ્ભૂત વાર્તા	૨-૮	જેએન કુનીયા નવોજ ચીતાર	૨-૦
અહબર રાજ ગુરુજી ભા ૧-૨	૪-૮	અક્ષમદ જેવનુ ગમુજ .	૧-૮
બાદશાહી કથા કુંજ	૨-૦	તત્તલીની તત્તલીક દીલકસ	૩-૦
મારા દીક કયા હું જ ઐતિહાસ	૨-૦	ગામડેની લીખી અને તે ગદ્યના	૬-૦
હિમાલય નાયક વીગસ કથા	૨-૦	લીલી મુઝી (જાળગળ કૃત	૨-૮
બક્ષાચારણી નીતીમાન વાર્તા	૨-૦	જગની જ જળ (શુવદામ કૃત)	૨-૮
અનુપ કુમારી કસમીગપર હોલો	૨-૦	ધર્મોજય મનોવેદિક વાર્તા	૭-૦
રાસમીર અને કસરી .	૨-૦	કુખી દાદીબા તારાપોર કૃત	૭-૦

એલ. એમ. ઠક્કર બુકસેલર કાલબાદેવી મુંબઈ નં. ૨.

દેશોત્પત્તિના મોહનમંત્ર

કર્તા

મણિલાલ ઈન્દિરામ દેશાઈ બી. એ.

સંપાદક 'ગુજરાતી'

ખંગલગની ચળવળ સમયે લોકોમાં જે સ્પુર્તિ આવી હતી અને દેશસેવા માટે જે પ્રયત્નો થવા માંડ્યા હતા તેને લઈને ચોખ્ખી થઈ એક અપૂર્વ રાજકીય જ્ઞાનબોધક સ્વદેશ સેવા શીખવતી નવલકથા.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

પોસ્ટેજ ભુલું.

“ગુજરાતી પત્ર”ની ઓફીસ,

કાળા ઘોડા પાસે, બેક-હાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈ.

Tel. HARIRAM.

સ્થાપીત સવત ૧૯૭૮

JOSHI, HARIRAM, OOMERSEE.

Exporter & Importer

Commission-Agent & Order Supplier.

ALLEPPEY

સ્થાનિક નીચળમા મગી દાણા, સફેદ કોપરા, પળડી એલચી, એલચી સ્પેશીઅલ, દાલા ખટમેની સુંઠ ધોએલી તથા વગર ધોએલી કપુર કાચરી, નાગદેશર કચુરો, કુલીજણ, હલદર, આરખા હલદર, બેરકોચલા, કોપરાનું તેલ તથા ખોલ, રામખત્રી વગેરે લખો-એચી હરીરામ ઉમરશી. અલખઈ.

સાલ ૧૯૭૮, માર્ચ ૧૯

ભગત ઔષધાલય આંરોડ, મુંબઈ નં. ૭.

શક્તિવર્ધક

ચાક, કળતર, સુસ્તી, નળબાઈ, વીર્યકોષ તથા ખોટી ગરમી મટાડી ભુખ વધારી સક્રિય લાવે છે

કિંમત ગોળી ૪૦ ના રૂ. ૨
કિંમત ચાકુતી તો. ૨૦ રૂ. ૫.

વાતાકુશ

વાનો ગોળી, શુભ, આંદોડી, અજીણી, ગાડા, બંધકોશ તથા વાયુના કરેકો મટાડી, આગ્નદીપન કરે છે.

કિંમત તોલા ૧ નો રૂ. ૦૧૧.

અમૃતકલ્પવટી

ગ્રીણો તાવ, સુસ્તી, સરદી, ખાસી, માથાનો દુખાવો, આખની બળતરા વિગેરે મટાડે છે

કિંમત તોલા ૧ નો રૂ. ૧.
દરેક દવાનું વી. પી. રૂ. ૦૧૧
વધુ થશે.

તબીબતની હરીકત લખિયી, ધોગ્ય દવા મોકલવામાં આવશે. તમામ જાતની દવાઓ, ભરમ, માત્રાઓ વિગેરે મળે છે. સુચીપત્ર મફત.

દર્દથી રીખાતી બાનુઓ તમારા દર્દનો અંત
ક્યારે આવે ખાસ અનુભવી સ્ત્રી વૈદ્યના
હાથમા તમે તમારો દેસ સોપા ત્યારેજ

સ્ત્રીઓનાં ખાસ દર્દો.

જેવા કે આર્તવ દોષ, રત્નેદર્શન, ટાઇમે થતો હુખાવો, રત્ને-
દર્શનની ન્યૂનતા, ગર્ભાશયની ગર્ભાને
લીએ વખતો વખત ગર્ભને નુકસાન થવું,
ખબ્બે ત્રણ ત્રણ વર્ષે મુઠ્ઠી જેવે પ્રદરનું
વહેવું, ફેટલીને વીન વીન દિવસ મુઠ્ઠી
રત્ને પ્રદરનું વહેવું, જેથી માથે અધારી
આવી, સગીર અગકત વડું, સિવાય છોડ,
ઉપદ્રવ, સોને વિગેરે હુકોઈ દર્દ માટે
આપે ૪૦ વર્ષનો અમારો પાકટ અનુ-
ભવ હોવાથી સ્ત્રીઓના દર્દ અમારા
હાથથી તાતકાળી સારા ગાય છે માટે
તુરત લખો

અબળા સંરક્ષક પીલ્સ નં ૨.

સ્ત્રીઓમા આર્તવ દોષ, માસિક્ત્વાવનું અનિયમિતપણું,
માસિક આવ ટાઇમે થતો પેડનો સખ્ત હુખાવો માસિક્ત્વાવનું
જરાતરા દેખાવું તે સાથે પેડ, કમ્મર અને સાયળનું ભગદ જવું
વિગેરે નાબુદ કરી આર્તવ નિયમિત કરે છે પીલ્સ તથા વાપરવાની
સોગઠી મળી દી ૩ ૩

અબળા સંરક્ષક પીલ્સ નં ૩.

સ્ત્રીઓને સટેઠ અથવા પીળા પાણીના વહેતા ઝરાને બાવ
કરી પ્રદરથી પીડાઇ, થતી અગકિત અને શીઝાગને દુર કરી નવી
શક્તિ ખસે છે પીલ્સ તથા વાપરવાની સોગઠી મળી દી ૩ ૩

અબળા સંરક્ષક પીલ્સ નં ૪.

પંદર પંદર દિવસ મુઠ્ઠી રત્નના વહેતા ઝરાને પહેલેજ દિવસે
ખંધ કરી આખે આવતી અધારી અટકાવી, થતી અગકિત બાધ
કરે છે પીલ્સ તથા વાપરવાની સોગઠી મળી દી ૩ ૩

લીંદેશી વૈદ્ય પાર્વતીબાઈ સુરતવાળા.

ડે. કાલકાદેવી રોડ, મોરારજી કાપડ મારકીટ સામે, મુ.અઈ.

બહારગામની સુસાફરી માટે તથા આફ્રિકાના વેપારી માટે

ફેન્સી લેધર ગુડસ તથા કેનવાસ ગુડસ બનાવનાર તથા
રીપેર કરનાર.

સુટ કેસ, હેન્ડ બેગ, કીટ બેગ, બ્રીફ બેગ, ગ્લેસ્ટન બેગ,
પાકીટો, નોટ કેસ, હોલ્ડલ (બીજાના), કેબીન વૉક,
બેડ ગ્રેપ કમરપટા વીગેરે છેલ્લામા છેલ્લી દેશનના.

તા ક.-અમારે ત્યાં દરેક જાતની બેગો, ડોકટરો માટે
ત્રાવેલીંગ સેકરી બેગો, તથા ત્રકના તાબા, હેન્ડલ,
રેબીટ, બકલ પાકીટની કલ્લીયો વીગેરે મળશે.

એકલા બનાવનાર:-

ધી ગોલ્ડક્રીલ્ડ બટન મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની,

અને

સુપીરીઅર લેધર વર્કસ

શા રૂમ -આનંદ ભુવન, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, નવી હિન્દુસ્તાન ગલીને નાકે,
ભુતી સ્મોલકોલ કોર્ટ સામે, દવાખાનુ, મુબઈ નં ૨

ઓફીસ-૭૧, કાલબાદેવી રોડ, મુબઈ ૨.

પોણી કિમ્મતે-સચિત્ર પુસ્તકો

જાણીતા લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચો.

કાળરાત્રિનું ખૂનીખંજર, ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર)	૬-૦
એરીજમાનો ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫ (સચિત્ર)	૧૧-૦
બાહાદુરબાળા ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર)	૩-૦
વિશ્વમોહિની ભાગ ૧-૨-૩-૪ (લેદી વાર્તા)	૮-૦
વિશ્વમોહિની ભાગ ૫-૬-૭-૮ (સચિત્ર)	૮-૦
ભુદમી જાલિમ યાને મુજતી ધરા (સચિત્ર)	૩-૦
પદ્મલતા યાને કંટકમાં શુલાબ (અચિત્ર)	૩-૦
કૈલાસકુમારી ભાગ ૧ થી ૪	૭-૦
રણધેલા રત્નપુત્રો ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર)	૬-૦
ચુડેલનો અમલકાર (કીટ્ટીવ વાર્તા) (અચિત્ર)	૩-૦
મધુમાલતી ભાગ ૧-૨-૩-૪ (સચિત્ર)	૭-૦
પેશાવરની પદ્મિની (ઐતિહાસિક)	૧-૮

આ પત્રના ગ્રાહકોને પોણી કિમ્મતે.

કે. વી. પટેલ,

મોટી હામા-અમદાવાદ.

વીસમી સદીની નવોત્થાન શોધ સંગ્રહણી (ગળતી) માટે

અમૃતમય ઉપાય

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય ડા.તરંગેની દવા ખાઈ હંટાળેલા સંગ્રહણી (ગળતી) મુળધના ઝાડા, અતીસાર અને આતરડાના ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક ક્ષત્રીને આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડેલી વીસ વર્ષના અનુભવની રામબાણુ દવા માટે રૂબરૂ મળેલા આ સવાલ પત્ર મંગાવો. પરિવ્યવહાર નીચેના ગિરનામે કરવો —

માણુસાવાળા—ભારતર કે. જે. પટેલ એન્ડ સન્સ,

સ્વ. સ્પેશીઆલીસ્ટસ,

હાલુપુર, ઢાડીગરાની પોળ, તાલુકાગરાની ખડકીમા—અમદાવાદ

અમારૂં ખાલાનક અચ્ચાંચોને રૂ. ૩૫૫૫, આનદી અને સુદર ખનાવે છે. ફી ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ બુદ્ધ

દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થાન

હિંદુ અનાથ આશ્રમ.

નડીઆદ (ગુજરાત)

જેમા ૧૫૦ ઉપર અનાથો પળાય છે, અને તેમની ખોરાકી પોષાકીનુ એક દિવસનુ ખર્ચ રૂ. ૫૦) ઉપર થાય છે. દરેક જાતના દાન લેવાય છે. રીપોર્ટ મફત મળે છે

વિગત માટે લાખો,

મંત્રી—હિંદુ અનાથાશ્રમ, નડીઆદ.

“ગુજરાતી”

ગુજરાતી ભાષાનું, ગુજરાતી પ્રજાનું
સ્વ. ઇન્દિરારામ સૂર્યરામ દેશાઈએ
ઈ. સ. ૧૯૮૦ માં સ્થાપેલું લોકમાન્ય

અઠવાડિક.

તમારી નહિરખબરને ઘેરઘેર અને દેશ
વિદેશમાં ખોદોળો ફેલાવો કરવા આના
જેલું એક પણ સળંગ સાધન નથી.

“ગુજરાતી”

‘ગુજરાતી’ની ભેટ છુકસામઝ પંચાંગ

‘દીપણ’ અને દીવાળીના અંક

આ ત્રણ તમારા ઘઘાનો ખોદોળો ફેલાવો
હરી આપનાર લાલકાયકે અચૂક ઇલાજ છે.

ભાવતાસ મારે લખો—

મેનેજર “ગુજરાતી”

કાળાઘોડા, બેક-હાઉસ, લેન, કોટ, ગુંબઝ.

ગુજરાતી પત્રની ઓફીસમાંથી મળતાં પુસ્તકો

પવિત્ર અધિક માસમાં

અને અન્ય પ્રસંગે

પાગલોડિંગ દેતુ માટે સપ્તાહમાં દાન આપવાને

શ્રીસત્સર્ગિકભાગવત

ઉત્તમ જાડા ચીકણા કાગળ પર

ચિત્રો સાથે છપાય છે.

આવું સુંદર ભાગવત આજ સુધીમાં છપાયું નથી.

રોકડેથી પ્રથમથી ઓર્ડર નોંધાવનારને હરાવેલી

કિંમત પર વટાવ મળશે

નમુનાનો કારમ “ગુજરાતી ન્યુસ” પ્રેસમાં

અને પંડિત નારાયણ મુળજીની દુકાને

જોઈ શકાશે

પુસ્તક છપાયા પછી કિંમત રૂ. ૧૨-૦-૦ રોકડેથી

ઓર્ડર નોંધાવનારને કિંમત રૂ. ૧૦-૦-૦ ટપાલ

વી. પી. જીડું.

નામ નોંધાવવાનાં ઠેકાણા —

પંડિત નારાયણ મુળજી,

અવેરખાત, કાલકાદેવી રોડ-મુંબઈ

“ગુજરાતી” ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

કાળા ઘોડા પાસે, બેક-દાઉસ લેન,

અડોલ સ્ટ્રીટ, કોલ, મુંબઈ.

(૨)

સચિત્ર

નવું ભાષાંતર

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

આલોક અને પરલોક સાથે જીવંતનો સબ્ધ કેવો છે તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ભક્ત અને સખા અર્જુનને સમજાવ્યું અને તેથી અર્જુનને છોડેલાં શસ્ત્રો અર્જુન પામે પાછા ઉચકાવ્યાં તેજ વાત શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના શબ્દોમા ગુજરાતીમા ઉતારેલી છે

ટીકાકારોના શબ્દો કે વિચારોની ભેળભેળા કરી આ ભાષાંતર કરવામા આવ્યું નથી એટલે વાચકો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સવાદમા કહેલું રહસ્ય સ્વયં વિચારી શકે તે દૃષ્ટિએ આ ભાષાંતર કરેલું છે

આમાં શ્રીગીતાનો છંદ, શ્રીગીતામા પૂજાયલા પ્રશ્નો, શ્રીગીતાના રહસ્યના શ્લોકો, અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે ગુણ જ્ઞાન શા માટે કહ્યું, શ્રીકૃષ્ણના નામો વગેરે ઘણી હકીકત આપેલી છે

મૂળ યાત્રોના શબ્દો અને વચનો શા છે તે જાણવાને માટે આજ એક ભાષાંતર ગુજરાતીમા છે

શ્રીધરસ્વામીને નામે ખીચડિયાભાષાંતર વાચવાની ઇચ્છાવાળાઓએ આ ગીતા માગવી નહિં

પુ કું-પાણીમાં પલળે નહિ, ઘસરકા પડે નહિં અને કિંધાઇ ખાય નહિં

તેવા પુઠામા કિમ્મત માત્ર ૬ આના

રેશમી પુઠામાં , , , ૯ આના

ટપાલ ખર્ચ જુદું, દોઢ આનો

શ્રી પંચરત્ન ગીતા (સચિત્ર)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, શ્રી
ભીષ્મસ્તવરાજ, શ્રીઅનુસ્મૃતિ અને શ્રીગજેન્દ્રમોક્ષે
એ મહાભારતનાં પાંચ રત્નોત્તો અપૂર્વ સંગ્રહ છે.

જાડા કાગળના પુઠામાં ખાર (૧૨) આના

પુઠાં-પાણીમાં પલળે નહિ, ઘસરકા પડે નહિ
અને ઉધાઈ ખાય નહિ તેવા

પાકાં પુઠાની કિંમત માત્ર ૧૪ આના

રેશમી પુઠાની કિં એક રૂપિયો ટપાલના ત્રણ આના.

શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામ

શ્રી પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર ગુજ
રાતીમાં આ એક જ ભાષાંતર છે. બીજાઓ પુઠાપર
કે ટાઇટલ પેજ પર કે જાહિગનમાં લખે છે કે “શ્રી
પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર,” પણ તે સસ
છે કે નહિ તે શ્રીશંકરાચાર્યની ટીકા સાથે સરખાવી
જોવાથી ખરીદનારની અને વાંચનારની ખાતરી થશે.

કાગળના પુઠામાં કિંમત માત્ર અઢી આના.

પુઠાં-પાણીમાં પલળે નહિ તેવા પુઠાંમાં કિંમત
માત્ર ચાર આના.

રેશમી પુઠામાં પાંચ આના ટ ખ. બુદ્ધ અર્થે આનો.

શ્રી સત્યનારાયણની કથા

મૂળનું સંશોધન કરી તે પ્રમાણે ગુજરાતી તથા હિંદીમાં નવાં ભાષાતર કરાવેલાં છે. (પાનીઆ આકારમાં).

માત્ર મૂળની કિંમત ૩ આના.

ગુજરાતીમાં ભાષાતર અને મૂળ કિંમત ૪ આના.

હિંદીમાં ભાષાતર અને મૂળ કિંમત ૪ આના.

ટપાલ ખર્ચ જુદું, અર્ધો આનો.

શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામયુત સ્તોત્ર પંચરત્ન

આ (૧) શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, (૨) શ્રીવિષ્ણુ શતનામ, (૩) શ્રીવિષ્ણુના અઠ્ઠાવિશ નામ, (૪) શ્રી વિષ્ણુષોડશ નામ અને (૫) શ્રીવિષ્ણુનામાષ્ટકનો સંગ્રહ સંસ્કૃતમાં છે.

મોટા અક્ષરમાં માત્ર મૂળ કિંમત ૩ આના; રેશમી પુઠામાં પાંચ આના; ટપાલ ખ. એક આનો.

સંદીક

શ્રી શિવમહિમ સ્તોત્ર.

મહિમ સ્તોત્ર ઘણી સંખ્યામાં બહાર પડેલ છે પરંતુ આવી પ્રત હજી સુધી બહાર પડી નથી, એમ નિરૂપતાથી કહી શકીએ છીએ. આ પ્રતમાં મૂળ શ્લોક, પદ્મચંદ્ર, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ

પુન

એજ શ્લોક હરિપક્ષમાં કેમ ઘટાવવો તે માટે પદ્મચંદ્ર, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ આપ્યો છે.

સુલભ મુદ્ય ૦-૬-૦:

પો. ૦-૦-૬.

(૫)

સુતન

વૃહત્સ્તોત્ર રત્નહાર

૧ સ્તોત્રોનાં અન્યો ટગલાખંધ લુટેલુટે નામે આહાર પડ્યા છે, પણ ઝોતરૂપ મોતીઓને પદ્ધતિ પુરઃસર એક દોરામા પરોવી તેની એક સુંદર માળા ખનાવવાનું કાર્ય તો આ પેટેલુજ છે.

૨ પદ્ધતિસર સ્તોત્રો ગોઠવેલા તમને અન્યત્ર મળશે નહિં.

૩ સ્તોત્રોના અન્ય સગ્રહ કરતાં આ માળામાં વધારે મોટા કિંમતી સગ્રહ જાણાશે.

૪ આ સગ્રહમાં પંચશ્રુતિગીત, આહ્નિક આદિ અનેક કિંમતી સ્તોત્રો છે.

સુપર રાયલ્સ ૩૨ પેજના ૧૦૦૦ પાનાથી વધુ પાનાં આમાં છે. સુંદર ચીકણા ગ્લેજ કાગળપર આ સગ્રહ ગાપેલો છે. લગભગ ૪૮૦ સ્તોત્રો આ માળામાં પરોવેલાં છે.

પાણીથી પલળે નહિં, નખાદિના ઘસરડા

પડે નહિં અને ઉધાઈ ખાય નહિં

તેવા મજબુત પુઠાંમાં કિંમત એક

પુસ્તકાકારમાં રૂ. ૨-૦-૦

રેશમી પુઠાંમાં રૂ. ૨-૪-૦

ટપાલ ખર્ચ વી. પી. સાથે લુકું.

એ બાગમાં છુટકું

ભાગ ૧... .. ૧- ૪-૦

ભાગ ૨... .. ૧- ૪-૦

શ્રી સત્યનારાયણની કથા

મૂળતુ સશોધન કરી તે પ્રમાણે ગુજરાતી તથા હિંદીમાં નવાં ભાષાંતર કરાવેલા છે (પાનીઆ આકારમાં).

માત્ર મૂળની કિંમત ૩ આના.

ગુજરાતીમાં ભાષાંતર અને મૂળ કિંમત ૪ આના.

હિંદીમાં ભાષાંતર અને મૂળ કિંમત ૪ આના.

ટપાલ ખર્ચ જુદું, અર્ધો આનો.

શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામયુત સ્તોત્ર પંચરત્ન

આ (૧) શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, (૨) શ્રીવિષ્ણુ શતનામ, (૩) શ્રીવિષ્ણુના અઠ્ઠાવિશ નામ, (૪) શ્રી વિષ્ણુષોડશ નામ અને (૫) શ્રીવિષ્ણુનામાષ્ટકનો સંગ્રહ સંસ્કૃતમાં છે.

મોટા અક્ષરમાં માત્ર મૂળ કિંમત ૩ આના; રેશમી પુઠામાં પાંચ આના, ટપાલ ખર્ચ એક આનો.

સટીક

શ્રી શિવમહિમ સ્તોત્ર.

મહિમ્ન સ્તોત્ર ઘણી સંખ્યામાં બહાર પડેલ છે પરંતુ આવી પ્રત હજી સુધી બહાર પડી નથી, એમ નિર-તાથી કહી શકીએ છીએ આ પ્રતમાં મૂળ શ્લોક, પદ્મચંદ્ર, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ પુન.

એજ શ્લોક હરિપદ્મમાં કેમ ઘટાવેલો તે માટે પદ્મચંદ્ર, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ આપ્યો છે. સુલભ મુલ્ય ૦-૬-૦: પૌ. ૦-૦-૬.

(૫)

સુતન

વૃહત્સ્તોત્ર રત્નહાર

૧ સ્તોત્રોનાં અન્યો ઢગલાઅથ ળુટેણુટે નામે આહાર પડ્યા છે, પણ સ્તોત્રરૂપ મોતીઓને પદ્ધતિ પુરઃસર એક દોરામા પગેવી તેની એક સુંદર માળા બનાવવાનું કાર્ય તો આ પેહેણુજ છે.

૨ પદ્ધતિસર સ્તોત્રો ગોઠવેલા તમને અન્યત્ર મળજે નહિં.

૩ સ્તોત્રોના અન્ય સંગ્રહ કરતાં આ માળામાં વધારે મોટો કિમતી સંગ્રહ જણાયો

૪ આ સંગ્રહમાં પચશ્રુતિગીત, આહ્નિક આદિ અનેક કિમતી સ્તોત્રો છે.

સુપર રોયલ ૩૨ પેજના ૧૦૦૦ પાનાંથી વધુ પાના આમા છે. સુંદર ચીકણા ગ્લેજ કાગળપર આ સંગ્રહ છાપેલો છે લગભગ ૪૮૦ સ્તોત્રો આ માળામાં પરોવેલા છે.

પાણીથી પલજે નહિં, નખાદિના ધસરડા

પડે નહિં અને ઉધાધ આય નહિં

તેવા મજાસુત પુઠાંમાં કિમ્મત એક

પુસ્તકાકારમાં રૂ. ૨-૦-૦

રેશમી પુઠાંમાં રૂ. ૨-૪-૦

ટપાલ ખર્ચ વી. પી સાથે જુદું.

એ ભાગમાં છુટકે

ભાગ ૧... .. ૧-૪-૦

ભાગ ૨... .. ૧-૪-૦

હિંદ અને બ્રિટાનિયા

કર્તા-સ્વે ઇન્દિયારામ સૂર્યરામ દેશાઈ

કર્તાની છબી

કર્તાના સ્વાક્ષર

આ પુસ્તકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજબ જગૃતિ આણી હતી. ગુજરાતી ભાષામાં આની બરાબરીનું કોઈ પુસ્તક નથી. આ એક જ પુસ્તક છે કે જેને મટિ દેશની ધારાસભામાં અને પાર્લામેન્ટમાં સવાલો પુછાયા હતા.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

પોસ્ટેજ જુદું.

અમારું તે અમારા માટે

કર્તા

મંગળદાસ મંદારામ પટવાસા

ખી એ એલ એલ. ખી સોલીસીટર

આયર્લેન્ડમાં સીનિયરની પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ. આયરીશ લોકોએ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે જે લડત ચલાવી હતી, જે અનેક પ્રકારના ભોગ આપ્યા હતા તેનું ઉમદા ચિત્ર. રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી ખી એ. એલ એલ ખીના ઉપોદ્ધાત સહિત.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

પોસ્ટેજ જુદું.

(૭)

છાયા છે

ગુતન ભાષાંતર :

શ્રી ભર્તૃહરિ શતક ચતુષ્ટય સંગ્રહ

મૂળસહિત બે માસમાં બાહાર પડશે

ભાગીરથીની ભૂદય

કર્તા

રમણીક અ મહેતા.

આ રમણીય નવલકથામાં હિંદુ સમાજને મુંઝવનારા પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે 'સોસાયલ પાઇરિટ્સ' સમાજમાં કેવા હાનીજનક નીવડે છે, આપણા તીર્થસ્થળોના પડિતજીઓનાં જીવન કેવા અધમ છે વગેરેનું સુદર ચિત્ર આપે છે

રંગીન ચિત્રો

મનોહર બાઇન્ડીંગ

ફેબ્રુઆરી માસ

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાધોડા પાંસે, બેક-હાઉસ લેન,

કોટ, મુબઈ.

વેદાંત ગ્રંથો

પચીકરણ પંડિતજી જયકૃષ્ણનું ...	૨- ૦-૦
વિચારસાગર , , , , ...	૧- ૮-૦
વેદાન્તવિચાર , , , , ...	૦- ૪-૦
પંચદશી (શુ ગ્રે) ...	૪- ૦-૦
આત્મપુરાણ (વેદાંત) ...	૮- ૦-૦
શારીરક શાકરભાષ્ય (વેદાંત) ...	૬- ૦-૦
પચરત્ન તથા દ્વિરત્ન શ્રી શંકરાચાર્યકૃત શુજરાતી ભાષાંતર સાથે... ..	૧- ૪-૦
એકાદશોપનિષદ મૂળ અને ભાષાંતર... ..	૮- ૦-૦
શ્રીતત્વાનુસંધાન (વેદાંત)... ..	૨- ૮-૦
ચિદ્ધનનાનંદી ગીતા	૫- ૫-૦
શ્રીધરીગીતા	છપાય છે

ધર્મશાસ્ત્ર પુરાણાદિ

પૌરાણકર્મદર્પણ યજ્ઞમાન વૃત્તિ- વાળાને કિમતી	૬- ૦-૦
બ્રહ્મનિત્યકર્મ	૧- ૮-૦
લેજિઆ પુરાણ	૧- ૪-૦
શ્રી શિવપુરાણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું... ..	૫- ૦-૦
મનુસ્મૃતિ (શુજરાતી ભાષાંતર)	૫- ૦-૦
પારાશરસ્મૃતિ	૨- ૦-૦
ચારવલ્કયસ્મૃતિ	છપાય છે
એકાદશસ્કંધ શુ -દી,	૧- ૦-૦

(૯)

ગરુડપુરાણ	છપાય છે
તુલસીકૃત રામાયણ (ગુજરાતી ભાષાંતર)	૧૦-	૦-	૦	
તુલસીકૃત રામાયણ હિંદી; સચિત્ર, સટીક				
ગુડકાષ્ઠ અલકારો સમેત ગ્લેજ કાગળ				
સોનેરી બાઈન્ડીંગ	૪- ૦-૦

ધાર્મિક ગ્રંથો.

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ (સ. સા.)	૬- ૦-૦
” ” ”	૮- ૦-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર (સા. સ.)	૫- ૦-૦
જ્ઞાનેશ્વરી ભાગવદ્ગીતા (સ સા.)	૩- ૦-૦
આમા 'ભાવાર્થદીપિકા' નામની અર્થોત્તો ઉત્તમ રીતે સ્ટેટ કરતી ટીકા આપવામા આવી છે.	

આદિપર્વ અને સભાપર્વ (સ. સા.)	૨-૧૨-૦
ધર્મતત્વ ૦-૧૦-૦
સમર્થ બંગાળી સાહિત્યના અદ્વિતીય વિદ્વાન	
બ્રહ્મચર્ય ચેટરજીનો ધર્મના ઉડા રહસ્યો નવીન	
રીતે સમજાવતો અપૂર્વ ગ્રંથ.	

પ્રભુમય જીવન	...	૦-૧૨-૦
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ		
ગ્રંથ ૧ લો	...	૨- ૦-૦
ગ્રંથ ૨ જો	...	૨- ૪-૦
ગ્રંથ ૩ જો	...	૨- ૦-૦
ગ્રંથ ૪ થો	...	૨- ૩-૦
શ્રી દાસબોધ	...	૨- ૮-૦
શ્રી પંચદશી (ગુ. પ્રે.)	...	૬- ૦-૦

(૧૦)

„ „ (શાસ્ત્રી હાથીભાઈ)	૪- ૦-૦
ગીરધર કૃત રામાયણ ...	૨- ૪-૦
શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત ૨ ભાગ ...	૨- ૮-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ લો (સ. સા.)	૨- ૪-૦
„ „ „ ૨ જો „ „	૨- ૪-૦
„ „ ભાગ ૬-૭-૮ નોખા	૩- ૦-૦
„ „ „ ૯ સ. ચરિત્ર	૨- ૮-૦
„ „ „ ૧૦ ...	૧- ૪-૦
આપણો ધર્મ ...	૪- ૦-૦
ગીતા પરિચય ...	૧- ૮-૦
ઇસુનું અનુકરણ ..	૦- ૮-૦
કલાપી-કાન્તના સંવાદો (સ્વીડન બોર્ગના	
ધાર્મિક સિદ્ધાન્તનું વાર્તિક) ...	૦-૧૨-૦
બુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ ...	૨- ૮-૦
ઉપનિષદની વાતો ...	૦- ૬-૦
પૂર્ણચોગ (અરવિ દ્વૈપ)	...
ભાગ ૧ ...	૩- ૪-૦
ભાગ ૨ ..	૩- ૮-૦
ધર્મપદ ...	૧- ૦-૦
અર્વિ દ્વૈપનું તત્ત્વજ્ઞાન ...	૨- ૪-૦

મળવાનું કેકાણુ -

“ગુજરાતી” પત્રની એફીસ,

-કાળાઘોડા, બેક-હાઉસ લેન, કેટ, મુબઈ.

કામીનીઆ ઓઇલની ઉત્તમતા વિશે વાપરનારોએ શું કહે છે.

મનકીગરન-મેથાન
કરબગાથી લખે છે કે
મેં જેને પ્રેક્ટ નરીકે
તમારું કામીનીઆ
ઓઇલ આપ્યું હતું
તેને તે વાપરવાથી અન્ન
ચમી ખમાડે તેવી અસર
હી છે, મેરબાની કરી
કામીનીઆ ઓઇલ
ની છ બાટલી વખતે
મોક્લાવશે.

હાકોર સાહેબ બહા
દુર કેરા-કેરા ઇસ્ટ-
અકબારપુરથી લખે છે
કે-મેરબાની કરી મારા
ઔરેસ ઉપર પ્રખ્યાત
કામીનીઆ ઓઇલ
ની છ બાટલી જલદી

મોક્લાવશે. આ તકે કામીનીઆ ઓઇલની મીડી ટીલબુગ સુખંધીની
તથા તેના શુભોની તારીફ કર્યા વગર હું રહી શકતો નથી.

ટ. સી ઓગ ટી-સી ગાપુરથી લખે છે કે.-હું હીંમતથી કહી શકું
કે બીબ જે તેલો વાપર્યા તેમા તમારું કામીનીઆ ઓઇલ ઉત્તમ છે
એમ એ ગ્રાવેર-પ્રાસપેક્ટ હીલ્ડાઉસ-કોલીવ-કેન્ટ-ઇંગ્લાંડથી
લખે છે કે-મને જણાવતા ખુશાલી ઉપજે છે કે તમારું કામીનીઆ
ઓઇલ સર્વોત્તમ માલમ પડ્યું છે. ૧ પાઉન્ડની છી મતમા જેટલી
બાટલી આવે તેટલી મોક્લાવશે.

કામીનીઆ ઓઇલ આ એક વાળને બેઠવા પૌષ્ટિક તત્વો
પુરા પાડનારું મનરજક મીડી સુખંધીનું તેલ છે. તે વાળને ખરી
જતા અટકાવે છે, તથા વાળને વધારી સુંદર રેશમ જેવા નરમ ચળ
કતા બનાવે છે તથા માથાની ગરમી દુર કરી આંખોને તથા મગજને
ઠંડક આપે છે લાખો લોકોએ તેની અજમાયશ કરી પુરતો સંતોષ
ખહેર કરી ચાલુ વાપરતા રહે છે તમે પણ બીબ અનવચા હલકી
તેલોમાં પૈસા ખર્ચવા કરતા હમેશા સર્વોત્તમ કામીનીઆ ઓઇલ
વાપરો તેથી તમેને પણ બીબઓની જેમ પુરતો સંતોષ પ્રાપ્ત થશે.

છીંમત બા. ૧ નો ૩ ૧-૦-૦, બી. પી. ખર્ચના ૩. ૦-૬-૦
જુલા ૩ બાટલીના ૩ ૨-૧૦-૦ બી. પી. ખર્ચ ૦-૧૪-૦ જુલા

ખરીદતી વખતે કામીનીઆ ઓઇલ નામ વાચીને સીલબંધ
બાક્સ તપાસી ખરીદજો.

સીલ એન્ટ-—

ધી એન્સો ઇંડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કાં. મુંબઈ. નં. ૨.

એક નાના વિગ્રીટીંગ કાર્ડથી
હસ્તપત્રિકા, આમંત્રણપત્રિકા, નોટપેપર વગેરે
બેળથી માંડી

ગુજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, પુસ્તકો છાપવાનું,
ખાંધવાનું સર્વ પ્રકારનું કામ
સુદર, વખતસર અને વ્યાજબી ભાવે

ધી ગુજરાતી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાધોડા પાસે, ૨૦-૨૪ બેક-હાઉસ લેન,

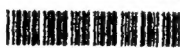
કોટ, મુંબઈ ૧

કરે છે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશેષ નોંધ મેળવેલું છે

નાટક, ઇતિહાસ

વાતિકા

13130

ધી ગુજરાતી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાધોડા પાસે, ૨૦-૨૪ બેક-હાઉસ લેન,

કોટ, મુંબઈ ૧

એ

શિરનામે લખવાથી સર્વ હકિકત મળશે. કટલોગ મંગાવો.

ગુજરાતી પત્રની ઓફીસ

પણ

ઉપલે ટકાણે ફરવવામાં આવી છે.